

KARADENİZ İNCELEMELERİ
D e r g i s i

Journal of Black Sea Studies

23

KARADENİZ İNCELEMELERİ DERGİSİ**Yıl: 12, Sayı: 23, GÜZ 2017***Year:12, Number:23, Autumn 2017***Sahibi / Owner**Serander Yayınevi Adına
Sema USTA**Yazı İşleri Müdürü / Editor in Chief**

Okt. Veysel USTA

Karadeniz İncelemeleri Dergisi;

Hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir. İzin alınmadan kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz ve çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

Yazışma Adresi / Correspondence AddressKaradeniz İncelemeleri Dergisi
Serander Yayınevi, Gazipaşa Mahallesi,
Uzun Sokak, No: 5/3
Ortahisar-Trabzon / TÜRKİYE
Tel: 0533 421 70 02
Web: www.seranderyayinevi.com
e-posta: karadenizincelemeleridergisi@yahoo.com.tr**Dizgi / Typed by**

Serander Yayınevi/TRABZON

Baskı / Printed byEser Ofset
Tel: 0462 321 53 38 TRABZON**ISSN: 2146-4642****Abone Bedeli / Subscription Rate**Kurum/*Institutional*: 60 TL (USD 30)Normal/*Normal*: 50 TL (USD 25)Fiyatı/*Price*: 30 TL (USD 10)

KARADENİZ İNCELEMELERİ

D e r g i s i

Journal of Black Sea Studies

23

HAKEMLİ AKADEMİK DERGİ

Bu dergi;
Turkologischer Anzeiger tarafından taranmakta olup
TUBİTAK ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı (SBVT)
SOBIAD, Acarindex.com, ResearchBib ve ASOS Index
tarafından indekslenmektedir.

SERANDER
Trabzon 2017

EDİTÖRLER / EDITOR'S

Prof. Dr. Mesut ÇAPA
Okt. Veysel USTA

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Alfina SIBGATULLİNA (Russian Academy of Sciences)
Prof. Dr. Mehmet ÇOG (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. M. Yavuz ALPTEKİN (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Faruk BİLİCİ (INALCO Paris)
Prof. Dr. İdris BOSTAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Salim CÖHCE (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Feridun M. EMECEN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Sadettin GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Nedim İPEK (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Haşim KARPUZ (KTO Karatay Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet OKUR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali SARIKOYUNCU (Osman Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Rustam SHUKUROV (Moskova Devlet Üniversitesi)
Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Doç. Dr. Alexander D. VASILYEV (Russian Academy of Sciences)
Doç. Dr. Bayram SEVİNÇ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Hanefi BOSTAN (Marmara Üniversitesi)
Dr. Oktay ÖZEL (Bilkent Üniversitesi)

TÜRKÇE SORUMLUSU

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR

İNGİLİZCE SORUMLUSU

Doç. Dr. Mustafa Zeki ÇIRAKLI

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Necmettin AYGÜN
Aksaray Üniversitesi

Prof. Dr. Kaya Tuncer ÇAĞLAYAN
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. Mesut ÇAPA
Ankara Üniversitesi

Prof. Dr. Feridun EMECEN
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. Yaşar ERJEM
Mersin Üniversitesi

Prof. Dr. Salim GÖKÇEN
Erzincan Üniversitesi

Prof. Dr. Nedim İPEK
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. Turhan KAÇAR
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet OKUR
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Temel ÖZTÜRK
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Cevat ÖZYURT
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. M. Alaaddin YALÇINKAYA
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Doç. Dr. Zehra ASLAN
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi

Doç. Dr. Recep CENGİZ
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Doç. Dr. Rahmi ÇİÇEK
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Doç. Dr. Ahmet KARAÇAVUŞ
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Doç. Dr. Serdar SAĞLAM
Gazi Üniversitesi

Doç. Dr. Fatma YETİM
Gazi Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Ahmet KÖKSAL
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Ülkü KÖKSAL
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. M. Reşat SÜMERKAN
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Özgür YIMAZ
Gümüşhane Üniversitesi

Kudret EMİROĞLU
Bilkent Üniversitesi

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

BİZANS KAFKASYA 'SININ YÖNETİMİNE DAİR BAZI TESPİTLER <i>FACTS ABOUT THE BYZANTINE RULE OF THE CAUCASUS REGION</i> Murat KEÇİŞ Cüneyt GÜNEŞ	9
BATI KARADENİZ KIYISINDA BİR OSMANLI EYALETİ: ÖZİ/SİLİSTRE (İDARİ TAKSİMAT VE YÖNETİM) <i>AN OTTOMAN PROVINCE AT WESTERN BLACK SEA COAST: OCHAKOV (OZI)/SILISTRA</i> Orhan KILIÇ	29
18. YÜZYILDA KARADENİZ'DE RUS DENİZ TİCARETİ VE OSMANLI DEVLETİ'NE ETKİLERİ <i>18TH CENTURY RUSSIAN MARITIME TRADE IN THE BLACK SEA AND ITS EFFECTS ON THE OTTOMAN EMPIRE</i> Yasemin NEMLİOĞLU KOCA	83
MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA GÜMÜŞHANE'DE RUMLAR VE PONTUS HAREKETİ <i>THE PONTIC GREEKS AND THE PONTUS MOVEMENT IN GÜMÜŞHANE</i> Uğur ÜÇÜNCÜ	107
XX. YÜZYIL BAŞLARINDA TRABZON HAPİSHANESİ (1900-1914) <i>TRABZON PRISON IN THE BEGINNING OF XX. CENTURY (1900-1914)</i> Eyyub ŞİMŞEK	143
YENİ BİLGİ VE BELGELER IŞIĞINDA TRABZON'DA 1912 SEÇİMLERİ <i>THE 1912 ELECTIONS IN TRABZON IN THE LIGHT OF NEW FINDINGS AND DOCUMENTS</i> Volkan AKSOY	163
THE COMPARISON OF THE TWO CITIES, MANCHESTER AND TRABZON, IN TERMS OF THEIR GOLDEN AGES AND DOWNTURNS WITH THE FUTURE REGAINING POWER POLICIES <i>İKİ ŞEHRİN, MANCHESTER VE TRABZON'UN, ALTIN ÇAĞLARI VE ÇÖKÜŞLERİ AÇISINDAN GELECEKTE GÜÇLERİNİ YENİDEN KAZANMA POLİTİKALARIYLA BERABER KARŞILAŞTIRILMASI</i> Ayça SARIALIOĞLU HAYALİ	197

TRABZON'DA SON YAZMACI AİLELER VE YAZMACILIĞIN
YAŞATILMASINDA ÖRNEK BİR MODEL: KARADENİZ TEKNİK
ÜNİVERSİTESİ YAZMA BASKI ATÖLYESİ

*THE LAST BLOCK PRINTER FAMILIES IN TRABZON AND A SAMPLE
MODEL FOR ITS SURVIVAL; KARADENİZ TECHNICAL UNIVERSITY
BLOCK PRINTING WORKSHOP*

Nazmiye AYDIN 219

TRABZON'DA BAĞCILIĞIN ÖNEMİ VE GERİLEYİŞİ

GRANDEUR ET DÉCADENCE DU VIGNOBLE DE TRÉBIZONDE

Xavier de Planhol

Çeviren: Özgür YILMAZ 251

FEYLESOF RIZA TEVFİK BEY'E (Peyam'daki Makale Münasebetiyle)

Ali Şükrü

Latin Harflerine Aktaran: Veysel USTA 263

KİTAP DEĞERLENDİRME/ BOOK REVIEW

ŞAŞAT, ARDANUÇ VE YUSUFELİ'DEN MASALLAR VE HALK
HİKÂYESLERİ

Emre TÜRKMEN 267

BİR MAVİ YOLCU SABAHATTİN EYUBOĞLU

Hilal ÖZKAYA 273

BIZANS KAFKASYA'SININ YÖNETİMİNE DAİR BAZI TESPİTLER*

Murat KEÇİŞ*
Cüneyt GÜNEŞ**

ÖZ

Geç Antik Çağda Roma ve Sâsâni mücadelelerine sahne olan Kafkasya, iki devlet arasında sürekli el değiştiren bir bölge olmuştur. Bölge, özellikle Roma hâkimiyetindeyken *nakharar* adı verilen yerel idareciler tarafından idare edildi. Roma İmparatorluğu'ndan sonra Kafkasya, Bizans İmparatorluğu hâkimiyetine girmiş ve imparatorlukta bölgeyi yerel idareciler vasıtasıyla ancak imparatorluk unvanları vererek idare etmiştir. Bunun yanı sıra bölgede, bölgedeki halklar Ermeniler ve Gürcüler aracılığıyla Hıristiyanlık yayılmış ve Hıristiyanlık, imparatorluğun bölgedeki dayanak noktası olmuştur. VII. yüzyılın ortalarından itibaren Güney Kafkasya'da İslam Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasında mücadeleler başlamış ve bu mücadeleler uzun bir süre devam etmiştir. Bu çalışmada, İmparatorluğa bağlı olarak Kafkasya'nın, Ermenilerin ve Gürcülerin özellikle idarî, askerî ve Hıristiyanlık bağlamında nasıl yönetildiğini tespit etmeye çalışacağız.

Anahtar Sözcükler: Kafkasya, Bizans, Ermeniler, Gürcüler, Hıristiyanlık, Yönetim.

FACTS ABOUT THE BYZANTINE RULE OF THE CAUCASUS REGION

ABSTRACT

In the Late Antiquity, the Caucasus, the scene of the Roman and Sasanian struggles was a region that would continuously changed hands between the two states. During the rule of the Roman Empire, the region was administered by the local governors called *Naxharar*. After the Roman rule, Caucasus came under the domination of the Byzantine Empire that ruled the region through the local governors; but, by giving them imperial titles. Moreover, being acknowledged as the official religion of the Empire, Christianity spread through the region, and the Armenians and Georgians converted to Christianity. As of the mid 7th century, the Islamic State and the Byzantine Empire commenced to struggle for the rule in the Southern Caucasus and this conflict lasted for long. This study, with reference to the administrative and

* Gönderim tarihi: 14.04.2017. Kabul tarihi: 12.07.2017.

* Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, MUĞLA, muratkecis@mu.edu.tr ORCID: 0000-0001-9776-3976

** Arş. Gör., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, MUĞLA. cuneytgunes@mu.edu.tr. ORCID: 0000-0001-5960-5926

military issues, will try to illustrate how the Armenians and the Georgians are ruled in the Caucasus, considering Christianity.

Keywords: The Caucasus, Byzantine Rule, the Armenians, the Georgians, Conversion to Christianity, Ruling.

Giriş

Kafkasya,¹ eskiçağlardan itibaren, Doğu ve Batı arasında köprü vazifesi görmüş ve çeşitli milletlerin mücadelelerine sahne olmuş bir coğrafyadır. Coğrafi sınır olarak Kafkasya, “Güneyden kuzeye bütün Orta Asya’yı kesiyor, Hazar Denizi’nin kuzey kıyısı, ondan sonra ise Kuzey Kafkasya dağ etekleri boyunca ve daha sonra, Batı Kafkas geçitlerinden geçiyor, Karadeniz kıyısında Apsilia (Abhazia)’ya ulaşıyor, oradan Trabzon’a kadar deniz yolunu izliyordu; ya karayoluyla İstanbul’a ya da deniz yoluyla Batı’ya Akdeniz’e devam ediyordu.”² Bu tanımdan anlaşılan Kafkasya, Doğu ve Batı’yı birbirine bağlayan bir kavşak noktası konumundadır. Dolayısıyla bu coğrafya tarih boyunca birçok milletin hâkimiyeti altına girmiş ya da bu milletlerin geçiş noktası olmuştur. Nitekim İslâmiyet’in ortaya çıkmasından önce Romalılar ve Sâsâniler,³ bölgenin iki halkı olan Ermenilerin ve

¹ Karadeniz ve Hazar denizi arasında yer alan, Avrupa ve Asya’nın sınırında bulunan bölgenin adıdır. Bu tanımdan yola çıkarak Kafkasya; İran, Mezopotamya ve Anadolu’nun yani Akdeniz dünyasının kuzeydoğusunda bulunan ve çeşitli yol güzergâhlarıyla özellikle yüksek dağ geçitleriyle [Daryal ve Derbent] kuzeyi güneye; doğuyu batıya bağlayan jeostratejik bir coğrafyadır. Bk. Davut Dursun, “Kafkasya”, *DİA*, C: XXIV, s. 157-58; Bu tanımla birlikte Latince yazılan kaynaklarda, ana yol güzergâhında bulunmasına rağmen Kafkasya için *Terra incognita*=Bilinmeyen/Keşfedilmemiş topraklar ifadesi de kullanılır. Bk. Hülya Çalışkan Akgül, “Türkiye’nin Doğu Karadeniz Bölgesi’nin Prehistoryası: Bir *Terra Incognita* Analizi”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 21, 2016, s. 9-26; Nitekim Bizans İmparatorluğu tarihinde, Ermeni unsurlar önem kazandıklarında bile Akdeniz Dünyasının en kuzeydoğu ucunda bulunan Kafkasya, imparatorluk için bilinmezliklerle dolu bir coğrafyadır; Başka bir tanıma göre ise, “*Karadeniz ile Hazar Denizi arasında Doğu-Batı yönünde uzanan sıradağların adıdır.*” Bkz. Ergin Ayan, “Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi”, *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C: 1, S: 2, Aralık 2010, s. 21; I. Iustinianos dönemi tarihçisi Prokopios, “*Kafkasya’yı oluşturan bu dağ sırası, ya yağmurun yahut karın asla ulaşamayacağı epey yüksekliğe ulaşır.*” bilgisini vererek Kafkasya dağlarının oldukça yüksek olduğunu ifade etmektedir. Bk. Prokop. *de Bellis*. VIII.3.1.

² Mehmet Tezcan, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Trabzon 2012, s. 29.

³ Kökenini büyük Pers kralı Darius’a dayandıran Sasani Hanedanlığı, III. yüzyılın ikinci yarısından, VII. yüzyılın ilk yarısının sonuna doğru Müslümanlar tarafından yıkılana kadar İran coğrafyasında hâkimiyet kurmuştur. M.S. 224’de son Part kralı V. Artabanus’u yenen I. Ardeşir, özellikle tarihî süreçten gelen Roma-Pers mücadelelerini devam ettirerek Roma İmparatorluğuna karşı saldırgan bir politika izlemiştir. Bk. Turhan Kaçar, “Anadolu’da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz”, *Tarih Dergisi*, S: 47, 2008, s. 8; A. D. H. Bivar, “The Political History of Iran under the Arsacids”, *The*

Gürcülerin hâkim olduğu bu coğrafyayı kendi hâkimiyetlerine almak için uzun yıllar gerek siyasî-askerî gerekse ticarî-dinî⁴ sebeplerden dolayı birçok kez mücadele etmişlerdir.⁵ Fakat bu mücadeleler sonucunda bölge, tek bir imparatorluğun hâkimiyetine girmemiş, özellikle bölgenin güney sınırı iki devlet arasında sürekli el değiştirmiştir. Bölgedeki bu çatışma ortamı, aynı zamanda bölgenin hâkimi olan Ermeniler ve Gürcülerin zaman zaman Sâsâniler'e karşı birlikte hareket etmelerini, zaman zaman da çıkar çatışmasından dolayı birbiriyle mücadele etmelerine neden olmuştur.⁶ Bölgedeki sonuçsuz olarak tanımlayabileceğimiz bu mücadeleler, bir müddet sonra yerini Doğu Roma [Bizans] ve İslâm Devleti arasındaki mücadelelere bırakmıştır. Vurgulamak gerekir ki, Kafkasya'nın iki büyük milleti olan ve "ulusal bir kilise" kuran Ermeniler ile "evrensel kilise birliği" fikrinde birleşerek yüzyıllarca hayatta kalabilen Gürcülerin, bu mücadeleler arasındaki hikâyelerinin nasıl olduğu tam anlamıyla hala yazılabilmiş değildir.

1. Roma-Sâsâni Rekabetinde Kafkasya

Antik Dünya'nın çöküşü ve İslâmiyet'in yükselişi arasındaki Hıristiyan Kafkasya Devletlerinin tarihini daimi/kalıcı bir unsur belirlemiştir: Dünya hâkimiyetini kontrol etmek için sürekli mücadele eden Romalılar ve Sâsâniler. Pontus periferik devletleri ya da Batı Gürcistan (Kolhis-Lazika) ve Hazar Albanyası, her biri yakın komşusunun

Cambridge History of Iran, Ed. Ehsan Yarshater, Vol. 3/I, Cambridge University Press 2006, s. 97.

⁴ Bölgede M.S. IV. yüzyıldan itibaren Hıristiyanlığın hızla yayılmaya başladığı görülür. Bu yayılım esnasında bölge halkı, özellikle Ermeniler, Gregor öğretilerini benimsemiş ve bu inançtan ortaya çıkan Gregoryen Mezhebi etrafında birleşmiştir. Bundan dolayı imparatorluk, Gregoryen Mezhebini benimseyen Ermenilere, Grek Ortodoksluğuna döndürmek için ciddi dinî baskı uygulamıştır. Hıristiyanlığın yayılmasıyla beraber Gürcülerin de Ermenilerin aksine Ortodoks Hıristiyanlığı benimsemesi ve İmparatorluk kilisesine dinî anlamda bağlı olması hemen hemen aynı coğrafyada yaşayan Ermeniler ve Gürcüler arasında hem siyasî hem de teolojik kırılmaların aynı zamanda yerel krallıklar arasında ciddi mücadelelerin yaşanmasına sebep olmuştur. Bk. Antony Eastmond-Lynn Jones, "Robing, Power, and Legitimacy in Armenia and Georgia", *Robes and Honor The Medieval World of Investiture*, Ed. Stewart Gordon, America 2001, s. 147-148.

⁵ Cyril Toumanoff, "Caucasia and Byzantium", *Traditio*, 27, 1971, s. 114; "Bizans ve Kafkasya" ve "İran ve Bizans Arasında Hıristiyan Kafkasya: Eski Kaynaklardan Yeni Bilgiler" adlı makalelerinde C. Toumanoff, Bizans ve Sâsâniler arasında yaşanan mücadelelerle ilgili mevcut ve daha önce yeterince değerlendirilmemiş kaynakları tekrar ele alarak ciddi anlamda esasında "kritik" makaleler olarak tanımlayabileceğimiz iki önemli makale kaleme almış ve bu çalışmalarıyla Kafkasya tarihine ciddi bir katkı sağlamıştır; Günümüzde olduğu gibi Geç Antik Çağ'da da Kafkasya, Doğu ve Batı arasında uzun yıllar mücadelelerin devam ettiği bir coğrafya olmuştur. Bkz. Beate Dignas-Engelbert Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity*, Cambridge University Press 2007, s. 177.

⁶ Mehmet Çoğ, "Ermeni-Gürcü Dinî Münasebetlerine Dair Bazı Tespitler (V-XII. Yüzyıl)", *Tarih Okulu Dergisi*, S: XXIII, Eylül 2015, s. 121.

hâkimiyetine karşı koyamamıştır/yenilmiştir; Armenia ve İberya, kültürel ve politik devamlılıklarını Orta Kafkasya'ya bu iki imparatorluk tarafından ulaştırılan denge sayesinde korumuştur.⁷

Roma İmparatorluğu, doğrudan doğruya Kafkasya'nın esas iki bölgesini oluşturan Armenia⁸ ve İberya⁹ bölgelerinde tam olarak hâkimiyet sağlayamadığı gibi bu bölgeleri daha çok idarî ve askerî himayesinde tutmayı uygun görmüştür.¹⁰ Bunun için imparatorluk, özellikle yerel Ermeni yöneticiler olan *nakhararlar*¹¹ siyasî ve askerî anlamda desteklemiş ve bölgeyi onların vasıtasıyla kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Böylece Roma İmparatorluğu, Kafkasya'daki sınırlarını, özellikle Sâsânî saldırılarına karşı bu yerel yöneticilerin hâkimiyeti altındaki krallıklar ile korumaya çalışmıştır.¹² Bununla birlikte bölgedeki imparatorlukların mücadelesini, Kafkasya'yı sadece yabancı milletlerin savaşları olarak değil aynı zamanda iki rakibin imparatorluk temellerini oluşturan dinî ve imparatorluk yönetim ideolojisinin doğası gibi Konstantinopolis Sarayı ile Ktesiphon Sarayı'nın "tüm kâinatın siyasî ve dinî" olarak "tek bir imparatorluk" yönetiminde olmasının dışavurumu olarak da tanımlayabiliriz.

Bölgenin hâkimiyetinde ciddi bir söz sahibi olduğu anlaşılan *nakharar* aileleri arasında sadece iktidarı ele geçirme değil aynı zamanda geri kalan ailelerin, idarî anlamda hangi *nakharar*'ın yönetiminde olacaklarına dair kavgalar da söz konusuydu. Bunun sebebi, bazı *nakharar* ailelerinin Roma;

⁷ C. Toumanoff, "Christian Caucasia between Byzantium and Iran: New Light from Old Sources", *Traditio*, Vol. 10, 1954, s. 113.

⁸ Günümüzde Güney Kafkasya'yı oluşturan ve resmî adı Ermenistan olan coğrafyanın adıdır. Eskiçağ'da Armenia bölgesi, M.Ö. 3 yüzyıla gelindiğinde Fırat'ın kuzeybatısında Küçük Armenia, güneybatısında ise Büyük Armenia ve Sophene olmak üzere üçe bölünmüştür. Bk. Yıldız Devci Bozkuş-Sultan Deniz Küçüker, *Armenia Ermeniler ve Armenia Bölgesi'nin Eskiçağ Tarihi*, Ankara 2011, s. 66; Bölge, maden ve kereste bakımından oldukça zengin olup özellikle ordudaki asker gücünü karşılamak üzere ciddi bir insan nüfusu barındırmaktaydı. Aynı zamanda müstahkem kalelere, stratejik geçitlere ve bazı ticaret yollarına da hâkim konumdaydı.

⁹ Karadeniz ve Hazar Denizi'nin arasında Ermenistan'ın hemen kuzeyinde yer alan ve resmî adı Gürcistan olan bölgedir.

¹⁰ Ernst Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, Çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1970, s. 4.

¹¹ Nakhararlar, Ermeni toplumunun başlıca feodal-siyasî unsuruydu, çünkü topraklarının mülkiyetinden başka, feodal bir nahiye üstündeki hükümdarlık yetkilerine de sahipti ve bunları veraset yoluyla aktarıyordu. Nakhararlar veraset yoluyla prens oluyor ve neredeyse bütün ülkeyi paylaşıyorlardı. Kendi mülkleri üstünde mutlak iktidar sahibi ve sadece dış ilişkiler konusunda hükümdara tabiidiler. Nakharar, aynı zamanda nahyesindeki soyluları da idare ederdi. Askeri hizmet konusunda onların doğal ve mecburi yöneticisiydi. Ayrıca nahyesinde en yüksek yargıçtı ve idarenin temsilcisiydi. Vergiler onun emirleri üzerine toplanırdı. Kilise, piskoposluk ve manastırlar onun elindeydi. Bk. René Grousset, *Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev. Sosi Dolanoğlu, İstanbul 2005, s. 283; Nakharar sistemi hakkında bkz. N. Adontz, *Armenia in the Period of Justinian: The Political Conditions Based on the Naxarar System*, Lisbon 1970.

¹² Anne, E. Redgate, *The Armenians*, Oxford 1998, s. 98-104.

bazılarının ise Sâsâni yönetimini desteklemeleridir. Bundan dolayı bazı *nakharar*ların ve halkının, Sâsâniler yönetimini tercih ederek bu yönetimin tarafına geçtiği ve bu durumun Roma yönetimine geçmek isteyen *nakharar*lar arasında bazı anlaşmazlıklara yol açtığı anlaşılmaktadır. Böyle bir durum ile IV. yüzyılın sonuna doğru karşılaşılmış ve 387’de Roma İmparatoru I. Theodosios (379-395) ve Sâsâni İmparatoru III. Şahpur (383-388) arasında yapılan bir anlaşma ile Armenia bölgesi, Roma ve Sâsâni İmparatorlukları arasında taksim edilmiştir. Bu taksimat sonrasında bölgenin doğu vilayetleri satraplığa bağlı olarak Sâsâni İmparatorluğu’na; Batı vilayetleri ise Roma İmparatorluğu’na bağlanmıştır.¹³ Böylece *nakharar* aileleri arasında süregelen kavgalar bir süre engellenmiş ve bölgede varlığını sürdüren *nakharar*lar da 532’de I. Iustinianos tarafından ele geçirilinceye kadar imparatorluğun vasalı olarak varlığını devam ettirmiştir.¹⁴

2. Bizans İmparatorluğu Yönetiminde Kafkasya

Roma İmparatorluğu’nun yıkılmasından sonra onun mirasçısı olarak Doğu Roma İmparatorluğu, diğer bir deyişle Bizans, Doğu’da kısmen var olan askerî gücü ile Kafkaslarda Sâsânilere karşı bu mücadeleyi üstlenmiştir.¹⁵ İmparatorluk, özellikle batıda Germenlere karşı gerçekleştirmiş olduğu başarılı mücadeleler sonucunda saldırı politikasını, Sâsânilere yani savunması oldukça zayıflamış olan doğuya çevirmiştir. Bu çerçevede imparatorluğun Kafkaslar üzerindeki siyasî, askerî ve dinî ağırlığı, I. Iustinianos döneminde hissedilir bir şekilde arttırılmıştır. Bu doğrultuda doğudaki hâkimiyetini idarî ve askerî anlamda güçlendirmek isteyen İmparator I. Iustinianos, Armenia bölgesini kontrol altına alarak bu bölgede yeni idarî ve askerî bölgeler oluşturdu ve bu amaçla *magister militum per Armeniam* adında askerî bir

¹³ Roger C. Blockley, “The Division of Armenia between the Romans and the Persians at the End of the Fourth Century A.D.”, *Historia*, 36, 1987, s. 231-32; Bu konu hakkında ayrıca bkz. Geoffrey Greatrex, “The Background and Aftermath of the Partition of Armenia in AD 387”, *Ancient History Bulletin*, 14, 2000, s. 35-48; Toumanoff, “Caucasia and Byzantium”, s. 116; V. yüzyıl Ermeni tarihçisi Movses, yapılan bu bölünme ile ilgili olarak Arkadios (395-408) dönemini işaret etmektedir. Bk. Movses Khorenatsi, *History of the Armenians*, Trans. Robert W. Thomson, Harvard University Press 1980, s. 304; Toumanoff, “Christian Caucasasia between Byzantium and Iran: New Light from Old Sources”, s. 124; Ömer Subaşı, “Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin”, *Turkish Studies*, Vol. 7/3, 2012, s. 2331.

¹⁴ Toumanoff, “Caucasia and Byzantium”, s. 116-117.

¹⁵ 533’de I. Iustinianos (527-565), Sâsâni hükümdarı I. Hüsrev Anuşirvan (531-79) ile doğu sınırı için oldukça önemli olan “ebedî” bir barış anlaşması yapmıştır. Ancak daha sonra I. Hüsrev bu anlaşmayı bozmuş; Armenia ve İberia’yı tahrip ederek Karadeniz’in doğu kıyısındaki Lazika bölgesini ele geçirmiştir. I. Hüsrev’in bu ciddi saldırılarına karşı koymak için Iustinianos, haraç ödemek pahasına Sâsânilerle 562’de sağlam bir barış anlaşması haline getirilen anlaşmayı imzalamak zorunda kalmıştır. 562’de kesinleşen bu anlaşma sonucunda Bizans İmparatoru, Kafkasya’nın batı sınırı için oldukça stratejik bir bölge olan Lazika’nın Sâsâniler tarafından boşaltılmasını sağlamıştır. Bk. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, Ankara 2011, s. 65-66.

komutanlık kurdu.¹⁶ Böylece İmparator, Sâsânilere karşı bu bölgenin savunma görevini *magister militum per Armeniam* komutanlığına bıraktı.

Askerî düzenlemelerin yanı sıra İmparator I. Iustinianos, bölgede ciddi bir güç olan ve zaman zaman Sâsâniler arasında problemler yaratan *nakharar*lara ait hem Sâsânilerin hem de imparatorluğun vermiş olduğu unvanları kaldırarak bölgeyi Bizanslılaştırmaya yönelik bir politikaya da yönelmiştir. Bununla birlikte İmparator, veraset yoluyla *nakharar* unvanına sahip olan yerel yönetici aileleri saf dışı bırakmaya çalışmış ve yerlerine Bizanslı memurlar atamıştır. Ancak imparatorluğun uygulamış olduğu sert idarî politikalara karşı oldukça dayanıklı olduğu anlaşılan bu ailelerin bölgedeki hâkimiyeti, tam anlamıyla sonlandırılmamış ve çeşitli siyasî, idarî, askerî ve dinî yollarla imparatorluğun hem bölgedeki hem de yerel *nakharar*lar üzerindeki varlığı hissettirilmeye çalışılmıştır.¹⁷ Her ne kadar imparatorluğun bölgedeki halklar üzerinde ciddi bir baskısı olsa da özellikle Gürcüler ve Ermeniler, Bizans'ın bölgede güç kaybetmeye başladığı dönemlerde imparatorluğun varlığını devam ettiren esas idarî ve askerî gücü olmuştur.¹⁸

I. Iustinianos dönemi tarihçisi Prokopios'un vermiş olduğu bilgiye göre, dönemin İmparatoru I. Iustinianos, Kafkasya'da Hıristiyanlığın yayılması için ciddi bir çaba göstermiştir. Nitekim "...*Abhazyalılar her şeyiyle değişti ve onlara daha uygar bir hayat tarzı benimsetildi. Abhazyalılar, Hıristiyan doktrinini benimsemekle kalmadılar aynı zamanda İmparator, onlara saraydan görevli de gönderdi. Abhazyaya topraklarında "El Değmemiş" bir kilise yaptırdı ve onlar için papazlar atadı ve böylece Hıristiyanlığı bütün yönleriyle öğrenmeleri için çabaladı.*"¹⁹ Bu bilgi, VI. yüzyıla kadar Hıristiyanlığın tam anlamıyla Kafkasya'da yerleşmediğini ve İmparatorun, Kafkasya'da Hıristiyanlığın yayılmasına ayrı bir önem verdiğini göstermektedir. Dolayısıyla bölgede Hıristiyanlığın yayılması, imparatorluğun bölgedeki varlığını devam ettirmesinin ve bölge halklarının imparatorluğa bağlı olarak yönetilmesinin önemli etkenlerinden birisi olarak görülmektedir. Böylece imparatorluğun gerektiği zaman Hıristiyanlığı hem baskı unsuru hem de bölgedeki halkları sahiplenme anlamında kullandığı açıkça görülmektedir.

İmparatorluk topraklarında bulunan metropolitlik, başpiskoposluk ve piskoposlukların varlığına dair önemli bilgiler edindiğimiz ve VII. yüzyıldan başlayarak XII. yüzyıla kadar başşehir Konstantinopolis'te kaydedilen

¹⁶ Theop. *Khr.* A. M. 6020; Johannes Preisler-Kapeller, "Magister Militum Per Armeniam", *Wiener Byzantinistik und Neograzistik*, Ed. W. Hörandner vd., Vienna 2004, s. 348.

¹⁷ Redgate, *The Armenians*, s. 154-55; Grousset, *a.g.e.*, s. 231; Tezcan, *a.g.e.*, s. 242.

¹⁸ Cahit Külekçi, *İslam Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri*, İstanbul 2012, s. 35.

¹⁹ Prokop, VIII. 3.18-21.

Notitiae Episcopatumum yani “Kilise Kayıtlarında”,²⁰ Kafkasya bölgesi içerisinde yer alan Abhazya ve Kafkasya’nın batısının yanı sıra doğu Karadeniz bölgesini oluşturan Lazika bölgesinin dinî yönetimine dair önemli bilgiler yer almaktadır. Bu kayıtlarda bölge, “Lazika Eyaleti” olarak geçmekle birlikte bölgenin metropolitliği “Phasidos/Phasis”²¹ olarak görülmektedir.

Eyalet	Metropolitlik
Lazika Eyaleti	Phasidos/Phasis ²²
	Trabzon ²³

Kayıtlarda Lazika Eyaleti’nin metropolitliği Phasidos’un piskoposlukları olarak dört yer kaydedilmiştir:

Metropolis Phasidos
Rhodopolis/Vardtsikhe
Saisenos?
Petron/Petra
Ziganne/Gudava?
Rizaeum/Rize

Lazika Eyaletinin siyasî ve idarî olarak Bizans İmparatorluğu’nun yönetiminden çıkmasından sonra Notit. 7’de Trapezount, Lazika eyaletinin metropolisliği olarak kaydedilmeye devam etmiş ancak tablosunu vermiş olduğumuz Phasidos metropolisliği ve bu metropolisliğe bağlı piskoposluklar artık kaydedilmemiştir. Bu kayıtla birlikte Trapezount metropolisliği her ne kadar Lazika Eyaleti içerisinde görünse de bu metropolisliğe bağlı olan piskoposluklar, Lazika coğrafyasından ziyade Anadolu’daki piskoposluklar olarak göze çarpmaktadır.²⁴

Kafkasya coğrafyası dâhilinde Abhazya Eyaleti ise Notit. 7’de dâhil olmak üzere yani X. yüzyıla kadar tek bir başpiskoposluk olarak görülen

²⁰ İlk kayıt olan ve *pseudo-Epiphanius* olarak da bilinen Notitia 1’in 640-680 yılları arasında Konstantinopolis patrikliği tarafından kaydedildiği ve bu kayıtların 680/1’deki Konstantinopolis’te gerçekleştirilecek olan VI. Ökümenik Konsil’de hazır olduğu anlaşılmaktadır. Bk. Marek Jankowiak, “Notitia 1 and The Impact of the Arab Invasions on Asia Minor”, *Millennium*, Vol. 10, 2013, s. 440.

²¹ Günümüzde batı Gürcistan bölgesinde bulunan Poti şehridir.

²² *Notit.* 1.32; 2.31; 3.39; 4.32; 5.27; 6.27.

²³ Notit. 7’de Τραπεζούντων, Lazika Eyaleti’nin metropolisliği olarak kaydedildiği için piskoposluk kayıtlarında yoktur. Bk. *Notit.* 7.33; *Notit.* 8.35; *Notit.* 11.35; *Notit.* 12.33; *Notit.* 14.36; *Notit.* 15.33; *Notit.* 16.16.33.

²⁴ Bu piskoposluklar için bkz. *Notit.* 7.556-563; *Notit.* 9.416-423; *Notit.* 10.498-505.

Sebastopolis tarafından temsil edilirken;²⁵ Notit. 7’de bu temsiliyet, Soteroupolis [Bouzos]’in de kaydedilmesiyle iki başpiskoposluğa çıkarılmıştır.²⁶ Kayıtlardan da anlaşılacağı üzere İmparatorluk, Kafkasya’da Hıristiyanlığın yayılmasından sonra dinî olarak kurumsallaşma yoluna gitmiş ve bu yönde Kafkasya ve çevresine önem vermiştir.

İmparatorluk bölgedeki hâkimiyetini, dinî anlamda kiliseler inşa ederek ve bölgeye merkezden dinî görevliler atayarak kurumsallaştırırken bir yandan da bölge üzerindeki idarî ve askerî ağırlığını, yerli hanedanlıklarla işbirliği yaparak sağlamaya çalışmıştır. Bu çerçevede Ortaçağ tarihi boyunca hem batı hem de doğudaki güçlü devletlerin, kendilerinden güçsüz olan yerel yöneticilere ve onların varislerine, imparatorluk soylularına ait olan siyasî, askerî ve dinî unvanları verdikleri veya çeşitli amaçlar için sıklıkla birbirleriyle evlilik ittifakları yaptıkları görülmektedir.²⁷ Nitekim Bizans İmparatorluğu’na ait idarî ve askerî unvanların bulunduğu ve 842-3 yılında kaleme alındığı tahmin edilen ve adı *Taktikon Uspensky* olarak geçen *Taktikon* kaynağında,²⁸ Kafkas yerel yöneticilerine verilen en yüksek imparatorluk unvanı, *kouropalates*²⁹ olarak görülmektedir. Nitekim *kouropalates* unvanı, kaynaktaki sıralamasına göre “*kaisar ve nobelissimos*” unvanından sonra gelen en yüksek üçüncü unvan ve sadece imparatorluk ailesine verilen şeref unvanları arasında kaydedilmektedir.³⁰ Nitekim *Takt. Usp.*’den sonra 899 yılında Philotheos tarafından kaleme alınan ve *Klētōrologion* olarak adlandırılan aynı tarz kaynaktaki,³¹ bu unvan sıralaması *Takt. Usp.*’deki gibi “*kaisar, nobelissimos ve kouropalates*” şeklindedir.³²

İmparatorluğa sadakatle bağlı olan Kafkas yöneticilerine bu unvanın verilmesine dair bir örnek, İmparator Mavrikios (582-602) dönemine aittir.

²⁵ *Notit.* 1.72; *Notit.* 3.94; *Notit.* 5.77; *Notit.* 7.100; *Notit.* 8.116; *Notit.* 11.135.

²⁶ *Notit.* 7.87; *Notit.* 8.102; *Notit.* 11. 122.

²⁷ İbrahim Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Trabzon 2009, s. 18-19; Evlilik ittifakları, Bizans İmparatorluğu’nun temel politikalarından birisiydi. Bu siyasî ittifaklar sayesinde imparatorluk hâkimiyet kurmak istediği krallık üzerinde siyasî bir söz hakkına sahip oluyordu. Bu konu hakkında geniş bilgi almak için bkz. D. M. Nicol, “Mixed Marriages: in Byzantium Thirteenth Century”, *Studies in Church History*, Vol. I, 1964, s. 160-172; Murat Keçiş, “Trabzon Rum Devleti’nde Kadına Dair Diplomatik Bir Usul: Evlilik İttifakları”, *Ortaçağda Kadın*, Ed. Altan Çetin, Ankara 2011, s. 337-353; C. Toumanoff, “Gürcü Kraliçesi Thamar ve Trabzon İmparatorluğu’nun Kurucusu Arasındaki İlişki Üzerine”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Çev. Murat Keçiş-Murat Hanar, S: 22, 2017, s. 251-268.

²⁸ A. Kazhdan, “Taktika”, *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. III, s. 2007.

²⁹ Kouropalates unvanı hakkında bkz. A. Kazhdan, “Kouropalates”, *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. II, s. 1157.

³⁰ *Takt. Usp.* 4-6; Ayrıca bkz. Mary Whitby, “On the Omission of a Ceremony in mid-sixth Century Constantinople”, *Historia*, 36, 1987, s. 468-476.

³¹ Hakkında bkz. A. Kazhdan, “Philotheos, Kletorologion of”, *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. III, s. 1661-1662.

³² *Phil. Klet.* Tomos β 28, 1-2.

Nitekim onun döneminde İberya yöneticisi Bagratlı I. Guaram (588-590)'a³³ *kouropalates* unvanının verildiği görülmektedir³⁴ ve I. Guaram muhtemelen bu unvanı alan Bagratlı ilk yerel yöneticiydi. Bu çerçevede İmparator, İberya yönetiminin desteğini almak ve imparatorluğun bölgedeki nüfuzunu yerel unsurlarla destekleyip güçlendirmek için İberya yöneticisi I. Guaram'a bu unvanı vermiştir. Dolayısıyla doğrudan merkezî yönetim ile ilişkili olan bu unvanın, bölge yöneticilerine ve prenslerine verilmesi, Bizans İmparatorluğu'nun bölgeye siyasî ve idarî anlamda ne kadar çok değer verdiğini kanıtlamaktadır. Aynı zamanda imparatorluk, bölge yöneticilerini bu unvan ile siyasî anlamda onurlandırmanın yanı sıra bu yaklaşımında belki de bir süre sonra bölgede teşkil edilecek ve idarî ve askerî yönetim birimi olan *thema*³⁵'nin güvenilirlik çerçevesinde, Kafkaslarda uygulanabilirliğini de kanıtlamak istemiş olabilir. Çünkü kaynaklarımızdan *kouropalates* unvanının değerli bir ailevî şeref unvanı olduğu tespit edilebildiğine göre, bu unvan verilerek imparatorluğun 1033 yılında Abhazya'da merkeze bağlı idarî ve askerî bir yönetim kurmak ve burayı askerî bir üs olarak kullanmak istediği açıktır. Bu çerçevede belirttiğimiz gibi İmparator III. Argyros (1028-1034) tarafından bölgede 1033 yılında Soteroupolis-Anakopia³⁶ teması kurulmuş ve bölgeye themanın yöneticisi olarak Bagratlı yerel bir *strategos* [komutan] atanmıştır.³⁷

İmparator VII. Konstantinos Porphyrogennitos (912-959)'a ait ve imparatorun kendi dönemi ile ilgili olarak Balkan, Kuzey, Doğu milletleri ve Müslüman Araplar hakkında önemli bilgiler verdiği *De Administrando Imperio* adlı eserinde, Kafkasya'da bu dönemde hâkimiyet kurmuş olan I. Aşot³⁸, I. Simbat³⁹ ve II. Aşot⁴⁰ Bagratuni'ye kaynakta geçtiği şekliyle, “ἀρχων τῶν ἀρχόντων=arkhon ton arkhonton”, yani *prenslerin prensi* unvanı verilmiştir. Nitekim kaynağımızdan bu unvanın sadece bir unvandan ziyade

³³ Bagratlı Hanedanlığı, 575-619 ve 787-1801 yıllarında günümüzde Gürcistan bölgesinde hâkimiyet süren krallık. Bkz. M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Çev. H. D. Andreasyan, Haz. E. Merçil, Ankara 2003, s. 183.

³⁴ Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 186.

³⁵ Grekçede tekili, *θέμα/thema*; çoğulu *θέματα/themata* olarak kullanılan thema terimi, sivil ve askerî gücü bir arada tutan bir *strategos* (στρατηγός- komutan-çoğulu στρατηγοί)'un yönetiminde Erken Bizans döneminin idarî ve askerî yönetim birimini karşılar. Bkz. A. Pertusi, “Nuova ipotesi sull'origine dei «Temi» bizantini”, *Aeum*, 28, 1954, s. 128; J. D. Howard-Johnston, “Thema”, in Maistor, *Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning*, Ed. A. Moffatt, Canberra 1984, s. 189-191.

³⁶ Skylitzes, stratejik bir bölgede bulunan Anakopia kalesinin oldukça güçlü olduğunu vurgular. Bkz. Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, s. 367.

³⁷ Werner Seibt, “The Byzantine Thema of Soteroupolis-Anakopia in the 11th Century”, *Bulletin of The Georgian National Academy of Sciences*, Vol. 6, No. 2, 2012, s. 174-76.

³⁸ Konst. Porph. *De Adm. Imp.* 44.6, 13, 18, 20.

³⁹ Konst. Porph. *De Adm. Imp.* 43.30, 34-35.

⁴⁰ Konst. Porph. *De Adm. Imp.* 43.112, 44.9, 37.

bir bölgeyi yöneten kişiye verildiği de anlaşılmaktadır.⁴¹ İmparatorluğa ait bu unvanların verilmesi, hem Armenia hem de İberia yöneticileri açısından oldukça önemlidir. Bu unvanlar sayesinde yerel yöneticiler, siyasî ve askerî bir kimliğin/tanınmışlığın yanı sıra merkezî bir siyasî ve askerî güçte kazanmışlardır. Askerî destek mahiyetinde bölge yöneticilerinin ihtiyacı halinde imparatorluğun, hazineden para yardımının yanı sıra yaya birlikleri ve donanma birliği dahi verdiği görülmektedir.⁴² Böylece merkezî siyasî ve askerî desteğin farkında olan yerel idareciler, halkını bağlı yönetime karşı harekete geçirecek olumsuz bir olayın gerçekleşmesini de engellemişlerdir. Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere İmparatorluk, Kafkasya coğrafyasını Roma İmparatorluğunun yaptığı gibi yerel idarecileri, bölgesinde miras yoluyla intikal eden görevlere ve idarî makamlara atama, onlara ve ailesine imparatorluk unvanları verme ve askerî hizmeti karşılığında yurtluk tahsis etme gibi özellikle imparatorluk çıkarlarına hizmet eden politikalar vasıtasıyla yönetmiştir.⁴³

İmparatorluğun bölgedeki idarî ve askerî hâkimiyetini güçlendirmek ve yanında tutmak için Kafkasya yöneticilerine, *kouropalates* unvanının yanı sıra *prokonsül*, *konsül*, *kont*, *dük*, *katepano*, *arkhon* ve *magister* unvanlarının da verildiği⁴⁴ aynı zamanda en önemlisi de imparatorun bizzat bölge yöneticilerine hâkimiyetin sembolü olarak “tac” gönderdiği anlaşılmaktadır.⁴⁵ Dolayısıyla bu taltiflerin, hem imparatorluk hem de yerel yöneticiler bazında birçok anlam ifade ettiği düşünülebilir.⁴⁶

Verilen bu unvanlar ile imparatorluk, büyük aileler arasında nifak tohumları ekmeyi de amaçlamıştır. Buna Tayklı David’in X. yüzyılın sonlarına doğru tehlikeli bir şekilde özellikle Doğu Anadolu’da genişlemesini örnek gösterebiliriz. Nitekim Tayklı David’in bu genişlemesi, David’de Bizans’a karşı bir hareket etme düşüncesi ortaya çıkarmış olabileceği gibi onun faaliyetleri, dönemin İmparatoru II. Basileios’u endişelendirdiği sonraki gelişmelerden anlaşılmaktadır. 1000 yılında David’in aniden ölümü,

⁴¹ Konst. Porph. *De Adm. Imp.* 44.38, 39, 42, 45.

⁴² Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 235.

⁴³ George A. Boumoutian, *Ermeni Tarihi*, Çev. Ender Abadoğlu-Ohannes Kılıçdağı, İstanbul 2011, s. 51.

⁴⁴ Mehlika Aktok Kaşgarlı, “Anadolu’da Ermenilerin Yerleşim Noktaları -Büyük Ermenistan-Bizans’ın Ermenilere Verdiği Unvan ve Payeler, Küropolates, Konsül, Prokonsül, Patris, Kont gibi Titrlar -Armeno- Grek Bazileiler” *X. Türk Tarih Kongresi*, C: III, Ankara 1991, s. 1092.

⁴⁵ Giuli Alasania, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, Çev. Nanuli Kaçarava, İstanbul 2016, s. 124.

⁴⁶ İmparatorluk için askerî anlamda esas olan, bölgenin Hıristiyan yerli nüfusu olan Laz, Abhaza ve İberyalılar’ın yanı sıra çoğunluğu silah ve at kullanmakta becerikli olan Ermenilerin orduda kullanılmasıydı. Bkz. Theop. *Khr.* A. M. 6115; Walter E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, Çev. Mehmet Özay, İstanbul 2000, s. 279-80; C. Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, Oxford University Press 2005, s. 98.

II. Basileios'un bu endişesine son veren olay olmuş ve İmparator hemen harekete geçerek Tayklı David'in varis olarak bıraktığı III. Bagrat'ın bölge üzerinde söz sahibi olmasını engellemiştir. Ancak İmparator'a bağlılığını bildiren III. Bagrat'a İmparator, *kouropalates*; babasına da *kouropalates* unvanından sonra en değerli unvan olan *magistros*⁴⁷ unvanını vermiştir.⁴⁸ Belirttiğimiz gibi İmparatorun, anlaşmazlığa rağmen babasından ziyade oğluna *kouropalates* unvanı vermesi, Bagrat ailesinin arasına nifak sokmak istediğini düşündürmektedir.

Bu unvanların yanı sıra bölgeyi yönetmek için İmparatorluk, Kafkasya'yı tehdit eden ilk başta Sâsânilere; Sâsânilerin ortadan kalkmasından sonra da Müslüman Araplara karşı sınırdaş aynı zamanda Asya ve Avrupa'yı birleştiren önemli bir yol üzerinde bulunan Hazar Devletinin⁴⁹ yanı sıra Unugur Bulgar ve Batı Türkleri ve bölge Abhazya yöneticileriyle çeşitli askerî ittifaklar kurmuş ve böylece Kafkasya'daki tehditlere karşı bir blok oluşturmuştur.⁵⁰ Bizans İmparatorluğu'nun Hazarlar ile evlilikler vasıtasıyla akrabalık ilişkilerini geliştirilmesi, Konstantinopolis yönetiminin hem siyasî hem de askerî anlamda bölgesel tehlikelere karşı stratejik düşünmeye başladığını göstermektedir.⁵¹ Dolayısıyla imparatorluk, tehditlere karşı bu coğrafyayı bir şekilde elinde tutmak için bölgede varlıklarını inkâr etmediği yerli yöneticileri ve devletleri, "bir denge politikası" çerçevesinde çıkarlarına uygun olarak yanında tutmayı başarmıştır. Nitekim İmparator Herakleios (610-641) döneminde Sâsâniler ve sonrasında Müslüman Arapların Kafkasya'ya saldırıları ve Herakleios'un bu bölgeyi elde tutmak için göstermiş olduğu gayret, hem kendi döneminde hem de kendisinden sonraki dönemlerde

⁴⁷ *Takt. Usp.* 8.

⁴⁸ W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People*, London 1932, s. 84.

⁴⁹ Hazarların Kuzey Kafkasya'ya göç etmesi ve Müslüman Arap fetihlerinin Kafkasya'ya ulaşması sonucu özellikle VII. yüzyılın ortalarında Bizans İmparatorluğu'nun bölgedeki hâkimiyetinin sarsıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Hazarlar, bölgedeki güç dengelerini değiştirecek bir güç olmuştur. Bu konu hakkında Bkz. C. Zukerman, "The Khazars and Byzantium-The First Encounter", *The World of the Khazars: New Perspectives*, Ed. Peter Golden vd. Brill 2007, s. 499-432.

⁵⁰ M. İ. Artamanov, *Hazar Tarihi*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2008, s. 329; Alasania, a.g.e., s. 126-27; Cécile Morrisson, "Olaylar/Kronolojik Perspektif", *Bizans Dünyası*, Çev. Aslı Bilge, İstanbul 2014, s. 64; Bu dönemde Bizans İmparatoru III. Leo (714-741), oğlu ve vefahdi Konstantinos'u Hazar kağanının kızıyla evlendirmiş ve bu suretle Emevîlere karşı bu iki devlet, siyasî bir evlilik gerçekleştirerek güçlerini birleştirmişlerdir. Bkz. Ostrogorsky, a.g.e., s. 146.

⁵¹ Çünkü merkezi, Hazar Denizi'nin kuzeydoğu kıyılarındaki aşağı Volga bölgesi olan Hazar Devleti, VIII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar Kafkaslardaki en güçlü devlet olmuştur. Bazen Bizans ile çıkarları çatışsa da Hazarlar, aslında Bizans İmparatorluğu'nun ciddi bir stratejik müttefiki olmuştur. Bu konuda Bizans İmparatorlarının Hazarlara çok fazla güvenmiş olduğu ortadadır. Bkz. Thomas Noonan, "Byzantium and the Khazars: A Special Relationship?", *Byzantine Diplomacy: Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Ed. J. Shepard-S. Franklin, England Variorum 1992, s. 109-132.

Kafkasya coğrafyasını, insan gücü ve coğrafi konumunun sağladığı stratejik önemi dolayısıyla daha da önemli hale getirmiştir.⁵²

Sâsânilerin İslâm devleti tarafından ortadan kaldırılmasıyla İmparatorluğun Kafkasya'daki mücadelelerinde herhangi bir değişikliğin meydana gelmediği görülmektedir. Daha önce Roma-Sâsâni ve Bizans-Sâsâni mücadelesine sahne olan Kafkasya, 640'ların başından itibaren Bizans-İslâm Devletleri arasında bir nevi savaşlar dizisine sahne oldu. Müslüman Araplar tarafından Sâsâni İmparatorluğu'nun ortadan kaldırılmasını müteakip 640'ların başında Müslüman Arap akınları Armenia bölgesine dolayısıyla Güney Kafkasya sınırına ulaştı.⁵³ Bu durum Bizans'ın bölgedeki hâkimiyetini devam ettirmesi anlamında oldukça sarsıcıydı. Nitekim imparatorluğun özellikle dinî anlamdaki politikalarından oldukça mustarip olan Ermeni hanedanlıkları, zaman zaman imparatorluktan yüz çevirmişler ve İslâm devleti ile anlaşma yaparak bölgenin korunmasını İslâm devletine bırakmışlardır. Bu durum, özellikle Mamigonyanlar ve Bagratuni aileleri arasında başta isyanlar olmak üzere bir takım siyasî, idarî, askerî ve iktisadî sıkıntıları da ortaya çıkarmıştır.⁵⁴ İmparatorluk ve yerel hanedanlıklar arasındaki bu anlaşmazlıklar, her ne kadar ideolojik ve bölgesel ancak stratejik anlaşmazlıklar olsa da her iki tarafında birbirinin varlıklarını İslâm devletine karşı desteklemeye devam ettirdikleri görülmektedir.

Bu dönemde İslâm devleti de Bizans'ın yaptığı gibi bölgedeki hâkimiyetini ya yerel idarecileri destekleyerek ya atayarak ya da kendi valilerinden göndererek sağlamaya çalışmıştır. Ayrıca Müslümanların Kafkasya'ya ulaşmalarıyla birlikte Kafkasya'da dinî çeşitlilik de artmış ve bölgede Hıristiyanlık ve Yahudiliğin yanı sıra İslamiyet'te varlığını hızlı bir şekilde kabul ettirmiştir. Dolayısıyla İslamiyet, jeo-stratejik açıdan önemli ve dinî çeşitliliğin olduğu bir coğrafyada yayılma imkânı bulmuştur. İslamiyet'in bölgede hızlı bir şekilde yayılması, esasında diğer dinlerin bölgede tam olarak yerleşemediğini göstermektedir. Dolayısıyla Kafkasya'da bundan sonraki süreçte Hıristiyanlık ve İslâmiyet, mücadelelerin arasında dinî bir

⁵² Kaegi, *a.g.e.*, s. 285.

⁵³ VII. yüzyıl Bizans-Sasani anlaşmazlıkları ve erken dönem İslâm fetihleri hakkında ayrıntılı bilgiler veren Ermeni müellifi Sebeos, Arapların Dvin'e ilk yapmış olduğu akın ve şehirde yaşananlar hakkında da ilgi çekici bilgiler vermektedir. Bkz. Sebeos, *The Armenian History attributed to Sebeos*, translated with notes, by R. W. Thomson, historical commentary by James Howard-Johnston, Liverpool University Press 1999, s. 100-101; Ayrıca Güney Kafkasya'da gerçekleştirilen ilk İslâm fetihleri hakkında ayrıntılı bilgi almak için bkz. Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütühu'l-Bıldân*, Çev. Mustafa Fayda, İstanbul 2013, s. 225-242.

⁵⁴ Christian Settapani, "The Seventh-Century Bagratids between Armenia and Byzantium", *Constructing the 7th century*, Travaux et Mémoires XVII, Ed. C. Zuckerman, Paris 2013, s. 564-565; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s. 82-83.

mozaik oluşturmuştur.⁵⁵

II. Basileios'a kadar İberya bölgesi yine Bagrat ve Abhazyza krallıkları arasında bölgeye hâkim olma mücadelelerine sahne oldu.⁵⁶ Daha önce de belirtildiği gibi bu bölgeyi Bizans İmparatorluğuna *kouropalates* unvanı ile bağlı olan Bagrat yöneticileri, İberya, Tao ve Klarjeti bölgelerini bölüşerek birbirlerinden bağımsız olarak idare etmekteydiler.⁵⁷ İmparatorluk ordusunda üst rütbeli bir general olan ve Bardas Skleros isyanından (976-979) dolayı destek almak için Bardas Phokas'ın da bir müddet yanına geldiği Tao-Klarjetili (Tayklı) yönetici III. David'in (966-1000)⁵⁸ müdahalesiyle İberya tek bir merkezden yönetilmeye başlandı. Bizans İmparatoru I. Ioannes Tzimiskes (969-976)'e karşı ilk isyanı başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra ilk fırsatta İmparator II. Basileios'a karşı yeniden başlayan Bardas Phokas isyanı⁵⁹ (987) sırasında Phokas'ı destekleyerek Bizans ile arası bozulan ve Bagratlıların İberya bölümünü idare eden III. David, II. Basileios tarafından affedilmesi durumunda vefatından sonra bölgeyi kendisine bırakacağını vaat etti. Geleceğin hesabını çok iyi yapan II. Basileios da bu vaadi karşılığında ona *kouropalates* unvanını tevcih etmiştir.⁶⁰

X. yüzyılın sonlarına doğru Armenia bölgesinde ortaya çıkan karışıklıklar, II. Basileios'a başarılı bir müdahale fırsatı, aynı zamanda imparatorun hayatının son yıllarında Bizans dünyasının diğer ucunda Kafkaslarda faaliyet gösterme fırsatını doğurdu. Başarılı müdahaleleri sonucunda Gürcistan'ın bir kısmı gibi Vaspurakan Bölgesi de Bizans'a ilhak edilmiş ve imparatorluğa sadık kalınması şartıyla Ermeni Ani Krallığının, hayatı boyunca Gagik'in oğlu ve halefi olan Kral Ioannes Simbat'a bırakılması ve ölümünden sonra ise Bizans İmparatoruna intikal ettirilmesi sözü alınmıştır.⁶¹ Bu girişim sonucunda, XI. yüzyılın başlarında Gürcü, Ermeni ve Abhaza yönetimi altında olan Kafkasya'nın bazı bölgeleri imparatorluk sınırlarına dâhil edilmiştir. İmparator Basileios, bu yöreleri Bizans adına yönetmek üzere yerli yöneticileri kullanmıştır. Bu yerli yöneticilere özellikle imparatorluk arazileri vererek bölgeyi kontrol altında tutmuş ve böylece Bizans idaresini daha sağlam temeller üzerine oturtmaya

⁵⁵ A. Salih Muhammedoğlu, "Kafkasya", *DİA*, XXIV, s. 158.

⁵⁶ Toumanoff, "Caucasia and Byzantium", s. 126.

⁵⁷ Konst. Porph. *De Adm. Imp.* 45.

⁵⁸ Bardas Skleros isyanında III. David'in bu isyanın sonlandırılması için Bizans İmparatorluğu ile işbirliği içerisinde olduğu görülmektedir. Bkz. Skylitzes, *a.g.e.*, s. 309-310.

⁵⁹ Skylitzes, *a.g.e.*, s. 314-315; A. Kazhdan, "Phokas", *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. III, Oxford 1991, s. 1666; Walter E. Kaegi, *Byzantine Military Unrest 471-873*, Amsterdam 1981, s. 322.

⁶⁰ Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, s. 311-312; Grousset, *a.g.e.*, s. 502-504; Redgate, *The Armenians*, s. 226; Tezcan, *a.g.e.*, s. 331.

⁶¹ Redgate, *The Armenians*, s. 226-227.

çalışmıştır.⁶²

1021 yılında Kafkasya, özellikle de Armenia bölgesi doğudan Müslümanların batıdan ise Bizans İmparatorluğu'nun baskısı altında kalmıştır. En çok baskı altında kalan krallık ise Ardzuruni hanedanlığının yönettiği Vaspurakan krallığıydı. Vaspurakan krallığı bu baskıyı ortadan kaldırmak için çareyi topraklarını Bizans İmparatorluğu'na ilhak etmekte buldu.⁶³ Bunun karşılığında son Vaspurakan kralı Senekerim (1003-1021)'e imparatorluk tarafından *magistros* unvanı ve ilk önce Sebasteia [Sivas] ve daha sonra genişletilerek Kappadokeia yöresi yaşamını idame ettirmesi için verildi.⁶⁴ Kral Senekerim'in bölgeden ayrılmasıyla buradaki ona bağlı Ermeni nüfus da onunla birlikte Sebasteia [Sivas], Kaesareia [Kayseri] ve Euphrates [Fırat] bölgesine göç etti. Bu durum Doğu Anadolu'da yerleşik nüfusun azalmasına ve bir müddet sonra ortaya çıkacak olan Türklerin de bu bölgede daha rahat hareket etmesine sebep oldu.⁶⁵

Vaspurakan Krallığı'nın ilhakından sonra Kral Senekerim ve oğlu David, imparatorluğun yanında sadakatle durdu⁶⁶ ve imparatorluk bölgede siyasî otoritesini devam ettirdi. Nitekim bölge, var olandan daha da genişletilerek bir idarî ve askerî *katapanoluk* haline getirildi.⁶⁷ Bundan sonra İmparator II. Basileios, Gürcistan bölgesini hâkimiyeti altına almak için 1021'de ilk seferine; 1022'de de ikinci seferine çıktı. Bu seferler sonucunda Gürcü kralı I. Giorgi, yenilgiye uğratılmış ve İmparatorun bütün şartlarını kabul ederek barış istemek zorunda kalmıştır. Barış sonucunda İmparatorluğa bazı kaleler ve şehirler bırakılmıştır. Bu kale ve şehirler, Ermeni-Gürcü topraklarında askerî sınır karakolları olarak kullanılmıştır.⁶⁸ Böylece İmparator Basileios'un başarılarından sonra Kafkasya, çoğunluğu Batı ve Kuzey Avrupa kökenli halkı barındıran Bizans garnizonlarının hâkimiyeti altında askerî bir bölgeye dönüşmüştür.

II. Basileios'un ölümünden sonra (1025) Konstantinopolis'te güçlü bir yönetimin kurulamaması, hem merkezî hem de bölgesel olarak birçok ciddi sıkıntıyı gün yüzüne çıkardı. XI. yüzyıl bunalımı olarak tabir edebileceğimiz bu yüzyılda, imparatorluk hem içeriden hem de dışarıdan ciddi tehlikelerle yüz yüze kaldı. Bu yüzyılda istikrarlı ve güçlü bir yönetimin olmaması, idarî ve askerî zayıflığı beraberinde getirdi. IX. Konstantinos'un (1042-1055) saltanat yıllarında bu durum iyice hissedildi. İç isyanların yanı sıra dış

⁶² Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 291-92.

⁶³ Dönemin kaynağı Urfalı Mateos'da II. Basileios ve Vaspurakan Kralı Senekerim arasında iyi bir dostluğun olduğunu belirtmektedir. Bkz. Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi* (952-1136), Çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987, s. 44.

⁶⁴ Skylitzes, *a.g.e.*, s. 336.

⁶⁵ Redgate, *The Armenians*, s. 227; Grousset, *a.g.e.*, s. 542.

⁶⁶ Grousset, *a.g.e.*, s. 541.

⁶⁷ Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, s. 360.

⁶⁸ Skylitzes, *a.g.e.*, s. 346-347; Holmes, *a.g.e.*, s. 360; Allen, *a.g.e.*, s. 87-88.

tehditlerden Rusların Konstantinopolis'e saldırması, ciddi anlamda Selçuklu Türklerinin Doğu Anadolu'da ve Peçeneklerin de Tuna nehrini geçerek Balkanlarda ortaya çıkması, imparatorluk için ciddi tehlikeler arz etti.⁶⁹ Türklerin Kafkasya ve özellikle de Doğu Anadolu'ya yapmış olduğu baskı, Malazgirt Savaşı'ndan (1071) sonra had safhaya ulaşmış ve bu baskı sonucu, Bizans İmparatorluğu'nun Kafkasya'daki siyasî, idarî ve askerî hâkimiyeti son bulmuştur.

Sonuç

Roma-Sâsâni bir müddet sonra da Bizans-İslâm Devleti mücadelelerine sahne olan Kafkasya'yı Bizans İmparatorluğu, yerleşme amacı gütmeyen, bölgedeki yerel idareciler sayesinde idarî, askerî ve dinî anlamda yönetmeye çalışmış ve gerektiğinde bu idarecilere imparatorluk rütbeleri vererek onları onurlandırmıştır. Bu yönetim anlayışıyla coğrafyada, milletlere bağlı olarak feodal bir monarşi sistemi ortaya çıkmış ve böylece yerel yöneticiler, idarî ve askerî anlamda Bizans aristokrasisine entegre edilmişlerdir. Bu düzen dolayısıyla Bizans'ın bu feodal yerel güçlere karşı sunmuş olduğu askerî yardımların karşılığında, siyasî ve dinî baskı yapması da meşrulaşmış ve bu durum bölge halkı için ciddi bir sorun oluşturmuştur. Nitekim IV. – XI. yüzyıl arası Kafkasya coğrafyasının dinî görünümü siyasî bir mücadeleye sahne olduğu C. Toumanoff'un şu tespitinden net bir şekilde anlaşılmaktadır: “*Siyasî alanda doğru nedir sorusunun cevabı dinî sahadaki doğru ile eşitti.*”⁷⁰ Nitekim bölgede yaşanan mücadeleler mezhebî bir çatışma gibi gözükmesine rağmen, Ermeniler ve Gürcüler, Roma ile Sâsâniler arasındaki mücadelelerden istifade etmeye çalışmışlar ve bu sırada özellikle dinî varlıklarını devam ettirebilmek için millî kiliselerini oluşturmuşlardır.

VII. yüzyıldaki mücadelelerden sonra imparatorluğun elinde doğuda sadece Anadolu platosundaki toprakların kaldığı görülmekle birlikte bu tarihten sonra özellikle Anadolu'nun kuzeydoğu bölgesi, dolayısıyla bir geçiş noktasında bulunan Kafkasya, imparatorluk için büyük bir önem taşımaya başlamıştır. Bu doğrultuda Bizans İmparatorluğu, yerli idarecilere gerekli destekleri karşılığında, Kafkas yerel idarecilerinden kendi taraflarında olmalarını ve kendilerine hizmet etmelerini beklemiş ve özellikle de bölgede ciddi etkisi olan Hazarlar ve çeşitli Türk yöneticileriyle ittifaklar yapmışlardır. Bu ittifaklar sayesinde imparatorluk coğrafyadaki varlığını, uzun bir süre devam ettirmiştir. Hem Hristiyanlık hem de Müslümanlık arasında bir sınır bölgesi olan evrensel kilisenin kabul etmiş olduğu yasaların bazılarını reddeden özellikle Ermeniler, İmparatorlardan ciddi anlamda dinî

⁶⁹ Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, s. 404, 426,

⁷⁰ Toumanoff, “Christian Caucasia between Byzantium and Iran: New Light from Old Sources”, s. 114.

baskı görmüş ve bundan dolayı bazı dönemlerde, coğrafyalarından sürülmüşler veya bir kısmı İslâm devletine sığınmıştır. Bölgeye Müslümanlığın girmesiyle artık coğrafyada dinî bir çeşitliliğin yanı sıra var olan siyasî rekabette daha da şiddetlenmiştir. Bizans İmparatorluğu'nun idarî ve askerî yönetimiyle bölge *thema* statüsüne yükseltilmiş fakat bölgeye Türklerin müdahalesi ve 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra gelmesiyle Kafkasya, imparatorluğun hâkimiyeti dışına çıkmıştır.

KAYNAKLAR

1.Kronikler

- El-Belâzurî (=Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Fütûhu'l-Büldân*, Terc. Mustafa Fayda, İstanbul 2013.
- Konst. Porph. (=Konstantinos Porphyrogennetos, *De Administrando Imperio*)
De Adm. Imp. Kullanılan Metin ve Çeviri: *De Administrando Imperio*, Trans. Gy. Moravcsik-R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks 1967.
- Movses (=Movses Khorenatsi, *Badmutyun Hayots*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *History of the Armenians*, Trans. Robert W. Thomson, Harvard University Press 1980.
- Notit. (=Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Texte Critique, Introduction et Notes par Jean Darrouzès, Paris 1981.
- Phil. Klet. (=Philotheos, *Kleterologion*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Les Listes de Préséance Byzantine des IXe et Xe Siècles*, Introduction, Texte, Traduction et Commentaire par Nicolas Oikonomidés, Paris 1972, s. 67-235.
- Prokop. *de Bellis* (=Procopius, *de Bellis*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Wars*, Vol. V. Trans. H. B. Dewing, Harvard University Press 1962.
- Skylitzes (=Skylitzes, *Synopsis Historiarum*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, Trans. J. Wortley, Cambridge University Press 2010.
- Sebeos (=Sebeos, *Badmutyun Sebeosi*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Armenian History attributed to Sebeos*, translated with notes, by R. W. Thomson, historical commentary by James Howard-Johnston, Assistance from Tim Greenwood, Liverpool University Press 1999.
- Takt. Usp.* (=Taktikon Uspensky)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Les Listes de Préséance Byzantine des IXe et Xe Siècles*, Introduction, Texte, Traduction et Commentaire par Nicolas Oikonomidés, Paris 1972, s. 41-63.

- Theop. (=Theophanis Confessor, *Chronographia*)
Khr. Kullanılan Metin ve Çeviri: *Chronographia*, Ed. Ioannis Classeni, Bonnae 1839; *Chronographia*, Trans. Cyril Mango-Roger Scott, Oxford 1997.
- Mateos (=Urfalı Mateos, *Vekayinâme*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987.

2.Araştırma Eserleri

ADONTZ, N., *Armenia in the Period of Justinian: The Political Conditions Based on the Naxarar System*, Lisbon 1970.

ALASANIA, Giuli, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, Çev. Nanuli Kaçarava, İstanbul 2016.

ALLEN, D. E. W., *A History of the Georgian People*, London 1932.

ARTAMANOV, I. M., *Hazar Tarihi*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2008.

AYAN, Ergin “Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi”, *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C: 1, S: 2, Aralık 2010, s. 19-50.

BIVAR, H. D. A., “The Political History of Iran under the Arsacids”, *The Cambridge History of Iran*, Ed. Ehsan Yarshater, Vol. 3/I, Cambridge University Press 2006, s. 21-99.

BLOCKLEY, C. Roger, “The Division of Armenia between the Romans and the Persians at the End of the Fourth Century A.D.”, *Historia*, 36, 1987, s. 222-234.

BOURNOUTIAN, A., George, *Ermeni Tarihi*, Çev. Ender Abadoğlu-Ohannes Kılıçdağı, İstanbul 2011.

BROSSET, F. M., *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Çev. H. D. Andreasyan, Haz. E. Merçil, Ankara 2003.

ÇALIŞKAN AKGÜL, Hülya, “Türkiye’nin Doğu Karadeniz Bölgesi’nin Prehistoryası: Bir *Terra Incognita* Analizi”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 21, 2016, s. 9-26.

ÇOĞ, Mehmet, “Ermeni-Gürcü Dinî Münasebetlerine Dair Bazı Tespitler (V-XII. Yüzyıl)”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XXIII, Eylül 2015, s. 119-137.

DEVECİ BOZKUŞ, Yıldız KÜÇÜKER, Deniz Sultan, *Armenia Ermeniler ve Armenia Bölgesi’nin Eskiçağ Tarihi*, Ankara 2011.

EASTMOND, Antony-JONES, Lynn, “Robing, Power, and Legitimacy in Armenia and Georgia”, *Robes and Honor The Medieval World of Investiture*, Ed. Stewart Gordon, America 2001, s. 147-191.

DIGNAS, Beate-WINTER, Engelbert, *Rome and Persia in Late Antiquity*, Cambridge University Press 2007.

DURŞUN, Davut, “Kafkasya”, *DİA*, C: XXIV, s. 157-58.

GREATREX, Geoffrey, “The Background and Aftermath of the Partition of Armenia in AD 387”, *Ancient History Bulletin*, 14, 2000, s. 35-48.

GROUSSET, René, *Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev. Sosi Dolanoğlu, İstanbul 2005.

HOLMES, C., *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, Oxford 2005.

HONIGMANN, Ernst, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, Çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1970.

HOWARD-JOHNSTON, D. J., "Thema", in Maistor, *Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning*, Ed. A. Moffatt, Canberra 1984, s. 189-196.

JANKOWIAK, Marek, "Notitia 1 and The Impact of The Arab Invasions on Asia Minor", *Millennium*, Vol. 10, 2013, s. 435-462.

KAÇAR, Turhan, "Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz", *Tarih Dergisi*, S. 47, 2008, s. 1-22.

KAEGI, E., Walter, *Byzantine Military Unrest 471-873*, Amsterdam 1981.

_____, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, Çev. Mehmet Özay, İstanbul 2000.

KAPPELLER-PREISER, Johannes, "Magister Militum Per Armeniam", *Wiener Byzantinistik und Neograzistik*, Ed. W. Hörandner vd., Vienna 2004, s. 348-365.

KAŞGARLI AKTOK, Mehlika, "Anadolu'da Ermenilerin Yerleşim Noktaları - Büyük Ermenistan- Bizans'ın Ermenilere Verdiği Unvan ve Payeler, Küropolates, Konsül, Prokonsül, Patris, Kont gibi Titirler -Armeno- Grek Bazileiler" *X. Türk Tarih Kongresi*, C: III, Ankara 1991, s. 1087-1095.

KAZHDAN, A., "Kouropalates", *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. II, Oxford 1991, s. 1157.

_____, "Philotheos, Kletorologion of", *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. III, Oxford 1991, s. 1661-1662.

_____, "Phokas", *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. III, Oxford 1991, s. 1665-1666.

_____, "Taktika", *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. III, Oxford 1991, s. 2007.

KÜLEKÇİ, Cahit, *İslam Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri*, İstanbul 2012.

KEÇİŞ, Murat, "Trabzon Rum Devleti'nde Kadına Dair Diplomatik Bir Usul: Evlilik İttifakları", *Ortaçağda Kadın*, Ed. Altan Çetin, Ankara 2011, s. 337-353.

MORRISSON, Cécile, "Olaylar/Kronolojik Perspektif", *Bizans Dünyası*, Çev. Aslı Bilge, İstanbul 2014, s. 1-67.

MUHAMMEDOĞLU, Salih, A., "Kafkasya", *DİA*, XXIV, s. 158-160.

NICOL, M. D., "Mixed Marriages: in Byzantium Thirteenth Century", *Studies in Church History*, Vol. I, 1964, s. 160-172.

NOONAN, Thomas, "Byzantium and the Khazars: A Special Relationship?", *Byzantine Diplomacy: Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Ed. J. Shepard-S. Franklin, England Variorum 1992, s. 109-132.

OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 2011.

PERTUSI, A., “Nuova ipotesi sull’origine dei «Temi» bizantini”, *Aeum*, 28, 1954, s. 126-150.

REDGATE, E., Anne, *The Armenians*, Blackwell Publishers, Oxford 1998.

SETTIPANI, Christian, “The Seventy-Century Bagratids between Armenia and Byzantium”, *Constructing the 7th century*, Travaux et Mémoires XVII, Ed. C. Zuckerman, Paris 2013, s. 559-578.

SEIBT, Werner, “The Byzantine Thema of Soteroupolis-Anakopia in the 11th Century”, *Bulletin of The Georgian National Academy of Sciences*, Vol:6, No. 2, 2012, s. 174-178.

SUBAŞI, Ömer, “Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin”, *Turkish Studies*, Vol. 7/3, 2012, s. 2329-2351.

TELLİOĞLU, İbrahim, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Trabzon 2009.

TEZCAN, Mehmet, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Trabzon 2012.

TOUMANOFF, Cyril, “Caucasia and Byzantium”, *Traditio*, 27, 1971, s. 111-158.

_____, “Christian Caucasia between Byzantium and Iran: New Light from Old Sources”, *Traditio*, Vol. 10, 1954, s. 109-189.

_____, “Gürcü Kraliçesi Tamar ve Trabzon İmparatorluğu’nun Kurucusu Arasındaki İlişki Üzerine”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Çev. Murat Keçiş-Murat Hanar, S. 22, 2017, s. 251-268.

WHITBY, Mary, “On the Omission of a Ceremony in mid-sixth Century Constantinople”, *Historia*, 36, 1987, s. 462-488.

ZUKERMAN, C., “The Khazars and Byzantium-The First Encounter”, *The World of the Khazars: New Perspectives*, Ed. Peter Golden vd. Brill 2007, s. 499-432.

BATI KARADENİZ KIYISINDA BİR OSMANLI EYALETİ: ÖZİ/SİLİSTRE* (İdari Taksimat ve Yönetim)

*Orhan KILIÇ**

ÖZ

Osmanlı Devleti'nin Batı ve Kuzeybatı Karadeniz siyasetinin bir sonucu olarak kurduğu Özi veya Silistre Eyaleti, 17. yüzyılın başından 19. yüzyılın son çeyreğine kadar siyasi hareketlilik yaşayan önemli hudut eyaletlerinden birisi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin bu eyaleti kurmasının temel sebepleri, 16. yüzyılın sonlarında Kırım hanlarının Batı Karadeniz kıyılarına kadar hâkimiyet veya sorumluluk alanlarını genişletme niyetlerinin önüne geçmek ve bölge üzerinde emelleri olan Rusya, Lehistan, Avusturya ve Kazak hatmanları ile daha etkin mücadele etmektir. Kurulan eyalet stratejik öneminden dolayı Özi (Özü) adıyla anılmış ancak Silistre'nin bu bölgedeki merkezi konumundan dolayı bazen Silistre Eyaleti olarak da ifade edilmiştir. Bu sebeple eyaletin paşa sancağı, duruma göre Silistre veya Özi olmuştur. Özi'nin 1792 yılında resmen Osmanlı hâkimiyetinden çıkmasından sonra ise Silistre Eyaleti adıyla varlığını 1878 yılına kadar devam ettirmiştir. Özi, Silistre, Niğbolu, Vidin, Vize, Kırk Kilise ve Çirmen sancakları Özi/Silistre Eyaleti'nin süreklilik gösteren sancaklarıdır. Hotin Sancağı da 1711'den sonra eyaletin sancaklarına dahil edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Özi, Silistre, Osmanlı, eyalet, Bulgaristan, Ukrayna, Romanya

AN OTTOMAN PROVINCE AT WESTERN BLACK SEA COAST: OCHAKOV (OZI)/SILISTRA

ABSTRACT

The Silistra province later known as Özi founded by the Ottoman Empire as a result of Western and Northwest Black Sea politics or the Province of Silistra, has been one of the major border states with political mobility from the beginning of the 17th century to the last quarter of the 19th century. The main reasons for the Ottoman State's establishment of this province were to overcome the intention of extending the dominance of the Crimean Khanate to the West Black Sea coasts in the late 16th century and to fight more effectively with the Russian forces. The province was named as Ozi for the strategic importance of the province, but it was sometimes referred to as the Silistra due to the central position of Silistra in this region. Thus, the

* *Gönderim tarihi: 19.08.2017. Kabul tarihi: 21.09.2017.*

* *Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, ELAZIĞ. okilic60@gmail.com ORCID: 0000-0002-9234-8295*

main administrative unit of the province also known as the pasha's sanjak has become Silistre or sometimes Özi. After the end of Ottoman rule in Özi in 1792, it continued its existence in the name of Silistra province until 1878. Özi, Silistra, Nigbolu, Vidin, Vize, Kırk Kilise and Cirmen were all considered *sanjaks* of Özi Silistra province. Hotin Sanjak was also included in the province after 1711.

Keywords: Ochakov (Özi), Silistra, Ottoman, Bulgaria, Ukraine, Romania.

Giriş

Özi Eyaleti, Aksu (Bog, Buğ) nehriyle Özi (Dinyepr) nehrinin döküldüğü kıyı gölünün kuzey kenarında Kılburun karşısında önemli bir yarımada üzerinde bulunan Özi (Ochakov/Oçakof) Kalesi'nden ismini almıştır. Özi ve Kılburun kaleleri, Dinyepr'in Karadeniz'le birleştiği noktada buldukları için stratejik bakımdan önem arz ediyorlardı. Bu nokta aynı zamanda Kırım Hanlığı'nın da sınırlarının başladığı yerd. Buralar, stratejik önemine binaen Osmanlı merkezî yönetimi tarafından Kırım Hanlığı'nın bünyesi içinde bırakılmayıp Özi Kalesi'nin bulunduğu noktadan bugünkü Türkiye sınırlarına kadar Batı Karadeniz kıyı şeridindeki önemli kale ve şehirler Osmanlı mîrî rejimi içerisine dâhil edilmişlerdir. Özi Eyaleti bünyesinde yer alacak Batı Karadeniz'deki Kili ve Akkermân kale-şehirleri Moldavya (Boğdan) için, Moldavya da Macaristan için adeta bir duvar mahiyetinde idi.¹ Bu sebeple bahse konu bölgedeki siyasi ve idari yapılanma Osmanlı Devleti'nin Doğu Avrupa politikası ve Karadeniz'in batı kıyılarının hâkimiyeti bakımından ayrı bir önemi haizdi.

Özi Kalesi, Rus kaynaklarına göre 1492 yılında Kırım hanı I. Mengli Giray zamanında inşa edilmiştir. Mengli Giray kalenin yapılış gayesinin Lehistan'a zarar vermek olduğunu belirtmiştir. Bu yıllarda Kırım Hanlığı Osmanlı Devleti'ne tabi olduğu için yapımından itibaren Özi Kalesi'nin Osmanlı tesir sahası içerisine olduğu söylenebilir.²

Özi, Osmanlı belgelerinde *Özü* veya *Özi* şeklinde yazılmıştır. Ancak 17. yüzyıldan itibaren ağırlıklı olarak *Özi*'nin kullanıldığını söylemek mümkündür.

Özi Kalesi ve çevresi Kazak baskısı nedeniyle Kanuni Sultan Süleyman'ın Karaboğdan seferi sonrasında 1538 yılında kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Osmanlılar kaleye *Cankermân* ismini vermişlerdir. Bundan dolayı resmi belgelerde çoğu kere *Cankermân nâm-ı diğer Özi* şeklinde yazılmıştır. Mesela, Kanuni devrinin ortalarında tertip

¹ Abdulkadir Özcan, "Boğdan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 6, İstanbul, 1992, s. 269.

² Mustafa Işık, "XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Kalesi; Cankerman (Özü)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 5, Güz 2008, s. 58-59.

edildiği anlaşılan H. 949/M. 1542-1543 tarihli bir muhasebe icmal defterinde, Silistre sancağına bağlı kazalardaki padişah hasları yazılırken, *Kazâ-i Cankermân nâm-ı diğەر Özi* şeklinde kaydedilmiştir.³ Bu kazanın sınırları Özü Suyu'nun batısından Karadeniz ve Bender'e kadar uzanmaktaydı. Osmanlı Devleti Kazak grupların Karadeniz'e inmesini engellemek için kaleyi büyütüp genişletmeye karar vermiş ve buradaki İslamkırman Kalesi'nin harap olmasından dolayı Özi Kalesi'nin bunun yerini alması da düşünülmüştür. Bu bağlamda 1559 yılından itibaren kalenin yeniden inşası ve genişletilmesi işi için Kocadağ, Naldöken, Tanrıdağ Yörükleri ve Dobruca Tatarları görevlendirilmiştir. Gerekli malzemenin bir kısmı Boğdan voyvodasından istenmiş ancak bu yıllarda bölgede süren büyük kıtlık sebebiyle inşaat işi bir sonraki yıla ertelenmiştir. 1565 yılında Lehistan tarafından gelen Vasko adlı birisi 400 asker ve 22 şayka ile Özi'ye saldırmış kalenin varoş kısmını yakmış ve halkını esir almıştır. 1570 yılına ait bir tahrir defteri bu tahribatın izlerini açıkça ortaya koyar. Özi bu yıllarda içinde askeri bir birliğin bulunduğu kaleden ibarettir. Bu haliyle de sivil bir yerleşmeden çok askeri bir üs olarak ön plana çıkmaktaydı.⁴

İncelememize esas olan eyalete Özi kadar olmasa da, zaman zaman ismini veren bir diğەر önemli merkez olan Silistre'nin Osmanlı hâkimiyetine giriş süreci 1388 yılında başlamıştır. Bu yılda Çandarlı Ali Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Silistre'yi ele geçirmiştir. Silistre bu sırada I. Murad'ın vasalı olan Şişman (Susmanos)'ın elinde idi. Şişman'ın, I. Murad'a, Silistre'nin diğەر bütün şehir ve kalelerin içinde güzel binaları, zenginliği ve sağlam surlarıyla en önde yer aldığını söylediği rivayet edilir. Bu fetihten sonra Mihaloğlu Firuz Bey ilk Osmanlı sancak beyi olarak Silistre'ye yerleşmiştir.

1390'da Eflak idarecisi Mircea, Silistre'yi tekrar ele geçirmiştir. Bu gelişme üzerine I. Bayezid 1394 yılında bütün Kuzey Bulgaristan topraklarını Osmanlı hâkimiyetine almıştır. Mircea, 1402 Ankara Savaşı'ndan sonra yaşanan karışıklık ortamında Silistre'yi tekrar almış ve 1418 yılındaki ölümüne kadar elinde tutmayı başarmıştır. Mircea'nın ölümünden sonra I. Mehmed zamanında 1419 ilkbaharında Silistre ve bütün Dobruca ahalisi yeniden Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. 1462 yılında *Kazıklı Voyvoda* da denilen Vlad Tepeş, Silistre'de büyük bir tahribat ve katliam yapmıştır. Bizatihi Vlad'ın ifadesiyle, şehirde Türk-Bulgar ayrımı yapılmaksızın 6.840 kişi katledilmiştir. Bunun üzerine Fatih Sultan Mehmed'in başında olduğu Osmanlı ordusu Silistre'yi kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine alıp burayı bir üs olarak kullanarak Eflak seferine çıkmıştır. Bu tarihten sonra Silistre'de

³ BOA, TT d. 215, s. 6.

⁴ Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*, İstanbul 2015, Timaş Yayınları, s. 246-247.

Osmanlı Devleti tarafından kalıcı bir hâkimiyet tesis edilmiştir. Silistre, elden çıktığı 1878 yılına kadar; 1774, 1811, 1827/1828-1836 yıllarında kısa süreli olarak Ruslar'ın idaresinde de kalmıştır.⁵

Osmanlı Devleti bugünkü Romanya ve Bulgaristan topraklarında kalan ve fetihten önce Tırnova Krallığı, Vidin Prensligi, Dobruca Despotluğu ve Konstantin İli diye adlandırılan siyasi birlikten uzak dört idari teşekkülden Tırnova Krallığı'nı ve Konstantin İli'ni 1395 yılında, Dobruca Despotluğu ve Vidin Prensligi'ni ise 1396'da ortadan kaldırmıştır. Gelişen siyasi olaylar bağlamında bazı gelişmeler olsa da sonuçta Konstantin İli Köstendil Sancağı'na, Tırnova Çarlığı Niğbolu Sancağı'na, Dobruca Despotluğu Silistre Sancağı'na, Vidin Prensligi ise Vidin Sancağı'na dönüştürülmüştür.⁶

İlk İdari Uygulamalar ve Özi/Silistre Eyaleti'ne Doğru

Kurulacak olan Özi/Silistre Eyaleti bünyesinde süreklilik arz edecek Silistre, Niğbolu, Vidin, Vize, Çirmen ve Kırk Kilise sancakları önceleri Rumeli Vilayeti bünyesinde yazılmışlardır. Kanuni devri başlarında tanzim edilen Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde kayıtlı 9772⁷ (1521-1522), 10057⁸ (1526-1527), 5246⁹ (1527) ve 8303¹⁰ (1527-1530) numaralı sancak tevcih defterlerinde¹¹ Silistre, Çirmen, Vize, Vidin ve Niğbolu sancaklarının Rumeli Vilayeti'ne bağlı birer sancak oldukları görülmektedir. Özi ve diğer bir kısım sancaklar ise 1584 yılında Kefe Eyaleti'nin kurulması¹² ile birlikte muhtemelen bu eyalete bağlanmışlardır. Bu sebeple, bahse konu sancaklar-

⁵ Machiel Kiel, "Silistre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 37, İstanbul 2009, s. 203-204.

⁶ Ayşe Kayapınar, "Bulgaristan'da Osmanlı Hâkimiyetinin Kurulması", *Yeni Türkiye, Rumeli ve Balkanlar Özel Sayısı-I*, Yıl: 21, S: 66, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Yayınları, Mart-Haziran 2015, s. 632-633.

⁷ BOA, TS. MA d. 9772, vr. 1/b, 2/a.

⁸ BOA, TS. MA d. 10057, vr. 1/b-2/b.

⁹ BOA, TS. MA d. 5246, vr. 1/b, 2/b.

¹⁰ BOA, TS. MA d. 8303, vr. 1/b, 2/a.

¹¹ Tarihsiz olan bu defterlerin tarihlendirmeleri hakkında bkz. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 125-198; Bilgin Aydın-Rıfat Günalan, "Rus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi", *Osmanlı Araştırmaları (The Journal Of Ottoman Studies)*, S: 38, İSAM, İstanbul, 2011, s. 34-35; Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C: 15, No: 1-4, Ekim 1953-Temmuz 1954, İstanbul, 1955; Nejat Göyünç, "Diyarbakir Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C: XXIII, S: 23, İstanbul, Mart 1969, s. 34; M. Tayyib Gökbilgin, "Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları", *Belleten*, C: XX, S: 78 (Nisan 1956), TTK, Ankara, 1956, s. 249-250.

¹² BOA, KK d. 262, s. 9, 217.

daki birtakım atamalar Kefe beylerbeyinin arzı üzerine gerçekleşmiştir.¹³

Özi veya Cankermân'ın idari manada Osmanlı belgelerinde görülmesi, Özi'nin 1538 yılında kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonradır. Bu tarihten önce tanzim edilen ve 1530 tarihli olduğu ileri sürülen¹⁴ bir muhasebe icmal defterinde Silistre livasına bağlı kazalar içerisinde Cankermân veya Özi'ye rastlanmamaktadır. Bu defterdeki bilgilere göre Silistre livasının kazaları; Silistre, Akkermân, Kili, Ahyolu, Hırsova, Varna, Pravadi, Aydos, Yanbolı, Karın Ovası ve Rusî Kasrı'dır.¹⁵ Defterde daha sonra Özi/Silistre Eyaleti içerisinde göreceğimiz Çirmen ve Vize sancakları da bulunmaktadır.

H. 949 (M. 1542-1543) tarihli tahrir defterinde, Cankermân yani Özi, Silistre sancağına bağlı bir kazadır. *Nefs* olarak ifade edildiği için bölgedeki diğer birçok yer gibi buranın da önemli bir kale-şehir olduğu söylenebilir.¹⁶ 1542-1543 yılında Rumili Vilayeti'nin Silistre Sancağı'na bağlı kazalar; Silistre, Akkermân, Kili, Cankermân/Özi, Nevahi-i Yanbolu, Rusî Kasrı, Karınâbâd, Ahyolu, Yanbolu, Aydos, Pravadi, Hırsova, Maçın, Tolcı, İsakcı, Varna ve Tekfûr Gölü idi.¹⁷ Defterin tanzim edildiği zamanda Silistre sancakbeyi Osman Şah Bey'dir. Has geliri ise toplam 400.804 akçedir.¹⁸

Silistre ve Akkermân'ın müşterek bir sancak yazıldığı 1570 yılına ait tahrir defterinde ise Özi, Akkirman Sancağı'nın bir kazası olarak görülmektedir.¹⁹ Özi, 1584 yılından kısa bir süre önce Silistre Sancağı'ndan ayrılmış ve müstakil bir sancak olmuştur. 13 Nisan 1584 tarihli bir hükümde Cankermân (Özi), Akkermân, Bender ve Kili'nin önceden Silistre Sancağı'na bağlı oldukları ve bunların sonradan ayrılarak müstakil hale geldikleri belirtilmektedir. Akkermân Sancağı, zeameti ve akıncısı ile Cankermân yani Özi sancakbeyine bağlı iken Silistre'de olan vezir Cafer Paşa'nın teklifi üzerine Özi'den ayrılarak Bender Sancağı'na ilhak olmuştur.²⁰

Kanuni Sultan Süleyman devrinin başlarında hazırlandığını tahmin

¹³ 29 Ağustos 1604 tarihinde Özi sancakbeyliği ve Özi Kalesi dizdarlık tayinleri Kefe beylerbeyinin arzına binaen yapılmıştır. Bkz. *BOA*, A. RSK d. 1477, s. 17.

¹⁴ Bu defter Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nce dizin ve tıpkıbasım olarak yayımlanmış ve birtakım bilgilerden hareketle H. 937/M. 1530 tarihli olduğu kabul edilmiştir. Arşiv kataloğunda ise defterin tarihi H. 926/M. 1520 olarak verilmektedir. Bkz. *370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937/1530) I, Dizin ve Tıpkıbasım*, Yayına Haz. Ahmet Özkılınc, Ali Coşkun-Abdullah Sivridağ-Murat Yüzbaşıoğlu, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 55, Defter-i Hakâni Dizisi VII, Ankara 2001, s. 8.

¹⁵ *BOA*, TT d. 370, s. 379 vd.

¹⁶ *BOA*, TT d. 215, s. 2, 6.

¹⁷ *BOA*, TT d. 215, s. 4-13.

¹⁸ *BOA*, TT d. 215, s. 15.

¹⁹ Temel Öztürk, "Özü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 34, TDV, İstanbul 2007, s. 133.

²⁰ *BOA*, MD 52, 289/768,769, 291/775.

ettiğimiz bir defterde, Rumeli Vilayeti'ne bağlı sancaklar ve bu sancaklara bağlı şehirler kayıtlıdır. Bu defterdeki bilgilere göre, daha sonra Özi Eyaleti bünyesinde göreceğimiz sancaklar ve bu sancaklara bağlı *nefs* diye ifade edilen şehir/kasabalar veya kazalar şunlardır:

Tablo 1: Özi Eyaleti'ne Bağlanacak Sancakların Kazaları²¹

SANCAĞI	SİLİSTRE ²²	NİĞBOLİ ²³	VİZE ²⁴	ÇİRMEN ²⁵	VIDİN ²⁶
KAZALAR	Akkirman	Rus (Yirgöği)	Vize	Çirmen	Vidin
	Kal'a-i Kili	İvraça	Hayrabolu	Hasköy	Nefs-i Bâne
	Ahyolu	Niğbolu	Burgoz*	Yenice-i Zağra	İsferlik
	Silistre	Lofça	Danişmend-i Eski**	Eyne Bazarı	
	Pravadi	Tırnova	Çorlu	Akçe Kızanlık	
	Varna	Şumnu	Kırk Kilise	Çırpan	
	Hırsova	Ziştova	Ereğli	Rodoscuk	
	Karin Ovası		Silivri		
	Misivri		Terkoz		
	Aydos		İncügez		
Rus Kasrı					

Özi Eyaleti'nin Kurulması

1593 Eğri seferi sırasında yaşanan siyasi olaylar ve Kazakların baskılarının yeni idari tedbirler almayı gerektirdiğinden hareketle, Kuzeybatı Karadeniz kıyılarının *Özi Eyaleti* olarak teşkilatlandırıldığı ileri sürülür.²⁷ Hatta kuruluş tarihinin daha da geriye götürüldüğü ve Kanuni Sultan

²¹ BOA, TS. MA d. 9578, vr. 2/b, 3/a, 5/b. Tarihsiz olan ancak arşiv idaresince 13 C 1008/31 Aralık 1599 olarak tarihlendirilen bu defter üzerinde yaptığımız inceleme sonucunda Kanuni devrinin ilk yıllarına ait olduğu kanaati hâsıl olmuştur. Defterde Rumeli Vilayeti'ne bağlı bütün sancaklar ve kazaları verilmiştir. Daha sonraları kurulacak Özi Eyaleti bünyesinde süreklilik arz edecek ancak defterin tanzim edildiği yıllarda Rumeli Vilayeti'ne bağlı olan sancakları daha sonraki dönemlere ışık tutması bakımından burada vermeyi uygun gördük. M. Tayyib Gökbilgin bu defterin 1526-1528'de yazılmış olabileceğini ileri sürmektedir bkz. M. T. Gökbilgin, *a.g.m.*, s. 249-250.

²² BOA, TS. MA d.9578, vr. 2/b

²³ BOA, TS. MA d.9578, vr. 2/b

²⁴ BOA, TS. MA d.9578, vr. 3/a.

²⁵ BOA, TS. MA d.9578, vr. 3/a.

²⁶ BOA, TS. MA d.9578, vr. 5/b.

* Lüleburgaz

** Babaeski

²⁷ Öztürk, *a.g.m.*, s. 133.

Süleyman devrinin sonlarında veya II. Selim devrinin başında kurulduğu yolunda görüşler de vardır.²⁸ 9 Ağustos 1593 tarihinde Özi'nin yeni teşkil edilen Özi beylerbeyliğinin bir sancağı olduğu yolundaki bir bilgi de maalesef sağlam bir dayanaktan yoksundur.²⁹ Bazı okuma yanlışlıklarından dolayı hatalı değerlendirmeler yapılmıştır. Mesela transkripsiyonu yapılan bir mühimme defterinde; ...*Özi sancakları beğlerine* ifadesi sehven *sancakları beğlerbeğisine* şeklinde okunmuştur.³⁰

3 Haziran 1595 tarihinde sâbık Vize sancakbeyi İbrahim'e, Boğdan Vilayeti tevcih edilirken; Silistre, Niğbolu, Çirmen, Vize ve Kırk Kilise sancaklarındaki mukataalara da *muhasıl* tayin edilmesi,³¹ bu tarihlerde henüz bir eyalet olarak teşkilatlanmadığının kuvvetli bir delili olarak ileri sürülebilir.

Selânikî Tarihi'nde, 1598 Aralık ortaları ile Şubat-Mart 1599 tarihlerinde Silistre'den bir sancak olarak bahsedilmektedir. Bu kaynakta, Silistre Sancağı, *beylerbeyi* rütbeli Ahmed Paşa'nın üzerinde olduğu için *Silistre beylerbeyisi Ahmed Paşa* olarak zikredilmektedir. Buradaki beylerbeyi tabirinden hareketle, Silistre veya Özi Eyaleti'nin teşkil edildiğini de söylemek zordur.³² Çünkü bu yıllarda sancakların beylerbeyi rütbeli paşalara az da olsa tevcih edildiğini biliyoruz. Silistre'nin stratejik öneminden dolayı beylerbeyi rütbeli bir paşaya tevcih edilmesi idari bir tasarruf olmakla birlikte, diğer bilgi ve belgelerle desteklenmediği için bu yıllarda eyalet

²⁸ Mustafa Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C: 2, 2. Baskı, TTK, Ankara, 2011, s. 1140.

²⁹ M. Murat Öntüğ, *Özü İle İlgili XVII. Yüzyıl Mühimme Hükmüleri ve Kalesi*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Eğitimi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir, 1995, s. 20-21. Bu tezde ifade edilen Özü'nün 9 Ağustos 1593 (10 Zilkade 1001) tarihinde bir beylerbeylik olduğu yolundaki bilgi, 53 numaralı mühimme defterininin 127. sayfası referans gösterilerek verilmiştir. Ancak yaptığımız incelemede bahse konu defterin 127. sayfasında bu tür bir bilgiyi yansıtabilecek herhangi bir hükmün bulunmadığı görülmüştür. Defterin tarihi de Evail-i Cemaziyel-evvel 992-Evahir-i Receb 993 (Mayıs 1584-Temmuz 1585)'tir ve yazarın verdiği tarihle ilgisi yoktur. 10 Zilkade 1001 tarihinin miladî karşılığı ise 9 Ağustos 1593 değil 8 Ağustos 1593'tür. Bu çalışmada Özi'nin sancak olması ile beylerbeylik olması karıştırılmış gibi gözükmektedir.

³⁰ Fatih Çiçek, *69 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 169-336)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2011, s. 124. Bu çalışmada defterin 227. sayfasındaki 452 numaralı hükmün tarihini belirleyecek olan Divan-ı Hümayun'un toplantı tarihinin olduğu 220. sayfadaki tarih başlığı *5 C sene elf* okunacağı yerde sehven *20 sene elf* olarak okunmuştur. Metin içinde geçen *Kazak eşkıyası* ifadesi *varan eşkıyası* şeklinde okunmuştur. *Niğbolu ve Silistre ve Akkermân ve Özi sancak beğleri* ifadesi ise *Niğbolu ve Silistre ve Akkirmân ve Özi sancakları beğlerbeğisine* diye okunmuştur. İyi niyetle yapılmış bu çalışmalarda sehven veya gözden kaçan bu okuma yanlışlıklarının farkına varılmadan ve tereddüte düşülen hususlarda defterlerin asıllarına bakılıp teyit edilmeden kullanılması halinde ciddi hatalı tespitlerin yapılması kaçınılmazdır.

³¹ BOA, A. NŞT d. 1141, s. 87.

³² Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, C: 2, Haz. Mehmet İpşirli, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1989, s. 785, 797.

olduğunu söylemek zordur.

Özi'nin bir eyalet olarak teşkilatlanma fikrinin aslında 16. yüzyılın son yıllarında ciddiyet kazandığı ve gelişen olaylar bağlamında somut adımların atıldığı da bilinmektedir. Satırcı Mehmed Paşa'nın serdarlığı zamanında Silistre Eyaleti'nin teşkil edildiği ve paşa tarafından buranın *arpalık* olarak Kırım hanı Gazi Giray Han'a verildiği ileri sürülür. 1599 yılı yazında vezir-i azam Damad İbrahim Paşa Filibe'ye geldiğinde Gazi Giray Han bir murahhas göndererek, Satırcı Mehmed Paşa'nın Silistre Eyaleti'ni kendisine *arpalık* olarak tevcih ettiğinin teyidini istemiştir. Bu konuda temkinli bir politika izleyen İbrahim Paşa, selefinin hükmünü teyit etmek zorunda kalmış, ancak durumu merkeze bildirerek Satırcı Mehmed Paşa'nın Kırım hanı ile birlikte kaçabileceği endişesini de dile getirmiştir. Bunun üzerine Satırcı'nın idamı için ferman çıkmış ve idam fermanı Yeniçeri Ağası ile gönderilmiştir. Belgrad'da bulunan Satırcı Mehmed Paşa, Gazi Giray Han'ın uyarılarına rağmen Yeniçeri Ağası'nı şehir dışında karşılatarak ziyafet tertip etmiş fakat daha sofraya oturmadan boğularak öldürülmüştür.³³ Bu olay Silistre veya Özi Eyaleti'nin kurulmasını bir müddet geciktirmiş olmalıdır. Kırım hanlarının Batı Karadeniz'deki etkisini azaltmak için buraya bağlı olan sancakların bir kısmı Kefe'ye bir kısmı ise Rumeli Eyaleti'ne bağlı kalmaya devam etmiştir.

Özi Suyu ve buradaki en önemli stratejik noktalardan birisi olan Özi Kalesi; Osmanlı Devleti, Rusya, Lehistan ve Kazaklar için değerli bir yerde idi. Özi havzası sürekli askeri hareketlilik yaşıyor, buraya hâkim olan güç her zaman baskı altında kalıyordu. Bu sebeple çok iyi tahkim edilmesi gerekiyordu. Bu öneminden dolayı, Özi Suyu'nun iki yakasında 1678 yılında toplam 11 kale (Çihirin, Çarkassi, Kaniv, Tırhoviçe, Umani, Kaliniv, Pavolaç, Bila Tsekeva, Pereyeslav, Mohilyev, Kiyev) ve 318 palanka bulunmaktaydı.³⁴ Kalelerin bazılarında Rus ve Kazak baskısı sebebiyle sivil iskân da vardı. Mesela Özi Suyu'nun kenarındaki Pavolaç Kalesi ve kaleye bağlı 31 palankada mecburen ahali de ikamet ediyordu.³⁵ Bu kalelerden Kiyev ve Mohilyev öte yakada, diğer 9 kale ise beri yakada bulunuyordu. Bu yapılanmanın 1681 anlaşmasının temelini teşkil eden bir hazırlık olarak görülebileceği de ileri sürülmektedir. Nitekim bu anlaşmaya göre Özü Suyu sınır kabul edilip beri yakasının Osmanlı toprağı olduğu, öte yakasının Ruslar'a tabi bulunduğu, Kiyev ile ona bağlı 3 palankanın Ruslar'a terk edildiği bilinmektedir.³⁶

29 Ağustos 1604 tarihinde Kefe beylerbeyi Şaban Paşa'nın arzıyla

³³ İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C: 3, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, s. 193.

³⁴ BOA, TT d. 808, s. 1-9. Bu kalelerin takribi yerleri için bkz EK 2-3, Harita 2-3.

³⁵ BOA, TT d. 808, s. 5.

³⁶ Emecen, *a.g.e.*, s. 250-251.

yevmî 60 akçe ile Tersane kaptanlarından olan Seydi'ye Özi Sancağı'nın tevcih edilmesi ve aynı tarihte yine Kefe beylerbeyinin arzı ile Özi Kalesi'ne yevmî 40 akçe ile Hacı Hüseyin'in dizdar olarak atanması henüz bu tarihlerde müstakil Özi Eyaleti'nin kurulmadığını göstermektedir. 16 Ağustos 1605 tarihli Akkermân Sancağı'na yapılan bir sancakbeyi tevcihi ile ilgili ruûs kaydından, Özi'nin bir sancakbeyi tarafından idare edildiği anlaşılmaktadır. Bu kayda göre, Özi Sancağı salyaneli statüdedir.³⁷ Bu yıllarda Özi Eyaleti'nin merkez sancağının *Silistre* olduğu, dolayısıyla Özi'nin bir sancakbeyinin idaresine verilebileceği ihtimali de zayıftır. Çünkü 19 Şubat 1608 ve 18 Mayıs 1609 tarihlerinde Silistre'den de *livâ* yani sancak olarak bahsedilmektedir. Silistre Sancağı 19 Şubat 1608 tarihinde vezir Hasan Paşa tarafından sâbık Erzurum beylerbeyi Ali Paşa'ya tevcih edilmiştir.³⁸ Silistre Sancağı 18 Mayıs 1609 tarihinde ise eski Tımışvar beylerbeyi olup hâlâ Niğbolu beyi olan Ali Paşa'ya verilmiştir.³⁹ Özi'nin *livâ* olarak kaydedildiği en son bilgilerimiz 1605 yılı ortalarına aittir. Bütün bu bilgiler bir araya getirildiğinde, Özi'nin 1606 yılından sonra kurulmuş olabileceği mevcut bilgi ve belgelere göre daha akla yatkın görülmektedir. Nitekim bu yılın sonlarında, Kasım 1606'da Güzelhisarlı Üveys Paşa'nın oğlu Mehmed Paşa'ya Aydın muhassıllığıyla ve vezirlikle Özi Eyaleti'nin verildiği ve tereddüt ederek gitmediği yolunda bilgiler de mevcuttur.⁴⁰

Her ne kadar tertip edildiği 1609 yılından önceki bilgilere dayalı olarak hazırlanmış olsa da, Ayn Ali Efendi'nin idari taksimat listesinde de Özi Eyaleti'ne yer verilmemesi bu görüşümüzü destekler mahiyettedir. Nitekim bu eserin matbu neşrinde, bahse konu sancaklar yine Rumeli Eyaleti içerisinde gösterilmişler ancak Silistre Sancağı'na düşülen bir dipnotla sancağın Özi, Kili ve Kılburun sancaklarının yanı sıra 9 sancakla birlikte yeni bir eyalet olduğu vurgulanmıştır.⁴¹

Özi Eyaleti'nin ilk idari teşkilatlanmasında Silistre, Niğbolu, Çirmen, Vize, Kırk Kilise, Bender, Akkermân, Kili ve Kılburun sancaklarının buraya bağlı olduğu ileri sürülmektedir.⁴² Ancak Bender, Kılburun ve Akkermân sancaklarının daha önceden kurulduğu kesin olan Kefe Eyaleti içinde bulunmuş olabileceği de kuvvetli ihtimaldir. Eyaletin paşa sancağı ise başlangıçta muhtemelen *Silistre* olmuştur. Yeni kurulan eyaletin ismi Silistre'nin bu etkin ve merkezi konumu sebebiyle zaman zaman *Silistre*

³⁷ BOA, KK d. 256, s. 13.

³⁸ BOA, A. RSK d. 1481, s. 15.

³⁹ BOA, A. RSK d. 1481, s. 70.

⁴⁰ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Yayına Haz. Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman, C: 3, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul Nisan 1996, s. 1030.

⁴¹ *Ayn Ali Efendi'nin Kavânîn Risâlesi*, sene 1018, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi No: 4616, s. 12.

⁴² Öztürk, a.g.m., s. 133.

olarak da adlandırılmıştır. Hatta Özi veya Silistre Eyaleti'nin varlığını kesin olarak tespit ettiğimiz elimizdeki ilk beylerbeylik tevcih kaydı da *Mirimirân-ı Silistre* şeklindedir. 2 Kasım 1612 tarihli bu tevcih kaydına göre silahdar ağası olan Mustafa Ağa, *Silistre beylerbeyi* olarak tayin edilmiştir.⁴³ 15 Ağustos 1613 tarihinde ise *Eyalet-i Özi* başlığı altında tevcih yapılmış ve sâbık Karaman beylerbeyi Yahya Paşa, Özi beylerbeyi olmuştur.⁴⁴ Bu durum daha sonraki yıllara ait vesikalara da yansımış 18. yüzyılın ortalarından sonra tutulmaya başlanan bir sancak tevcih defterinde üst idari ünitenin ismi *Eyalet-i Özi Livâ-i Silistre* olarak kaydedilmiş ve Özi'nin merkezinin Silistre olduğu vurgulanmıştır.⁴⁵ Çünkü Özi bir kale, Silistre ise daha donanımlı bir şehir idi.

Özi Eyaleti bünyesinde süreklilik arzeden Silistre, Niğbolu, Çirmen ve Vize sancakları Rumili Eyaleti'nden, Vidin Sancağı Tımışvar Eyaleti'nden, Özi ise Kefe Eyaleti'nden Özi/Silistre Eyaleti'ne aktarılmışlardır.

Özi Eyaleti'nin İdari Taksimatı ve Yönetimi

17. yüzyılın başlarından sonra müstakil bir eyalet olduğu anlaşılan Özi Eyaleti'nin sancak bazındaki idari taksimatı ile ilgili ilk düzenli bilgiler, 1630-1647 yıllarına ait kayıtların işlendiği sancak tevcih defterinde mevcuttur. Bu defterdeki bilgilere göre Özi Eyaleti'nin paşa sancağı Silistre'dir. Eyalete bağlı sancaklar ise Niğbolu, Çirmen, Vidin, Kırk Kilise ve Vize'dir. Bu altı sancak Özi Eyaleti'nin değişmeyen sancaklarıdır. Özi ise önemli bir garnizon niteliğindeki bir kale-şehir olup Özi paşalarının gerektiği zamanlarda oturduğu bir yerdi. Ancak paşaların Silistre'de oturduğu zamanlarda Özi'nin ayrı bir sancak kabul edildiği ve sancakbeyi atamasının yapıldığı da görülmektedir. Başka bir ifade ile eyaleti yöneten paşalar Silistre'de oturduklarında Özi bir sancak, Özi'de oturduklarında ise Silistre bir sancak olarak addediliyordu. Değişen siyasi durum, elden çıkan veya yeni ele geçen yerlerden sonra bu sancak sayısında değişiklikler olduğu da gözlemlenmektedir.

Mesela, 17. yüzyılın sonlarına kadar varlığı görülen Tağan Geçidi Sancağı'na en son 24 Temmuz 1695 tarihli bir tevcih yapılmıştır.⁴⁶ Tağan Geçidi Sancağı'nın 1695'ten sonra idari taksimat ve tevcihat defterlerinde görülmemesinin sebebi 1699 tarihinde yapılan Karlofça Antlaşması ile Özi Suyu üzerinde bulunan Tağan Hiisarı'nın Ruslar tarafından yıkılarak Osmanlılar'a iadesidir.⁴⁷ Kale'nin yıkılması sonucu idari ve askeri bir önemi

⁴³ BOA, A. RSK d. 1484, s. 30.

⁴⁴ BOA, A. RSK d. 1484, s. 68.

⁴⁵ BOA, A. DVNSNŞT d. 16, s. 34.

⁴⁶ BOA, A. RSK d. 1551, s. 13. Bu sancağın ismini aldığı hisar kaynaklarda Doğan veya Togay Hisarı olarak da zikredilmektedir.

⁴⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C: III, Kısım 1, TTK, Ankara 1983, s. 593.

kalmadığı için sancaklığı da ref edilmiştir.

Sancak tevcih defterlerinden derlenen bilgilere göre, 17-18. yüzyıllarda Özi Eyaleti'nin sancak bazındaki idari taksimatı aşağıda bir tablo halinde verilmiştir.

Tablo 2: Özi Eyaleti'nin İdari Taksimatı (1630-1792)

Sancağı	1630-1647 ⁴⁸	1695-1718 ⁴⁹	1722-1729 ⁵⁰	1756-1792 ⁵¹
Özi (Paşa sancağı)	X	X	X	X
Silistre (Paşa sancağı)	X	X	X	X
Niğbolu	X	X	X	X
Çirmen	X	X	X	X
Vidin	X	X	-	-
Kırk Kilise	X	X	X	X
Vize	X	X	X	X
Tağan Geçidi	-	X	-	-
Hotin	-	-	-	X

1699 Karlofça Antlaşması sonucunda Kamanıçe'nin terkedilmesiyle birlikte Doğu Avrupa'da Osmanlılar'ın en önemli dayanak noktası Hotin olmuştur. Bu sebeple 1711'den sonra Bağdan voyvodalığından alınmış ve doğrudan Osmanlı idaresine sokularak önce bir nahiye, sonra da sancak statüsü verilmiştir. Hotin'in bir sancak haline getirilmesinden bir müddet sonra Özi Eyaleti'ne bağlandığı görülür. Hotin'in Boğdan'dan ayrılarak bir sancak yapıp Özi Eyaleti'ne bağlanmasının temel amacı, Rusya'nın Kara Boğdan topraklarına yönelik izlediği politika sonucunda Hotin'in tahribata maruz kalmasıdır. Hotin Sancağı'nın kurulup Özi Eyaleti'ne bağlanması bu tahribatı önlemeye yönelik bir tedbir olarak düşünülmüştür. Hotin, Rus hâkimiyeti altında kaldığı 1713, 1739 ve 1769-1774 yılları arasındaki süreler haricinde Özi Eyaleti bünyesinde bulunmuştur.⁵²

18. yüzyılın ilk çeyreğine doğru eyalet ve sancak yöneticilerinin sefer ve asayiş görevleri ile ilgili yaptıkları masraflara karşılık kendilerine savaş zamanlarında *imdâd-ı seferiyye*, huzur zamanlarında ise *imdâd-ı hazeriyye*

⁴⁸ BOA, A. RSK d. 1512, s. 41-44; KK d. 266, s. 44-46.

⁴⁹ BOA, A. RSK d. 1551, s. 11-13; A. RSK d. 1560, s. 37-40; A. RSK d. 1564, s. 30, 46; A. NŞT d. 1355, s. 5-6; A. RSK d. 1568, s. 11-12. Vidin Sancağı'nın *nezaret* olduğu kaydedilmiştir.

⁵⁰ BOA, KK d. Mükerrer 523, s. 12-13.

⁵¹ BOA, A. DVNSNŞT d. 16, s. 34-41.

⁵² Dariusz Kolodziejczyk, "Hotin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C: 18, İstanbul, 1998, s. 254; Ömer Bıyık, Osmanlı-Rus Hududunda Bir Kale: XVIII. Yüzyılda Hotin", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX / 2, 2014, s. 493.

adı altında bir miktar para verilmesi kararlaştırılmıştır.⁵³ İmdâd-ı seferiyye vergisi savaş zamanlarında alınması gereken bir vergi iken 1717-1718 yıllarında yapılan bir düzenleme ile her yıl halktan alınmaya başlanmıştır. Bu vergiler kazalara toplu halde tarh ediliyor ve daha sonra avarız hanesi hesabıyla iki veya üç taksitte tahsil ediliyordu.⁵⁴

1724 yılında Özi Eyaleti'ne bağlı sancaklardan toplanan *imdad-ı hazeriyye* ve *imdad-ı seferiyye* vergisinin dokümanı eyaletin sancak ve kaza bazındaki taksimatını da en gerçekçi şekilde ortaya koymaktadır.

Tablo 3: Özi Eyaleti'ne Bağlı Sancak ve Kazalar'dan Toplanan İmdad-ı Hazeriyye (1724-1742)⁵⁵

SANCAĞI	KAZASI	Hazeriyye (guruş)
SİLİSTRE	Silistre	900
	Tekfûr Gölü	1.000
	Yeni Bazar	900
	Ahyolu	900
	Karadeniz Gavsî	40
	Aydos ⁵⁶	900
	Cardak	1.500
	Emür Fakı	150
	İslimiyye	220
	Pravadi	1.500
	Kozlıca	150
	Rus Kasrı	500
	Babadağı	1.200
	Balçık	550
	Menfaliyye (Mengaliyye)	700
	Hacıoğlu Bazarı	1.000
	Yanbolu	220
	Tolcu	100
	İsakcı	120
	Hırsova	1.100
Misuri	200	
Nevahi-i Yanbolu	150	
Karinâbâd	920	
İbrail	1.000	

⁵³ Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1985, s. 185.

⁵⁴ Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 266-269.

⁵⁵ *BOA*, TS. MA e. 332/2.

⁵⁶ Aydos kazasının 150 guruş imdâd-ı hazeriyye vermesi üzere yazılmasına. 7 Nisan 1723/Evail B 1135.

	Bender	200
	Maçın	250
	Akkermân	600
	Kili	900
	İsmail	200
	Özi	200
	Varna	600
	Tatar Pınarı	50
	Yanık Hisarı	50
	YEKÛN	21.250
NİĞBOLİ ⁵⁷	Niğbolu	400
	İvraça	50
	Hotalic nâm-ı diğer Selvi	200
	Tırnova	1.000
	Rahova	40
	Ziştovi	300
	Lofça	600
	İzladi	50
	Ruscuk	900
	Şumnu	1.000
	Ala Kilisa/Osman Bazarı	250
	Hezargrad	1.200
	Eski Cum'a	300
	Etrebolu	50
	Plevne	200
	Yergöğü	300
	YEKÛN	6.840
KIRK KİLİSE ⁵⁸	Kırk Kilise	100
ÇİRMEN ⁵⁹	Çirmen	200
	Akça Kızanlık	150
	Cisr Mustafa Paşa	150
	Zağra-i Cedîd	40
	Uzunca Âbâd Hasköy	100
	Rodoscuk nâm-ı diğer Tekfur Dağı	400
	Eynecik	200
		YEKÛN
	Vize	200
	Saray-ı Vize	10
	Havass-ı Mahmud Paşa	50

⁵⁷ Beray-ı vali-i Özi. Bu sancak hem Özi valisine hem de Vidin muhafızına imdad vergisi ödemektedir.

⁵⁸ Beray-ı mutasarrıf-ı eyalet-i Özi.

⁵⁹ Beray-ı mutasarrıf-ı eyalet-i Özi. Bu sancak hem Özi muhafızına hem sancak beyine imdad vergisi verir.

VİZE ⁶⁰	Hayrabolu	100
	Hatunili	50
	Pınar Hisarı	50
	Çorlu	150
	Baba-yı Atik	40
	Bergos	40
	YEKÛN	690
TOPLAM	İMDAD-I HAZERİYYE <i>Eyalet-i Özi beray-ı Vali</i>	30.120
	İMDAD-I SEFERİYYE <i>Eyalet-i mezbûrenin seferiyyesi</i> <i>hazeriyyesinin iki katıdır.</i>	60.240

Özi Kalesi stratejik önemi sebebiyle çoğu zaman Osmanlılar ve Ruslar'ın çatışma alanı içerisinde kalmıştır. 1737 yılında Rusların eline geçmişse de 1739 yılında yeniden Osmanlılar'a teslim edilmiştir.⁶¹

Rusların 1768 yılında başlattıkları ve 1774 yılına kadar büyük ilerleme kaydettikleri Kuzey Karadeniz harekâtında, stratejik önemi sebebiyle Özi Kalesi de bölgedeki diğer kaleler ile birlikte ciddi bir baskı altında kalmıştır. 1769 yılı baharında (Hicri 1182 yılı sonlarında) Rus muhasarası altındaki kalelere yardım maksadıyla sefere çıkılmış ve bu kalelere muhafaza maksadıyla asker takviyesi yapılmıştır. Özi'ye yapılan takviye 16.150 piyade ve 2.200 birçok paşanın kapu halkından olmak üzere toplam 18.350 neferdir.

Özi Kalesi'ne 1769 yılı baharında yapılan asker takviyesinin ayrıntıları şöyledir:

Tablo 4: Özi Kalesi'nin Muhafazası İçin Yapılan Asker Takviyesi(1769)⁶²

Asker takviyesinin kaynağı	Kapu halkı (nefer)	Piyadegân (nefer)
Filiba ve Tatarbazarı'ndan mîrî leventler	-	1.000
Üsküb, Köstendil ve sair mahallerden mîrî leventler	-	1.000
Yeniçeri Ortası 5 adet	-	1.000
Cebeci ortası 2 adet	-	3.000
Topçu ortası 1 adet	-	150
Ara Toplam	-	6.150
İskenderiyye mutasarrıfı Mehmed Paşa marifetiyle	500	2.000
Prizrin mutasarrıfı Ali Paşa marifetiyle	200	1.000
Eski Üsküb mutasarrıfı Mahmud Paşa ve beyi	200	1.000

⁶⁰ Bu sancak hem Özi muhafızına ve hem sancak mutasarrıfına imdad vergisi verir.

⁶¹ 1737 yılında Özi'nin elden çıkması hakkında bkz. Mustafa Güler, "1737 Osmanlı-Rus Savaşında Özi'nin Elden Çıkması", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIII/1, Temmuz 2008, s. 137-156.

⁶² BOA, TS. MA d. 801, s. 1.

Mahmud Bey marifetiyle		
Eski Prizrin mutasarrıfı Ferhad Paşa-zâde İsmail Paşa marifetiyle	200	1.000
Eski Avlonya ve Delvine mutasarrıfı Yanyalı Mehmed Paşa marifetiyle	250	1.000
Ara Toplam	1.350	12.150
Eski Aksaray mutasarrıfı Feraşeli Mustafa Paşa'nın kardeşi Osman Bey marifetiyle	200	1.000
Eski İlbasan mutasarrıfı Ahmed Paşa marifetiyle	200	1.000
Üsküb mutasarrıfı Ali Paşa marifetiyle	250	1.000
Eski Klis mutasarrıfı Taşlıcalı Mehmed Paşa marifetiyle	200	1.000
TOPLAM	2.200	16.150

Özi Kalesi 1789 yılında Ruslar tarafından ele geçirilmiş,⁶³ İngilizlerin tepkisine rağmen 1792 Yaş Anlaşması'yla resmen Ruslara bırakılmıştır.⁶⁴ Bu tarihten sonra eyaletin ismi artık *Silistre* olarak anılmıştır. Nitekim 20 Temmuz 1792 tarihinde vezir Arslan Paşa'ya *Silistre Eyaleti* adıyla tevcih edilmiştir.⁶⁵ Bu yıldan sonra Özi isminin eyaletle ilgisi kalmamıştır. 1877-1878 Rus harbinde Silistre de Ruslar'a teslim olunca ardından yapılan Ayestafanos Antlaşması'yla Bulgaristan Devleti'ne devredilmiş,⁶⁶ Özi ve Silistre'de Osmanlı hâkimiyet süreci son bulmuştur.

Daha sonraki süreçte Silistre Eyaleti'nin merkezi Rusçuk olmuştur.⁶⁷

Özi Eyaleti'nin sınırları bugünkü Ukrayna (Odessa, Mikolayiv), Bulgaristan (Kuzey kısmı), Romanya (Dobruca) ve Türkiye (Trakya'nın bir kısmı) topraklarından bir kısmını içerisine almaktaydı.

Eyaletin Yönetimi

Özi Eyaleti'ni tasarruf eden paşalar zaman zaman Özi Kalesi'nde çoğu zaman da Silistre'de oturmuşlardır. Özi Kalesi'nin muhafazasının önem arz ettiği olağanüstü zamanlarda eyaletin tevcih edildiği paşalardan Özi Kalesi'nde *kıyam eylemeleri* yani dirençli bir şekilde muhafazada kalmaları isteniyordu. Özellikle 18. yüzyılın ortalarından Özi'nin elden çıkmasına kadarki süreç içerisinde bölgede askeri ve siyasi hareketliliğin olmadığı zamanlarda Özi Eyaleti tevcih edilen paşalar Silistre şehrinde oturuyorlardı. Stratejik önemine binaen Özi'nin ayrıca bir paşa tarafından muhafazası

⁶³ Özi'nin kaybı tarihi kaynaklarda 17 Aralık 1788 veya Ocak 1789 olarak verilmektedir. Bkz. Heyet, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, Metin ve ilaveler: Midhat Sertoğlu, C: V, Güven Yayınevi, İstanbul 1971, s. 2656.

⁶⁴ Öztürk, *a.g.m.*, s. 134.

⁶⁵ BOA, A. DVNSNŞT d. 16, s. 35.

⁶⁶ Kiel, *a.g.m.*, s. 205.

⁶⁷ Danişmend, *a.g.e.*, C: 4, s. 74.

gerekirse Özi valisi Silistre'de oturuyor, Özi'de ise bir başka paşa muhafaza hizmetinde bulunabiliyordu. Mesela, 1772 yılı Şubat ayı sonlarında Özi valisi olan vezir Dağıstanî Ali Paşa Silistre'de bulunurken⁶⁸ Özi Kalesi'nin muhafazası 30 Mart 1772 tarihinde Tuna nehri ince donanmasının başbuğluğu ile beraber sâbık Tersane kethüdası Elhac Hasan Paşa'ya verilmiştir.⁶⁹

Özi Eyaleti'ni yöneten paşaların Silistre veya başka bir yerde bulunmaları halinde, Özi Sancağı'nın paşa sancağı olma durumu ortadan kalktığı için buraya bir sancakbeyi tayini de yapılabilirdi. Mesela 9-18 Temmuz (Evasıt-ı Cemaziyel-ahir 1091) tarihinde Özi bir sancak olarak addedilmiş ve bu tarihte yazılan bir hüküm, *Özi sancağı beyine* hitaben yazılmıştır.⁷⁰

Özi veya Silistre Eyaleti'nin paşaları ve eyalete bağlı sancakların bey veya paşa rütbeli mutasarrıfları çoğu zaman başka bir yerde muhafaza hizmetinde bulunuyorlar veya sancakları *arpalık* suretiyle uhdelerine alabiliyorlardı. Devletin genel idari uygulamaları bağlamında değerlendirilebilecek bu hususa Özi Eyaleti'nde de sıkça rastlanıyordu. Yani sancakları tasarruf edecekler bizatihi göreve gelmeyince yerlerine birer *mütesellim* tayini yapıyorlar ve kendilerinin tasarrufları altında bulunan ancak fiilen bulunmadıkları sancakları onların idaresine bırakıyorlardı. Mesela 1657 yılı Temmuz sonlarında Özi Sancağı bir mütesellim tarafından *zabt ve muhafaza* edilmektedir.⁷¹ Haziran-Ağustos 1718 tarihlerinde Silistre sancağının fiilen bir mütesellimin elinde bulunduğu dair bilgilere sahibiz.⁷² 9 Şubat 1743 tarihinde Sayda Eyaleti'nden Özi'ye atanan vezir Yakub Paşa'nın Özi'ye gelip görevine başlayıncaya kadar eyaleti bir mütesellim eliyle yönettiğini biliyoruz. Yakub Paşa tarafından tayin edilecek bir mütesellimin onun adına eyaleti zabt ve vergileri toplayacağı, Özi Eyaleti'ndeki bütün kadırlara yazılan bir hükümle bildirilmişti.⁷³

Beylerbeyi veya valinin paşa sancağında bulunmaması halinde kethüdarları da onların adına vergi tahsilinde bulunabiliyorlardı. 1618 yılında Özi beylerbeyliği görevinde olan Mehmed Paşa aynı zamanda arpalık suretiyle Silistre Sancağı'nı da uhdesinde bulundurmuştur. Ancak yeniden bina olunan Özi Kalesi'ndeki çalışmalara nezaret ve o tarafları muhafaza etmek için burada kışlamış, arpalık suretiyle tasarruf ettiği Silistre Sancağı'nın *zabtı çün ve vaki'olan a'sâr û rüsum ve sair 'aid olan bâ'd-ı hevâyı cem' û tahsîl için* kethüdası Dergâh-ı Mualla çavuşlarından Mehmed'i tayin etmiştir. Bu durum merkez nezdinde uygun bulunmuş ve Özi

⁶⁸ BOA, A.DVNSNŞT d. 16, s. 35.

⁶⁹ BOA, A. RSK d. 1601, s. 41.

⁷⁰ BOA, MD 97, 39/178.

⁷¹ BOA, MD 92, 26/130.

⁷² BOA, MD 128, 15/65, 40/177.

⁷³ BOA, MD 149, 118/407.

beylerbeyi Mehmed Paşa'nın kethüdası Mehmed'e bu konuda yardımcı olmaları için Silistre Sancağı'ndaki kadılara 7 Nisan 1618 tarihli bir hüküm gönderilmiştir.⁷⁴ Daha Özi Eyaleti kurulmadan önce Özi sancakbeylerinin yerlerini *ka'im-makam* denilen kişilere devrettiklerine de rastlanmaktadır. Özi sancakbeyi Süleyman Bey'in ka'im-makamı olan Ahmed Bey, Özi savunmasında iken bu görevi kendisinden alınmış ve yerine İlbasan beyi Bali Bey adlı birisi atanmıştır. Bu beyin görevi sancakbeyinin burada bulunmadığı zamanda bir anlamda ona vekâlet etmektir. Bu durumdan hoşnut olmayan halkın Ahmed Bey'den razı ve şükran üzere olduklarını merkeze arz etmesi üzerine 25 Mayıs 1594 tarihinde Ahmed Kethüda'ya hitaben yazılan bir hükümle, yeniden Özi sancakbeyi Süleyman Bey'in ka'im-makamı ve onun adına Özi'yi zabt ve muhafaza etmesi kararlaştırılmıştır.⁷⁵

Özi Eyaleti'ne yapılan bazı tayinler başka bir yerin muhafazası şartına bağlanabiliyordu. 18. yüzyılın ortalarından sonra özellikle Doğu Avrupa'da yaşanan siyasi hareketlilik sebebiyle kendilerine eyalet tevcih edilen paşalar eyalet bölgelerinden uzak yerlerdeki cephelerde muhafaza hizmetinde bulunuyorlardı.

Mesela Eylül 1620'de İskender Paşa'ya Boğdan serdarlığı ile birlikte Özi Eyaleti tevcih edilmiştir.⁷⁶ 1679-1680 yıllarında Özi Eyaleti'ni elinde bulundurduğunu bildiğimiz Hüseyin Paşa, Bender muhafazasına tayin olmuş ancak Özi Sancağı uhdesinde kalmıştır.⁷⁷ Dizveren Hüseyin Paşa 1689 yılında Özi valisidir ancak Vidin muhafazasında bulunmaktadır.⁷⁸ Dizveren Sarı Hüseyin Paşa 1691 yılında ise Özi valiliği uhdesinde olmak kaydıyla Varat taraflarının muhafazasına memurdur ve Tımışvar tarafına başbuğ tayin olmuştur.⁷⁹ 21 Kasım 1722 tarihinde Özi valisi olan Mustafa Paşa'ya Hotin muhafazası şartı ile Özi Eyaleti verilmiştir.⁸⁰ Özi Eyaleti, Azak Kalesi'nin muhafazası şartıyla 29 Mayıs 1726 tarihinde Kara Mustafa Paşa'ya tevcih edilmiştir.⁸¹ Haziran 1748'te Özi valisi olan Hekimzâde Ali Paşa, Bender muhafızlığı ile bu göreve getirilmiştir.⁸² Kasım 1755'te Özi Eyaleti verilen Hali Paşa da Hotin muhafazası şartıyla bu göreve atanmıştır.⁸³ Muhsinzâde Mehmed Paşa, 5 Ekim 1756 tarihinde, muhtemelen 4. kez atandığı Özi valiliğini Babadağı'nda kıtlamak üzere almıştır.⁸⁴ 27 Ekim 1778 tarihinde

⁷⁴ BOA, MD 82, hüküm no: 298.

⁷⁵ BOA, MD 72, hüküm no: 838.

⁷⁶ Danişmend, *a.g.e.*, C: 3, s. 278.

⁷⁷ BOA, MD 97, hüküm no: 73, 150, 181.

⁷⁸ BOA, MD 98, 115/377, 454/b.

⁷⁹ BOA, MD 101, hüküm: 181, 287, 354; M. Süreyya, *a.g.e.*, C: 3, s. 782.

⁸⁰ BOA, KK d. Mükerrer 523, vr. 5/a.

⁸¹ BOA, KK d. Mükerrer 523, vr. 5/a.

⁸² M. Süreyya, *a.g.e.*, C: 1, s. 242.

⁸³ M. Süreyya, *a.g.e.*, C: 2, s. 583.

⁸⁴ BOA, A.DVNSNŞT d. 16, s. 34.

Özi Eyaleti tevcih edilen vezir Seyyid Mehmed Paşa, kendisine Özi Eyaleti tevcih edildiği sırada İbrail muhafazasındadır ve eyaletin kendisinden alındığı 3 Ekim 1780 tarihine kadar burada muhafaza hizmetinde kalmıştır.⁸⁵ Seyyid Mehmed Paşa Özi Eyaleti valisi sıfatıyla İbrail muhafazasında iken, Özi Kalesi muhafazasında ise Priştineli İsmail Paşa bulunmaktadır.⁸⁶

Özi Eyaleti valileri çoğu kere eyalete bağlı Silistre ve Niğbolu sancaklarını da uhdesinde bulundurmışlardır. Mesela, 1618 yılında Özi beylerbeyi olan Mehmed Paşa aynı zamanda Silistre Sancağı'nı da arpalık olarak uhdesinde bulundurmaktadır.⁸⁷ Tarih yazılmamakla birlikte, 1630'lu yıllarda olduğunu bildiğimiz kayıtlara göre Özi valisi olan Abaza Mehmed Paşa, Silistre ve Niğbolu sancaklarını da arpalık suretiyle uhdesinde bulundurmaktadır.⁸⁸

24 Eylül 1634 tarihinde sâbık Trabzon beylerbeyi Mehmed Paşa'ya Özi Eyaleti ile birlikte vezir Murtaza Paşa'nın arzıyla 500 adamı ile Akkermân'da muhafaza olmak şartıyla Akkermân ve Kili sancakları da arpalık olarak verilmiştir.⁸⁹

Özi Eyaleti'ne atanan paşalardan Esir Mustafa Paşa (27 Şubat 1640),⁹⁰ Mustafa Paşa (12 Temmuz 1643),⁹¹ Yusuf Paşa (4 Haziran 1644)⁹²'ya Silistre ve Niğbolu sancakları da ilhaken tevcih edilmiştir. 6 Ağustos 1645 tarihinde Özi Eyaleti tevcih edilen vezir Siyavuş Paşa'ya Silistre sancağı da tevcih edilmişti. Siyavuş Paşa'nın 1646 yılında ikinci Özi valiliği sırasında Maraş eyaleti de arpalık olarak ilaveten kendisine tevcih edilmiştir.⁹³ 29 Mayıs 1726 tarihinde Özi valisi olan Kara Mustafa Paşa'ya Hotin muhafızlığı ile birlikte Eğriboz ve Karlılı sancakları da ilhaken verilmiştir.⁹⁴

Başlangıçta Özi Sancağı'na daha sonra ise Özi Eyaleti'ne yapılan sancakbeyi ve paşa tayinlerinde yer yer tersane kökenli gemici reislerin bulunduğu görülür. Bunun sebebi Özi'nin Karadeniz ve Tuna bağlantılı faaliyetlerde önemli bir stratejik noktada bulunmasıdır. Bunun yanı sıra Karadeniz sahillerinde bulunduğu tespit edilen 44 gemi inşa tezgâhından birisi de Özi de idi. Özi'deki gemi inşa tezgâhında 1703 yılında 4 fırkate inşa

⁸⁵ BOA, A.DVNSNŞT d. 16, s. 35.

⁸⁶ BOA, A. RSK d. 1601, s. 44.

⁸⁷ BOA, Mühimme 82, hüküm no: 298.

⁸⁸ BOA, KK d. 266, s. 44, C. DH. No: 6095, s. 31.

⁸⁹ BOA, KK d. 266, s. 44.

⁹⁰ BOA, KK d. 266, s. 44.

⁹¹ BOA, A.RSK d. 1512, s. 41.

⁹² BOA, A.RSK d. 1512, s. 41.

⁹³ BOA, A.RSK d. 1512, s. 41.

⁹⁴ BOA, C. AS., Dosya No: 886, Gömlek No: 38054.

edilmişti.⁹⁵ Özi Boğazı'nda ve nehrinde genellikle *şayka* denilen 3 toplu savaş gemileri vardı. Bunların dışında ikişer demiri ve kürekleri bulunan, güvertesiz ve altı düz, özellikle derelerde kullanılan *tonbaz* denilen kayık diye tabir edebileceğimiz bir deniz taşıtı da burada bulunuyordu. 1688 yılı sonlarında Kaptan Paşa'ya gönderilen bir hükümlerle 5 tonbaz yaptırıp Özi Kalesi'ne yollaması emredilmişti.⁹⁶ Bu özelliğinden dolayı Özi'deki donanmanın sevk ve idaresinden sorumlu *Özi Kapudanı* denilen bir kaptan görev yapıyordu. Özi Kaptanlığı'na yapılan tayinler hakkında da malumata sahibiz. Özi Kaptanlığı 1593 Ekim sonlarında Tersane-i Amire reislerinden 38 akçe yevmiyeli Abdulcebbâr oğlu Kurd'a verilmiştir.⁹⁷ 1628 yılı Temmuz'unda Kılburun sancakbeyi Salih Bey aynı zamanda Özi Kaptanı olarak da görev yapıyordu.⁹⁸

Özi/Silistre Paşaları İle İlgili Sistematik Değerlendirmeler

1606 yılından sonra kurulduğunu düşündüğümüz Özi/Silistre Eyaleti'ni, Özi'nin resmen elden çıktığı 1792 yılına kadar 112 paşanın yönettiğini tespit edebildik. Çok kısa süreli de olsa bazı yıllardaki atama kayıtlarına ulaşamadığımızı düşünüyoruz. Bu sebeple bu sayının birkaç tane daha fazla olma ihtimali vardır. Ancak genel bir değerlendirmede bulunabilmek için nitelikli oranda tespit yaptığımızı söylemek mümkündür.⁹⁹

Eyaleti Yöneten Paşaların Rütbeleri

Tespit ettiğimiz 112 paşadan 27'si mirimirân, 85 tanesi ise vezir rütbelidir. Eyaletin 17. yüzyıldan sonra kurulmuş olması vezir rütbeli paşa sayısının yüksek olması sonucunu doğurmuştur. Bunun temel sebebi Kanuni döneminin ortalarından sonra başlayan ve 17. yüzyılın ortalarında iyice yerleşen vezir rütbeli paşalara eyalet tevcihi uygulamasıdır. Eyaleti yöneten paşalar, vezir rütbeli olmaları durumunda *vali* olarak anılmışlardır.¹⁰⁰ İstisnai birkaç tevcihi hariç tutarsak, 17. yüzyılın ortalarından sonra ağırlıklı olarak Özi Eyaleti'nin vezir rütbeli paşalara tevcih edildiğini söylemek mümkündür.

Eyalet 1617 yılına kadar *mirimirân* rütbeli paşalar tarafından tasarruf edilmiştir. 1617 yılında Özi Eyaleti tevcih edilen İskender Paşa, Tiryaki Hasan Paşa'nın kethüdası olup Özi'den önce görev yaptığı Bosna'da

⁹⁵ İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Âmire*, TTK, Ankara 1992, s. 26.

⁹⁶ Bostan, *a.g.e.*, s. 88, 92.

⁹⁷ *BOA*, A. NŞT d. 1141, s. 11.

⁹⁸ *BOA*, MD 83, hüküm no: 125.

⁹⁹ Bu kısımda yapacağımız değerlendirmeler EK 4'te verdiğimiz Özi Eyaleti Paşaları listesindeki bilgilerden derlenmiştir. Verilecek bilgilerin referansları için tabloya müracaat edilebilir.

¹⁰⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihati*, Elazığ 1997, s. 17 vd.

eşkıyanın kökünü kurduğu için vezirlik payesi almış ve vezaretle Özi valisi olmuştur. Özi Eyaleti, İskender Paşa'nın 1620 yılındaki ikinci valiliğinden sonra 1629-1639 (H. 1039) yılları arasında mirimirân rütbeli paşalar tarafından yönetilmiştir. 1629-1630'da Budin valisi vezir Murtaza Paşa Özi valisi olmuştur. Murtaza Paşa'dan sonra 1632 yılında Özi Eyaleti verilen Abaza Mehmed Paşa mirimirânlıktan vezirliğe yükselerek bu göreve gelmiştir. Bu tarihten sonra eyaletin yönetiminde vezir rütbeli paşaların ağırlığı daha da artmıştır. 1633 Temmuz'undan 1717 Eylül'üne kadar eyaleti yöneten 46 paşanın 14'ü mirimirân, 32'si ise vezir rütbelidir.

1717-1792 yılları arasında görev yapan 51 paşanın tamamı ise vezir rütbelidirler. Bunlardan 1727-1728 (H. 1140) yılında Özi valisi olarak atanan Genç Ali Paşa en son Kefe'de beylerbeyi rütbesi ile bulunmuş, Özi'ye vezirlik verilerek atanmıştır. 22 Ağustos 1784 tarihinde Özi Eyaleti tevcih edilen Ebu Bekir Paşa da beylerbeyi rütbesi ile görev yaptığı Sivas'tan vezaretle Özi valiliğine atanmıştır. Yani 1717 yılından itibaren Özi'ye atanan bütün paşalar vezir rütbeli olarak eyaleti yönetmişlerdir.

Eyaleti Birden Fazla Yöneten Paşalar

Eyaleti yöneten 112 paşadan 16 tanesi farklı zamanlarda birden fazla Özi Eyaleti'ne atanmışlardır. Bu 16 paşadan 2 tanesi 4, 6 tanesi 3, 8 tanesi ise 2 kez farklı zamanlarda Özi Eyaleti'ni tasarruf etmişlerdir.

Bunlardan vezir Siyavuş Paşa 6 Ağustos 1645, 19 Aralık 1645, 21 Ağustos 1651 ve Aralık 1652 tarihlerinde olmak üzere toplam 4 kez Özi valiliğine atanmıştır. İlk kez 1741 yılında Bosna valiliğinden Özi Eyaleti'ne atanan vezir Muhsinzâde Mehmed Paşa da 1741, 10 Eylül 1744, 1749 ve 5 Ekim 1756 tarihlerinde dört kez Özi Eyaleti'ne atanmıştır.

Bunların dışında İbrahim Paşa, Yusuf Paşa, Sarı Hüseyin Paşa, Seyyid Silahdar Mehmed Paşa, Hafız Köprülüzâde Ahmed Paşa ve Dağıstanî Ali Paşa 3'er kez; Yahya Paşa, İskender Paşa, Mostarî Mustafa Paşa, Koca Halil Paşa, Fazıl Mustafa Paşa, Genç Ali Paşa, Mehmed Paşa ve Esseyyid Hasan Paşa farklı zamanlarda 2 kez Özi/Silistre Eyaleti'ne atanmışlardır.

Görev Süreleri

Özi Eyaleti'ni tasarruf eden paşaların görev süreleri devletin genel idari uygulamaları çerçevesinde 1 yıllık sürelerle gerçekleştirilmiştir. Bir yıllık sürenin sonunda görevin devamına karar verilirse *ibka* suretiyle bu süre 1 yıl daha uzatılabiliyordu. Devletin bütün eyaletleri ve diğer idari ve askeri görevleri için de geçerli olan bu rutin uygulamanın zaman zaman dışına çıktığı ve özellikle Özi'nin aynı zamanda serhat eyaletlerinden birisi olması sebebiyle bu sürelerin bazen çok kısaldığı bazen de 10 yılı aştığı görülmüştür.

Özi Eyaleti 1608-1792 yıllarında yani yaklaşık 185 yılda 139 kez tevcih edilmiştir. İki tevcih arasındaki ortalama geçen süre en kaba hesapla 1,33 yıldır. Atama kayıtları tek tek incelendiğinde görev sürelerinin yarından fazlasının 1 yıl olduğu görülecektir. Çok kısa süren beylerbeylik veya valiliklerle ilgili şu örnekler verilebilir:

Mesela 15 Ağustos 1613 tarihinde Özi beylerbeyi olarak atanan Yahya Paşa bu görevi yaklaşık 13 ay yaptıktan sonra Kazak eşkıyası ile mücadelesinde başarılı bulunmayarak ihmali olduğu gerekçesiyle görevden alınmış yerine 6 Eylül 1614 tarihinde Eğri beylerbeyliğinden mazul İbrahim Paşa atanmıştır. İbrahim Paşa daha görev yerine gidmeden 19 Eylül 1614 tarihinde Yahya Paşa tekrar Özi beylerbeyliğine atanmış ve böylelikle İbrahim Paşa'nın Özi beylerbeyliği sadece kâğıt üzerindeki 13 günlük bir süre ile sınırlı kalmıştır. Yahya Paşa'nın bu ikinci Özi beylerbeyliği de çok kısa sürmüş 19 Eylül 1614 tarihinde atandığı Özi beylerbeyliğini 22 Ekim 1614 tarihinde Özi Eyaleti'ne atanıp da göreve başlayamayan İbrahim Bey'e yeniden bırakmıştır.¹⁰¹

İbrahim Paşa'dan 28 Ağustos 1616 tarihinde görevi devralan Macaroğlu Ali Paşa'nın görev süresi de 10 gün sürmüş ve Özi Eyaleti 7 Eylül 1616 tarihinde üçüncü kez İbrahim Paşa'ya tevcih edilmiştir.¹⁰²

Sâbık Erzurum Eyaleti valisi Ahmed Paşa'nın Özi'deki görev süresi ise 13 Kasım 1614'te başlamış, o da İbrahim Paşa gibi muhtemelen göreve başlayamadan 11 gün sonra 24 Kasım 1644 tarihinde eski görevine iade edilmiştir.¹⁰³

21 Kasım 1645 tarihinde Özi valiliğine tayin edilen vezir Musa Paşa'nın kâğıt üzerindeki görev süresi sadece 4 gün sürmüş ve yerine 25 Kasım 1645 tarihinde Yusuf Paşa atanmıştır. Yusuf Paşa'nın görev süresi ise 2 gün olmuş yerine atanan Budak Paşa da yine 2 günlük fiiliyata geçmeyen Özi beylerbeyliği yapmıştır.¹⁰⁴

Çok kısa süreli Özi valiliklerinden birisi de vezir Mehmed Paşa'nın ikinci Özi valiliğidir. Mehmed Paşa 10 Mayıs 1762 tarihinde başladığı görevi 22 Mayıs 1762 tarihinde, yani 12 gün sonra bırakmıştır.¹⁰⁵ Bu olağan dışı kısa süreli atamaların haricinde birkaç aylık atamalara da rastlanmaktadır.¹⁰⁶

Eyaleti bir dönemde en uzun süre yöneten paşanın Çetrefil-zâde Hacı Yusuf Paşa olduğu anlaşılmaktadır. Arşiv kaynakları Yusuf Paşa'nın beylerbeyi rütbesi ile başladığı Özi Eyaleti görevine vezaret ile devam ettiğini göstermektedir. Yusuf Paşa'nın Özi'yi tasarruf etmesine dair ilk

¹⁰¹ BOA, A. RSK d. 1484, s. 68, 86, 110.

¹⁰² BOA, A. RSK d.1486, s. 1, 5.

¹⁰³ BOA, A. RSK d. 1512, s. 41.

¹⁰⁴ BOA, A. RSK d. 1512, s. 41; A. RSK d. 1516, s. 32; A. RSK d. 1517, s. 53, 54.

¹⁰⁵ BOA, A. DVNSNŞT d. 16, s. 34.

¹⁰⁶ Paşaların görev süreleri hakkında geniş bilgi için ekteki tabloya bakınız.

bilgilerimiz 12 Nisan 1699 tarihine kadar gitmektedir.¹⁰⁷ Yusuf Paşa bu görevi muhtemelen 1711 yılı başlarına kadar devam ettirmiştir. Çünkü 2 Ekim 1710 tarihinde halen görevde olduğunu tespit edebiliyoruz.¹⁰⁸ Kendisinden sonra Özi valisi olan Kara Mehmed Paşa'nın Özi valiliği ile ilgili ilk bilgilerimiz ise 20 Ağustos 1711 tarihinde başlamaktadır.¹⁰⁹ Bu durumda Hacı Yusuf Paşa'nın Özi Eyaleti'nde 11 yıldan fazla süre görev yaptığı anlaşılmaktadır.

Nogay beylerinden Kantemir Paşa'nın 1621-1626 ve Derviş Mehmed Paşa'nın 1646-1651 yıllarında yaklaşık 5'er yıllık beylerbeylik veya valilik görevleri de kayda değerdir.

Eski ve Yeni Görev Yerleri

Özi Eyaleti'ne atanan paşaların eski ve yeni görev yerleri incelendiğinde bölgesel tayinlerin fazla olduğu anlaşılmaktadır. 18. yüzyılda Rumeli coğrafyası veya bir başka yönüyle Doğu Avrupa coğrafyasının siyasi ve askeri hareketlilik yaşaması sebebiyle, bölgeyi tanıyan paşalar buralarda sancak ve eyalet tasarruf etmenin yanı sıra çeşitli cephelerde muhafaza hizmetinde bulunmuşlardır. Özi Eyaleti'nin donanma bağlantılı olması, deniz veya donanma bağlantılı paşaların da burada görev yapmasını gerektirmiştir. Bunun dışında bürokratik ve idari dengeler gözetilerek tevcihler veya yer değiştirmeler de yapılmıştır.

Tablo 5: Özi Paşalarının Eski ve Yeni Görevleri

Eski Görev Yeri	Yeni Görevi
Bosna beylerbeyi veya valisi (9 kez)	Anadolu valisi
İçil Sancağı	Azak muhafızı
Hüdavendigâr Sancağı	Azl edilerek malı müsadere edilmiş 1 paşa
Karaman beylerbeyi veya valisi (2 kez)	Babadağı seraskeri
Kefe beylerbeyi	Bender muhafazası şartıyla Karaman valisi
Sâbık kaim-i makam	Bender Sancağı ve Bender Kalesi muhafızı
Darphane nâzırı	Derya kaptanlığı
Basra beylerbeyi	Diyarbakır valisi (4 kez)
Sayda valisi	Eğri beylerbeyi
Budin beylerbeyi veya valisi (2 kez)	Eğriboz Sancağı (2 kez)
Adana beylerbeyi	Emekli
İstanbul kaymakamı	Erzurum valisi (2 kez)
Muğla ve Menteşe sancakları	Hanya muhafızı
Eğri beylerbeyi	Harpte esir
Belgrad muhafızı (3 kez)	Hotin Sancağı

¹⁰⁷ BOA, AE. SMST.II., Dosya No: 62, Gömlek No: 6444.

¹⁰⁸ BOA, A. RSK d. 1560, s. 37-41; A. RSK d. 1564, s. 46-48.

¹⁰⁹ BOA, A. RSK d. 1564, s. 46.

Edirne kaymakamı	Hotin ve Vidin muhafızı
Kırşehir Sancağı	İsmail canibi seraskerliğiyle İsmail muhafızı
Karaman ve Maraş valisi	İstanbul kaymakamı
Mısır beylerbeyi	Kal'a-i Cedid muhafazası şartıyla Kefe eyaleti
Sâbık Kaptan-ı derya (2 kez)	Kamaniçe muhafızı
Selanik (ve Kavala) sancağı (5 kez)	Karaman beylerbeyi
Hersek Sancağı (2 kez)	Kars valisi
Kengri Sancağı	Kefe beylerbeyi
Eğiboz Sancağı	Kubbe veziri
Erzurum valisi	Mora valisi
Kamaniçe muhafızı	Niğbolu Sancağı (3 kez)
Anadolu valisi	Özi muhafızı ve vefat
Girit valisi (2)	Özi valisi iken idam
Sadaret kaymakamı	Rumili valisi (2 kez)
Anadolu müfettişi	Selanik Sancağı (2 kez)
Özi Kalesi muhafızı	Semendre Sancağı ve Belgrad muhafızlığı
Hanya muhafızı	Surre emniyeti
İstanbul muhafızı ve kubbe veziri	Şam valisi
Paşa kethüdası (2 kez)	Şam valisi (Kamaniçe muhafızlığı ve Ruscuk seraskerliğiyle)
Hotin Sancağı	Tırhala Sancağı
Sâbık vezir-i azam (5 kez)	Tunus valisi
Kocaeli sancağına mutasarrıf ve Tuna kaptanı	Vefat
Aydın Sancağı'na mutasarrıf	Vidin muhafızı ve Hotin Sancağı
Bender muhafızı (3 kez)	Vidin Sancağı (2 kez)
Gümrük emini	
Niğbolu beyi	
İbrail muhafızı	
Hotin Kalesi muhafızı (2 kez)	
Rumili beylerbeyi veya valisi (4 kez)	
Maraş beylerbeyi	
Sâbık Özi beylerbeyi (5 kez)	
Silahtar	
Silahtar ağası	
Sivas beylerbeyi (2 kez)	
Karahisar-ı Şarki sancakbeyi	
Tırhala Sancağı (2 kez)	
Trabzon beylerbeyi veya valisi (4 kez)	
Vidin muhafızı (6 kez)	
Vidin ve Niğbolu sancakları (3 kez)	
Yanya ve İşkodra sancakları	

Özi Eyaleti'ne 9 kez Bosna Eyaleti'nden mazul veya fiilen görev yaparken gelen paşa vardır. Vidin muhafızlığından 6, Özi valiliğinden mazul

olup bir başka göreve atanmadan yeniden Özi'ye atanan 5 paşa tespit edebiliyoruz. Sâbık sadrazamlıktan 5, sâbık Rumili valisi veya beylerbeyliğinden 4 paşa da Özi Eyaleti'ne atanmıştır. Selanik ve Kavala sancaklarına mutasarrıf 5 ve Trabzon valiliği yapan 4 paşa, buldukları görevden sonra Özi'ye atanmışlardır.

1666 yılında Özi beylerbeyi olan Leh/Pehlivan Hasan Paşa H. 1078 (M. 1667-1668) yılında teftiş edilince kaçıp saklanmış bu sebeple beylerbeyliği kaldırılmıştır. Sonradan affedilmiş ancak başka bir göreve atanmadan vefat etmiştir.¹¹⁰ 1689 yılında Özi valisi olarak gördüğümüz vezir Kara Mustafa Paşa eşkiyalığı sebebiyle idam edilmiştir.¹¹¹ Özi valilerinden vezir İbşir Hasan Paşa'nın da Haziran 1697'de vezirlik rütbesi alınarak malı müsadere edilmiş ve 1698'de Aksaray, Arabgir ve Çorum sancakları uhdesine verilerek Anadolu müfettişi olmuştur.¹¹² Hatibzâde vezir Yahya Paşa ise 15 Temmuz 1737'de Özi Kalesi'nin Ruslar tarafından ele geçirilmesi sırasında ileri gelen on askeri erkân ile birlikte esir edilmiştir.¹¹³ Kasım 1755'de Hotin muhafazası ile Özi valisi olan vezir Halil Paşa 5 Ekim 1756 tarihinde Özi valiliğinden alınmış¹¹⁴ ancak Özi Kalesi muhafızlığına devam etmiştir. Halil Paşa Özi Kalesi muhafazasında bulunurken Ocak 1759 tarihinde vefat etmiştir.¹¹⁵ Özi valiliğinden sonraki görev yerlerini tespit ettiğimiz 4 paşanın tamamen bölge dışı olarak Diyarbekir Eyaleti'ne atanmaları alışılmışın dışındaki idari uygulamalar olarak değerlendirilmektedir.

Paşaların Yönetici Zümresi ile Akrabalıkları veya Yakınlıkları

Osmanlı Devleti'nde diğer görevlerde olduğu gibi, eyaletlere yapılan paşa tayinlerinde de saraya ve üst düzey devlet görevlilerinden birisine akrabalık bağıyla bağlı olmak önemli bir referans olabiliyordu. Özi Eyaleti'ne yapılan paşa atamalarında da bu durumu görmek mümkündür.

Saraya damat olan paşalardan İsmail Paşa Atike Sultan'la,¹¹⁶ Muhsinzâde Mehmed Paşa Esmâ Sultan'la,¹¹⁷ Silahdar Mehmed Paşa ise III. Mustafa'nın adını tespit edemediğimiz kız kardeşlerinden biri ile evlenmiştir.¹¹⁸

¹¹⁰ M. Süreyya, *a.g.e.*, C: 2, s. 642.

¹¹¹ *BOA*, MD 98, 136/449.

¹¹² M. Süreyya, *a.g.e.*, C: 3, s. 790.

¹¹³ Güler, *a.g.m.*, s. 148.

¹¹⁴ *BOA*, A. DVNSNŞT d. 16, s. 34; A. RSK d. 1604, s. 3.

¹¹⁵ M. Süreyya, *a.g.e.*, C: 2, s. 583.

¹¹⁶ M. Süreyya, *a.g.e.*, C: 3, s. 832.

¹¹⁷ *BOA*, TS.MA. e 332/7.

¹¹⁸ Heyet, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C: V, s. 2597.

Tablo 6: Özi Paşalarının Osmanlı Hanedanı ve Devlet Ricaline Yakınlıkları

Akrabalık veya Yakınlık Durumu	Sayısı
Paşa oğlu	9
Osmanlı hanedanı damadı	3
Paşa damadı	3
Paşa kardeşi	2
Ulema oğlu	2
Ayan ve eşraf oğlu	3
Kaptan oğlu	1

Eyüp Camii hatibi Mustafa Efendi'nin oğlu Yahya, Hekimzâde Ali Paşa'ya intisap ederek teveccühünü kazanmış damadı ve kethüdası olduktan sonra Trabzon valiliğine kadar yükselip oradan Özi Eyaleti'ne atanmıştır.¹¹⁹ Yahya Paşa'nın intisap ettiği Hekimzâde Ali Paşa ise Tıp ulemasından Nuh Efendi'nin oğlu idi.¹²⁰

Niğde Karahisar zenginlerinden Mehmed Ağa'nın oğlu Hamza Mahir Paşa¹²¹ ve ayan ailesi mensubu olduğu anlaşılan Haydar Ağa'nın oğlu Mehmed Paşa'lar¹²² da ailelerinin tavassutu ile devlet kademelerinde yükselip Özi valiliği yapan paşalardandı.

6 paşanın ise geçmişlerinde herhangi bir paşanın yanında onların kethüdarları veya hazinedarlıkları gibi hizmetlerinde buldukları görülmektedir. Bu bakımdan paşa kethüdalığının da paşalığa giden yolda önemli bir referans noktası olduğu görülmektedir.

Eyaletin Mâlî Yönetimi

Osmanlı eyaletlerinde mali yönetimle ilgili olarak mal ve hazine defterdarları görev yapıyorlardı. Bu defterdarlar bir veya birkaç eyaletin mali işlerini birlikte yürütebiliyorlardı. Bunun içindir ki mal veya hazine defterdarlarının sayısı eyalet sayısı kadar değildi. Özi, daha sancakken bile bulunduğu noktanın stratejik önemine binaen, mali işleri ile ilgili bir defterdarın sorumluluk alanı içerisine dahil edilmiştir. Bu bölge daha çok donanma ile ilgili olduğu için bağlantılı olduğu mali birim de doğal olarak Tuna defterdarlığı olmuştur. Mesela, Tağan (Doğan) Geçidi denilen yerde yapılacak kale ve harabeye dönen Varna Kalesi'nin yapım ve tamir işleri ile ilgili olarak 25 Mayıs 1594 tarihinde yazılan hükümlerde mali birçok konuda *Özi ve Tuna defterdarı* olan Mustafa Efendi'nin muhatap alındığı görül-

¹¹⁹ M. Süreyya, *a.g.e.*, C: 5, s. 1675, 1676.

¹²⁰ M. Süreyya, *a.g.e.*, C: 1, s. 242.

¹²¹ BOA, A. DVNSNŞT d. 16, s. 34; M. Süreyya, *a.g.e.*, C: 2, s. 604.

¹²² BOA, A. RSK d. 1529, s. 277.

mektedir.¹²³ Bahse konu Tuna ve Özi hazine defterdarı Mustafa Efendi 16 Nisan 1595 tarihinde Diyarbekir hazine defterdarlığına, Diyarbekir hazine defterdarı Mehmed Efendi ise Tuna hazine defterdarlığına mübadele suretiyle atanmışlardır.¹²⁴

Özi Eyaleti kurulduktan sonra Tuna defterdarlığının sancak tevcih defterlerinin de artık Özi Eyaleti bünyesinde yazıldığı görülür. Ancak uygulamada bu defterlara *Özi defterdarı* deniliyordu. Mesela 10 Temmuz 1628 tarihinde Kılburun sancakbeyinin salyanesi ile ilgili bir hüküm Özi defterdarına hitaben yazılmıştır.¹²⁵ 1632-1641 yıllarına ait kayıtların bulunduğu bir sancak tevcih defterinde, Özi Eyaleti bünyesindeki defterdarlık *Tuna Defterdarlığı* olarak kaydedilmiştir. Bu defterdeki atama kayıtlarına göre Özi veya Tuna defterdarlığına 7 Nisan 1634 tarihinde sâbık Şıkk-ı Sani Defterdarı Mahmud Efendi, 9 Ocak 1635 tarihinde ise sâbık Orta Defterdar İbrahim Efendi atanmışlardır.¹²⁶ Bu defterde Kefe Eyaleti'nde bir hazine defterdarının varlığına rastlanmamaktadır. 1628 yılında Kefe'ye bağlı Kılburun sancağı ile ilgili mali bir konunun Tuna defterdarı marifeti ile görüldüğü dikkate alınır, Kefe ile ilgili mali konuların da Tuna veya Özi defterdarının sorumluluk alanı içerisinde olduğu anlaşılacaktır.

Özi defterdarlığına, 1 Ekim 1738 tarihinde daha önce Bender ordusunun maiyyet ve nezaretine memur ve sâbık Sadrazam kethüdası Şerif Halil tayin olunmuştur. Bu atamanın yapıldığı defterdeki kayıta, Özi defterdarının aynı zamanda Özi ve Kılburun kaleleri *bina emini* olduğu da ifade edilmektedir.¹²⁷

1755-1808 yıllarına ait defterdarlık tayinlerinin bulunduğu bir diğer defterde,¹²⁸ Özi defterdarlığı ile ilgili tayinler 1786-1802 yıllarına aittir.¹²⁹ Özi'nin resmen Osmanlı hâkimiyetinden çıktığı 1792 yılından sonra defterdarlığın adı da eyaletin adında olduğu gibi artık *Silistre* olarak anılmaya devam edecektir.

Özi/Silistre Eyaleti ile bağlantılı olduğunu bildiğimiz Hotin ve Vidin'de 1735 yılından sonra defterdarlıkların varlığına rastlanmaktadır. Hotin ve Vidin'in dışında Niş, Belgrad, Belgrad ve Ada-i Kebîr, İbrail Canibi, Kefe Canibi Ordusu, Bender ordusu, Belgrad-ı Cihad-ı Abâd defterdarlıklarının 1735-1808 yılları arasında belli dönemlerde faaliyette oldukları

¹²³ BOA, MD 72, hüküm no: 416-417.

¹²⁴ BOA, A. NŞT d. 1141, s. 79.

¹²⁵ BOA, MD 83, hüküm 125.

¹²⁶ BOA, KK d. 266, s. 46.

¹²⁷ Özi defterdarlığına 1 Ekim 1738 tarihinde daha önce Bender ordusunun maiyyet ve nezaretine memur ve sâbık Sadrazam kethüdası Şerif Halil tayin olunmuştur. BOA, A. RSK d. 1572, s. 55.

¹²⁸ BOA, A. DVNSNŞT d. 16, s. 245-247.

¹²⁹ BOA, A. DVNSNŞT d. 16, s. 246.

görülmektedir.¹³⁰ Ordu defterdarlıkları orduların malî işlerini yürütmekle mükellef oldukları için görev süreleri de doğal olarak orduların faaliyet zamanları ile sınırlı kalmıştır.

Sonuç

Özi/Silistre Eyaleti Osmanlı Devleti'nin Batı ve Kuzeybatı Karadeniz sahillerindeki hâkimiyetini sağlamlaştırmak için kurduğu önemli eyaletlerden birisidir. Kurulan bu eyalet ile Kırım hanlarının bu bölgeyi kendi sorumluluk alanlarına çekme niyetlerinin önüne bir set çekildiği gibi, Rusya, Avusturya, Lehistan ve Kazak hatmanlarıyla da daha yakın ve organize mücadele edilmiştir. Özi/Silistre Eyaleti'nde mîrî rejim uygulandığı için eyalete bağlı sancaklar doğrudan merkezi otoritenin tayin ettiği Osmanlı ümerasının tasarrufunda olmuştur.

Silistre'nin Özi'den daha merkezi ve köklü bir geçmişi olmasına rağmen, 1792 yılında Özi'nin Osmanlı hâkimiyetinden çıkmasına kadarki süreç içerisinde bulunduğu yerin stratejik önemine binaen Özi'nin daha ön planda olduğu ve eyaletin ağırlıklı olarak Özi ismi ile anıldığı görülmektedir. Özi Eyaleti'nin bazı sancaklarında zaman zaman salyane sistemi de görülmüştür. Yerel birtakım zorluklar ve bölgenin sürekli Rus, Kazak ve Leh tehdidi altında bulunması sebebiyle klasik tımar sisteminin yaygın ve kesintisiz uygulanmadığı dönemler de yaşanmıştır. Bu kesintiler Özi/Silistre Eyaleti'nin Osmanlı Devleti'nin klasik eyaletlerinden birisi olduğu durumunu değiştirmemiştir.

Silistre, Özi, Vidin, Niğbolu, Çirmen, Kırk Kilise ve Vize sancakları eyaletin süreklilik arz eden sancaklarıdır. Hotin'in de 1711'den sonra eyaletin süreklilik gösteren sancaklarından birisi olduğu söylenebilir.

KAYNAKLAR

1. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA) İSTANBUL

Bâb-ı Asaî Ruus Kalemi Defterleri (A. RSK d.)

No: 1477, 1481, 1484, 1486, 1512, 1516, 1517, 1522, 1524, 1526, 1529, 1551, 1560, 1564, 1568, 1572, 1578, 1589, 1590, 1601, 1604, 1698/d

Bâb-ı Asaî Nişan ve Tahvil Defterleri (A. NŞT d.)

No: 1141, 1261, 1355, 1390, 1451-12

Bab-ı Asaî Tahvil (Nişan) Defterleri (A. DVNSNŞT d.)

No: 16

Ali Emiri Tasnifi (AE.)

AE. SMST.II., Dosya No: 62, Gömlek No: 6444

¹³⁰ BOA, A. RSK d. 1572, s. 51-55; A. DVNSNŞT d. 16, s. 245-257.

AE. SMST.II., Dosya No: 101, Gömlek No: 10906

AE. SMHD.I., Dosya No: 102, Gömlek No: 7229

AE. SMHD.I., Dosya No: 260, Gömlek No: 21110

AE. SMHD.I., Dosya No: 263, Gömlek No: 21312

Cevdet Tasnifi (C.)

C. AS., Dosya No: 886, Gömlek No: 38054

C. DH. No: 6095

Harita Kataloğu

HRT.h. 90

HRT.h. 91

HRT.h. 92

İbnü'l-Emin Tasnifi

İE. TCT, Dosya No: 7, Gömlek No: 773

İE. TCT, Dosya No: 12, Gömlek No: 1427

Kamil Kepeci Tasnifi (KK d.)

No: 256, 257, 258, 262, 266, Mükerrer 523

Mühimme Defterleri (MD)

No: 52, 72, 82, 83, 85, 88, 92, 97, 98, 100, 101, 128, 149

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterler (TS.MA d.)

No: 10057, 5246, 801, 8303, 9772, 9578

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Belgeler (TS.MA e.)

No: 332/2, 332/6-7, 160/55, 133/88, 338/1-2

Tapu-Tahrir Defterleri

No: 215, 370.808

2. Yayınlanmış Arşiv Kaynakları

370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937/1530) I, Dizin ve Tıpkıbasım, Yayına Hazırlayanlar: Ahmet Özkılınç, Ali Coşkun, Abdullah Sivridağ, Murat Yüzbaşıoğlu, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 55, Defter-i Hakânî Dizisi VII, Ankara, 2001.

3. Kaynak Eserler

Ayn Ali Efendi'nin Kavânin Risâlsi, sene 1018, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi No: 4616.

SELÂNİKÎ MUSTAFA EFENDİ, *Tarih-i Selânikî*, C: 2, Haz. Mehmet İpşirli, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1989.

MUSTAFA NAİMÂ EFENDİ, *Naîmâ Tarihi*, C: 4, Çev. Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1968.

_____, *Naîmâ Tarihi*, C: 5-6, Çev. Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi İstanbul 1969.

4. Araştırma/İnceleme Eserleri

AYDIN, Bilgin-Rıfat Günalan, "Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi", *Osmanlı Araştırmaları (The Journal Of Ottoman Studies)*, S: 38, İSAM, İstanbul 2011s. 26-160.

BARKAN, Ömer Lütfi; “H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C: 15, No: 1-4, Ekim 1953-Temmuz 1954, İstanbul 1955.

BIYIK, Ömer; Osmanlı-Rus Hududunda Bir Kale: XVIII. Yüzyılda Hotin”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX / 2, 2014, s. 489-513.

BOSTAN, İdris; *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Âmire*, TTK, Ankara 1992, TTK s. 26.

CEZAR, Mustafa, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C: 2, TTK, Ankara 2011, s. 1140.

ÇİÇEK, Fatih, *69 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 169-336)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2011.

DANIŞMEND, İsmail Hâmi; *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C: 3, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972.

EMECEN, Feridun M.; *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*, Timaş Yayınları, İstanbul 2015.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib; “Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları”, *Belleten*, C: XX, S. 78 (Nisan 1956), TTK, Ankara 1956, s. 247-294.

GÖYÜNÇ, Nejat; “Diyarbakir Beylerbeyliği'nin İlk İdarî Taksimatı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C: XXIII, S: 23, İstanbul Mart 1969.

GÜLER, Mustafa; “1737 Osmanlı-Rus Savaşında Özi'nin Elden Çıkması”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIII/1 (Temmuz 2008), s. 137-156.

Heyet, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, Metin ve ilaveler: Midhat Sertoğlu, C: V, Güven Yayınevi, İstanbul 1971.

_____, *Resimli- Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, Metin ve İlaveler: Mustafa Cezar, C: IV, Baha Matbaası, İstanbul 1960.

IŞIK, Mustafa; “XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Kalesi; Cankerman (Özü)”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 5, Güz 2008.

KAYAPINAR, Ayşe; “Bulgaristan'da Osmanlı Hâkimiyetinin Kurulması”, *Yeni Türkiye, Rumeli ve Balkanlar Özel Sayısı-I*, Yıl: 21, S: 66, Mart-Haziran 2015, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, s. 619-635.

KIEL, Machiel; “Silistre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 37, İstanbul 2009, s. 202-205.

KILIÇ, Orhan; *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ 1997, s. 17 vd.

KOLODZIEJCZYK, Dariusz; “Hotin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C: 18, İstanbul 1998, s. 253-254.

KUNT, Metin; *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 1978.

MEHMED SÜREYYA, *Sicill-i Osmanî*, Yayına hazırlayan: Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman, C: 1-5, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

ÖNTUĞ, M. Murat; *Özü İle İlgili XVII. Yüzyıl Mühimme Hükümleri ve Kalesi*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Eğitimi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 1995.

ÖZCAN, Abdulkadir; “Boğdan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 6, İstanbul 1992, s. 269-271.

ÖZKAYA, Yücel; *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1985.

ÖZTÜRK, Temel; “Özü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 34, İstanbul 2007, s. 133-134.

PİTCHER, Donald Edgar; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, Çeviren: Bahar Tırnakçı, YKY, İstanbul 2001.

TABAKOĞLU, Ahmet; *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985.

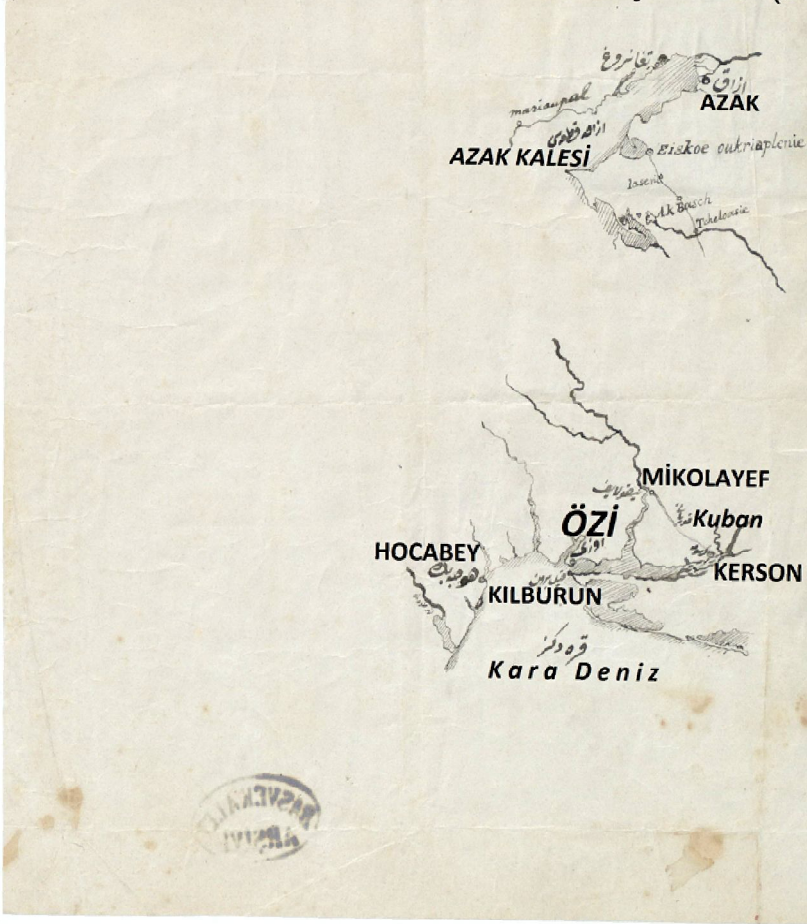
UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; *Osmanlı Tarihi*, C: III, Kısım 1, TTK, Ankara 1983.

_____; *Osmanlı Tarihi*, C: III, Kısım 2, TTK, Ankara 1977.

EKLER

EK 1

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

HRT.0090

Harita 1: Ukrayna'da Hocabey, Kerson, Mikolyef, Özi ve Kılburun kalelerinin buldukları yerler ile Azak civarının takribi bir haritası (Kaynak: BOA, HRT.h.0090. Haritanın deşifresi tarafımızdan yapılmıştır).

EK 2

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

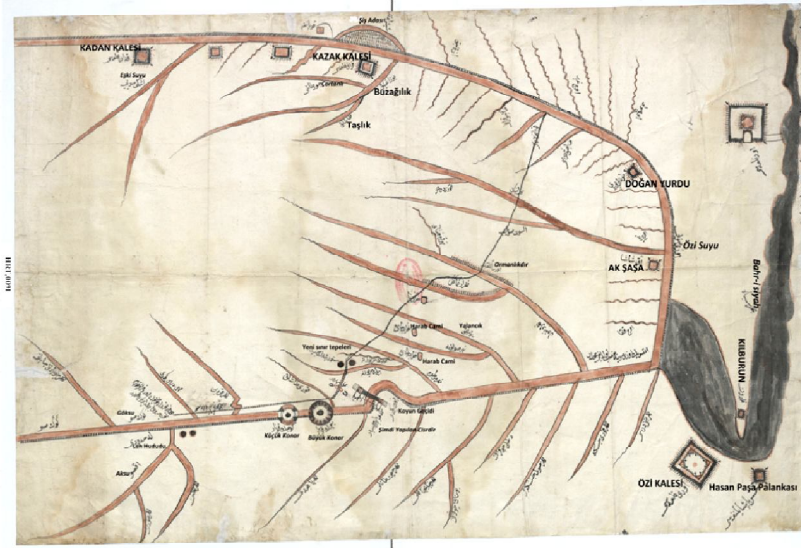

HRT.0092

Harita 2: Özi Nehri ve kolları ile üzerindeki kalelerin bir kısmını gösterir takribi harita (Kaynak: BOA, HRT.h. 92. Haritanın deşifresi tarafımızdan yapılmıştır).¹³¹

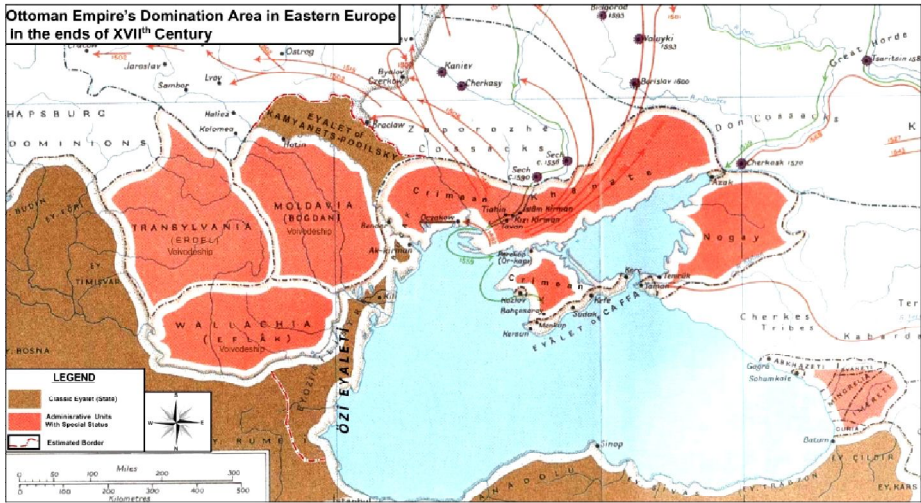
¹³¹ Bu haritanın Özi'nin daha kuzeybatısındaki kaleleri gösteren aynı numarada kayıtlı devamı niteliğinde bir harita daha vardır.

EK 3

Harita 3: Ozi Nehri ve kolları ile üzerindeki kaleleri gösteren takribi harita (Kaynak: BOA, HRT.h. 91. Haritanın deşifresi tarafımızdan yapılmıştır).

EK 4

Harita 4: 17. Yüzyılda Doğu Avrupa'da Osmanlı İdaresi (Kaynak: Donald Edgar Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, Çev. Bahar Tırnakçı, YKY, İstanbul 2001'deki 30 numaralı haritadan geliştirilerek alınmıştır).

EK 5

Tablo 7: Özi Eyaleti Paşaları *

Adı	Eski Görevi	Atanma tarihi	Sonraki Görevi/ Notlar	Kaynak
Mimar (Dalgıç) Ahmed Paşa (MM)		1608 yılı ortaları (F.G.)	Silistre beylerbeyi olarak ifade edilmektedir.	İ. H. Danişmend, <i>a.g.e.</i> , C: 3, s. 193.
Mustafa Paşa (MM)	Silahdar Ağası	2 Kasım 1612 (T)	<i>Mirimiran-ı Silistre</i> olarak kaydedilmiş.	<i>BOA</i> , A. RSK d. 1484, s. 30.
Yahya Paşa (MM) 1. kez	Mazûl Karaman beylerbeyi	15 Ağustos 1613 (T)	Kazak eşkıyasının püskürtülmesinde ihmali olması sebebiyle görevden alınmıştır.	<i>BOA</i> , A. RSK d. 1484, s. 68.
İbrahim Paşa (MM) 1. kez	Eğri beylerbeyi	6 Eylül 1614 (T)	Yahya Paşa yeniden Özi beylerbeyliğine atanınca, kendisi de Eğri beylerbeyliğine geri dönmüştür.	<i>BOA</i> , A. RSK d. 1484, s. 86.
Yahya Paşa (MM) 2. kez	Sâbık Özi beylerbeyi	19 Eylül 1614 (T)	Kazak eşkıyası ile olan muharebede yaptığı hizmetlerin karşılığı olarak Özi Eyaleti tekrar kendisine verilmiştir.	<i>BOA</i> , A. RSK d. 1484, s. 106.
İbrahim Paşa (MM) 2. kez	Eğri beylerbeyi	22 Ekim 1614 (T)	Bir müddet mazul kaldıktan sonra arpalık olarak Niğbolu sancağı tevcih edilmiştir.	<i>BOA</i> , A. RSK d. 1484, s.110.
Macar Oğlu Ali Paşa (MM)	Eğri beylerbeyi	28 Ağustos 1616 (T)	7 Eylül 1616 arpalık olarak Niğbolu sancağı verilmiştir.	<i>BOA</i> , A. RSK d. 1486, s. 1.
İbrahim Paşa (MM) 3. kez	Mazul Özi beylerbeyi	7 Eylül 1616 (T)	22 Kasım 1616'da arpalık olarak Niğbolu sancağı da verilmiş	<i>BOA</i> , A. RSK d. 1486, s. 1, 5

* Tabloda kullanılan kısaltmalar: (F.G.): Verilen tarihte fiilen görevde, (MM): mirimirân, (V): vezir, (T): belirtilen tarihte tevcih edilmiş, (İ): ibka, (H): Hicri.

			29 Aralık 1617 Niğbolu Sancağı arpalık olarak verilmiştir.	<i>BOA</i> , A. RSK d. 1486, s. 5; A. NŞT d. 1261, s. 5.
İskender Paşa (V) 1. kez	Tiryaki Hasan Paşa'nın kethüdasıdır. 1616 yılında ikinci kez atandığı Bosna valiliği sırasında eşkıyanın kökünü kurutmuş sonra harbe memur olmuştur. Başarısına mükâfeten vezaret almıştır.	1617-1618 (F.G.)		İ. H. Uzunçarşılı, <i>a.g.e.</i> , C: III/1, s. 129. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, <i>Osmanlı Tarihi</i> , C: III, Kısım 2, 2. Baskı, TTK yay, Ankara, 1977, s. 175; M. Süreyya, C: 3, s. 809.
Mehmed Paşa (MM)		7 Nisan 1618 (F.G.)	Özi beylerbeyi olup ber vech-i arpalık Silistre sancağına da mutasarrıftır.	<i>BOA</i> , MD 82, hüküm: 298.
İskender Paşa (V) 2. kez	Eski Özi valilerinden	Eylül 1620 (T)	Boğdan serdarlığı ile Silistre valiliği verilmiştir.	İ. H. Danişmend, <i>a.g.e.</i> , C: 3, s. 278.
Hüseyin Paşa (MM)	Rumili beylerbeyisi	25 Ocak 1621 (T)		<i>BOA</i> , KK d. 257, s. 23.
Kantemir/Kantemur Paşa (MM)	Nogay (Tatar) beylerindendir. Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır. Karahisar-ı Şarki beyliğinden sonra Özi beylerbeyi olmuştur.	8 Eylül 1621 (T)	26 ZA 1036/ 8 Ağustos 1627 Aile efradıyla birlikte Özi'den İstanbul'a yola çıkmış ve kendisine vezir Hasan Paşa'nın kethüdası nezaret etmiştir. 24 Eylül 1634 tarihinde arpalık olarak Mora Sancağı'nın altıya bölünmüş salyaneli kısmından birisi Kantemur Paşa'ya verilmiştir.	Heyet, <i>Resimli-Haritalı Mufasasal Osmanlı Tarihi, Metin ve İlaveler</i> : Mustafa Cezar, C: IV, Baha Matbaası, İstanbul, 1960, s. 1810; <i>BOA</i> , MD 83, hüküm no: 12; KK d. 266, s. 11.

Debbağ Mehmed Paşa (MM)	Beylerdendir. Serhaddi iyi bildiği için Bosna beylerbeyi olmuştur.	H. 1035/1625-1626 (T) 23 Temmuz 1627- 29 Eylül 1627 (F.G.)	1 N 1037/5 Mayıs 1628 tarihinde arpalık olarak Niğbolu sancağını uhdesine almış ve H.1038/ 1628-1629 Kefe beylerbeyi olmuştur.	<i>BOA</i> , MD 83, hüküm no: 4, 5, 64, 91. M. Süreyya, IV, s. 1048.
İbrahim Paşa (MM)		5 Mayıs 1628-3 Ağustos 1628 (F.G.)	Özi'den ayrıldıktan sonra bir müddet mazul kalmış ve daha sonra Surre Emmini olmuştur. 9 Mart 1631'de fiilen bu görevdedir.	<i>BOA</i> , MD 85, hüküm no: 189. <i>BOA</i> , MD 83, hüküm no: 64, 105, 116.
Hüseyin Paşa (MM)		Haziran 1628 (T)		İ. H. Uzunçarşılı, <i>a.g.e.</i> , C:III/1, s. 176.
Murtaza Paşa (vezir)	Enderun'dan yetişmedir. Budin valisi	H. 1039/1629-1630 1630 (F.G.)	H. 1041/1631-1632 Diyarbekir valisi	M. Süreyya, <i>a.g.e.</i> , C: IV, s. 1118; İ. H. Uzunçarşılı, <i>a.g.e.</i> , C:III/2, s. 178.
Abaza Mehmed Paşa (vezir)	Gürcü Mehmed Paşa'nın kardeşi, Erzurumlu Hüseyin Paşa'nın damadıdır. Bosna Eyaleti'nden mazuldur Özi ile birlikte vezirlik verilmiş ve padişah musahibi olmuştur.	1042 /1632 (T)	24 Ağustos 1634'te vefat etmiştir Silistre ve Niğbolu sancakları da arpalık suretiyle uhdesindedir.	<i>BOA</i> , KK d. 266, s. 44; C: DH, No: 6095, s. 31-32; M. Süreyya, IV, s. 1039; İ. H. Uzunçarşılı, <i>a.g.e.</i> , C:III/2, s. 153, 178.
Halil Paşa (MM)	Mısır'dan mazul	H.1043/Temmuz 1633-Haziran 1634 (T)		<i>BOA</i> , KK d. 266, s. 44.

Aşık(?) Mehmed Paşa (MM)	Mazûl Trabzon beylerbeyi	24 Eylül 1634 (T)	Vezir Murtaza Paşa'nın arzı gereğince, 500 adamı ile Akkermân'da muhafazada olmak şartıyla, Akkermân ve Kili sancakları da arpalık olmak üzere Çoyluca hasları ile birlikte verilmiştir.	BOA, KK d. 266, s. 44.
Ali Paşa (MM)	Mazûl Rumili beylerbeyi Arslan Paşa'nın oğludur.	21 Aralık 1634 (T)		BOA, KK d. 266, s. 44.
Koca Kenan Paşa (V)	1634'te (H. 1044) Kubbe veziri ve İstanbul muhafızıdır.	Muhtemelen 1635 Silistre valisidir. (F.G.)	1636'da Erzurum valisi	İ. H. Danişmend, <i>a.g.e.</i> , C: 3, s. 526.
Mehmed Paşa (V)	Sâbık vezir-i azam	Mayıs 1636 (T)	Şubat 1636'da Revan'ın İran şahı tarafından alınmasını engelleyemediği için vezir-i azamlıktan azl edilmiş, bir iki ay Sırça Saray'da hapsedildikten sonra affedilerek Özi valiliğine atanmıştır.	İ. H. Uzunçarşılı, <i>a.g.e.</i> , C: III/2, s. 385.
Hüseyin Paşa (V)		16 Mart 1638 (F.G.)		BOA, MD 88, hüküm 331.
Esir Mustafa Paşa (MM)	Mâzul Budun beylerbeyisi	27 Şubat 1640	Silistre ve Niğbolu sancakları ilhakıyla	BOA, KK d. 266, s. 44

Mehmed Paşa (V)	1637'den itibaren 3 yıl Mısır valiliği yapmış sonra İstanbul'a gelmiş Darphane nazırı olmuştur. Azak seferine serdar tayin olunmuş ve Özi Eyaleti tevcih edilmiştir.	14 Şubat 1641 (T) 3 Şubat 1642 (üzerinde)	1643 yılında Şam valiliğine atanmıştır.	<i>BOA</i> , KK d. 266, s. 44; <i>A.RSK</i> d. 1512, s. 41; İ. H. İ. H. Uzunçarşılı, <i>a.g.e.</i> , C: III/2, s. 391; Heyet, <i>Mufasaal Osmanlı Tarihi</i> , C: IV, s. 1983.
Mostarî Mustafa Paşa (V) 1. kez	Asitane-i Saadet'de bil-fiil tuğra-yı şerifde hizmetde iken vezaretle Özi valisi olmuştur.	12 Temmuz 1643 (T)	Silistre ve Niğbolu sancakları ilhakıyla	<i>BOA</i> , <i>A.RSK</i> d. 1512, s. 41; Naîmâ Mustafa Efendi, <i>Naîmâ Tarihi</i> , C: 4, Çeviren: Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi, Kardeş Matbaası, İstanbul, 1969, s. 1577.
Yusuf Paşa (vezir) 1. kez		4 Haziran 1644 (T)	Silistre ve Niğbolu sancakları ilhakıyla Silistre Eyaleti diye kaydedilmiştir.	<i>BOA</i> , <i>A.RSK</i> d. 1512, s. 41; KK 258, s. 29; Naîmâ, <i>a.g.e.</i> , C: 4, s. 1620.
Ahmed Paşa (V)	Sâbika Erzurum eyaletine mutasarrıf	13 Kasım 1644 (T)	Tekrar haslarıyla mutasarrıf olmak üzere berat-şerif verilmiştir.	<i>BOA</i> , <i>A.RSK</i> d. 1512, s. 41.
Mostarî Mustafa Paşa (V) 2. kez	Eski Özi valilerindendir	24 Kasım 1644 (T)	Haslarıyla mutasarrıf olmak üzere	<i>BOA</i> , <i>A.RSK</i> d. 1512, s. 41.
Siyavuş Paşa (V) 1. kez	Erzurum valisi	6 Ağustos 1645 (T)	Silistre sancağı ile birlikte verilmiştir. Kısa bir süre sonra Anadolu valisi olmuştur.	<i>BOA</i> , <i>A.RSK</i> d. 1512, s. 41. İ. H. Uzunçarşılı, <i>a.g.e.</i> , C: III/2, s. 401.

Musa Paşa (V)		21 Kasım 1645 (T)		<i>BOA</i> , A.RSK d. 1512, s. 41; A. RSK d. 1516, s. 32; A. RSK d. 1517, s. 53.
Yusuf Paşa (V) 2. kez		25 Kasım 1645 (T)		<i>BOA</i> , A. RSK d. 1517, s. 54.
Budak Paşa (MM)		17 Aralık 1645 (T)		<i>BOA</i> , A. RSK d. 1512, s. 41.
Siyavuş Paşa (V) 2. kez	Eski Özi valisi	19 Aralık 1645 (T)	1646 (H. 1056)'da Özi Eyaleti'ne ilave olarak arpalık suretiyle Maraş Eyaleti de kendisine verilmiştir. Özi'den sonra Diyarbekir valisi olmuştur.	<i>BOA</i> , A.RSK d. 1512, s. 41; İ. H., Uzunçarşılı, <i>a.g.e.</i> , C: III/2, s. 401.
Koca Yusuf Paşa (V)	Sadaret Kaymakamı olan Koca Yusuf Paşa'ya verildi.	1646	Siyavuş Paşa'dan sonra Özi/Silistre eyaleti damadı Sarı Kenan Paşa'ya verilmiştir. Onun yerine Kaptan olan Kaçak Mustafa Paşa 400 kese vererek Mısır valiliğini alınca Sarı-Kenan Paşa Silistre'de göreve başlamadan yine Kaptan olmuştur. Gürcü Osman Paşa denilen birisi borç para ile Silistre mansıbını elde etmiş ancak o da yerine oturmadan "layık değildir" denilerek Rumeli eyaletine nakl olunmuştur.	<i>Naîmâ</i> , <i>a.g.e.</i> , C: 6, s. 2671.
Derviş Mehmed Paşa (V)	Bosna Eyaleti (Naîmâ 4, s. 1918)	5 Ağustos 1646 (T)	Eyalet-i Silistre diye yazılmıştır.	<i>BOA</i> , A. RSK d. 1517, s. 105.

		9 Ağustos 1650 (İ)	Eyalet-i Özi diye yazılmıştır.	<i>BOA</i> , A. RSK d. 1522, s. 6.
			Özi/Slistre'den mazul olduktan sonra Anadolu Eyaleti verilmiştir.	<i>Naîmâ</i> , <i>a.g.e.</i> , C: 5, s. 2197.
Siyavuş Paşa (V) 3. kez		21 Ağustos 1651'den önce (F.G.)	Bu tarihte sadaret kaymakamı olmuş	İ. H. Danişmend, <i>a.g.e.</i> , C: 3, s. 421.
Ahmed Paşa (V)		6 Kasım 1651 (İ) 28 Haziran 1652 (İ)		<i>BOA</i> , A. RSK d. 1522, s. 172; A. RSK d. 1524, s. 80; A. RSK. d. 1526, s. 8.
Siyavuş Paşa (V) 4. kez	Eski Özi valilerindedir. Bir müddet sadrazam olarak görev yapmış sonra Rumeli valisi olmuştur.	Aralık 1652 (T)		<i>Naîmâ</i> , <i>a.g.e.</i> , C: 5, s. 2298.
Kenan Paşa (V)		3 Mayıs 1656'den önce	Bu tarihte Kapudanlık tevcih edilmiştir.	<i>BOA</i> , A. RSK d. 1529, s. 237
Osman Paşa (MM)	Sâbık Adana beylerbeyi	4 Mayıs 1656/10 B 1066		<i>BOA</i> , A. RSK d. 1529, s. 237
Seydi Ahmed Paşa (MM)	Sivas beylerbeyi	30 Mayıs 1656 (T) 5 Temmuz 1656 (İ)		<i>BOA</i> , A. RSK d. 1529, s. 256; A. RSK d. 1529, s. 270.
Haydar Ağa-zâde Mehmed Paşa (V)	Sâbık kaim-i makam	17 Temmuz 1656 (T)		<i>BOA</i> , A. RSK d. 1529, s. 277.
Melek Ahmed Paşa (V)	Sâbık vezir-i azam	20 Eylül 1656 (İ)		<i>BOA</i> , A. RSK d. 1529, s. 320.
Can Arslan Paşa (MM)		1659 (H. 1070) (F.G.) 12 Kasım 1659'da (F.G.)		İ. H. Uzunçarşılı, <i>a.g.e.</i> , C: III/2, s. 98; Danişmend, C: 3, s. 427.

İsmail Paşa (V)	İhtisab aġalığı, kapıcıbaşılık ve Anadolu müfettişliği görevlerinde bulunmuştur.	Muharrem 1074/Aġustos 1663 (T)	Bosnalıdır. Sultan I. Ahmed'in kızı ve II. İbrahim ile IV. Murad'ın kızkrdeşi olan Atike Sultan ile evlenip Damad-ı Şehriyari olduğu ileri sürölmektedir. H. 1075/1664-1665 Erzurum valisi olmuştur.	M. Süreyya, <i>a.g.e.</i> , C: 3, s. 832.
Leh/Pehlivan Hasan Paşa (MM)	Hasodadan yetişmedir. Maraş beylerbeyi	H. 1076/1666 (T)	1078'de Özi'de teftiş edilince kaçıp saklanmış ve beylerbeyliği kaldırılmıştır. Sonra affedilmiş ve vefat etmiştir.	M. Süreyya, <i>a.g.e.</i> , C: 2, s. 642.
Koca Halil Paşa (V) 1. kez	Şatır Hüseyin Paşa'nın kardeşidir. Köstendillidir. Kardeşine kethüda olmuştur.	H. 1080/ 1669-1670 (T)	B 1080/ Aralık 1669'de Kamanıçe muhafızı olmuştur.	M. Süreyya, <i>a.g.e.</i> , C: 2, s. 585.
...
Koca Halil Paşa (V) 2. kez	Eski Özi valilerinden olup Kamanıçe muhafızdır.	H. 1082/ 1671-1672 (T) H. 1083/1672-1673 (İ)	H. 1092/ 1681'de emekli olmuştur.	M. Süreyya, <i>a.g.e.</i> , C: 2, s. 585.
Sarı Hüseyin Paşa (vezir) 1. kez	Bosnalıdır. Meşhur beylerdendir.	C 1084/ Eylül 1673 (F.G.) 1673 Kasım (F.G)		İ. H. Danişmend, <i>a.g.e.</i> , C: 3, s. 442; İ. H. Uzunçarşılı, <i>a.g.e.</i> , C: III/1, s. 426.
Sarhoş Ahmed Paşa (MM)	Bosnalıdır. Kara Mehmed Paşa'nın kethüdalığından çıkmadır.	H. 1674/1085 (T)	Konya beylerbeyi	M. Süreyya, <i>a.g.e.</i> , C: 1, s. 218.

Hüseyin Paşa (MM)		15-24 Kasım 1679 (F.G.)/ 28 Temmuz-6 Ağustos 1680 (F.G.)	28 Temmuz-6 Ağustos 1680 tarihinde Bender muhafazasına memur olmuştur. Ancak Özi beylerbeyliği uhdesinde kalmıştır.	<i>BOA</i> , MD 97, hüküm: 73, 150, 181.
Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa (V) 1. kez	Köprülü Mehmed Paşa'nın küçük oğludur. Dördüncü vezir olarak Edirne Kaymakamı	H. 1094/ 1683'te Niğbolu Sancağı ile birlikte Özi valisi olmuştur.	Mart 1684'te merkeze alınarak kubbe veziri olmuştur.	İ. H. Uzunçarşılı, <i>a.g.e.</i> , C:III/2, s. 431. Heyet, <i>Mufassal Osmanlı Tarihi</i> , C: IV, s. 2298.
Mahmud Paşa (V)	İstanbul Kaymakamı	1683 sonları (T)		M. Süreyya, <i>a.g.e.</i> , C: 6, s. 1749.
Gümrükçü Hüseyin Paşa (V)	Küçük Hüseyin Paşa'nın kethüdalığından çıkmadır. En son Gümrük emini iken	H. 1096/1685		M. Süreyya, <i>a.g.e.</i> , C: 3, 721
Bozoklu Mustafa Paşa (V)	Bozokludur. Enderun'dan yetişmiştir. Mazul Kaptan-ı Derya'dır.	Z 1096/ Kasım 1685	Kamaniçe muhafızı ve Ruscuk seraskerliğiyle H. 1100/1688-1689'de Şam valisi olmuştur.	M. Süreyya, <i>a.g.e.</i> , C: 4, s. 1190.
Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa (V) 2. kez		Eylül-Ekim 1687 (F.G.)		İ. H. Uzunçarşılı, <i>a.g.e.</i> , C: III/1, s. 473.
Kara Mustafa Paşa (V)		23 Ocak-1 Şubat 1689'dan önce	Özi valisi iken eşkıyalığı sebebiyle idam edilmiştir. Mallarının müsaderesi için bu tarihte Özi valisi Hüseyin Paşa'ya hüküm yazılmıştır.	<i>BOA</i> , MD 98, 136/449.
Dizveren Sarı Hüseyin Paşa (V) 2. kez		23 Ocak-12 Mart 1689 (F.G.)	Özi valisi olup Vidin muhafazasında bulunmaktadır.	<i>BOA</i> , MD 98, 115/377, 454/b.

Çerkes Ahmed Paşa (MM)		8-17 Haziran 1690-16-25 Ağustos 1690 (F.G.)		BOA, MD 100, 27/83, 86/335.
Mustafa Paşa (MM)		25 Ekim-3 Kasım 1690 (F.G.)		BOA, MD 100, 62/226.
Dizveren Sarı Hüseyin Paşa (V) (3. kez)	Sâbık Bosna valisi	H. 1102/1691-1692'de Silistre valisi olmuştur. 30 Nisan-9 Mayıs 1691- 14 Ekim 1691 (F.G.)	H. 1103/1692-1693 'te vezirlikle İstanbul Kaymakamı Özi valisi olup Varad taraflarına memurdur. Özi valisi olup Tımışvar tarafına baş ve buğ tayin olunmuştur.	M. Süreyya, <i>a.g.e.</i> , C: 3, s. 782; BOA, MD 101, hüküm: 181, 287, 354.
Mahmud Paşa (V)	Gaşlıdır. Mahmudoğlu damadıdır. Beylerden olup H. 1100/1688-1689'da Hersek sancağına mutasarrıftır.	H. 1103/1691-1692 Silistre ve Özi valisi olmuştur.	H. 1104/1692-1693'te vefat etmiştir.	M. Süreyya, <i>a.g.e.</i> , C: 2, s. 923
İsmail Paşa (MM)	Pulad Mehmed Paşa'nın oğludur. Hazine-yi Hümayûn'dan yetişmiştir.	H. 1105/1693-1694 (T)	Sonra vefat eylemiştir	M. Süreyya, <i>a.g.e.</i> , C: 3, s. 828
İbrahim Paşa (V)	Adana valisi	16 Ekim 1695 (T)		BOA, İE. TCT, Dosya No: 7, Gömlek No: 773.

İbşir Hasan Paşa (V)	Enderun'dan yetişip peşkir ağası olmuş... Muğla ve Menteşe sancaklarına mutasarrıf	H. 1108/1696-1697	ZA 1108/Mayıs-Haziran 1697'de vezirliği kaldırılarak malı müsadere edilmiş. H. 1109'da vezirliği geri verilmiş ve Aksaray, Arapgir ve Çorum sancaklarıyla Anadolu müfettişi olmuştur.	M. Süreyya, <i>a.g.e.</i> , C: 3, s. 790.
Hazinedar İbrahim Paşa (V)	Çakırcıbaşı Hasan Paşa'nın hazinedarıdır. Daha sonra mirliva olmuştur.	H. 1108/1696-1697'de Silistre valisi olmuş	C 1112/Kasım-Aralık 1700'de Selanik Sancağı'na mutasarrıf olmuştur.	M. Süreyya, <i>a.g.e.</i> , C: 3, s. 782.
Keçi Mehmed Paşa (V)	Beylerdendir.	1697	H. 1118/1706-1707'de Tunus valisi olmuştur.	M. Süreyya, <i>a.g.e.</i> , C: 4, s. 1060.
Çetrefilzâde Hacı Yusuf Paşa (MM-V)	Hüseyin Paşa'nın oğludur. Ümeradandır. Niğbolu beyi	12 Nisan 1699 (F.G.) 9 Eylül 1701 (F.G.) 1 Ocak 1702 (İ) 2 Ekim 1710 (F.G.)	12 Nisan 1699'da Özi valisi vezir Yusuf Paşa'nın imdad-ı seferiyyesi ile medar-ı mesarifâtının Babadağı cizyesi malından tesviyesi. Cizye-i gebran geliri ise 400.000 akçedir.	BOA, AE. SMST. II. Dosya No: 62, Gömlek No: 6444; A. RSK d. 1560, s. 37-41; A. RSK d. 1551, s. 12; AE. SMST. II., Dosya No: 101, Gömlek No: 10906; A. RSK d. 1564, s. 13, 46-48; M. Süreyya, <i>a.g.e.</i> , C: 5, s. 1697.
Maktulzâde Ali Paşa (V)	Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın oğludur. Kandiye valisi	H. 1113/1701-1702	Azak muhafızı. <i>Kısa bir süre görev yapmış olmalıdır.</i>	M. Süreyya, <i>a.g.e.</i> , C: 1, s. 291.

Kara (Hacı) Mehmed Paşa (V)	Kumkapılıdır. Bedesten'de Hacı olup sonra kapıcıbaşı olmuştur. Basra beylerbeyi iken Özi'ye atanmıştır.	H. 1123/1711 yılında atanmıştır. 20 Ağustos 1711- 20 B 1123/ 3 Eylül 1711 (F.G.)	6 Ocak 1712'de sâbık Özi valisi olarak ifade edilmektedir. Eğriboz sancağına	BOA, A. RSK d. 1564, s. 46, 146; M. Süreyya, a.g.e., C: 4, s. 1199.
Dizdarzâde Ahmed Paşa (V)	Boşnaktır. Bosna valisi Mehmed Paşa'nın kethüdalığından çıkmadır. Yanya ve İşkodra sancaklarına mutasarrıf	H. 1126/ 1714 ortalarına doğru	Z 1714/ 1714 sonunda Rumili valisi olmuş	M. Süreyya, a.g.e., C: 1, s. 207.
Ahmed Paşa (MM)	Dramalıdır.	H. 1127/1715		M. Süreyya, a.g.e., C: 1, s. 197.
Çerkes Mustafa Paşa (MM)		21 Eylül 1717 (T)		BOA, A. NŞT d. 1355, s. 5; A. RSK d. 1568, s. 11.
Abdi Paşa (V)		1717 (F.G.)	Muhtemelen Damat Mehmed Paşa'ya kadar Özi valisi ve seraskeri olarak burada bulunmuştur.	Ö. Bıyık, a.g.m., s. 499.
Damat Mehmed Paşa (V)	Sâbık silahtar	2 Kasım 1720 (F.G.)	Üzerindedir	BOA, İE. TCT, Dosya No: 12, Gömlek No: 1427; A. RSK d. 1512, s. 41.
Mustafa Paşa (V)	Sâbık Trabzon valisi	21 Kasım 1722 (T) 23 Ekim 1723 (aynı şartla ibka)	Hotin muhafazası şartıyla	BOA, KK d. Mükerrer 523, vr. 5/a
Mustafa Paşa (V)	Sâbık Vidin muhafızı	29 Ocak 1724 (T) 20 Ocak 1725 (İ) 4 Şubat 1726 (İ)	Özi Kalesi'nin derununda serasker olmak üzere vezirlikle tevcih edilmiştir. İbkalar Azak Kalesi'nin muhafazası şartıyla yapılmıştır.	BOA, KK d. Mükerrer 523, vr. 5/a.

Kara Mustafa (V)	Eyyubi Hasan Paşa'nın damadı ve kethüdasıdır (M. Süreyya, IV, s. 1198) Sâbika Trabzon eyaletine mutasarrıf	29 Mayıs 1726 (T) 13 Aralık 1727 (aynı şartla ibka) 29 Mayıs 1729 (Hotin Kalesi'nin muhafazası şartıyla ibka)	Azak Kalesi'nin muhafazası şartıyla 1142/1732-1733 Diyarbekir valisi	<i>BOA</i> , KK d. Mükerrer 523, vr. 5/a; M. Süreyya, <i>a.g.e.</i> , C: 4, s. 1198.
		Hotin muhafızlığı ile birlikte Eğriboz ve Karlılı sancakları da tevcih edilmiştir		<i>BOA</i> , C. AS., Dosya No: 886, Gömlek No: 38054.
Genç Ali Paşa (MM-V) 1. kez	Küçük Osman Paşa'nın oğludur. Kefe beylerbeyi	H. 1140 (1727-1728)	Özi beylerbeyi olduktan sonra vezir olmuştur. Kars valisi	M. Süreyya, <i>a.g.e.</i> , C: 1, s. 284.
Mustafa Paşa (V)	Sâbika Girid eyaletine mutasarrıf	22 Kasım 1730 (T)	Hotin Kalesi'nin muhafazası şartıyla	<i>BOA</i> , KK d. Mükerrer 523, vr. 5/a.
Mehmed Paşa (V)		31 Aralık 1731 (F.G.)		<i>BOA</i> , AE. SMHD.I., Dosya No: 102, Gömlek No: 7229.
Burunsuz Mehmed Paşa (V)	Karayılanoğlu İsmail Paşa'nın oğludur. Enderun'dan yetişmemiştir.	C 1148/Ekim-Kasım 1735'te Tırhala sancağı verilmiş muhtemelen kısa bir sonra Özi valisi olmuştur.	Zilhicce 1148/Nisan-Mayıs 1736'da Babadağı seraskeri olmuştur.	M. Süreyya, <i>a.g.e.</i> , C: 4, s. 1044
Hatibzâde Yahya Paşa (vezir)	Eyüp Camii hatibi Mustafa Efendi'nin oğludur. Hekimoğlu Ali Paşa'ya intisap ederek tevecühünü kazanıp damadı ve kethüdası oldu. Trabzon valisi	Z 1148/Nisan-Mayıs 1736 (T)	15 Temmuz 1737'de Özi Kalesi'nin Ruslar tarafından ele geçirilmesi sırasında esir olmuştur. Savaş bitince esirlikten kurtulup dönüp Muharrem 1154/Mart-Nisan 1741'de Bursa sancağına mutasarrıf olmuştur.	M. Süreyya, <i>a.g.e.</i> , C: 5, s. 1675-1676.
Genç Ali Paşa (V) 2. kez		1739 sonları (F.G.)		Ö. Bıyık, <i>a.g.m.</i> , s. 504.

Muhsinzâde Mehmed Paşa (V) 1. kez	Bosna valisi	1741	Bender muhafazası şartıyla Karaman valisi olmuştur.	Heyet, <i>Mufassal Osmanlı Tarihi</i> , C: V, s. 2534.
Ebu Bekir Paşa (V)		Evahir N 1155/ 30 Ekim-8 Kasım 1742 (F.G.)	9 Şubat 1743'te Kal'a-i Cedid muhafazası şartıyla Kefe Eyaleti tevcih edilmiştir.	BOA, MD 149, 83/297, 118/406, 407.
Yakub Paşa (V)	Sâbika Sayda Valisi	14 Zilhicce 1155/9 Şubat 1743	Göreve gelinceye kadar yerine mütesellim tayin edilmiştir.	BOA, MD 149, 118/406, 118/407.
Muhsinzâde Mehmed Paşa (V) 2. kez	Hâlâ Bender muhafızı	10 Eylül 1744 (T) 5 Kasım 1744 (İ)	25 Ocak-3 Şubat 1745 Esmâ Sultan ile evlenmek üzere vekil tayin etmiştir.	BOA, TS.MA, e. 332/6,7; TS.MA, e. 160/55.
Seyyid Silahdar Mehmed Paşa (V) 1. kez	Dimetokalıdır. Enderun'dan yetişmedir. Selanik sancağına mutasarrıf	Nisan 1745 (T)	1745 Hanya muhafızı Ocak 1747 Belgrad valisi olmuştur.	M. Süreyya, <i>a.g.e.</i> , C: 4, s. 1070; Heyet, <i>Mufassal Osmanlı Tarihi</i> , C: V, s. 2534.
Seyyid Silahdar Mehmed Paşa (V) 2. kez	Hanya muhafızı	1746	1747 Semendre sancağı ile Belgrad muhafızlığı	Heyet, <i>Mufassal Osmanlı Tarihi</i> , C: V, s. 2534
Hekimzâde Ali Paşa (V)	Etıbbadan Nuh Efendi'nin oğludur. Tırhala sancağına mutasarrıf	Haziran 1748 (T)	Bender muhafızlığıyla Özi valisi olmuş. Mazuliyetten sonra Ocak 1751'de Vidin sancağı verilmiştir.	M. Süreyya, <i>a.g.e.</i> , C: 1, s. 242
Muhsinzâde Mehmed Paşa (V) 3. kez	Hotin'e mutasarrıf	1749 (T) 6 Ekim 1750 (İ)	Hotin sancağına	BOA, TS.MA e. 133/88. Heyet, <i>Mufassal Osmanlı Tarihi</i> , C: V, s. 2595.

Hafız Köprülüzade Ahmed Paşa (V) 1. kez	Sâbık Bosna valisi	Şubat 1753	Özi kalesi muhafazası şartıyla Silistre valisi olmuştur. 13 Aralık 1754 Serdengeçti ağalarının iltiması ile bu tarihte Derya kaptanlığı tevcih olunmuştur.	BOA, AE. SMHD.I., Dosya No: 260, Gömlek No: 21110; M. Süreyya, <i>a.g.e.</i> , C: 1, s. 215.
İbrahim Paşa (V)	Malatyalıdır. Yeniçerilikten yetişmedir. Selanik sancağına mutasarrıf ve Bender muhafızı	Mart 1754 (T)	Bir müddet mazul kaldıktan sonra Kasım 1755'te Tırhala Sancağı verilmiştir.	M. Süreyya, <i>a.g.e.</i> , C: 3, s. 771.
Süleyman Paşa (V)	Hâlâ Hotin Kalesi muhafızı	13 Aralık 1754 (T)		BOA, AE. SMHD.I., Dosya No: 263, Gömlek No: 21312.
Halil Paşa (V)	Damad-ı Şehriyâri Moralı Hasan Paşa'nın oğludur. Enderun'dan yetişmedir. Hotin muhafızı	Kasım 1755 (T) 6 Temmuz 1756 (İ)	Hotin muhafazası ile Özi valisi olmuştur. Özi valiliğinden alınıp sadece Özi muhafazasında iken Ocak 1759'da vefat etmiştir. İbkası Özi Kalesi'ni muhafaza şartıyla yapılmıştır	BOA, A.DVNSNŞT d. 16, s. 34; A. RSK d. 1604, s. 3; M. Süreyya, <i>a.g.e.</i> , C: 2, s. 583.
Muhsinzâde Mehemmed Paşa (V) 4. kez	Sâbık Vidin muhafızı	5 Ekim 1756 (T) 23 Haziran 1757 (İ)	Babadağı'nda kıslamak üzere	BOA, A. RSK d. 1604, s. 2; A.DVNSNŞT d. 16, s. 34; TS.MA, e. 338/1-2.

Silahdar Mehmed Paşa (V) 3. kez	Sâbika Tırhala Sancağı mutasarrıfı III. Mustafa tahta geçince şehzadelğinde kendisine yardımcı olan Mehmed Paşa'yı hemşiresine nikahlamış ve Özi valisi yapmıştır.	21 Nisan 1758 (T)	Özi Kalesi'ni muhafaza şartıyla tevcih edilmiştir. Kısa bir süre sonra merkeze çağrılmış zengin haslarla burada bir müddet oturmuş ve 1759 yılında Rumili valisi olmuştur.	<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 34; Heyet, <i>Mufassal Osmanlı Tarihi</i> , C: V, s. 2597.
Ali Paşa (V)	Sâbika Vidin ve Niğbolu sancaklarına mutasarrıf	24 Kasım 1758 (T)	Özi Kalesi muhafazasına evvel baharda kıyam eylemek şartıyla	<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 34.
Kethüda Mehmed Paşa (V)	Sâbika Vidin ve Niğbolu sancaklarına mutasarrıf	27 Mayıs 1760 (T) 15 Mayıs 1761 (İ)		<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 34; A. NŞT d. 1390, s. 2.
Mehemmed Paşa (V)	Sâbika Selanik sancağına mutasarrıf, sâbık derya kaptanı	12 Ocak 1762 (T)	Özi Kalesi'ni muhafaza etmek şartıyla	<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 34.
Hamza Mahir Paşa (V)	Niğde Karahisar zenginlerinden Mehmed Ağa'nın oğludur. Sâbika Rumili valisi	29 Nisan 1762 (T)	Vidin muhafızı sonra Kasım 1763'de Hotin Sancağı'na mutasarrıf olmuştur.	<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 34; Heyet, <i>Mufassal Osmanlı Tarihi</i> , C: V, s. 2596; M. Süreyya, <i>a.g.e.</i> , C: 2, s. 604.
Mehemmed Paşa (V)	Sâbık Özi valisi olup birkaç gün önce Hotin Kalesi muhafazası şartıyla Hotin ve Çorum sancakları verilen sâbık kaptan paşadır.	10 Mayıs 1762 (T)	Özi Kalesi'ni muhafaza etmek şartıyla	<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 34.

Dağıstanî Ali Paşa (V) 1. kez	Eski Özi valilerinden	22 Mayıs 1762 (T)	Özi Kalesi'ni muhafaza etmek şartıyla	<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 34.
Abdi Paşa (V)	Sâbika Belgrad muhafızı	4 Aralık 1762 (T)	Özi Kalesi'ni muhafaza etmek şartıyla	<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 34.
Köprülüzâde (Numan Paşa-zâde) Elhâc Ahmed Paşa (V) 2. kez	Sâbika Vidin ve Niğbolu sancaklarına mutasarrıf	26 Nisan 1763 (T)	Özi Kalesi'ni muhafaza etmek şartıyla Özi'den sonra 5 Mart 1764'te Bender kalesi muhafazası şartıyla Bender sancağı tevcih edilmiştir.	<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 34; A. RSK d. 1578, s. 2.
Recep Paşa (V)	Bosnalıdır. Eşraftan olduğundan paşalıkla Hersek sancağına mutasarrıf olmuştur. Sâbika Bender muhafızı	5 Mart 1764 (T) 26 Ocak 1765 (İ)	Özi Kalesi'ni muhafaza etmek şartıyla H. 1180/ 1766-1766 Hotin ve Vidin muhafızı	<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 34; M. Süreyya, <i>a.g.e.</i> , C: 4, s. 1367.
Silahdar Mehmed Paşa (V) 4. kez	Cihangirli riyâle Ahmed Kaptan'ın oğludur. Enderun'dan yetişmiştir. Sâbika Selanik ve Kavala sancaklarına mutasarrıf	7 Mayıs 1765 (T) 18 Mart 1766 (İ)	Özi Kalesi'ni muhafaza etmek şartıyla tevcih edilmiştir. Mart 1767'de Vidin Sancağı'na atanmıştır.	<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 34; A. RSK d. 1590, s. 3; M. Süreyya, <i>a.g.e.</i> , C: 4, s. 1072.
Elhâc Köprülüzade Ahmed Paşa (V) 3. kez	Sâbika Bosna valisi	6 Mart 1767 (T)	Özi Kalesi'ni muhafaza etmek şartıyla tevcih edilmiştir. Buradan aynı yıl Selanik'e mutasarrıf sonra Mısır valisi olmuştur	<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 34; A. RSK d. 1590, s. 3; M. Süreyya, <i>a.g.e.</i> , C: 1, s. 215.
Mustafa Paşa (V)	Sâbika Belgrad muhafızı	23 Şubat 1768 (T)	Özi Kalesi'ni muhafaza etmek şartıyla	<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 34; A. RSK d. 1590, s. 3.

Abdullah Paşa (V)	Sâbika Kengri mutasarrıfı	24 Ekim 1768 (T)	Özi Kalesi'ni muhafaza etmek şartıyla	<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 34; A. RSK d. 1590, s. 3.
Süleyman Paşa (V)	Sâbika Kengri ve Bozok sancaklarına mutasarrıf olup İbrail muhafızıdır.	3 Haziran 1769 (T)	Özi Kalesi'ni muhafaza etmek şartıyla	<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 34.
Hazinedâr Ali Paşa (V)	Sâbika Karaman ve Maraş eyaletlerine mutasarrıf	20 Ş 183/ 19 Aralık 1769	Özi Kalesi'ni muhafaza etmek şartıyla	<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 34.
Dağıstanî Ali Paşa (V) 2. kez	Dağıstanlıdır. Hâlâ Babadağı seraskeridir.	8 Ekim 1770 (T) 9 Şubat 1771 (İ)		<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 34.
İzzet Ahmet Paşa (V)	Hâlâ Ruscuk canibi seraskeridir	27 Haziran 1771 (T)		<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 35.
Dağıstanî Ali Paşa (V) 3. kez	Eski Özi mutasarrıfıdır.	3 Şubat 1772 (T) 16 Şubat 1773 (İ)	Kasım 1775'de mazul ve ardından Mora valisi olmuştur.	<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 35; M. Süreyya, a.g.e., C: 5, s. 1560.
Esseyid Hasan Paşa (V) 1. kez	Sâbika Hüdâvendigâr sancağına mutasarrıf	11 Ekim 1773 (T) 22 Ocak 1774 (İ) 14 Eylül 1774 (İ)	Son ibka Silistre'de kıyam etmek üzere yapılmıştır.	<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 35.
Osman Paşa (V)	Sâbika Belgrad muhafızı	16 Mart 1775 (T)		<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 35.
Mehemmed Emin Paşa (V)	Sâbika Vidin muhafızı	5 Eylül 1775 (T)		<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 35.

Seyyid Yeğen Elhac Mehmed Paşa (V)	Sâbika Vidin muhafızı	29 Temmuz 1776 (T) 8 Kasım 1777 (İ)	Kapusu halkıyla Özi Kalesi'ne varıp kıyam eylemek şartıyla tevcih edilmiştir. 30 Ocak 1777'de Hüdavendigâr sancağı ilhaken tevcih edilmiştir. Sonra başkasına verilmiştir. Karahisar-ı Sahib sancağı da ilhaken tevcih edilmiştir.	<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 35.
Seyyid Mehemmed Paşa (V)	Sâbika Anadolu valisi ve hâlâ İbrail muhafızı	27 Ekim 1778 (T) 21 Ekim 1779 (İ) 3 Ekim 1780 (İ)	Evvelden olduğu gibi İbrail'de hizmetde muhafaza-i kıyâm eylemek şartıyla	<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 35.
Seyyid Hasan Paşa (V)	Sâbika Aydın mutasarrıfı	21 Nisan 1781 (T) 23 Eylül 1781 (İ)	Silistre'de kıyâm eylemek şartıyla	<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 35.
Elhac Ali Paşa (V)	Hâlâ Özi Kalesi muhafızı	23 Kasım 1781 (T) 12 Eylül 1782 (İ)	Özi Kalesi'nde kıyam şartıyla	<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 35.
Aydoslu Mehmed Paşa (V)	Sâbika Vidin muhafızı	21 Ekim 1782 (T) 5 Eylül 1783 (İ)		<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 35.
Ebû Bekir Paşa (V)	Yeniçeridir. Sâbika Bender muhafızı ve Sivas beylerbeyi	1 Aralık 1783 (T) 22 Ağustos 1784 (İ)	Bir miktar mazul kaldıktan sonra H. 1201/1786-1787'de Diyarbekir valisi olmuştur.	<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 35; M. Süreyya, <i>a.g.e.</i> , C: 2, s. 435.
Selman Paşazâde Seyyid Ahmed Paşa (V)	Sâbika Vidin muhafızı	14 Mart 1785 (T)		<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 35.
Aydoslu Seyyid Paşa (V)	Sâbika Bosna valisi	13 Mayıs 1785 (T)	Silistre cânibi seraskerliği ile	<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 35.
Hazinedar Şahin Ali Paşa (V)	Sâbika Selanik ve Kavala mutasarrıfı, sadr-ı esbak	28 Şubat 1786 (T) 31 Temmuz 1786 (İ)	İsmail canibi seraskerliği ile İsmail muhafızı olmuştur.	<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 35; Heyet, <i>Mufassal Osmanlı Tarihi</i> , C: V, s. 2650-2651.

Elhac İsmail Paşa (V)	Sâbika Anadolu valisi ve hâlâ Özi Kalesi muhafızı	20 Temmuz 1787 (T)		<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 35.
Ali Paşa (V)	Sâbika İsmail seraskeri, Anadolu valisi ve sâbık sadrazamdır	15 Kasım 1787 (T)	Özi Kalesi'ni muhafaza etmek şartıyla	<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 35.
Hamid Hüseyin Paşa (V)	Sâbika Kırşehir mutasarrıfı	25 Ocak 1788 (T) 7 Temmuz 1788 (İ)	Özi Kalesi'ni muhafaza etmek şartıyla vezaret ile tevcih edilmiştir.	<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 35.
Corazâde Ahmed Paşa (V)	Sâbika Eğriboz sancağına mutasarrıf	30 Ocak 1789 (T) 1 Temmuz 1789 (İ)		<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 35; A. RSK d. 1589, s. 11.
Elhac Abdi Paşa (V)	Sâbika Rumili valisi	24 Haziran 1790 (T)		<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 35; A.NŞT d. 1451-12, s. 4; A. RSK d. 1589, s. 11.
Halil Paşa (V)	Sâbika Karman valisi	4 Haziran 1791 (T)	Silistre Eyaleti olarak tevcih edilmiştir.	<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 35; A. RSK d. 1698/d, s. 2; A. RSK d. 1589, s. 11.
Ahmed Paşa (V)	Sâbika Kocaili sancağına mutasarrıf ve Tuna kaptanı	24 Temmuz 1791 (T)		<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 35; A. RSK d. 1589, s. 11.
Hasan Paşa (V)	Sâbık sadrazam, vezareti ibkasıyla tevcih edilmiş.	27 Haziran 1792 (T)		<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 35; A. RSK d. 1589, s. 11.

Mehmed Arslan Paşa (V)	Sâbika İçil mutasarrıfı	20 Temmuz 1792 (T)	Silistre eyaleti olarak tevcih edilmiştir. Özi elden çıktığı için bu tarihten sonra Özi Eyaleti tabiri kullanılmamış ve Silistre Eyaleti'ne geçilmiştir.	<i>BOA</i> , A.DVNSNŞT d. 16, s. 35.
------------------------	-------------------------	--------------------	--	--

18. YÜZYILDA KARADENİZ'DE RUS DENİZ TİCARETİ VE OSMANLI DEVLETİ'NE ETKİLERİ*

Yasemin NEMLİOĞLU KOCA*

ÖZ

Karadeniz, tarihin erken dönemlerinden bu yana ticari faaliyetlerin gerçekleştiği, birçok ülke tarafından egemenlik altına alınmaya çalışılan önemli bir iç denizdir. Karadeniz çevresi daima Çanakkale ve İstanbul Boğazları üzerinde egemenliğe sahip devletler tarafından kontrol edilen bir bölge olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki egemenliği 18. yy.'a kadar devam etmiştir, ancak Osmanlı-Rusya Savaşı sonrasında yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Osmanlılar Karadeniz üzerindeki egemenliklerini kaybetmiştir. Bu antlaşma sonrasında Rus ve Avrupa gemilerine açılan Karadeniz ticaretiyle bölgedeki limanların, denizyollarının ve ard bölgelerinin önemi arttı. Bununla birlikte Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması Osmanlı Devleti'nin bölgede güç kaybının ve başta Rusya olmak üzere Avrupalı devletler karşısında gerilemesinin de bir göstergesi oldu. Rusya Karadeniz ticareti sayesinde ekonomik gelişmesini sürdürerek sanayileşme sürecine girdi. Bu çalışmada, arşiv belgeleri ve kaynaklar üzerinden 18. yy.'da Karadeniz ticaretinde Rusya'nın yeri ve bölge egemenliğinde Rusya-Osmanlı rekabeti açıklanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Karadeniz, Deniz Ticareti, Rusya, Osmanlı Devleti

18TH CENTURY RUSSIAN MARITIME TRADE IN THE BLACK SEA AND ITS EFFECTS ON THE OTTOMAN EMPIRE

ABSTRACT

The Black Sea is an important internal water which has always witnessed commercial activities even in the early history and thus been claimed by many countries since then. The Black Sea has always been a region that was controlled by sovereignty over the Straits of Çanakkale and İstanbul. Sovereignty of the Ottoman Empire continued until the 18th century, but with the Treaty of *Küçük Kaynarca* upon the Ottoman-Russian War, the Ottomans lost their sovereignty over the sea. After this treaty, the significance of the ports, the sea-ways and hinterlands increased by the Black Sea maritime trade that Russian and European ships would use. However, the opening of the Black Sea to international trade was a sign of the Ottoman's decline in the region before the European states, especially against Russia. Russia underwent the industrialization process, continuing its economic development thanks to the trade in the Black Sea. In this study, the role of Russia in the Black Sea trade and Russian-

* Gönderim tarihi: 06.06.2017. Kabul tarihi: 07.08.2017.

* Yrd. Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi Denizcilik Fakültesi, KOCAELİ.
y.nemliogluoca@kocaeli.edu.tr ORCID: 0000-0003-2533-8078

Ottoman dispute over the sovereignty of the Black Sea in the 18th century is revealed through the archive documents and resources.

Keywords: The Black Sea, Maritime Trade, Russia, Ottoman Empire

Giriş

Dünyanın en önemli iç denizlerinden biri olan Karadeniz, Avrupa ve Asya arasındaki konumuyla çok eski çağlardan bu yana Doğu-Batı arasındaki deniz ticaretinde önemli bir yere sahip olmuştur. Tuna Nehri ile Avrupa'ya; Dinyester, Dinyeper, Don, Kuban Nehirleri'yle Rusya'ya; Kızılırmak ve Sakarya ile Anadolu'nun içlerine; Çanakkale ve İstanbul Boğazları ile Ege ve Akdeniz'e, dolayısıyla Cebelitarık Boğazı ve Süveyş Kanalı'yla okyanuslara bağlanan iç deniz, kendisini çevreleyen karalar için bir çıkış yoludur. Limanların ard bölgelerinin genişliği ve ulaşım bağlantıları sayesinde, Asya ve Avrupa arasındaki deniz-kara ticaretini en kısa mesafede birbirine bağlar. Bu nedenle daima siyasi güçlerin ilgisini çekmiş, devletler tarafından kontrol altında tutulmak istenmiştir. Eskiçağ'da "Pontus Eukseinos, Mare Maius, Mare Ponticum, Mare Sarmaticum" gibi adlarla anılan deniz, 12. yüzyılda Türk egemenliğinden sonra "Karadeniz" adını almıştır.¹

Karadeniz'in kıyı kesimleri tarih boyunca birçok milletin ve devletin yerleşimine sahne olmuştur. Bu devletlerden Bizans Devleti 12. yüzyıla kadar Karadeniz'i İstanbul'un arka bahçesi olarak görmüş, denizi yabancı gemilere ve tüccarlara kapalı tutmuştur. Anadolu'ya yapılan Türk akınları ve Haçlı seferleri sonunda güç kaybetmeye başlayan Bizans Devleti Karadeniz siyasetinde yumuşamaya başladı. Haçlı Seferleri sırasında doğuya taşımacılık işini üstlenen İtalyan Denizci Cumhuriyetleri hizmetleri karşılığında Karadeniz ve Doğu Akdeniz kıyılarında ticari üsler elde ettiler. 12-15. yüzyıl arasında Karadeniz ticaretinin uluslararası nitelik kazanmasında özellikle Cenova ve Venedik devletlerinin etkisi büyüktü. Bunun yanında Karadeniz ticaretinin canlanmasında Moğollar'ın bölgeye yerleşmeleri ve Hristiyan dünyasıyla anlaşmaları önemli rol oynar. Haçlı Seferleri sırasında Konstantinopolis'in Latinler tarafından işgali sonucunda, Bizans Devleti, Cenevizler'le 1261 yılında Nymphion, Venedikliler'le 1268 yılında ittifak antlaşmalarını imzalamak zorunda kaldı.² Bu antlaşmalar, Cenova ve Venedik'e başta Trabzon olmak üzere pek çok Karadeniz limanında üs kurma olanağı verdi. Bu üsler Avrupa-Asya arasında İpek Yolu aracılığıyla yapılan ticaretin bir kısmının Karadeniz'e kaymasına neden olurken, Güney

¹ Murat Arslan, "Pontos'tan Karadeniz'e: Bir Adlandırmanın Ardındaki Önyargılar, Varsayımlar ve Gerçekler", *OLBA Dergisi*, S: XIV, Mersin 2006, s.75-91.

² Münir Atalar, XIII ve XIV. "Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Yeri", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, 6-8 Kasım 1998, Trabzon 1999, s. 131.

Rusya ve Kafkasya havzasının ürünlerinin Batı'ya ulaştırılmasını sağladı.

Haçlı Seferleri'nden sonra papalığın ticari ve siyasi ambargosun rağmen müslümanlarla gizli olarak ticaret yapan Ceneviz ve Venedikliler, Karadeniz'i yoğun olarak kullanmaya başladılar. Memluklar'a Kuzey Karadeniz'den sağlanan ve Venedik-Cenova gemileriyle taşınan beyaz köle, at ve kürk Anadolu, Mısır ve Suriye limanlarına ulaştırılıyordu.³ Bu dönemde Kefe-Trabzon-Tebriz ticaret yolu önem kazandı. Trabzon çevrede üretilen ve tüketilen malların ana aktarma limanı olurken Sinop, Amasra, Samsun, Kefe, Azak, Akkerman önemli ticari limanlardı. Karadeniz kuzeyine ve Rusya'ya yönelen yollardan Kefe-Azak deniz yolu en kısa yol olup, Kamanıçe-Akkerman karayolu ise uzun olmakla birlikte güvenliydi. Güneyde Anadolu kıyılarında ise İstanbul-Trabzon arası gemiyle 3-4 gün sürerken, karayoluyla 12-13 gün sürmekteydi⁴ ve bu durum tüccarlar tarafından deniz yolunun tercih edilmesini sağlıyordu. 12-13. yüzyılda Karadeniz'in güney kıyılarını ele geçiren Anadolu Selçuklu Devleti ise Batılı tüccarları ticarete teşvik ederek Karadeniz ticaretinden yararlandılar. Karadeniz limanlarına karayollarıyla bağlanan ard bölgedeki Amasya, Tokat, Gümüşhane ve Sivas şehirleri bu ticaretin sayesinde kısa sürede gelişti. Avrupa'nın ihtiyacı olan madenlerden şap Şebinkarahisar'da, gümüş Gümüşhane'de, bakır Canik ve Artvin'de çıkarılmaktaydı ve güney Avrupa limanlarına Ceneviz ve Venedikliler aracılığıyla deniz yoluyla taşınmaktaydı.⁵

Osmanlılar, kuruluştan itibaren Karadeniz ve Akdeniz'in bölgenin jeopolitiğindeki önemini kavrayarak, denizlere ve Boğazlar'a yöneldi ve fetihlerini kıyılar üzerinde sürdürdü. İstanbul'un başkent olmasından kısa bir süre sonra Anadolu kıyılarında (Amasra, Trabzon) ve Karadeniz'in kuzeyinde (Azak, Kili ve Akkerman) yaptığı fetihlerle Osmanlılar, 15. yüzyılda Karadeniz'i bir Türk gölü haline getirdi. Osmanlı Devleti, Kırım'ı özerk bir hanlık olarak, Kefe'yi ise doğrudan yönetimine bağladı. Böylece Osmanlı kontrolü altında Karadeniz'de kuzey-güney yönlü deniz ticareti yoğunlaşırken, İstanbul'a tedarik sağlayan Karadeniz liman şehirleri Burgaz, Varna, Özi, Kefe, Kerç, Anapa gelişti. Öyle ki, 17. yüzyıl sonlarında nüfusu 80.000 kişiye ulaşan Kefe "Küçük İstanbul" olarak anılmakta, Kuzey Karadeniz'in en önemli limanı olarak yılda 100-150 gemi ile İstanbul'a balık ve tahıl göndermekteydi.⁶ Zamanla başta Kefe'dekiler olmak üzere Ermeni, Yahudi, Rum ve Türkler'den oluşan Osmanlı uyrukları, Karadeniz limanlarında ticareti İtalyanlar'ın elinden almaya başladı. Evliya Çelebi

³ Eliyahu Ashtor, *East-West Trade in The Medieval Mediterreanean*, London 1986, s. 551.

⁴ Wilhelm Heyd, *Yakındağı Ticaret Tarihi*, Çev. Enver Ziya Karal, TTK, Ankara 2000, s.75-80.

⁵ Anthony Bryer, "Trabzon İmparatorluğu'nda Gemicilik", *Bir Tutkudur Trabzon*, YKY, İstanbul 1997, s. 97

⁶ Peter Bartl, "17. Yüzyıl. ve 18. Yüzyılın İlk Yarısında Kazak Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu", *İlmi Araştırmalar Dergisi*, Çev. Kemal Beydilli, S: 6, İstanbul 1998, s. 301-330.

İstanbul'da Karadeniz Bezirgânı olarak 2000 ticarethanede 7000 esnafın bulunduğunu, Türkler ve Rumlar'dan 2000 kadar kişinin Karadeniz'de taşımacılık yaptığını söyler.⁷ 17. yüzyılın sonlarında Osmanlı topraklarına gelen Fransız gezgin Jean Chardin ise Karadeniz ticareti yapan 1500 gemiden söz eder.⁸ Siyasi, idari ve ticari bakımdan bir iç deniz haline gelen Karadeniz'in dış ticarete kapalılığı 17. yüzyıla kadar devam etti. Osmanlı Devleti başta Fransa olmak üzere, çeşitli tarihlerde Avrupalı devletlere ticari ayrıcalıklar vermişti, ancak bölgeyi kontrol altında tutmak amacıyla Tuna Nehri, Boğazlar ve Karadeniz'i bu iznin dışında tuttu.⁹ Osmanlı Devleti'nin Bizans Devleti'nde olduğu gibi bir siyaset sürdürmesi Karadeniz'in bu coğrafyadaki devletlerin varlığı, savunması ve ikamesinde ne derece önemli olduğunu göstermektedir. Nitekim Boğazlar'a egemen olan Karadeniz'e de egemen oluyordu¹⁰ ve Osmanlı için bu bölge başkent İstanbul'un stratejik ard bölgesi olarak devletin kalbi durumundaydı. Karadeniz'in diğer devletlere kapalılığında, İstanbul'un başkent olarak imarı ve nüfusunun artışıyla ortaya çıkan mal ve yiyecek ihtiyacının bu bölgeden karşılanması etkili olmuştur. Özellikle deniz yoluyla başkente nakledilen Kuzey Karadeniz'in buğday, et, tuz, deri, kürk, balık ve havyarı; Kafkasya-İran-Trabzon'un ipek, bal, baharat ve dokumaları; Kuzey Anadolu'nun kereste ve madenleri başkent İstanbul'un iagesini ve mal ihtiyacını karşılamaktaydı. Düşük nüfuslu kuzey bozkırlarının üretimi, yoğun nüfuslu Anadolu ve Balkanlar'ı beslemekte, Karadeniz limanları ise bu aktarımın antropolari olarak işlev görmekteydi. 18. yüzyılda nüfusu 500.000'i aşan İstanbul için Karadeniz'in sahip olduğu önem, bu dönemde bölgeyle ilgilenen yabancılar tarafından da anlaşılmıştır. İngiltere'nin 1762-1765 yılları arasında İstanbul büyükelçisi olan Henry Grenville "*Karadeniz ticaretinde 20.000'den fazla tayfayla 1.000'den fazla gemi faaliyet gösterir. Türkler Karadeniz'i başka bir devletle paylaşmazlar ve yabancıları bu denizden çıkartmışlardır. Karadeniz, İstanbul'u besleyen bir annedir, onun tahılını ve değişik ihtiyaçlarını karşılar.*" demektedir.¹¹ 18. yüzyıl sonlarında ise İngiliz tüccar

⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Ed. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, C: I, YKY, İstanbul 2003, s. 237.

⁸ Jean Chardin, *Journal du Voyage en Perse et aux Indes Orientales, par la Mer Noire et par la Colchide*, Londres 1686, Pub: Moses Pitt, s. 69-77.

⁹ 1601 yılında İngiltere'ye, 1680 yılında Hollanda'ya, 1740 yılında Fransa'ya ahitnamelerle Karadeniz'de ticaret yapma hakkı verilmişse de bu hak kullanılmamıştır. Kemal Beydilli, "Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve Miri Ticaret Teşebbüsü", *Belleken*, Vol: LV, No: 214, YKY, Ankara 1991, s. 687-757.

¹⁰ Bu konuda Halil İnalçık "Boğazları kontrol eden devletlerin, Bizans ve Osmanlı'da olduğu gibi Karadeniz üzerinde de egemenlik kurmaya çalıştığını" belirtmektedir. Halil İnalçık, "The Question of The Closing of The Black Sea Under The Ottomans", 20th Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1978, *Archeion Pontou*, Vol: 35, Athens 1979, s.74-110.

¹¹ Henry Grenville, *Observations Sur L'etat Actuel De L'Empire Ottoman*, Ed. Andrew S. Ehrenkreutz, 1965, The University of Michigan Press, s.110.

ve ekonomist Jepson Oddy, “Rusya ile Türkiye arasında oluşabilecek her türlü anlaşılarda Karadeniz’deki ticaretin durabileceği akıldadır.” diyerek Karadeniz için değişen şartları belirtmekte¹² ve bölgedeki ticari ve siyasi kırılma vurgulamaktadır ki, dönemin bazı yazarları da bu durumdan eserlerinde söz ederler.¹³

Rusya’nın Karadeniz Siyaseti

Karadeniz’in uluslararası ticarete açılmasında, Osmanlı-Rusya ilişkilerinin süreç içinde değişen niteliğinin önemli rolü vardır. Rus Devleti siyasi olarak 9. yüzyılda Dinyeper Nehri çevresinde ortaya çıktı. Aynı dönemde Karadeniz’e yönelik faaliyetlerine başlayan Ruslar, Karadeniz’e ve Hazar Denizi’ne seferler düzenlediler, Konstantinopolis’i ve Anadolu kıyılarını yağmaladılar. 911 yılında Bizans ile imzalanan antlaşmayla, Karadeniz ve Akdeniz’de serbest ticaret yapma izni aldılar.¹⁴ Moğollar’ın Karadeniz’e ulaşmalarına kadar 10-12. yüzyıl arasında, Ruslar Kuzey Karadeniz’de yaygın şekilde ticaret ve denizcilik faaliyetlerinde bulundular. Haçlı Seferleri sırasında zayıflayan Bizans ticaretine rağmen, Moğollar’ın Denizci Cumhuriyetlerle anlaşmaları, Karadeniz’in uluslararası ticarete açılmasında etkili oldu. Bununla birlikte Ceneviz ve Venedikliler’in Altınordu Devleti’yle iyi ilişkileri ve Karadeniz’de ticaret üsleri kurmaları, Ruslar’ın Karadeniz bölgesindeki ticari faaliyetlerini olumsuz yönde etkiledi ve sınırlandırdı. Bölgede Kırım Hanlığı’nın kurulmasıyla da Karadeniz tamamen Rus ticaretine kapandı. 15-18. yüzyıl arasında önce Kırım Hanlığı, sonrasında da Osmanlı Devleti egemenliğindeyken Karadeniz, Avrupalı devletlere olduğu gibi Ruslar’a da kapalı tutuldu.

Kuzeyde soğuk denizlerle sınırlanan Rusya’nın denizlere çıkışı ve Batı’yla bağlantısı sadece Karadeniz yoluyla sağlanabilirdi. 16. yüzyıl itibarıyla Moskova merkezli bölgeyi kontrol altına alarak güçlenen Rusya, bulunduğu coğrafyada askeri ve siyasi olduğu kadar, ticari ve ekonomik olarak da genişlemek için yakın denizlere yöneldi. 1547 yılında çar olan IV. İvan Vasilyeviç (1530-1584), dış siyasetini Karadeniz, Baltık ve Hazar Denizi’ne açılmak amacıyla denizcilikte güçlenme ve yayılma üzerine kurdu. Bir sonraki adım ise, ülkesini kıtanın iç bölgelerinden dışarıya taşıyacak olan İstanbul ve Çanakkale Boğazları’nın alınması ve sıcak denizlere inilmesi oldu. Bu amaçla 1552 yılında Kazan’ı, 1556 yılında

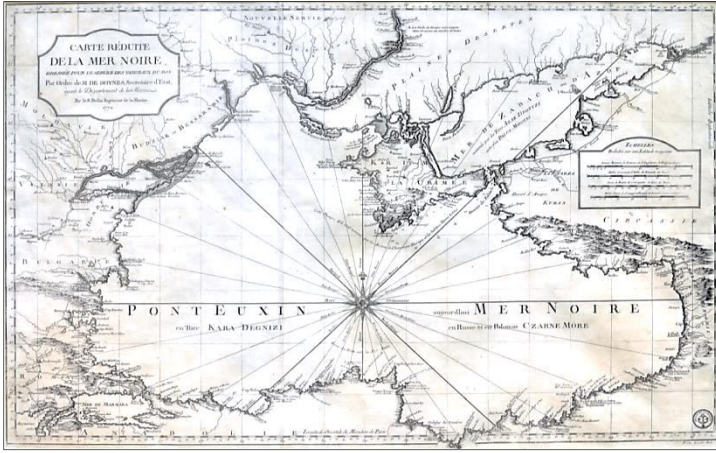
¹² J.Jepson Oddy, *European Commerce, Shewing New and Secure Channels of Trade with The Continent of Europe*, London 1805, Pub: W.J.&J.Richardson, s.165.

¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. C.Charles Peyssonnel, *Traite Sur le Commerce de la Mer Noire*, Pub: Cuchet, Paris 1787; H.A.Scammell Dearborn, *A Memoir on The Commerce and Navigation of The Black Sea and the Trade and Maritime Geography of Turkey and Egypt*, Boston 1819, Pub: Wells and Lilly; Jean de Baron Reuilly, *Voyage en Crimée et Sur les Bords de la Mer Noire*, Paris 1806, Pub: Bossange.

¹⁴ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, TTK, Ankara 1999, s. 11-22.

Astarhan'ı, 1555 yılında Çerkezya'yı, sonra da Kazakistan'ı ele geçirdi.¹⁵ Ruslar'ın Kafkaslar'a ve Karadeniz'e ulaşmaları Osmanlı Devleti'nin Karadeniz güvenliğini ve egemenliğini tehlikeye düşürdü. Ancak bu tarihlerde Ruslar doğrudan Osmanlı'yla karşı karşıya gelmek yerine Kazak, Tatar ve Çerkezleri kullanarak etki alanlarını genişletmeyi ve Osmanlı üzerinde baskı kurmayı tercih etti. Osmanlı ise Rusya'nın gücünü bir anlamda küçümseyerek Karadeniz'in güvenliğini daha fazla önemsemiş ve Rusya'yı Azak Denizi'nden uzak tutmaya çalışmıştır.

Harita 1: Bellin'in 1772 Tarihli Karadeniz Haritası¹⁶

17. yüzyılda Lehler'in batıdan tehdidi ve ülkede çıkan iç karışıklıklar, Ruslar'ın Karadeniz'de etkin bir siyaset izlemelerini engelledi. Buna rağmen Osmanlı'ya karşı kıskırttıkları Ukrayna Kazakları 1624 yılında Sinop'a, 1625 yılında Trabzon'a, 1634 yılında Kerç'e ve Azak'a saldırdılar, 1637 yılında Azak Kalesi'ni ele geçirdiler ve İstanbul'a dahi saldırıda bulundular.¹⁷ Azak'ın alınması ve Kazaklar'ın Karadeniz'deki korsanlık faaliyetleri deniz ticaretini kısmen de olsa olumsuz etkiledi. 1654 yılında Pereyaslavskaya Antlaşması'yla Ukrayna ve Rusya birleşti ve Kazaklar doğrudan Rusya'nın hizmetine girdi.¹⁸ Bu antlaşmayla Rusya, Karadeniz'de önemli stratejik

¹⁵ Sinan Yüksel, "Rusların Karadeniz Yönünde Yapmış Oldukları İlk Yayılma Faaliyetleri", *Süleyman Demirel Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, Nisan 2013, S: 28, s. 101-116.

¹⁶ Carte Réduite de La Mer Noir, Jacques Nicolas Bellin, 1772, Deniz Müzesi-No: 4090, İstanbul-Türkiye

¹⁷ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, Verlagen: Friedrich Perthes, Hamburg 1840, s. 495-498; Diğer bir kaynaktan Kazaklar'ın 1613 yılında Sinop'a, 1616 yılında Trabzon'a saldırdıkları belirtilmektedir. John P. LeDonne, *The Grand Strategy of the Russian Empire*, New York 2004, Oxford University Press, s.25.

¹⁸ Kurat, a.g.e., s. 218-230.

alanlara sahip oldu ve etkin siyasete başladı. Aynı zamanda Rusya, Avusturya Devleti'yle de ittifak oluştururken Osmanlı Devleti'ni hem batıdan hem de kuzeyden sıkıştırılmayı amaçlamaktaydı. Bu durum bölgede Rusya ile Osmanlı Devleti'ni karşı karşıya getirirken, 1677-1681 yılları arasında yapılan savaş sonunda Bahçesaray Antlaşması imzalandı. İlk Rusya-Osmanlı antlaşmasıyla iki devlet arasındaki sınırlar resmi olarak belirlendi. Buna göre Dinyeper Nehri Rusya ile Osmanlı Devleti arasında sınır kabul edildi, Kazaklar balıkçılık ve tuz alımı için Karadeniz'e çıkabileceklerdi. Stanford Shaw'ın görüşüne göre bu anlaşma, Karadeniz'de Ruslar'ın yayılmasının önünü açtı.¹⁹ 1682 yılında tahta geçen I. Petro Aleksievich Romanov (1672-1725), bir kara devleti olan Rusya'nın, ekonomik ve siyasi olarak büyümesi için denizlere çıkması gerektiğini düşünüyordu. Bu amaçla güçlü bir donanma oluşturmak için Don Nehri'nin yukarı kısmında bulunan Voronej'de tersaneler kurdurdu, yabancı ustalar görevlendirdi ve gemiler yaptırdı. Aynı zamanda gemi inşaatı ve denizcilik eğitimi için asillerden 50 genci İtalya, İngiltere ve Hollanda'ya gönderdi. Çar denizlere açılma siyasetinde Baltık Denizi'nde İsveç'le savaşmaktansa, Karadeniz'de gücü zayıflayan Osmanlı ile savaşmayı tercih ediyordu. Ayrıca Karadeniz ticareti çok daha iyi imkânlar ve kar sağlamaktaydı. Ruslar, Karadeniz'in kilidi sayılan Azak Kalesi'ni 1695 yılında kuşattı ve 1696 yılında ele geçirdi. Güney denizlerinde yayılma siyaseti doğrultusunda Çar I. Petro Azak Denizi kıyısında Taygan'ı Karadeniz donanmasının üssü olarak seçti ve liman inşaatına başladı. Ayrıca deniz ticaretinin iç kısımlara ulaştırılmasında Rusya'daki büyük nehirlerin Baltık, Hazar ve Karadeniz'e bağlayacak büyük kanallar projesi hazırlandı ve 18. yüzyıl içinde bu kanalların inşaatı tamamlandı. Bu bağlamda çarın önderliğinde genişlemeye başlayan Rusya'da askeri ihtiyaçlar sanayileşme hareketlerinin de itici gücü olmuştur. Kurulan tersane, tophane, silahhane ve dokuma fabrikalarıyla Rusya'da kısmen sanayi devrimi başlamış, üretimin artışıyla Rusya'nın dış ticareti de zaman içinde artmıştır.²⁰ Rusya demir, bakır, gümüş, yün, ahşap, keten, kenevir, tahıllar, donyağı ve balda Avrupa'da birinci üretici ve ihracatçı haline gelmiştir. Özellikle 18. yüzyılın sonlarına doğru bu ürünlerin ihracatı Rusya'da denizcilik, bankacılık ve ticaretin gelişmesinde etkili olmuştur.²¹

¹⁹ Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Vol: I, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 2004, s. 265.

²⁰ Malcolm E. Falkus, *Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1914*, Çev. Alaeddin Şenel, V Yayınları, Ankara 1986, s. 30-33.

²¹ Kurat, *a.g.e.* s. 253-254. Rusya Merkez Bankası olarak kabul edebileceğimiz imparatorluk bankası 1768 yılında kurulmuş ve 1770 yılında Moskova ve St. Petersburg'da 2 şube olarak açılmıştır.

18. Yüzyılda Karadeniz’de Rusya Ticareti

18. yüzyıl Osmanlı-Rusya Savaşları’yla geçen ve tam anlamıyla Karadeniz üzerindeki söz sahipliği üzerine ticari ve siyasi çekişmelerin sürdüğü bir dönem olmuştur. Yüzyıla Rusya, Avusturya, Venedik ve Lehistan’la yaptığı savaşların yorgunluğuyla giren Osmanlı Devleti, uzun görüşmelerden sonra Rusya ile Karlofça Antlaşması’nın devamı sayılan İstanbul Antlaşması’nı 1700 yılında imzaladı. Antlaşmayla Azak Kalesi Ruslar’a bırakıldı, Kırım Hanlığı’nın savunması güç duruma düştü ve Ruslar’ın Karadeniz’deki baskısı arttı. Zaman içerisinde çeşitli bahanelerle Osmanlı Devleti’ni zorlayan Rusya’yla, İsveç Kralı XII. Karl’ın Osmanlılar’a sığınması sonrasında ilişkiler yeniden olumsuz yöne döndü.²² 1710-1711 yılları arasında yapılan Prut Savaşı’nı kazanan Osmanlılar, 1711 yılında imzalanan Prut Antlaşması’yla Azak Kalesi’ni geri aldı. Ancak 1720 yılında yapılan yenileme antlaşmasının 11. Maddesine göre Rusya ilk kez Osmanlı topraklarında serbest ticaret hakkını elde etti.²³ Ruslar’ın karada ticari olarak elde ettikleri bu haklarla yetinmeyip sonraki yıllarda Karadeniz’e yöneldikleri görülmektedir ki, çok geçmeden Azak ve Kırım’a saldırımları üzerine yeniden başlayan savaş 1736-1739 yılları arasında sürmüştür ve savaş sonunda 1739 yılında Belgrad Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmanın 9. maddesine göre Rus tüccarlar Osmanlı gemileri ile Karadeniz’de ticaret yapabilmeye hakkını elde ettiler.²⁴ Antlaşmaya göre Osmanlı gemisi kiralaayan Rus tüccarlar Divan-ı Hümayun’dan izin almak zorundaydı. Rus tüccarın isteği uygun bulunursa İstanbul’da bulunan Rus elçiliğinden pasaport ve bir kez geçerli olan “*izn-i sefine*” belgesi veriliyordu.²⁵ Kırım’ın başkentin ticaretindeki özel konumu nedeniyle Ruslar’ın Karadeniz’e çıkması ticari olarak da sorun oluşturmaya başladı ve Kırım-İstanbul arasındaki deniz ticaretinin düzenlenmesi zorunluluğu ortaya çıktı. 1740 yılında Kefe Beylerbeyliği’ne gönderilen emirde Kefe gümrüğüne bağlı iskelelerden başkente gönderilen yağ ve tahıl yüklerinde narha (devlet tarafından belirlenen mal ücretleri ve

²² Halil İnalçık, “Struggle for East-European Empire: 1400-1700 The Crimean Khanate, Ottomans and The Rise of The Russian Empire”, *The Turkish Yearbook of International Relations*, Vol: XXI, Ankara Üniversitesi, Ankara 1982, s.12-13.

²³ “Osmanlı Devleti tüccarlarından olan tüccar taifesi Moskof memleketine varıp gelip ticaret eyledikleri gibi Moskof halkından olan tüccar taifesi dahi Osmanlı memleketlerine gelip ve gidip ticaret ideler...” Necdet Kurdakul, *Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, Döler Neşriyat, İstanbul 1981, s. 141; *BOA. Rusya Ahkâm Defteri*, No: 83, s. 64.

²⁴ “Ticaret hususu sulh ve salahın neticesi olup devletler reayası ve bereayasının menfaatine olup Devlet-i Aliyye tüccarı Moskof devletinde, diğer devletlerin tüccarına tanıdığı ve o miktar vergi ile serbest ticaretlerini icra ederler. Bunun karşılığında Moskof devletine tabi olan tüccarlar dahi Osmanlı Devleti tarafından bu misillü serbestiye ile ticaretlerini yaparlar. Karadeniz’de vaki Ruslar’ın ticareti Osmanlı Devleti reayası gemileriyle ola.” *Muahedat Mecmuası*, Vol: III, TTK, Ankara 2008, s. 244; *BOA. Rusya Ahkâm Defteri*, No: 83, s. 89.

²⁵ İdris Bostan, “İzn-i Sefine Defterleri ve Karadeniz’de Rusya İle Ticaret Yapan Devlet-i Aliyye Tüccarları 1780-1846”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S: 6, İstanbul 1991, s. 21-44.

sınırları) uyulması ve yük kayıtlarının düzenli tutulması istenmekteydi.²⁶ Azak'ın kaybedilmesiyle Rusya bozkırlarını İstanbul'a bağlayan deniz yolu Kefe ve Anapa limanlarına kayarken, bir süre sonra bu limanlar Ruslar'ın Karadeniz'deki yeni hedefleri haline geldi. Çünkü Azak ve Taygan'ın bulunduğu bölgede deniz oldukça sığdı, sulak alanların genişliği limanların ard bölgesiyle bağlantılarını da güçleştirmekteydi. Ruslar Karadeniz'e doğrudan açılan bir limana ihtiyaç duymaktaydı. 18. yüzyılın ilk yarısında Ruslar'ın Karadeniz'de 1702-1714 yılları arasında 5, 1743-1768 yılları arasında ise 380 Osmanlı gemisi aracılığıyla büyük hacme ulaşmayan deniz ticareti yaptıkları tespit edilmiştir.²⁷ Bir diğer kaynakta ise 1706-1714 yılları arasında 10, 1717-1743 yılları arasında 33, 1743-1768 yılları arasında 12, 1768-1787 yılları arasında ise 46 gemi ile ticaret yaptıkları belirtilmektedir.²⁸ Karadeniz'de ticaret yapmak üzere 1756 yılında ilk Rus şirketi Temernikov kuruldu, ancak uzun süreli olmayıp 1762 yılında dağıldı. Bununla birlikte bu çabalar Rusya'nın Karadeniz'de ilk adımları olarak ticari bağlantıların kurulduğu faaliyetlerdir. Kendi gemileriyle olmasa bile, Rus tüccarların Karadeniz'de ticaretlerini bu yolla geliştirdikleri ve güneye-Akdeniz'e doğru harekete geçtikleri görülmektedir. Tuna Nehri aracılığıyla Karadeniz'de hak iddia eden Avusturya ise, 1699 tarihli Karlofça Antlaşması'yla Karadeniz dışında Osmanlı limanlarında ticaret hakkı elde etmiş olsa da, burada ticaret yapmaya ancak 1748 yılında verilen izinle başladı.²⁹

1762 yılında Rus Çariçesi II. Ekaterina'nın (1729-1796) tahta geçmesiyle Rusya'nın sıcak denizlere inme siyaseti hızlandı. Bu dönemde 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sonuçları bakımından Karadeniz tarihini değiştirdi. Osmanlılar'dan Fransızlar'a göre yeterli ticari ayrıcalık alamadığını düşünen İngilizler, savaştan çıkar sağlamak amacıyla 1766 yılında Rusya ile yaptıkları antlaşma doğrultusunda Rusya'nın yanında yer aldı. Savaş sırasında Osmanlılar Ruslar'ın Karadeniz'e açılmasını engellemeye çalışırken,³⁰ Balkanlar'da savaştan Osmanlılar'ı denizden farklı bir yolla sıkıştırmak isteyen Ruslar, Baltık Donanması'nı Atlantik Okyanusu ve Akdeniz üzerinden Ege Denizi'ne gönderdi. Rus Donanması, hazırlıksız yakalanan

²⁶ BOA. A.DVNS. Mühimme Def. No:147/237, H. Cemazeyilahir 1153/ M. Ağustos/Eylül 1740. İstanbul-Kırım arasında ticaret yapan tüccarların uyması gereken kurallar hakkında.

²⁷ İdris Bostan, "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)", *Belleten*, Vol: 23, Ankara 1995, s. 353-394. Bu bilgiler BOA. DED. No:83-84'deki yol hükümlerinden derlenmiştir.

²⁸ Edhem Eldem, *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century*, BRILL, Leiden 1999, s.109.

²⁹ Beydilli, *a.g.m.* s. 689.

³⁰ BOA. A.DVNS. Mühimme Def. No:167/869, H. Rebiülevvel 1183/ M. Temmuz 1769. Ruslar'ın denize açılmalarına engel olunması hakkında.

Osmanlı Donanması'nı 1770 yılında Çeşme'de bozguna uğrattı.³¹ Savaş sırasında Kırım'a Anadolu'dan toplanan asker ve askeri mühimmat deniz yoluyla gönderilirken,³² Ruslar'dan kaçan sayıları büyük miktara varan halk da Anadolu'ya yerleştirilmek üzere gemilerle Kırım'dan İstanbul'a ve Güney Karadeniz limanlarına taşındı.³³ Savaş sonrasında denizde ve karada yenilen Osmanlı Devleti 1774 yılında Küçük Kaynarca Antlaşması'nı imzaladı.³⁴ Osmanlı Devleti'nin Kırım'ı kaybetmesinin yanı sıra, antlaşmanın 11. maddesine göre Rusya, Karadeniz ve Akdeniz'de kendi ticaret gemileriyle ticaret ve Boğazlar'dan geçiş hakkı kazandı. Ayrıca Rus tüccarlar diğer Avrupalı devletlerin tüccarlarıyla aynı vergi, tazminat ve ticari ayrıcalıklardan yararlanabileceklerdi. Genel olarak Türk-Rus ilişkileri açısından Küçük Kaynarca Antlaşması döneminin koşullarını ticari ve siyasi olarak belirlerken, aynı zamanda Rusya'nın önce Kırım'ı ele geçirmesine, sonrasında da Kafkasya'da ilerleyerek Karadeniz'deki genişleme siyasetini sürdürmesine zemin hazırlamıştır. Osmanlı limanları Rus tehdidinde açık hale gelmiştir ki, antlaşmadan önce küçük donanmayla kıyı güvenliği sağlayan Osmanlı Devleti bundan sonra Karadeniz'de sürekli bir donanma bulundurmaya başlamıştır. Ayrıca Rusya'nın Ortodoks Hristiyanlığı kullanarak Balkanlar'daki Slavlar ve özellikle Rumlar üzerinde etki yaratması, antlaşmanın siyasi unsurlarının gelecekte Osmanlı Devleti'nin iç sorunlarına temel oluşturacağına da bir göstergesidir. Çünkü Rusya'nın bir diğer amacı Balkanlar'daki Hristiyan halkı Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtmak ve ayaklandırmaktı.

³¹ Ali Rıza İşıpek, Oğuz Aydemir, *1770 Çeşme Deniz Savaşı*, Denizler Kitabevi, İstanbul 2006, s.15.

³² BOA. A.DVNS. Mühimme Def. No:167/871, H. Rebiülevvel 1183/ M. Temmuz 1769. Diyarbakır, Sivas, Çorum, Karaman alaybeylerine Kırım'a acil asker göndermeleri hakkında.

³³ BOA. CT. MTZ. No:951, H. 8 Rebiülahir 1191/M. 16 Mayıs 1777. Kırım'dan göç edecek olanların Anadolu'ya yerleştirilmeleri hakkında.

³⁴ "İki taraf gemileri tüm denizlerde ticaret amacıyla serbestçe dolaşabileceklerdir. Rusya ticaret gemileri Akdeniz'e ve Karadeniz'e geçebilecek, limanlar ve boğazlardan ticaret amacıyla yararlanabileceklerdir. Rus tüccarına İngiltere ve Fransa tüccarı gibi davranılacak, karalarda ve Tuna Nehri'nde serbestçe ticaret yapabileceklerdir. Her türlü ihtiyaçlarında iki devletin ve diğer devletlerin şartları geçerli olacaktır. Rus tüccarları diğer milletlerin verdiği vergileri verecek ve her türlü malını Karadeniz'e, diğer denizlere ve İstanbul'a getirebileceklerdir. Tüccarlar, ticaretleri süresince iki taraf memleketinde ikamet edebileceklerdir. Bu konuda diğer devletlere gösterilen serbestlik Rus tüccarlarına da gösterilecek ve Rusya, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde istediği yere konsolos tayin edebilecektir. Konsolosların yanındaki beratlı tercümanlar, İngiltere ve Fransa tercümanlarının yararlandığı haklardan yararlanacaklardır. Rusya, vergilerini ödeyen Osmanlı Devleti tüccarlarına diğer devletlere verdiği imtiyazlar gibi ruhsat verecektir. Kazaya uğrayan gemilere her iki taraf yardım edecek ve gerekli eşyalar narh-ı cari ile verilecektir." Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, TTK, Ankara 2006.

Tablo 1: 1774–1787 Yılları Arasında Karadeniz’e Geçiş Yapan Rus Tüccarı ve Rus Ticaret Gemileri³⁵

Yıllar	1774	1775	1776	1777	1778	1779	1780	1781	1782	1783	1784	1785	1786	1787	Toplam
Rus Bandıralı	1	22	19	22	2	5	16	23	35	40	56	68	76	60	445
Osmanlı Bandıralı	1	9	-	4	3	14	4	3	-	-	-	-	-	-	38

Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasında Rusya'nın ve daha sonra diğer Avrupalı devletlerin ticaretine açılan Karadeniz'de, ticaret geçmişte görülmemiş düzeyde canlandı. Tablo 1'de verilen 1774-1787 yılları arasında İstanbul Boğazı'ndan geçen Osmanlı ve Rus bandıralı gemilerin sayılarına bakıldığında 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan hemen sonra Rus gemilerinin Karadeniz'e açıldıkları ve yıllar içinde Rus gemilerinin arttığı, Osmanlı bandıralı gemilerin girerek azaldığı ve 1780 yılından itibaren ise Rus tüccarların kendi ticaret gemilerini kullandığı görülmektedir. Ruslar yeterli alt yapıları olmadığı için kendi gemilerinin yanı sıra Osmanlı gemilerini ve Osmanlı uyruğunda bulunan Rum ve Levantenleri Rus uyruğuna geçirerek bunların gemilerini kullanmaya başladı.³⁶ Ayrıca gemilerine Fransa ve Avusturya bayrakları çekerek de Karadeniz'de Rusya ve Osmanlı limanları arasında yük taşımaktaydı. 1770'li yıllara gelindiğinde Rusya'nın Osmanlı denizlerindeki toplam ticaretteki payı % 3,5'a ulaşmıştı. Osmanlı Devleti Rusya ticaretindeki bu artışı durdurmak amacıyla 1779 Aynalıkavak Tenkihnamesi'nde Rus gemilerinde Osmanlı uyruklularının çalıştırılmasını yasaklamaya, ticaret yapacak gemileri tonaj olarak sınırlamaya, Rus gemilerince sadece kendi mallarının taşınmasına izin verdi ve 1783 Ticaret Antlaşması'yla da ticareti düzenlemeye çalıştı. Ayrıca Rus tüccarlar, Fransız ve İngiliz tüccarlar gibi %3 gümrük resmi dışında başka vergi ödemeyecekler, Boğazlar'dan geçişte ise 300 akçe selamet vergisi ödeyeceklerdi.³⁷ Bu dönemde Osmanlı görevlileri tarafından antlaşma kurallarının uygulanmaması, Ruslar'dan farklı gümrük vergisi alınması, gemilerin kaza ve hava şartları nedeniyle zarara uğraması, halkın Rus tüccarla ticaret yapmayı istememesi, Rus tüccarlarına diğer ülke tüccarlarından farklı işlem yapılması, izin-i sefîne belgelerinin çıkışının uzun sürmesi gibi sorunlar yaşandığı, Rus kaptanların Karadeniz seyrinde yetersiz kaldığı ve tecrübesiz olduğu

³⁵ Bostan, *a.g.m.*, s. 369. Bu bilgiler BOA. DED, No:84-86'dan derlenmiştir.

³⁶ Theophilus C. Prousis "Risky Business: Russian Trade in the Ottoman Empire in the Early Nineteenth Century" *Mediterranean Historical Review*, Vol: 20, No.2, December 2005, pp. 201-226

³⁷ Bostan, *a.g.m.*, s. 360.

görülmektedir. Örneğin 1776, 1784 ve 1787 tarihli kayıtlarda Rus gemilerinin Karadeniz’de fırtına nedeniyle zarar gördüğü veya battığı, zararın tazmin edilmesi ve yüklerin kurtarılması geçmektedir.³⁸ Ayrıca Ruslar’ın vergilendirme ve alıkoyma işlemlerine yönelik şikâyetleri üzerine Karadeniz kıyılarındaki şehirlerin kadılarına gönderilen emirde ticaretin sürdürülmesi için antlaşma şartlarına uyulması istenmekteydi.³⁹

Tablo 2: 1780–1800 Yılları Arasında Rusya ile Ticaret Yapan Osmanlı Tüccarları⁴⁰

Yıllar	Gayrimüslüm	Müslüman	Toplam
1780	4	-	4
1781	43	3	46
1782	34	5	39
1783	33	4	37
1784	33	3	36
1785	3	2	41
1786	22	1	23
1787	4	2	6
1792	30	6	36
1793	28	9	37
1794	89	17	106
1795	72	16	88
1796	52	17	69
1797	69	18	87
1798	55	9	64
1799	43	14	57
1800	44	9	53
Toplam	658	179	837
Oran(%)	78,6	21,4	100

1780-1800 yılları arasında Rusya ile ticaret yapan Osmanlı tüccarlarının sayısının verildiği Tablo 2’den de anlaşılacağı üzere bu ticarete gayrimüslümler Müslümanlara göre yüksek paya sahipti. Yıllara göre

³⁸ BOA. CT. HR. No:3025, H. 4 Zilkade 1190/M. 15 Aralık 1776; Terkos civarında batan bir Rus tüccar gemisinin yüklerinin kurtarılması hakkında. BOA. CT. HR. No:6851 H. 14 Cemazeyilahir 1198/M. 5 Mayıs 1784; Sinop civarında fırtınadan gemisi batan Rus kaptan Yani Popof’un yüklerinin kurtarılması hakkında. BOA. CT. HR. No:6958 H. Rebiülevvel 1201/M. Ocak 1787; Rusya tüccarlarından Nikola Toriçof’un gemisiyle çarpışan Giresunlu Mehmet Reis’e hasarın tazmin ettirilmesi hakkında.

³⁹ BOA. CT. HR. No:187, H. 5 Receb 1189/M. 1 Eylül 1775 ve BOA. CT. HR. No:9048, H. 19 Rebiülahir 1189/M. 19 Haziran 1775; Rusya tüccarlarına antlaşma şartlarına göre davranılması hakkında.

⁴⁰ Bostan, a.g.m., s. 24; Bu bilgiler BOA. İzn-i Sefine Defterleri, No:1-10’dan derlenmiştir.

tüccarların sayısı değişmekle birlikte 1768-1874 ve 1787-1792 yılları arasında Osmanlı-Rusya savaşları nedeniyle ticaret kesintiye uğramıştır. Osmanlı Devleti savaşlar sırasında hem Boğazlar'ı yabancı gemi geçişine kapatmış, hem de Rusya'yla ticaret yapan yerli tüccarlara sınırlama getirmiştir. Eylül 1787 tarihinde verilen emirde Rusya'ya sefer yapılacağından, Boğazlar'dan Rus gemilerinin geçişinin engellenmesi istenmişti.⁴¹ Savaş sonunda 1792 yılında imzalanan Yaş Antlaşması'yla Dinyester Nehri, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında yeni sınır olarak kabul edildi, böylece Kırım'la bağlantı yolları da kaybedilmiş oldu. 1793 yılında yapılan düzenlemelerle Karadeniz ticaretinin tamamen yabancılara eline geçmemesi için Müslüman tüccarlar teşvik edilirken, gayrimüslüm tüccarlara sınırlamalar getirildi.⁴²

Bu düzenlemeler sonrasında Karadeniz'de ticaret yapan Müslüman tüccarlarda artış olsa da gayrimüslümlerin oranı yine de yüksekti. Ticaret yapan gayrimüslümlerin içinde Rumlar çoğunlukta idi, yüklerini taşıdıkları alıcı ve satıcıdan navlun ücreti dışında %5 komisyon alıyorlardı. 18. yüzyılın son çeyreğine kadar sayıları fazla olan Müslüman tüccarların yerini alan Rum kaptan ve gemi sahipleri, Avrupa'ya uzanan ticaret ağları sayesinde Karadeniz ticaretini ele geçirmişti ki, 19. yüzyılın başında Rumlar'ın Karadeniz'de 600 kadar gemisi bulunmaktaydı. Rum kaptan ve tüccarların çoğunluğu Akdeniz adalarındandı. Örneğin 1792, 1795, 1796, 1797 ve 1798 tarihli kayıtlarda Adalar halkından Rum asıllı Yorgi, Nikola, Konstantin, Lefter, Filip ve Panayuta reislere ait gemilerle Rusya'ya mal götürüldüğü veya Rusya'dan mal getirildiği görülmektedir.⁴³ Ruslar, Osmanlı'ya karşı Rumlar'a mülk edinme, vergiden muafiyet, teşkilatlanma gibi haklar vererek Rusya'nın Karadeniz limanlarında yerleşmelerini sağladı ve yüzyılın sonunda başta Kefe, Taygan, Kerson ve Hocabey'in olduğu bu limanlarda

⁴¹ BOA. CT.HR. No:2523, H. Zilkade 1201/M. Eylül 1787. Rus gemilerinin Boğazlar'dan geçişine izin verilmemesi hakkında.

⁴² BOA. A.DVNS. *Mühimme Def.* No:199/795, H. Zilkade 1207/M. Haziran 1793. Gemilerin Karadeniz'e çıkış şartlarının düzenlenmesi hakkında.

⁴³ BOA. CT. HR. No:1207 H. Safer 1207/M. Ekim 1792; İpsalalı Nikola Reis'in gemisiyle Rusya'ya mal götürmesine izin verilmesi hakkında. BOA. CT. HR. No:549 H. 15 Ramazan 1209/M. 5 Nisan 1795; Adalar reayasından Yorgaki Kostantin Reis'in gemisiyle Rusya'dan mal getirmesine izin verilmesi hakkında. BOA. CT. HR. No:538 H. 6 Şevval 1209/M. 26 Nisan 1795; Adalar reayasından Lefter Reis'in gemisiyle Rusya ve Kırım'dan mal getirmesine izin verilmesi hakkında. BOA. CT. HR. No:232 H. Şaban 1210/M. Mart 1796; Adalar reayasından Filip Reis'in gemisiyle Rusya'dan mal getirmesine izin verilmesi hakkında. BOA. CT. HR. No:64 H. 24 Zilhicce 1211/M. 20 Haziran 1797; Adalar reayasından Yorgi Reis'in gemisiyle Taygan ve Kırım'a mal götürmesine izin verilmesi hakkında. BOA. CT. HR. No:61 H. Şaban 1212/M. Şubat 1798; Adalar reayasından Panayuta Reis'in gemisiyle Rusya'ya mal götürmesine izin verilmesi hakkında.

20.000 kadar Rum yaşamaktaydı.⁴⁴

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nin Rusya'dan gerçekleştirdiği ithalatta tahıllar (buğday, arpa, darı, çavdar), ahşap (odun, tahta, kereste), keten-kenevir, bal, demir, bakır, don yağı, urgan, havyar, balık, et, tuz, bakliyat, canlı hayvan (at, sığır, koyun), deri, yün, kürk ve post öne çıkmaktadır. İngiliz ekonomist Jepson Oddy'nin Rusya'nın dış ticaretiyle ilgili verdiği bilgilere göre 1793 yılında Rusya'nın Taygan, Kerson, Kefe, Özi ve Kerç limanlarından 145.526 ruble demir, 332 ruble ahşap, 21.582 ruble kenevir-kenet, 13.844 ruble donyağı, 10.374 ruble dokuma ürünü, 654.430 ruble değerinde tahıl ihraç ettiğini belirtmektedir.⁴⁵ Örneğin, Kasım 1798 tarihli kayıta Rus tüccarlardan Todori ve Balasoyar'ın ve Ekim 1799 tarihli kayıta Rus tüccarlardan Angelopo'nun Taygan iskelesinden İstanbul'a ham demir taşıdığı; Mayıs 1800 tarihli kayıta Rus tüccarlardan Todori'nin İstanbul'a havyar getirdiği; Mart 1800 tarihli kayıta Trabzonlu Memiş Reis'in Rusya'dan Trabzon'a ve İstanbul'a tahıl taşıdığı; Temmuz 1800 tarihli kayıta Yorgi Reis'in Hocabey'dan İstanbul'a buğday ve yağ taşıdığı; Aralık 1795 tarihli kayıta Rus kaptan Corci'nin Viyana'dan Tuna yoluyla Karadeniz'e mal taşıdığı görülmektedir.⁴⁶ Bu dönemde Tuna havzası Osmanlı başkentini besleyen ana bölgeydi. Eylül 1730, Nisan 1768, Ocak 1769, Kasım 1772, Nisan 1783, Nisan 1795 ve Ocak 1800 tarihli kayıtlardan da anlaşıldığı üzere Tuna ve Karadeniz kıyıları İstanbul'un kileri sayılmakta ve özellikle tahıl ihtiyacı bu bölgelerden (toplam tahıl ihtiyacının %85'i) karşılanmaktaydı.⁴⁷ Tuna limanları en işlek limanlardı ve yüzyılın

⁴⁴ Vassilis Kardasis, *Diaspora Merchants in the Black Sea: The Greeks in Southern Russia*, Lexington Books, New York 2001, s.15-48-96-147-205.

⁴⁵ Oddy, *a.g.e.*, s. 174-176.

⁴⁶ BOA. CT. HR. No:7646, H. 15 Cemazeyilevvel 1214/M. 15 Ekim 1799; Rus tüccarlardan Angelopo'nun Taygan'dan İstanbul'a getirip satamadığı 1500 kantar ham demiri Karadeniz iskelelerine göndermesine izin verilmesi hakkında. BOA. CT. HR. No:8922 H. 11 Cemazeyilevvel 1213/M. 20 Kasım 1798; Rus tüccarlardan Todori ve Balasoyar'ın Rusya'dan İstanbul'a getirdiği 3000 kantar ham demir hakkında. BOA. CT. HR. No:1468, H. 12 Zilkade 1214/M. 7 Nisan 1800; Rus tüccarlardan Todori'nin Rusya'dan İstanbul'a getirdiği 9 fiçi havyarın gümrük vergisi hakkında. BOA. CT. HR. No:477; H. Şevval 1214/M. Mart 1800; Trabzonlu Memiş Reis'in Rusya'dan Trabzon'a ve İstanbul'a tahıl taşımasına izin verilmesi hakkında. BOA. CT. HR. No:8497 H. 12 safer 1215/M. 5 Temmuz 1800; Adalar reayasından Yorgi Reis'in bir Rus tüccara ait olan buğday ve yağ Hocabey'den İstanbul'a getirmesine izin verilmesi hakkında. BOA. CT. HR. No:4533 H. 19 Cemazeyilevvel 1210/M. 1 Aralık 1795; Rus kaptan Corci'nin Viyana'dan yüklediği malları Tuna yoluyla Karadeniz'e nakline izin verilmesi hakkında.

⁴⁷ BOA. CT. İKTS. No:1578, H. 24 Safer 1143/M. 8 Eylül 1730; Karadeniz sahillerindeki Bergos ve Kavarna iskelelerinden Samsun'a tahıl taşıyacak gemiler hakkında. BOA. CT. BH. No:11526, H. Zilkade 1181/M. Nisan 1768; Tuna iskelelerinden İstanbul'a gönderilecek tahıl hakkında. BOA. CT. İKTS. No:839, H. Şaban 1182/M. Ocak 1769; İstanbul'un tahıl ihtiyacının Varna'dan temin edilmesi hakkında. BOA. CT. ML. No:7656, H. 7 Şevval 1186/M. 4 Kasım 1772; Sinop, İnebolu, Bergos iskelelerinden gönderilecek

ikinci yarısından itibaren bu ticaret çoğunlukla Rus ve Avusturyalı tüccarlar tarafından yürütülmekteydi. Rusya'nın Karadeniz siyasetindeki bir sonraki adımı ise Osmanlı Devleti'nin Tuna havzasıyla olan ilişkisini ve ticaretini kesmek olacaktı.

Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya ihracatında ise tuz, sabun (Halep ve Ege Adaları), sirke, şarap, zeytin ve zeytinyağı (Batı Anadolu ve Ege Adaları), pamuklu dokuma ürünleri (Tokat, Amasya, Kastamonu, Ankara, Kayseri, Diyarbakır, Musul, Halep, Şam), ipekli dokuma (Amasya, Trabzon, Bursa), yünlü dokuma (Ankara, Kayseri), mısır, pirinç, şeker, kahve, kuru meyve (Batı Anadolu'dan), bakır eşya (Tokat, Artvin, Trabzon), turuncgiller (Akdeniz ve Ege Adaları), fındık (Trabzon, Samsun), ev ve mutfak eşyaları, altın, işlenmiş maden, mermer, kâğıt, mücevher ve giyim eşyası yer tutmaktaydı.⁴⁸ Örneğin Eylül 1786 tarihli kayıтта Murteza Reis'in Rusya'ya zeytinyağı; Ekim 1792 tarihli kayıтта Nikola Reis'in şarap ve kuru meyve; Nisan 1792 tarihli kayıтта Konstanti Reis'in Azak'a sirke ve kuru meyve; Şubat 1796 tarihli kayıтта ise Ali Reis'in limon ve portakal götürdüğü görülmektedir.⁴⁹ Rus ticaret gemilerinin mal taşıdığı limanlar ise Taygan (Taganrog), Gözleve (Yevpatoriya), Özi (Ohakov), Hocabey (Odessa), Kefe (Feodosiya), Kerson (Kherson), Akyar (Sevastopol), Nikolayev, Kerç, Azak (Azov) ve Anapa'ydı. Tablo 3'de yer alan değerlere göre Rusya limanları arasında Taygan 857.920 rublelik dış ticaret hacmiyle birinci sırada yer alırken Karadeniz toplam ticaretinin de % 45'ini sağlıyordu. Gözleve, Özi ve Hocabey limanları Taygan'ı izlemekteydi. Mal taşınan Osmanlı limanları arasında ise Dobruca, Varna, Burgaz, Köstence, Kalas (Galati), Sohumkale, Trabzon, Sinop, Amasra, Samsun ve İstanbul öne çıkmaktaydı. Rusya'nın Osmanlı Devleti'yle oluşturduğu bu yoğun ticaret, Küçük Kaynarca Antlaşması'nın Ruslar'a istedikleri yerde konsolosluk açabilme hakkı tanınmasına bağlıdır. Zaman içinde Osmanlı limanlarında en yaygın konsolosluk ağına sahip olan Rusya, ticareti Osmanlı üzerinde sosyo-ekonomik olduğu kadar siyasi olarak da kullanmıştır.

tahılın gümrüğünün ödenmesi hakkında. BOA. CT.BH. No:10304, H. Cemazeyilevvel 1197/M. Nisan 1783;Tuna iskelelerinden İstanbul'a gönderilecek tahıl hakkında. BOA. CT. HR. No:1293, H. Ramazan 1209/M. Nisan 1795; Tuna ve Karadeniz kıyılarında tahıl azlığı nedeniyle ihtiyacın Mısır'dan temin edilmesi hakkında. BOA. CT. ML. No:991, H. 16 Şaban 1214/M. 13 Ocak 1800; Bergos iskelesinden 18.000 kile (1 kile=20 okka=25,6589 kg.) miri arpasını taşıyacak 23 gemi için 350 kuruş navlun ücreti ödenmesi hakkında.

⁴⁸ Oddy, *a.g.e.*, s. 174-176.

⁴⁹ BOA. CT. HR. No:1866 H. Zilkade 1200/M. Eylül 1786; Rusya'ya zeytinyağı götürecektir Murteza Reis'in gemisine izin verilmesi hakkında. BOA. CT. BH. No:11254, H. Şaban 1206/M. Nisan 1792; Azak'a ham sirke ve kuru meyve götürecektir Konstanti Reis'in gemisine izin verilmesi hakkında. BOA. CT. HR. No:193 H. Safer 1207/M. Ekim 1792; Çamlıcalı Nikola Reis'in gemisiyle Rusya'ya şarap ve kuru meyve götürmesine izin verilmesi hakkında. BOA. CT. HR. No:502 H. 23 Receb 1210/M. 2 Şubat 1796; Rusya'ya limon ve portakal götürecektir Ali Reis'in gemisine izin verilmesi hakkında.

Tablo 3: 1793-1797 yılları arasında Rusya'nın Karadeniz limanlarından yaptığı dış ticaretin değeri (Ruble)⁵⁰

Limanlar	Değer
Taygan (Taganrog)	857.920
Gözleve (Yevpatoriya)	277.987
Özi (Ohakov)	267.999
Hocabey (Odessa)	150.085
Kefe (Feodosiya)	89.541
Kerson (Kherson)	69.702
Akyar (Sevastopol)	65.609
Nikolayev	53.336
Kerç	18.565
Yenikale	14.211
Hacıdere (Ovidiopol)	9.826

Tablo 4: 1758-1802 yılları arasında Rusya'nın Karadeniz limanlarından gerçekleştirdiği ithalat ve ihracat değerleri (Rubla,000)⁵¹

Yıllar	1758	1759	1760	1761	1762	1763	1764	1776	1777	1779	1780	1785	1786	1793	1794	1795	1796	1797	1802
İthalat	52	61	85	116	128	59	44	87	83	90	105	448	517	665	977	544	438	778	2.054
İhracat	39	37	42	52	41	43	59	369	242	161	130	735	519	1.295	1.265	930	919	1.929	2.986
Toplam	91	98	127	168	169	102	103	456	325	251	235	1.183	1.036	1.940	2.242	1.474	1.357	2.707	5.040

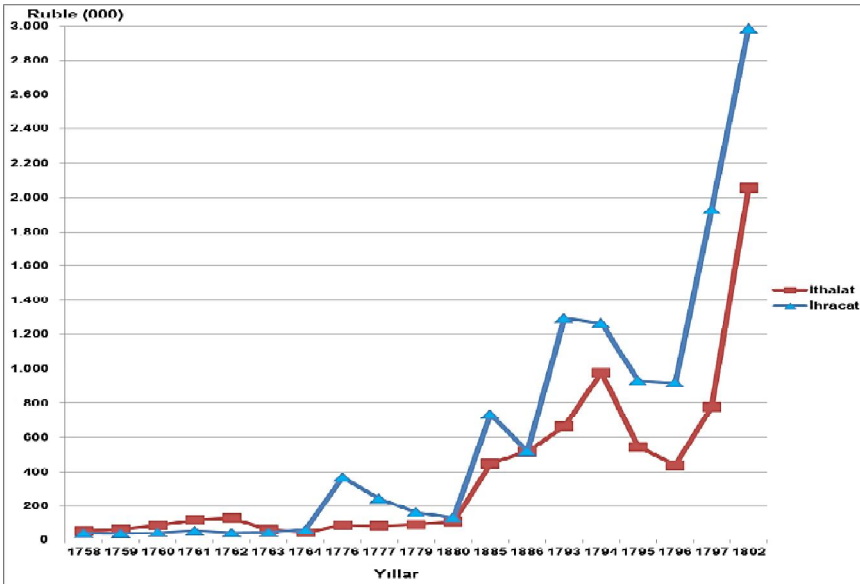
18. yüzyıl sonlarında Rusya tahıl ve demir piyasasında Avrupa'da önemli bir üreticiydi ve bu ürünlerin ilk alıcısı Osmanlı'ydı. Osmanlı pazarı oldukça karlıydı ve bu pazardan yararlanmak isteyen Rusya çok kısa sürede Karadeniz'de söz sahibi olmaya başladı. Oddy'nin Rusya'nın dış ticaretiyle ilgili verdiği bilgilerden derlenen Tablo 4'te yer alan rakamlardan da anlaşıldığı üzere Rusya'nın Karadeniz üzerinden gerçekleştirdiği dış ticaretinin yüzyılın ikinci yarısında yaklaşık 55 kat arttığı, son yıllara kadar ihracatın bu değer içinde en yüksek payı aldığı görülmektedir. Dönem içinde Rusya'nın Karadeniz limanlarından gerçekleştirilen ihracat değeri 1764

⁵⁰ *The Literary Panorama Annual Register of the United Kingdom*, Vol: 2, Ed. Charles Taylor, Pub: Cox&Son, London1807, s. 312.

⁵¹ Oddy, *a.g.e.*, s. 174-176.

yılında ilk kez ithalatı geçti ve bu tarihten itibaren giderek artış gösterdi. 1768-1774 yılları arasında savaş nedeniyle kesintiye uğrayan ticaretin 1776 yılında Taygan limanının kullanılmaya başlamasıyla yeniden başladığı görülmektedir. 1778 yılında ise Kırım'ın Osmanlı egemenliğinden çıkması ve 1783 yılında Rusya tarafından ele geçirilmesi Karadeniz ticaretinin yapısını değiştirdi. Tablo 6'da Kırım'ın alınmasından sonra Rusya'nın Karadeniz'deki ticaretinin miktar olarak sürekli arttığı ve değer kazandığı görülmektedir.

Grafik 1: 1758-1802 yılları arasında Rusya'nın Karadeniz dış ticaret hacmi (Grafik Tablo 4'te yer alan sayısal bilgilere göre düzenlenmiştir.)

1787-1792 yılları arasında Osmanlı-Rusya savaşları sonrasında imzalana Yaş Antlaşması'yla değerini koruyan Rusya dış ticaretinin başta ihracat olmak üzere Karadeniz üzerinden gerçekleştiği görülmektedir. Genel olarak yüzyıl içinde savaşlar nedeniyle kesintiye uğramış olmasına rağmen, Karadeniz ticareti Rusya ekonomisinin ana itici gücü olmuştur ve Rusya, Karadeniz üzerinde sürdürdüğü siyasetle çok kısa sürede kalkınmayı ve Avrupalı devletlerin seviyesine ulaşmayı başarmıştır. Ayrıca Rusya, bölgedeki Osmanlı etkinliğini kırmak amacıyla Mart 1793 tarihinde İngiltere ile yaptığı antlaşmayla Karadeniz limanlarını İngilizler'e açarak ticari ayrıcalıklar vermiş, Karadeniz'de Osmanlı-Fransa deniz ticareti karşısında İngiltere-Rusya olarak yer almıştır.

Tablo 6: 18. yüzyılın son çeyreğinde Rusya'nın Karadeniz limanlarından yaptığı dış ticaretin değeri (Ruble)⁵²

Yıllar	1776-77	1779-80	1785-86	1793-97
İthalat	85.194	98.058	483.104	718.198
İhracat	305.970	145.938	627.464	1.156.583
Toplam	391.164	243.996	1.110.568	1.874.781

Harita 2: 18. Yüzyıl sonlarında Rusya'nın Kuzey Karadeniz'de Ticaret Ağları⁵³

Genel Değerlendirme ve Sonuç

16. yüzyılda Coğrafi Keşifler'le başlayan dünya deniz ticaretinin rota değişimi, Avrupa-Asya arasında bağlantı yollarına sahip olan Osmanlı Devleti'ni doğrudan etkiledi. Osmanlı Devleti bu dönemde kısıtlı da olsa Avrupalı tüccarlara verdiği ticari ayrıcalıklarla Akdeniz ticaretini canlı tutmayı amaçlamaktaydı. Ancak 17. yüzyıl itibarıyla kaybedilen savaşlar devletin gelir kaynaklarını sınırlandırmaya başlarken, siyasi ve ekonomik sorunların ortaya çıkmasına neden oldu. Bu açmazdan çıkmak amacıyla Avrupalı devletlere verilen ticari ayrıcalıklar artırıldı. Bu kapsamda önceleri sadece Akdeniz limanlarını için verilen bu haklar, Karadeniz'in Rusya'ya açılmasıyla birlikte devletin tüm limanlarında ithalat ve ihracatı kapsayacak şekilde genişletildi. İlk olarak Rusya'nın Karadeniz'de elde etmiş olduğu bu hakkı, 1784 yılında Avusturya, 1802 yılında İngiltere ve Fransa, 1806

⁴⁶ The Literary Panorama, s. 312.

⁵³ Patricia Herlihy, *Odessa 1794-1914*, Harvard University Press, Cambridge 1986, s. 67

yılında Prusya, 1827 yılında Norveç, İsveç ve İspanya, 1830 yılında ABD, 1833 yılında Toskana, 1838 yılında Belçika ve daha sonra küçük Avrupa devletleri elde ettiler.⁵⁴ Böylece üç yüzyıl Osmanlı egemenliğinde bir Türk gölü olan Karadeniz, uluslararası ticarete açılmış oldu. Bununla birlikte Balkanlar'ın serbest ticarete açılmasında olduğu gibi, Karadeniz limanlarında da malların dolaşımında ve hacminde çok kısa sürede büyük bir artış görüldü. Ticaret hacmindeki bu büyük artış diğer Avrupalı devletlerin de dikkatini çekti. Osmanlı'nın büyük kazanç alanı olan Karadeniz ticaretinin Küçük Kaynarca Antlaşması'yla büyük oranda Rusya'ya kaydığı, sonrasında savaşlar ve diğer devletlerin de Karadeniz'e çıkmasıyla bu denizdeki Osmanlı varlığının zamanla neredeyse bittiği anlaşılmaktadır.

18. yüzyıl başlarında bir tarım ülkesi görünümünde bir Asya ülkesi olarak önemli bir güç oluşturmayan Rusya, Karadeniz'e yönelerek Avrupa kapitalist ekonomisinden pay almak üzere siyasetini belirledi. Avrupalı devletlerle olan ticaretinin önündeki en büyük engel Karadeniz'in kapalılığıydı. Yüzyılın başlarında Karadeniz'in önce Rusya ve daha sonra da diğer Avrupalı devletlerin ticaretine açılması özellikle İngiltere ve Rusya arasında yeni bir rekabet dönemini de başlatmış oldu. İngiltere sanayi devrimiyle birlikte daha fazla hammaddeye ihtiyaç duyuyordu. Özellikle Hindistan ve İran'dan sağlanan ipek ve pamuk, deniz yoluyla ve en az masrafla İngiltere'ye ulaştırılmalıydı. Karadeniz, Avrupa mallarının (özellikle Fransız ve İngiliz malları) Doğu'ya ulaşımında ve hammaddenin Avrupa'ya ulaştırılmasında en kısa yoldu. Ruslar'ın Karadeniz'e çıkışı İngilizler'in Orta Asya, Hazar ve İran'daki çıkarlarını tehdit ederken, Osmanlı Devleti ise denge siyasetiyle Fransa, Avusturya, İngiltere ve Rusya arasında Karadeniz'deki gücünü korumaya çalışmaktaydı. Ayrıca Levant, Osmanlı ayrıcalıkları sayesinde İngilizler için en önemli ticaret bölgesiydi. İngiltere'nin Osmanlı ticaretini ele geçirdikten sonra yeni hedefi İran oldu. İngilizler daha önce İran'la olan ticaretlerini Atlantik Okyanusu-Ümit Burnu-Basra Körfezi'nden yürütürken, İngiliz mallarının İran'da satışının artışıyla yeni ve kısa deniz yolları arayışına girdiler. En kısa yol olan Tuna-İstanbul-Trabzon-Tebriz yolu 18. yüzyıl sonlarında Avrupalı tüccarlar tarafından tercih edilmeye başladı. İngiltere Rusya'nın İran pazarına girişini engellemeye çalışırken Osmanlı Devleti'ni de kontrol altında tutmaya çalışıyordu. Rusya ise bölgedeki ticarete tamamen egemen olmak için, yeni yollar açmak, düşük vergi almak ve karantina sürelerini kısaltmak gibi uygulamalarla Osmanlı Devleti'ni Kafkaslar'dan da çıkarmayı planlıyordu. Bununla birlikte Fransız ve bilhassa İngilizler'in Karadeniz'e çıkmaları ile 18. yüzyıl sonundan itibaren Karadeniz

⁵⁴ Kemal Beydilli, *a.g.m.*, s. 687-755; Faruk Bilici, *La Politique Française en Mer Noire 1747-1789: Vicissitudes d'une Implantation*, İstanbul 1992, İsis Press, s.28; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, TTK, Ankara 1997, s. 80-97.

limanlarının önemi artmaya başladı. İngiltere'nin yüzyıl içinde değişen siyaseti yalnızca Karadeniz limanlarını değil, bu bölgeye ulaşan ticari yolların ve ard bağlantılarının da serbestleşmesi üzerine kuruluydu. Başta İngilizler'in olmak üzere Avrupalı devletlerin bölgeye olan ilgisi çok kısa sürede, limanlarda açılan konsolosluklar⁵⁵ ve gemi seferleriyle Karadeniz'in serbest bölge haline gelmesini sağladı. Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması ve serbest bölge haline gelmesi Avrupa ve Doğu Akdeniz arasındaki ekonomik ilişkiyi geliştirmiş, 18. yüzyıl sonlarından itibaren bölgede yeni oluşumların önünü açmıştır. Yarım yüzyıl içinde Karadeniz'deki ticaret hacmi 50 kat artan Rusya, limanlarını nehir ve kara yollarıyla ard bölgelere bağlayarak sosyo-ekonomik olarak da gelişmiş ve sanayi devrimini tamamlayarak Avrupalı devlet statüsüne kavuşmuştur.

Karadeniz, Osmanlı Devleti için kuzey sınırlarını korumada ve ticari olarak başkenti beslemede en önemli bölge olmuştur. Osmanlı Devleti çevre topraklarının 15. yüzyılda alınmasıyla birlikte Karadeniz'i diğer devletlere her yönden kapatmıştı. Ancak Rusya'nın devlet haline gelişi ve sıcak denizlere inme ihtiyacının ortaya çıkmasıyla bu durum değişti. Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'deki egemenliği 17. yüzyıl itibariyle Kazak baskınlarıyla tehlikeye girdi. 18. yüzyıl ise Rusya'yla Karadeniz üzerine egemenlik hakkı için savaşlarla geçti. Rusya bir yüzyıl içinde savaşlar ve çeşitli siyasi hareketlerle Karadeniz'de Osmanlı egemenliğini sona erdirdi ve Osmanlı Devleti'nden sonra Karadeniz'de söz sahibi olan ilk devlet oldu. Askeri ve siyasi açıdan zayıflayan Osmanlı Devleti, Rusya karşısında ittifaklarına muhtaç olduğu Avrupa devletlerine karşı Karadeniz'i ticari olarak daha fazla kapalı saklayamadı. Rusya'ya savaşlar sonunda verilen ticari haklar kısa zamanda Avrupalı devletlere de tanındı. Bu yüzyıl içinde Karadeniz artık bir Türk gölü olmaktan çıktı ve uluslararası ticarete açıldı. Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa devletleri arasındaki ticaret dengesi Osmanlı Devleti'nin aleyhine döndü. Balkanlar ve Karadeniz yoluyla Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunu arttıran Avusturya ve Rusya, Osmanlı dış ticaretinde daha fazla yer almaya başladı. Osmanlı Hristiyanları özellikle Rumlar, bu konjonktürden en fazla yararlanan grubu oluştururken, deniz ticaretinde her geçen gün daha fazla söz sahibi oldular. Osmanlı Devleti içinde bir Yunan filosu oluşması bu

⁵⁵ 1796 yılında hem Trabzon'da hem de Sinop'ta bir Rus konsolos bulunmaktadır. 1806 yılında Ragusalı Roubaut'un Rus konsolosluğunu olarak Trabzon'da bulunduğu bilinmektedir. Fransızlar 1803 yılında ilk konsolosluğunu olan Dupré ile İngilizler ilk konsolosluğunu olan 1830 yılında Brant ile konsolosluk yaparak ticareti yönlendirdiler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Stéphane Yerasimos, "La Communauté Grecque de Trabzon au XIX e Siècle", *CIESPO VII. Sempozyum Bildirileri*, Ankara 1994, s. 247; Michael E. Meeker, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus, Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz'de Osmanlı Mirası*, Çev. Tutku Vardağlı, Bilgi Üniversitesi, İstanbul 2005, s. 204-205; Özgür Yılmaz, "Trabzon'da Fransız Varlığının İlk Dönemleri: Pierre Jarôme Dupré'nin Trabzon Konsolosluğu (1803-1820)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 21, Trabzon 2016, s. 87-120.

döneme rastlar ki, gelecek yüzyılda bu ticari birikim siyasi oluşumlara da temel sağlayacaktır. Bu durum, sanayileri kalkınma sürecindeki Avrupalı devletlerle rekabet etmekte zorlanan Osmanlı Devleti'nin ortak sınırları olan ve doğrudan ticaret yaptığı devletler karşısındaki avantajını da kaybetmekte olduğunun ve ticari üstünlüğün el değiştirmesinin siyasi üstünlüğü de zayıflattığının bir göstergesidir.

KAYNAKLAR

1.Arşiv Kaynakları

BOA. *A.DVNS. MD.* No:147/237;167/869;167/871;199/795.

BOA. *CT. BH.* No: 11254,11526, 10304

BOA. *CT. HR.* No:1207, 1293, 1468, 1866, 187,193, 232, 3025, 4533, 477,502, 538, 549, 61, 64, 6851,6958, 7646, 8497, 8922, 9048, 2523

BOA. *CT. İKTS.* No: 1578, 839

BOA. *CT. ML.* No: 7656, 991

BOA. *CT. MTZ.* No: 951

BOA. *DED.* No: 83-84-86

BOA. *İSD,* No: 1-10

BOA. *RAD,* No: 83, s. 89, s. 64.

2.Kitap ve Makaleler

ARMAOĞLU, Fahir *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, TTK, Ankara 1997.

ARSLAN, Murat, "Pontos'tan Karadeniz'e: Bir Adlandırmanın Ardındaki Önyargılar, Varsayımlar ve Gerçekler", *OLBA Dergisi*, S: XIV, Mersin 2006, s.75-91.

ASHTOR, Eliyahu, *East-West Trade in The Medieval Mediterreanean*, London 1986.

ATALAR, Münir, XIII ve XIV. "Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Yeri", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, 6-8 Kasım 1998, Trabzon 1999, s. 131.

BARTL, Peter, "17. Yüzyıl ve 18. Yüzyılın İlk Yarısında Kazak Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu", *İlmi Araştırmalar Dergisi*, Çev. Kemal Beydilli, S: 6, İstanbul 1998, s. 301-330.

BELLİN, Jacques Nicolas, *Carte Réduite de La Mer Noir*, 1772, Deniz Müzesi-No:4090, İstanbul.

BEYDİLLİ, Kemal, "Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve Miri Ticaret Teşebbüsü", *Belleten*, Vol: LV, No: 214, TTK, Ankara 1991, s. 687-757.

BİLİCİ, Faruk, *La Politique Française en Mer Noire 1747-1789: Vicissitudes d'une Implantation*, İsis Press, İstanbul 1992.

BOSTAN, İdris, “İzn-i Sefine Defterleri ve Karadeniz’de Rusya İle Ticaret Yapan Devlet-i Aliyye Tüccarları 1780-1846”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S: 6, İstanbul 1991, s. 21-44.

BOSTAN, İdris, “Rusya’nın Karadeniz’de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)”, *Belleten*, Vol: 23, Ankara 1995, s. 353-394.

BRYER, Anthony, “Trabzon İmparatorluğu’nda Gemicilik”, *Bir Tutkudur Trabzon*, YKY, İstanbul 1997, s.97

CHARDİN, Jean, *Journal du Voyage en Perse et aux Indes Orientales, par la Mer Noire et par la Colchide*, Pub: Moses Pitt, Londres 1686.

DEARBORN, H.A.Scammell, *A Memoir on The Commerce and Navigation of The Black Sea and the Trade and Maritime Geography of Turkey and Egypt*, Pub: Wells and Lilly, Boston 1819.

ELDEM, Edhem, *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century*, BRILL, Leiden 1999.

EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatname*, Ed: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, C: I, YKY, İstanbul 2003.

FALKUS, Malcolm E. *Rusya’nın Endüstrileşmesi 1700-1914*, Çev. Alaeddin Şenel, V Yayınları, Ankara 1986.

GRENVILLE, Henry, *Observations Sur L’etat Actuel De L’Empire Ottoman*, Ed: Andrew S. Ehrenkreutz, The University of Michigan Press, 1965.

HERLİHY, Patricia, *Odessa 1794-1914*, Harvard University Press, Cambridge 1986.

HEYD, Wilhelm, *Yakandoğu Ticaret Tarihi*, Çev. Enver Ziya Karal, TTK, Ankara 2000.

İNALCIK, Halil, “Struggle for East-European Empire: 1400-1700 The Crimean Khanate, Ottomans and The Rise of The Russian Empire”, *The Turkish Yearbook of International Relations*, Vol: XXI, Ankara Üniversitesi, Ankara 1982, s.12-13.

İNALCIK, Halil, “The Question of The Closing of The Black Sea Under The Ottomans”, 20th Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1978, *Archeion Pontou*, Vol:35, Athens 1979, s.74-110.

İŞİPEK, Ali Rıza, Aydemir, Oğuz, *1770 Çeşme Deniz Savaşı*, Denizler Kitabevi, İstanbul 2006.

KARDASİS, Vassilis, *Diaspora Merchants in the Black Sea: The Greeks in Southern Russia*, Lexington Books, New York 2001.

KÖSE, Osman *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, , Ankara 2006.

KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, TTK, Ankara 1999.

KURDAKUL, Necdet *Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, Döler Neşriyat, İstanbul 1981.

LeDONNE, John P., *The Grand Strategy of the Russian Empire*, Oxford University Press, New York 2004.

MEEKER, Michael E., *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus, Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz'de Osmanlı Mirası*, Çev: Tutku Vardağı, Bilgi Üniversitesi, İstanbul 2005.

Muahadat Mecmuası, Vol: III, TTK, Ankara 2008.

ODDY, J.Jepson, *European Commerce, Shewing New and Secure Channels of Trade with The Continent of Europe*, Pub: W.J.&J.Richardson, London 1805.

PEYSSONNEL, C.Charles, *Traite Sur le Commerce de la Mer Noire*, Pub: Cuchet, Paris 1787.

PROUSIS, Theophilus C., "Risky Business: Russian Trade in the Ottoman Empire in the Early Nineteenth Century" *Mediterranean Historical Review*, Vol. 20, No.2, December 2005.

REÜLLY, Jean de Baron, *Voyage en Crimée et Sur les Bords de la Mer Noire*, Pub: Bossange, Paris 1806.

SHAW, Stanford J., *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Vol: I, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 2004.

The Literary Panorama Annual Register of the United Kingdom, Vol: 2, Ed. Charles Taylor, Pub: Cox&Son, London 1807.

YERASİMOS, Stéphane, "La Communauté Grecque de Trabzon au XIX e Siècle", *CIESPO VII. Sempozyum Bildirileri*, Ankara 1994.

YILMAZ, Özgür "Trabzon'da Fransız Varlığının İlk Dönemleri: Pierre Jarôme Dupré'nin Trabzon Konsolosluğu (1803-1820)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 21, Trabzon 2016, s. 87-120.

YÜKSEL, Sinan, "Rusların Karadeniz Yönünde Yapmış Oldukları İlk Yayılma Faaliyetleri", *Süleyman Demirel Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, Nisan 2013, S: 28, s. 101-116.

ZİNKEISEN, Johann Wilhelm, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, Verlagen: Friedrich Perthes, Hamburg 1840.

MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA GÜMÜŞHANE’DE RUMLAR VE PONTUS HAREKETİ*

Uğur ÜÇÜNCÜ*

ÖZ

Türk Milli Mücadelesi yıllarında Gümüşhane’de özellikle Torul’da önemli miktarda Rum nüfus yaşamaktaydı. Bununla beraber Rum nüfusu Torul da dahil Gümüşhane’nin hiçbir yerinde çoğunlukta değildi. O yıllarda Karadeniz bölgesinde, Pontus devleti kurmak amacıyla bölücü Rumlar genel bir isyan başlatmışlardı. Kurmayı düşündükleri Pontus Devletine Gümüşhane’yi de dâhil etmişlerdi. Pontusçular önce teşkilatlarını kurdular, ardından tedhiş hareketlerine başladılar. Fakat alınan etkili tedbirler sayesinde Gümüşhane’deki Pontus hareketi etkisiz hale getirilmiştir. Bu çalışmada arşiv vesikaları, devrin basını, resmi tutanaklar, hatıralar ve araştırma eserler kullanılarak Gümüşhane’de Rum nüfusu, Pontusçuluğun tesisi, Rum çetelerin tedhiş hareketleri, Türk Hükümetinin Pontus hareketiyle mücadelesi incelenecektir.

Anahtar Sözcükler: Gümüşhane, Trabzon, Pontus, Pontus Çeteleri, Kalfa Süleyman.

THE PONTIC GREEKS AND THE PONTUS MOVEMENT IN GÜMÜŞHANE

ABSTRACT

A large number of the Pontic Greeks population lived at the Torul district of Gümüşhane in the years of the Turkish National Struggle. However, the figures pertaining to the Pontic Greek population was not higher than that of the Turks anywhere in Gümüşhane including Torul. In those years, the Pontic Greeks launched a general rebellion in the Black Sea region to establish the Pontus state. They claimed Gümüşhane and included it in their imaginary Pontus State, which they thought to establish. The Pontic Greeks first set up armed organizations and then began their terrorist acts. However, the Pontus movement was soon passivised thanks to the effective measures taken in Gümüşhane.

This study, with references to the archive documents, the newspapers, official minutes, memories, research Works, examines the Pontic Greek population at the time, establishment of the Pontus armed organizations, activities of pontus bands and Turkish government’s struggle with the Pontus movement in Gümüşhane.

Keywords: Gümüşhane, Trabzon, Pontus, Pontus Bands, *Khalfa Süleyman*.

* Bu çalışma, SBBB-2015-5267 nolu “Milli Mücadele Yıllarında Gümüşhane(1919-1923)” başlıklı KTÜBAP desteğinde hazırlanmıştır.

Gönderim tarihi: 17.07.2017. Kabul tarihi: 22.07.2017.

* Doç. Dr., KTÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, TRABZON. uucuncu@ktu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-5282-8868

Giriş

Gümüşhane'nin de bir parçası olduğu Trabzon Vilayetinde Rumlar, Türk nüfusundan az olmakla beraber Ermenilere oranla sayısal olarak daha fazla idi. Bunun avantajıyla sistemli bir şekilde Trabzon ve çevresinde Pontus Devleti kurulması için çalışmışlardı.¹ Pontusçuluğun merkezi Trabzon; en faal kişisi ise Trabzon Metropolitleri Hrisanthos'tu.² Trabzon'da Rumlar Venizelosçu ve Kral Konstantinci olmak üzere iki gruba ayrılmışken, Hrisantos Venizelosçu idi.³ Kurdukları Pontus Cemiyeti tarafından bastırılan haritalarda kurmayı arzuladıkları devletlerinin sınırlarını çizmişlerdi. Haritaya göre Batum'dan İnebolu'nun batısına kadar olan Karadeniz kıyılarının yanı sıra Kastamonu, Çankırı, Yozgat, Sivas, Tokat, Amasya, Çorum, Gümüşhane ve kısmen Erzincan sözde Pontus Devleti sınırları içerisinde alınmıştı.⁴

Fener Rum Patrikhanesinin Paris Barış Konferansı'na gönderdiği heyette yer alan Trabzon Metropolitleri Hrisanthos, 2 Şubat 1919'da İstanbul'dan Paris'e hareket etmişti.⁵ Bölgenin Ermenilere verilmesi taleplerine şiddetle karşı çıkmış, "*Trabzon Metropolitleri ve Kurtarılmamış Rumların Delegatesi*" sıfatıyla, Karadeniz'in Pontus bölgesinde bağımsız bir Rum Devleti kurulmasına dair 2 Mayıs 1919 tarihli muhtırayı, Paris Barış Konferansı'na sunmuştur.⁶ Hrisantos'un Kongreye sunduğu muhtırasına göre, Gümüşhane'nin de içinde bulunduğu Trabzon, Sivas'ın bir kısmı, Karahisar, Amasya sancakları, Kastamonu vilayetinin bir kısmı, Sinop sancağını kapsadığını iddia ettiği Pontus mıntıkasında 100.000'den fazla Rum yaşamaktadır. Buna ayrıca Kafkasya'ya göç etmiş olan 250.000 Rum da eklenmelidir. Bunlar Türklerden kurtulmak için göç etmiş olup dönmek için vatanlarının hürriyetlerini beklemektedirler. Hrisantos'a göre Trabzon

¹ Mehmet Okur, "Fener Rum Patrikhanesi ve Metropolitlerinin Pontusçuluk Faaliyetleri", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Ankara 2007, s. 256.

² Mesut Çapa, *Pontus Meselesi*, Serander Yayınları, Trabzon 2001, s. 57.

³ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C: I, Emre Yayınları, İstanbul 1993, s. 412.

⁴ Adnan Şişman, "Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C:14, s. 177; Gülbadi Alan, "Anadolu'daki Yabancı Okullar ve Pontusçuluk", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Ankara 2007, s. 177-178, 191.

⁵ Selçuk Ural, "Mütareke Dönemi'nde Pontus Hareketi'nin Doğuşuna Yönelik Faaliyetler", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Ankara 2007, s. 231.

⁶ Muhtıra için Bkz. F.Rezzan Ünalp, "Mondros Mütarekesi Döneminde(1918-1919) Trabzon ve Yöresinde Yaşanan Ayrılıkçı Rum Faaliyetleri ve Türk Halkının Karşı Mücadelesi", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, S: 13, Şubat 2009, s. 113-115; Muhtıranın tenkidi için bkz. Veysel Usta, "Trabzon Metropolitleri Hrisantos'un Paris Konferansı'na Sunduğu Muhtıranın Tenkidi", *Turkish Studies*, Volume 6/2 Spring 2011, s. 971-982.

Vilayetinin 1908'deki salname kaydında Trabzon için 500.000⁷ Rum gösterilmektedir. 1912'de ise Trabzon'dan 3, Samsun'da 2, Karahisar'dan 1, Sinop'tan 1 olmak üzere Pontus Bölgesinden 7 Rum mebus seçilmiştir. Bu hesaba göre her mebusa 100.000 nüfus düştüğüne göre Rum nüfus 700.000 idi. Hrisantos, Kafkasya'daki Rumlarla beraber Pontus'ta yaklaşık 850.000 Rum nüfusun olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre, Pontus mıntikasındaki Müslüman nüfus ise 836.000'dir. Bunlar ise farklı milletlerdendir: 340.000 Türk, 200.000 Sürmeneli, 50.000 Kafkasyalı, 200.000 Oflu ve 5.000 Hristiyan Sitavriyon. Oflular ve Tonyalılar aslen Rum olduklarını unutmamışlardır. Bölgede ancak 78.000⁸ Ermeni vardır. Hrisantos, Rus işgali öncesinde Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'in şehri kendisinin de olduğu 3 Rum'a teslim ettiğini, Belediye Başkanlığı seçimlerinde Rumların çoğunluğu ele geçirdiğini, Rus işgali sırasında din, cins ayırmadan Trabzon halkını iyi idare ettiğini, bunu Vehip Paşa'nın da takdir ettiğini belirtmiştir.⁹

Hrisantos, Pontus mıntikasında, muhtar bir Rum devleti kurulmasında ve hiçbir yabancı devletin boyunduruğuna girmemede kararlı olduklarını söylemiştir. Bağımsız bir Ermenistan ile komşuluk ve iktisadi ilişkiler kurmaya hazır olduklarını belirtmiştir¹⁰.

Hrisantos, Paris'ten sonra Londra'ya geçerek Pontus Devleti'nin kurulması için ikili görüşmeler yapmış ve konferanslar verdikten sonra Trabzon'a dönmüştür.¹¹ Onun bu çalışmaları Trabzon ve çevresinde Pontusçu Rumlar'ı cesaretlendirmiştir. Rum nüfusu artırmak için Rusya'dan 1918 yılı sonlarından 1919 ortalarına kadar çok sayıda Rum Trabzon'a çıkarılmıştı.¹² 15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgal edilmesi Trabzon ve çevresindeki Rumları büyük bir sevince boğmuştur. Taşkınlıklara varan kutlamalar yapmışlardır.¹³

Kadirbeyzade Zeki Bey, hatıralarında İzmir'in işgali nedeniyle

⁷ Hrisantos'un bu ifadesi doğruyu yansıtmamaktadır. Trabzon Vilayeti Salnamesinin eson cildi 1904 tarihli olup 1908 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi bulunmaktadır. Öte yandan 1904'teki salnamede ise Trabzon Vilayeti'nin nüfusu 1.254.816 kişiden oluşmakta, Rum nüfus 194.169'du. Dolayısıyla 1908'de olduğu iddia edilen 500.000 rakamı Osmanlı resmi rakamlara göre gerçekçi değildir. Bkz. *1322(h) Tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi*, Vilayet Matbaası, s.432-433; *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1904*, C: 22, Haz. Kudret Emiroğlu, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, Ankara 2009, s. 873.

⁸ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, C: I, s.66.

⁹ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, C: I, s.67.

¹⁰ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, C: I, s.68.

¹¹ Bülent Atalay, "Trabzon Metropolit Hrisanthos'un Pontus Meselesine Dair Türkiye Dışında Yaptığı Bazı Faaliyetler", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri 3-5 Mayıs 2001*, C: 1, Trabzon Valiliği, s. 603-605.

¹² Çapa, *Pontus Meselesi*, s. 29.

¹³ Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, *Trabzon'un Yakın Tarihi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon 1986, s. 46-47.

Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti'nin olağanüstü kongresine katılmak için Trabzon'a geldiğinde şöyle bir manzarayla karşılaştığını belirtmiştir: "... *Aman Yarabbi! Ne acı bir hakikat. Asırlardan beri koynumuzda beslediğimiz ve bizden fazla memleketin iktisâdiyatına hâkim, refah ve servet içerisinde yüzen Rum vatandaşlarımızın şımarıkları görülecek bir halde idi.*"¹⁴ Zeki Bey, Trabzon mebusu Kofidi Efendi'nin Gümüşhane başta olmak üzere Trabzon'un Ermenilere değil Rumlara verilmesi çabasına dair bir hatıraya da değinmiştir. Buna göre Zeki Bey, Trabzon Mebusları Eyüpzade İzzet ve Servet ile Trabzon'un hatırı sayılır gençlerinden Hacı Ali Hafızzade Hakkı Beylerle belediye bahçesinde oturmaktadır. Bu sırada Trabzon Rum mebuslarından, sözde Türk severliliğiyle tanınan Kofidi Efendi, Metropolit'ten aldığı mühürlü bir zarfla hızla önlerinden geçmiştir. Hatıralarında naklettiğine göre, önceden yanlarından ayrılmayan Kofidi'nin bu tavrından rahatsız olan Zeki Beyle Kofidi arasında şöyle bir konuşma geçmiştir:¹⁵

"Ne yapalım biraz da iklimimizin te'siri var. Gayri ihtiyârî seslendim:
 '-Ey Kofidi Efendi nedir, ne oldun? Yahu arada söz, bu kadar hukuk var, bir selâm vermeden geçiyorsun. Hem böyle acele acele nereye gidiyorsun? Ferman mı, kelle mi götürüyorsun? Yoksa Pontus istiklâl hudûdunun krokisi mi nedir?' der demez durdu ve baklayı ağzından çıkardı:
 '-Evet, iyi keşfettiniz. Memleketin her sahadaki istatistiği ve târihidir. Patrikhâne vâsıtası ile Paris'e gönderilecektir. Şimdi hareket etmek üzere bulunan bir İngiliz torpidosuna vereceğim. Siz uyuyorsunuz. Amerikalılar burasını Ermenistan'a mahreç yapmak istiyorlar, iş Türklerden katiyetle çıkmıştır. Sonra çok açık söyleyeyim ki, biz Rumlar hiçbir vakit Ermenilerin himâye ve tabiatında yaşayamayız. Hatta siz de bizimle beraber biz Rumları tercihân Ermenistanlı olmaktan ise, Pontus Rumluğunu istemelisiniz. Biz onlardan daha efendiyiz. Bâhusus onlar intikam almak fikri ile de hareket edeceklerine göre, bizi tercih etmeniz icâb eder' diyerek elindeki zarf ile Kofidi sandalyeye ilişmişti. Artık kendimi zabt edemedim:
 "-Kofidi! Burada bugün Ermeni yoktur. Sizin de bu açık fikrinizden, bu yanımındaki arkadaşları bilmem, onlar da senin gibi meb'usturlar. Daha ince düşünürler ve açık söylemezler. Bana gelince ben fikrimi söyleyeyim. Bu vatanın nîmeti ile perverde olduğunuz hâlde ihânetinizi apaçık ifade ettiniz. Bu hususta kendi idealinize bizi de teşrîk(ortak) ettirerek, bizim de Pontusçuluğu istememizi tavsiye etmeniz biraz değil de, çok büyük bir küstahlık olur. Sen götür o zarfı ver, belki vapuru kaçırırsın. Mukaddes âmâliniz de geri kalır. Yalnız sana cevâbım şu olacak;
 Kofidi Efendi! Kofidi Efendi, bugün Anadolu'da Ermeni var mıdır? Yoktur değil mi ha? O senin Düvel-i Mu'telife dediğin hükümetler böyle bir karar verdikleri dakikada Türkiye'de de bir Rum yoktur. Vapurdan dönersen metropolit efendiye böylece tebşîrâtta(müjdede) bulun. Hadi şimdi uğurlar

¹⁴ *Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Hatıraları*, Haz. Ömer Fâruk Lermioğlu, Sebil Yayinevi, İstanbul 2007, s. 20.

¹⁵ *Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Hatıraları*, s. 21-23.

olsun!”

Milli Mücadele yıllarında Gümüşhane’de Rum nüfusu ne orandaydı? Gümüşhane’de Pontus teşkilatlanması nasıl ve kimler tarafından yapıldı? Gümüşhane ve çevresindeki Pontus çetelerinin amaçları ve tedhiş hareketleri nelerdi? Gümüşhane’deki Pontusçulukla mücadele nasıl yapıldı? Pontus hareketinin tasfiyesinde ne gibi amiller ön plana çıktı. Çalışmada bu soruların yanıtlarının izi sürülecektir.

1. Gümüşhane’de Rum Nüfusu

1904 Salnamesine göre Gümüşhane merkezde Rum nüfusu 5177, Koğans/Kovans nahiyesinde 414, Yağmurdere nahiyesinde 1382, Torul kazasında 20688, Kürtün nahiyesinde 2454, Kelkit kazasında 528, Şiran kazasında 1947 olmak üzere toplam 32.590’dır.¹⁶ Burada dikkat çeken durum Rumların Gümüşhane coğrafyasına düzenli yayılmamış olmalarıdır. Gümüşhane’nin batısına doğru olan yerler Kelkit, Şiran civarında Rum nüfus çok azdı. Kelkit bu anlamda 528 kişiyle en az Rum nüfusa sahip kaza idi. Buna karşın Gümüşhane merkezinin batısına doğru Rum nüfus artmaktaydı. Torul kazasında Rum nüfus 20.688 kişiyle, hatta Kürtün nahiyesi de eklenirse 23.140’ı bulmaktaydı. Torul bu yönüyle sadece Gümüşhane’de en fazla Rum nüfusu barındıran kaza değil, Trabzon Vilayetinde de en çok Rum’un oturduğu kazalar arasındaydı. Bununla beraber Torul da dâhil olmak üzere Rumlar Gümüşhane’nin hiçbir yerinde nüfus açısından çoğunluğu elde edememişlerdi. Zira Gümüşhane’de toplam nüfus 124.888 idi¹⁷ ve Trabzon Vilayetinin 1.254.816 kişiden oluşan nüfusunun 194.169’ünü Rumlar oluşturmaktaydı.¹⁸

İngiliz Dışişleri Ofisi Coğrafya Biriminin hazırladığı ve Osmanlı Devleti’nin 14 Mart 1914 tarihli resmi kayıtları olduğunu iddia ettiği verilere göre Harb-i Umumi’ye girmeden önce Gümüşhane ve kazalarının Rum nüfusu şöyle idi:¹⁹ Gümüşhane Merkez: 9.179, Torul: 30.547, Şiran: 3.155, Kelkit: 614. Bu verilerden anlaşıldığı kadarıyla Torul’da Rum nüfusu Türk nüfusunu az da olsa geçmiştir. Zira kayda göre Torul’un Türk nüfusu 29.686 idi. Gümüşhane’nin diğer yerlerinde ise Türk nüfus büyük çoğunlukta idi.²⁰ Harb-i Umumi sırasında Türk nüfusun önemli bir kısmı muhacir olmuş, işgal sonrasında önemli bir kısmı geri dönememişti. Milli Mücadele döneminde savaş durumu nedeniyle Gümüşhane’de nüfus sayımı yapılmamıştır.

¹⁶ *Trabzon Vilayet Salnamesi*, s.432-433.

¹⁷ *Trabzon Vilayet Salnamesi*, s.432-433.

¹⁸ *Trabzon Vilayet Salnamesi*, s.432-433.

¹⁹ Meir Zamir, *Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919, Middle Eastern Studies*, 17/1, January 1981, s. 97.

²⁰ Zamir, a.g.m., s. 97.

Dolayısıyla 1919-1923 yıllarına dair resmi nüfus verilerine sahip değiliz. Bununla beraber İngiliz Dışişleri Ofisi Coğrafya Birimi, 1919 sonu itibariyle Anadolu nüfusuna dair tahmini demografik verileri İngiltere, Osmanlı, Rum ve Ermeni kaynakları temelinde hazırlamıştır.²¹ Sözkonusu birimin 1919 sonu itibariyle tamamladığı verilere göre 1919/1920’de Gümüşhane’nin genel nüfusu şöyledir:²² Müslüman: 100.000, Rum: 52.000, Ermeni: 2000, diğerleri: 2000, toplam: 156.000. Dikkat edilirse İngiliz rakamlarına göre dahi Gümüşhane’deki Türk nüfus Rumlara göre oldukça fazla idi.

Rum kaynaklarına göre Milli Mücadele yıllarında Gümüşhane’de Rumların yoğun olduğu köyler şöyledir: Torul Kazası:²³ Koroniksa, Nancero, Amvırıkyon, Fityana, Papavram, Sarantar, Nedcuk, Hopsia, Goyi, Fetikes, Mavrena, Akçal, Gargena, Desmena, Simikli, Smripapa, Serpisköy, Avliyana, Adissa, Aztaber, Mankadyon, Deyvarla, Cimbrika, Riyakyon, Palaohorion, Haviana, Cit, Demirciköy, Colahana, Palayia, Murdksani, Kanak, Kelenton, Derena, Loncon. Almis, Kaliz, Ayanis, Simera, Ramatanandon, Masanandon.

Şiran Kazası:²⁴ Yukarı Tarsus, Aşağı Tarsus, Belen, Ulu Şiran, Mavrolit, Çaul, Zimon, Cunbatur, Papusi, Çaputlu, Pincandon, Duman Oluğu, Somki, Paroci.

Kelkit Kazası:²⁵ Tangar ve Siyon.

2. Gümüşhane’de Pontusçuluk

Gümüşhane’de, Samsun, Trabzon ve Merzifon Rumlarının faaliyetleri kadar olmasa da önemli derecede Pontusçu hareketler görülmüştür. Selahattin Tozlu’nun ifadesiyle Gümüşhane’de Pontusçuluk faaliyetleri Rum nüfusunun daha fazla olduğu Gümüşhane merkezinden başlayarak Torul ve Maçka üzerinden Trabzon’a kadarki “*Aşağı Dere*” kısmında yaşanmıştır.²⁶

Trabzon’da olduğu gibi Gümüşhane’de de Pontusçuluk hareketlerinde ruhani sınıf önemli rol oynamıştır.

Fener Ortodoks Rum Patrikhanesine bağlı olan²⁷ Gümüşhane’deki Rum Metropolithanesi önemli bir konuma sahipti. Trabzon Rum Metropolitliğinin 4 Başpiskoposluğundan da biri idi.²⁸ Milli Mücadele

²¹ Zamir, *a.g.m.*, s.87-88.

²² Zamir, *a.g.m.*, s. 103.

²³ Alexander Papadopoulos, *Resmi Belgelerle Avrupa Savaşından Önce Türkiye’li Rumlar Üzerindeki Zulüm Pontus Trajedisi 1914-1922 Kara Kitap*, Çev. Atilla Tuygan-Anais Martin-Adnan Köymen, Pencere Yayınları, İstanbul 2013, s. 186-187.

²⁴ Papadopoulos, *a.g.e.*, s.187-188

²⁵ Papadopoulos, *a.g.e.*, s. 188

²⁶ Selahattin Tozlu, “Gümüşhane Rumları ve Pontusçuluk”, *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Ankara 2007, s. 397.

²⁷ BOA, HR.HMŞ.İŞO. 136/13, lef.2.

²⁸ Sebahattin Özel, *Millî Mücadelede Trabzon*, TTK, Ankara 1991, s.6.

yıllarında Gümüşhane Metropolit Lavrentios, aynı zamanda Giresun Metropolitliğini de yapmakta ve Gümüşhane'den ziyade Giresun'da oturmaktaydı.²⁹ Bu nedenle Giresun Metropolitisi olarak da anılmaktaydı.³⁰ Gümüşhane Metropolit Vekili makamında ise İkonomos Todor/Teodoros bulunmaktaydı.³¹ Gümüşhane Metropolitisi Lavrentios daha çok Giresun'da bulunduğundan Gümüşhane'deki faaliyetleri daha çok İkonomos yürütmekteydi. Yine Lavrentios, Harb-i Umumi öncesinde Osmanlı Devleti'ne sadakati ile tanınmaktaydı.³² Buna karşın Metropolopolit Vekili açıktan Gümüşhane'deki Pontusçu faaliyetleri idare etmekteydi.

Gümüşhane'deki Pontusçular, Harb-i Umumi'nin bitiminden kısa süre önce Rusların Erzincan Ateşkes Antlaşması'nı imzalayıp işgal ettikleri bölgeden çekileceklerini bildirmelerinin hemen ardından teşkilatlanma yoluna gitmişlerdi. Trabzon Rum İttihad-ı Millî Cemiyeti'ne bağlı bir şubeyi 1917'de Gümüşhane'de kurmuşlar, hatta bir temsilciyi de talimat almak için Trabzon'a göndermişlerdi. Trabzon Metropolitisi Hrisantos evrakında ele geçirilen 18 Aralık 1917 tarihli ve Gümüşhane Metropolithanesi mührünü taşıyan, Ruhanî Reis İkonomos Teodoros imzasıyla, Trabzon Metropolitisi Hrisantos'a gönderilen şu mektup bunun kanıtıdır.³³

²⁹ Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*, İstanbul 2015, s. 392; Çapa, *Pontus Meselesi*, s. 111.

³⁰ Çapa, *Pontus Meselesi*, s. 58.

³¹ BOA, DH.KMS, 51-2/26, lef.4.

³² Salih İnci, *Türk-Yunan Siyasi İlişkilerinde Azınlıkların Dini Kurumları Meselesi(Patrikhane Örneği)*, *Balkan Araştırmaları Dergisi*, C: 1, S: 2, 2010, s. 15, <http://acikerisim.kirklareli.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/20.500.11857/381/Turk%20Yunan%20Iliskileri.pdf?sequence=1>, et.17.07.2017.

³³ Hrisantos'un Amasya İstiklal Mahkemesindeki evrakı arasında bulunan ve Gümüşhane Metropolitisi İkonomos'un Rum İttihad-ı Milli Cemiyeti kurma girişimini anlatan, Amasya'dan Fırka 13 Kumandanlığına yazılan 28.11.37 tarihli yazı. *Veysel Usta Özel Arşivi*; 1922'de basılan Pontus Meselesi adlı kitapta ise bazı küçük farklar bulunmaktadır: "Gümüşhane'de Rum-ittihad-ı Millî, Cem'iyetinin Teşkiline Dair, Gümüşhane: 18 Kanun-ı evvel 1917.

Bugün beldemizin cemiyetleri, bilicimâ (Rum-İttihad-ı Millî) ünvanıyla bir cemiyetin teşkili taht-ı karara alındı. Bu cemiyet, bura ve civar Elenizmi'nin himaye, muhafaza ve müdafasını gaye ittihaz etmiştir. Bu cemiyet Trabzon'daki (İttihad-ı Milli) Cemiyeti'nin bir şubesi olacak ve onun program ve nizamnâmesine tevfikan icrâ-i faaliyet edecektir. Talimat-ı mufassala almak ve uyşmak üzere mezkûr cemiyet heyet-i idare azâsından Teodor Fitani Efendi Trabzon'da İttihad-ı Millî Riyâsetine îzam edilmiştir. Mumâileyhi zât-ı fâzûlanelerine bittavsiye bura ve civar Elenizminin müdafaa ve muhafazası için elzem ve müfid göreceğiniz herhangi bir şeyi tevdii ve taleb edilen talimat ve evâmiri bu zat vasıtasıyla tebliğ etmenizi rica ederiz. Bu vesile ile kemal-i hürmetle ellerinizden öperiz. Mühür Gümüşhane Metropolithanesi, Reis-i Ruhani: Elkinomos Teodoros, Metropolit Hrisantos'un evrakı arasında zuhur etmiştir. Mütercim Tüfekçi Ustası Dimitraki, Mütercim Mülâzım-ı evvel Ziya" Bkz. Pontus Meselesi, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara 1922, s. 106.

“Bugün beldemizin cemiyetleri, bilictimâ (Rum İttihad-ı Millî) ünvanıyla bir cemiyetin teşkili taht-ı karara alındı. Bu cemiyet, bura ve civar Elenizmi'nin himaye, muhafaza ve müdafaasını gaye ittihaz eder. Bu cemiyet Trabzon'daki Rum İttihad-ı Millî Cemiyeti'nin bir şubesi olacak ve onun program ve nizamnâmesine tevfikân icrâ-i faaliyet edecektir. Talimat-ı mufassal almak ve okutmak üzere mezkûr cemiyet heyetinin idare azâsından Teodor Finatu[Theodoros Finatus] Efendi Trabzon'da İttihad-ı Millî Riyâsetine î'zâm edilmiştir. Mumâileyhi zât-ı fâzilânelerine bittavsiye bura ve civar Elenizm'inin elzem ve müfid göreceğiniz herhangi bir şeyî tevdiî ve taleb edilen talimat ve evâmiri bu zat vasıtasıyla tebliğ etmenizi rica ederiz. Bu vesile ile kemal-i hürmetle ellerinizden öperiz.”

Gümüşhane'de Pontusçu faaliyetler Rus işgalinin sona ermesi ve bölgeye Türk ordusunun gelmesiyle birlikte sinmiştir. Bununla beraber Osmanlı Devleti, Harb-i Umumi'den yenik çıkıp Mondros Mütarekesi'ni imzalanınca yeniden canlanmıştır. Artık Osmanlı Devleti'nin sona erdiğine inanan Rumlar, bölge üzerinde rakip olarak Türklerden çok Ermenileri görmüşlerdi. Bununla beraber Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesini etkili kılmak için çabalamışlardır. Bölgede çıkardıkları Pontus isyanıyla asayişin bozulduğu ve Hristiyan halkın güvenliği kalmadığı algısını işgal devletleri nezdinde oluşturma çabası gütmeyi seçmişlerdi. Gümüşhane'deki Pontusçu hareketler, Trabzon'da olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin topraklarının geleceğinin tartışıldığı Paris Kongresi zamanında canlı bir şekilde başlamıştır.

Şubat 1919'dan itibaren Gümüşhane'de Santa(Dumanlı), İmera/Kurom(Ulucak), Hayakse(Aktutan), Kermut(Kocapınar) Rumları, Pontus Devleti kurmak amacıyla Karadeniz'de çıkan isyanlara iştirak etmişlerdi.³⁴ Gümüşhane ve çevresinde özel bir Pontus çetesinin de kurulmaya çalışıldığı istihbarat kaynaklarınca tespit edilmiştir. Dâhiliye Nezareti, 29 Nisan 1919'da Harbiye Nezaretine gönderdiği tezkerede Gümüşhane'de Rumlardan 40-50 kişilik bir Pontus çetesinin teşkil edilmekte olduğu ve bu çetenin faaliyete geçmesi için Avrupa'ya giden Trabzon Metropolitinden haber beklediklerinin istihbarat kaynaklarından öğrenildiğini belirtmiştir.³⁵

Rumca kaynaklardan anlaşıldığına göre Theodosius Himonidis, Türklere karşı sözde merkezi savunma komitesi kurmak amacıyla bir genel kurul düzenlemek için Trabzon'dan Santa'ya gelmişti. Santalı Pontusçuların katılımıyla düzenlenen genel kurulda başkanlığa Himonidis, başkan yardımcılıklarına Giannis Spatharos ve General ve Abraam Kalaitzidis, se milletvekililiklerine ise Christos Sevastidis ve Efkalidis Kouridis seçilmişlerdi.³⁶ Bu komite Santa ve civarındaki Rum çeteleri organize edecek ve destekleyecekti.

³⁴ Sabri Özcan San, *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, MEB, İstanbul 1993, s. 37.

³⁵ *ATASE*, İSH, 32/61, lef.3.

³⁶ http://wikivisually.com/wiki/Euclides_Kourtidis, et.15.07.2017.

Mütarekeden sonra Pontusçular Gümüşhane ve çevresinin nüfus oranında değişiklikler yapma çabası içerisinde olmuştur. Bu anlamda Pontusçu çetelerin Müslümanlara karşı saldırılarıyla Türk unsurlarının bölgeyi terk etmelerini sağlamak ve dışarıdan Rum göçmen getirerek nüfus döngüsünü gerçekleştirmeyi amaçlamışlardı. Gelen Rumların çoğu, Ruslarla işbirliği yaptıkları için Rus işgali sonrasında cezalandırılacakları korkusuyla Ruslarla birlikte kaçanlardı. Bunlar, Harb-i Umumi'de Osmanlı Devleti yenilince bölgede kendi devletlerini kurma ümidiyle geri dönmüşlerdi. Yine değişik sebeplerle Gümüşhane ve çevresinden memleketin iç kesimlerine nakil olunan Rumlar da yeniden bölgeye gelmekteydiler. 2 Mart 1919'da Trabzon Valisi Süleyman Bey'in Dâhiliye Nezaretine şifreli telgrafla bildirdiğine göre Rus Ordusuyla kaçan Rumlardan 2, evvelce Rusya'ya gidenlerden 5, dâhile sevk edilenlerden 50 kişi Torul kazasına dönmüştü.³⁷

Gümüşhane'deki Pontusçular, bölgeye gelen İtilaf Devletleri temsilcileri nezdinde Türkler aleyhinde girişimlerde bulunmayı ihmal etmemişlerdi. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Corzon'un kardeşi Yarbay Rawlinson kumandasındaki İngiliz heyeti, Erzurum Vilayetinde Mondros Mütarekesi gereği Türk ordusunun silahlarını toplayıp işgal kuvvetlerinin kontrolündeki depolara sevk ettirmekle görevlendirilmişti.³⁸ Rawlinson, 16 Aralık'ta Trabzon'dan Gümüşhane'ye hareket etmiş ve hava şartları nedeniyle Gümüşhane'de üç gün kalmıştır.³⁹ Gümüşhane Metropolit Vekili İkonomos Teodoros bu durumdan faydalanmak istemiş, Rawlinson ve heyetini Gümüşhane'nin merkezi Daltaban'da karşılamıştır.⁴⁰ Ertesi gün bazı Rumlarla beraber Rawlinson'u ziyaret ederek Türkler ve Kuvayı Milliye aleyhinde şikâyetle bulunmuşsa da hiç beklemediği bir tepkiyle karşılaşmıştır.⁴¹ Bu görüşme, Türk askeri istihbaratı tarafından kayıt altına alınmıştır. Kayıtlardan anlaşıldığına göre Rum Metropolit Vekili ile birkaç Rum, milli teşkilattan zarar gördüklerini, şimdiye kadar 60 kişinin öldürüldüğünü, seçimlere iştirak ettirilmediklerine dair gerçek dışı şikâyetlerde bulunmaları üzerine Rawlinson kesin bir tavır ile bu yerlerin Türklerle ait ve milli teşkilat kurmalarının hakları olduğunu belirterek onlara, eğer burada yaşamak istiyorlarsa Türklerle iyi geçinmelerini tavsiye etmiştir. Yine Venizelos'a müracaat edip İzmir ve çevresinde Türklerle karşı yapılan mezalime son vererek İzmir'i tahliye etmesi için girişimde bulunmalarının çıkarları gereği olduğunu belirtmiştir. Rawlinson, delil gösteremedikleri için

³⁷ BOA, DH.ŞFR. 618/74, lef.1.

³⁸ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C: II, Emre Yayınları, İstanbul 1993, s. 309.

³⁹ Alfred Rawlinson, *Yakındoğu Maceraları 1918-1922*, TBBD Yayınları, İstanbul 2013, s. 298.

⁴⁰ San, a.g.e.,s. 37.

⁴¹ Rawlinson, a.g.e., s.299.

öldürme iddialarına inanmayacağını da belirtmiştir.⁴² Türk istihbarat raporlarında yansıyan bu görüşme Rawlinson'un hatıralarında da yer bulmuştur. O, Gümüşhane'deki Rum Metropolit Vekiliyle aralarında geçen diyalogunu şöyle kaydetmiştir:⁴³

“Geldiğimizin hemen ertesi günü, bölgenin Rum Piskoposu beni ziyarete gelmişti. Hemen Türkleri kendilerine karşı olan tutumlarından şikâyet etmeye başlamış ama buna rağmen belirgin bir şiddet ya da adaletsizlik örneği gösterememişti. Kilisesinin çok saygın ve “yüksek terbiyeli” en önemli kişisi olan bu piskoposu nihayet sabrımı taşımayı başarmıştı. Kendi halkı en ufak bir şeyde huzursuzluk çıkarmakla kalmamış, aynı zamanda, onun gelişine kadar son derece sakin ve temiz sığınağında dinlenirken, gelerek daha ilk başından beri kendi konumu ve yurttaşları hakkında yanlış fikirlerle dolu bir şekilde, gerçek aslında tam tersi olmasına rağmen, bölgenin Rum olduğunu ve Türkler'in orada işgalci olduğunu düşünüyor gibi konuşmaya başlamıştı. Sonunda, insanların Türkler'in ülkesinde yaşadığını ve Türk Hükümetine tabi olduğunu ve kendi ırklarının uzantısı olan bir başka milletin de şu an o Türk devletiyle savaş halinde olduğunu işaret edip Büyük Savaş'ın kararları uygulanmış olsaydı, kendisi ve yurttaşlarının en azından Almanların İngiltere'de tutuldukları gibi esir kamplarında tutulabileceğini, bu durumda da onun tavırlarına şaşırıktan kendimi alamadığını söyleyerek onu kesin bir dille yanımdan kovdum. Bu son derece net ve beklenmedik azarlamam, onun hoş kokulu kudsietini yere sermişti...”

Rawlinson 26 Aralık gecesi Erzurum'a gelmişti.⁴⁴ Kazım Karabekir ile 2 saatlik görüşmesinde Doğu Anadolu'da Ermenistan ve Karadeniz'de Pontus Devletlerinin kurulmayacağını temin etmiştir. Ayrıca, İzmir'in de tahliye edileceğini belirterek Gümüşhane'deki Rum Metropolitliğiyle yaptığı görüşmeyi hatırlatmıştır:⁴⁵

“Gümüşhane Rum metropoliti yaka silkeyerek Türklerden şikâyete geldi. Ben burası Türkiye'dir, defolun Yunanistan'a dedim. Selametiniz için başka da çare yoktur.”

Rumlar Rawlinson'dan beklemedikleri bu tepki karşısında büyük hayal kırıklığına uğramışlar ve hemen Rawlinson aleyhinde propagandaya girişmişlerdi. Trabzon'da çıkan Rum gazetesi, Rawlinson'u İngiltere'nin en

⁴² BOA, DH.ŞFR. 654/85, lef.1,2,3,4; ATASE, İSH, 201/231; ATASE, İSH, 201/231, lef.2; ATASE, İSH, 45/57, lef.1; ATASE, İSH, 45/57, lef.2; ATASE, İSH, 201/216, lef.1; ATASE, İSH, 201/216, lef.2; ATASE, İSH, 444/45; lef.1; Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, C: 1, s. 417-418.

⁴³ Rawlinson, *a.g.e.*, s.299.

⁴⁴ Rawlinson, *a.g.e.*, 311-332.

⁴⁵ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.426.

kötü temsilcisi olarak göstermiş ve en kısa zamanda aforoz edilmesi gerektiği yazılmıştır. Bu duruma rağmen Rawlinson'un düşüncelerinde herhangi bir değişiklik olmamıştır: “*Ancak bu hasetlik gösterisi ne benim Rumlar hakkındaki görüşlerimi ne de komutanlarımın benim nasıl temsilci olduğum yönündeki kanılarını değiştirmeyecekti.*”⁴⁶

Harb-i Umumi öncesinde Osmanlı Devleti'ne sadakati ile bilinen Gümüşhane Metropolitisi Lavrentios, şartların değişmesi ile Patrikhane çevresinde oluşan yeni havaya uyum sağlamıştır.⁴⁷ Giresun ve çevresindeki Pontus çetelerinin ihtiyaçlarını gizlice karşıladığı ve Giresun'da Mektebe ve Yetimhaneye, ‘Yunan Kızılhaçı görmek ister’ gerekçesiyle Yunan bayrağı astırmaktan çekinmemiştir.⁴⁸ Dolayısıyla Lavrentios da Gümüşhane ve çevresinde Pontus Devleti kurma amacında olmakla beraber daha farklı bir yol izlemiştir. Zira o eskiden olduğu gibi Türklerle iyi geçinme yolunu seçmiştir.⁴⁹ Nitekim Lavrentios, o yıllarda Gümüşhane'nin en önemli sorunu olan muhacirlerin problemlerinin çözülmesine çalışmıştır. Kadirbeyzade Zeki Bey ile birlikte hükümet merkezi nezdinde girişimlerde bulunmuştur. 26 Ocak 1919'da Dâhiliye Nezareti'ne çektikleri telgrafta Gümüşhane muhacirlerinin büyük sıkıntılar çektiğini, sokak ortalarında ve cami dip-lerinde açlıktan öldüklerini bildirerek iaşelerinin ve kalacak yerlerinin acilen sağlanmasını istemişlerdir.⁵⁰ Yine Giresun'dan 26 Mart 1919'da Sadrazama gönderdiği telgrafta iki Müslüman lehinde şahitlik dahi etmiştir. Dâhiliye Nezareti 18 Mayıs 1919'da Trabzon Vilayetine gönderdiği telgrafta Lavrantios'un bu hareketinin dikkate şayan olduğunu ve meselenin araştırılmasını istemiştir.⁵¹ Lavrentios'un bu faaliyetleri Osmanlı Hükümetinin ona karşı bakışını olumlu kılmaktaydı.

Lavrentios'un, Pontusçuluğa dair fikirleri de alışıldan farklı idi. Zira başta kendisi olmak üzere bazı Rumlar, İstanbul'da kurulmuş olan Trabzon ve Havalisi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti ile işbirliğine çabalamışlardı. Bu grup önce özerk bir Pontus Bölgesi kurmayı ve daha sonra devletleşmeyi tercih etmiştir. Amaçlarına ulaşmak için İstanbul'daki Âdem-i Merkeziyetçilerle görüşmüşlerdir. Lavrentios, Rumlar arasında böyle bir yolun daha uygun olduğunu yaymaya çalışmıştır. Fakat onun fikirleri ve Osmanlı Devletiyle ilişkileri bağımsız Pontus Devleti taraftarlarınca tepki ile karşılanmıştır. Hatta Adem-i Merkeziyetçilerle İstanbul Pontus Komitesi arasındaki görüşmelerle ilgili olarak 30 Mart 1919'da Giresun basınında

⁴⁶ Rawlinson, *a.g.e.*, s.299.

⁴⁷ İnci, *a.g.m.*, s. 15.

⁴⁸ Süleyman Beyoğlu, “Giresun'da Pontosçu Faaliyetler ve Osman Ağa, *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Ankara 2007, s. 374-375.

⁴⁹ Çapa, *Pontus Meselesi*, s. 58.

⁵⁰ BOA, DH.İ.UM, 20-17/12-080, lef.9.

⁵¹ BOA, DH.ŞFR. 99/232, lef.1.

haberler çıkınca, bazı Rumlar o sırada Giresun'da bulunan Lavrantios'a saldırmışlar, meydana gelen çatışmada 163 kişi yaralanmıştır.⁵² Osmanlı Hükümeti ise anlaşmazlıklarda Lavrantios lehinde hareket etmişti. Lavrantios hakkında yapılan şikâyetler üzerine Patrikhane, Yovakim adlı bir metropoliti soruşturmacı olarak göndermiştir.⁵³ Ardından da Lavrentios'un yerine Giresun'daki dini ve siyasi işlere bakmak üzere Patrikhane tarafından Yovakim atanmıştır. Bu durum üzerine Lavrentios da ikametini Bulancak kasabasına nakl ederek ruhani mıntıkasını evinden idare etmeye başlamıştır.⁵⁴ Diğer taraftan Trabzon Vali Vekili Lütfi Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine 10 Nisan 1919'da gönderilen telgrafta belirtildiğine göre Rum ileri gelenleri Lavrentios'un Gümüşhane'de bulunduğu sırada Metropolithaneye girerek evrak ve mühüre el koymuşlardır. Gümüşhane ve Giresun Metropoliti Lavrentios, Metropolithanenin evraklarının ve mührünün alınarak kendisine iade edilmesi için Giresun Kaymakamlığına başvurmuştur. Bunun üzerine Metropolitin talebi, belirtilen ileri gelen Rumlara tebliğ edilmiştir. Onlar ise defterlerin "Rum milletine ait olduğunu, Gümüşhane'den Trabzon'a ulaştırılmaları için Patrikhaneye müracaat ettiklerinden defterleri vermeyeceklerini" bildirmişlerdir. Lütfi Bey, Metropolit tarafından talep edilen defterlerin ve mührün Rum muteberandan zorla alınıp alınmayacağı hususunun Giresun Kaymakamlığına sorulduğunu belirtmiştir. Mahallindeki düzenin bozulmaması için ne yapılması gerektiğini sormuştur.⁵⁵

Gerek Giresun'da gerekse Gümüşhane'de Lavrentios'a karşı yapılan bu uygulamalar onu destekleyen bazı Rumları rahatsız etmiştir. Onlar da Hükümete şikâyette bulunmuşlardı. Osmanlı Hükümeti, ise "*hükümete hayırhâhlikten ayrılmamış olan*" Lavrentios lehinde hareket etmiş ve onu yeniden görevine iade ettirmiştir.⁵⁶ İlerleyen günlerde Lavrentios ile Rum ileri gelenleri arasındaki anlaşmazlıklar devam etmiştir. Hatta meseleye işgal güçleri de dâhil olmuştur. Şubat 1920'de Giresun'daki Lavrentios'la Giresun Rum eşrafından Teofilos arasında mevcut anlaşmazlık, kilisede ayin sırasında bir el silah atılması yüzünden alevlenmişti. Lavrentios, Teofilos aleyhinde mahkemeye dava açmıştı. Bu anlaşmazlıkta Teofilos'un tarafını tutan İngiliz ve Fransız subayları durumu Patrikhane'ye bildirerek tarafların arasını bulmak için Giresun'a bir Papaz getirtmişlerse de taraflar anlaşmaya yanaşmamışlardı. Bu sırada Rumlar arasındaki ihtilaftan faydalanmak isteyen Giresun Belediye Başkanı Osman Ağa, Metropolit Lavrentios'u

⁵² Yerasimos, *a.g.e.*, s. 392; Saydam, *a.g.b.*, s.97.

⁵³ Beyoğlu, *a.g.b.*, s. 375.

⁵⁴ Osman Fikret Topallı, *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi Tarihinde Giresun*, Haz. Veysel Usta, Serander Yayınları, Trabzon 2011, s. 172.

⁵⁵ *BOA*, DH.ŞFR. 625/43, lef.1,2.

⁵⁶ Mesut Çapa-Veysel Usta, *Milli Mücadelede Trabzon Vilayetiyle Yazışmalar*, Trabzon Valiliği, Trabzon 1995, s.17-18; Beyoğlu, *a.g.b.*, s. 375.

himayesine almıştı. Bunun üzerine 7 Şubat'ta Trabzon Valisini ziyaret eden Samsun İngiliz temsilcisi Giresun'daki Rumlar arasındaki anlaşmazlığın kaynağının Osman Ağa olduğunu, Rumlar arasında kan dökülmesi halinde İngiliz kuvvetlerinin Giresun'u işgal edeceğini bildirmişti.⁵⁷ Karabekir Paşa devreye girerek kötü sonuçlar olması ihtimaline karşı Osman Ağa'nın daha mutedil davranması gerektiğini bildirmişti.⁵⁸

3. Rum Çeteleri ve Faaliyetleri

Rus İşgalinin ardından, özellikle de Mondros Mütarekesi sonrasında Gümüşhane ve çevresinde değişik Rum çeteleri ortaya çıkmıştır. Bunlar Müslüman halkı öldürme, yaralama, hakaret, soygun gibi saldırılarla yıldıracakları Türklerin bölgeden göç etmelerini sağlayarak dışarıdan getirdikleri Rum nüfusla Wilson İlkelerinin 12. maddesi gereği bölgede çoğunluğun Hristiyanlardan olduğunu ispat edip Pontus Devletini daha kolay kurmayı planlamaktaydılar. Diğer taraftan yaptıkları bu saldırıları Türkler yapıyormuş gibi aksettirip bölgede asayiş olmadığı iddiasıyla Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesini işler hale getirme çabası gütmektedirler. Pontusçu çeteler büyük çoğunlukla Şubat 1919'dan itibaren isyan halinde olan Santa(Dumanlı), İmera/Kurom(Ulucak), Hayakse(Aktutan), Kermut (Kocapınar) bölgelerinde faaliyet göstermekteydiler.⁵⁹ Zira halkın da desteğini alan çeteler o bölgelerde tedhiş hareketlerini daha kolay sürdürmekteydiler. Görüldüğü gibi Rum çetelerinin Türklere yönelik saldırılarının asıl amacı siyasi nitelikliydi.

Hal böyle iken 1919'un başlarında İşgalci Devletler tarafından Karadeniz'de sözde Müslüman çetelerin Rumlara karşı saldırılarından kaynaklanan asayişsizliğin arttığına dair hükümete şikâyetler gelmişti. Bu saldırıların önlenmemesi halinde ise Mütarekenin 7. maddesi gereği bölgenin işgal edilebileceği tehdidinde bulunmuşlardı. Bunun üzerine Damat Ferit Hükümeti, Müslüman çetelerin Rumlar aleyhinde var olduğu iddia edilen sözde saldırılarını engellemesi için 9. Ordu Müfettişi olarak Mustafa Kemal Paşa'yı görevlendirmişti. Mustafa Kemal Paşa, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ayak basar basmaz iddiaları incelemiş, müfettişliğe bağlı kolordularla da temasa geçmişti. Bunlardan biri de Erzurum'da bulunan 15. Kolordu Kumandanlığı idi. 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, 21 Mayıs 1919'da Samsun'da Mustafa Kemal Paşa'ya, Gümüşhane ve çevresindeki Rum çeteleri ve onların etkisiz hale getirilmeleri için alınan tedbirleri ortaya koyan bir telgraf göndermişti. Telgrafında, kolordu mıntikasında mevcut olan çeteler, eylemleri ve amaçları hakkında bilgi vermiştir. Onun verdiği

⁵⁷ Özel, *a.g.e.*, s.118.

⁵⁸ Çapa, *Pontus Meselesi*, s. 111-112..

⁵⁹ San, *a.g.e.*, s. 37.

bilgiye göre Trabzon'un Maçka Kazası ile Gümüşhane'nin Santa civarlarında Kurdoğlu Efkalidis(Rumca okunuşu: Ευκλείδης Κουρτίδης /Euclides Kourtidis) çetesi adıyla bilinen Zerhal Sıruri adında 30 küsur adama sahip bir Rum çetesi vardır. Bunlar Koştul ve Zanga taraflarına giderek eşkıyalık ve hırsızlık yapmaktadırlar.⁶⁰ Karabekir Paşa, Kurdoğlu çetesinin çapulculuk dışında Gümüşhane ve Trabzon civarında güvenlik olmadığını göstermek amacıyla eşkıyalık faaliyetlerinde bulunduğunu da bildirmiştir.⁶¹ Karabekir Paşa, Gümüşhane ve Maçka civarında eşkıyanın tenkili, asayişin sağlanması ve korunması için bir alayın Maçka'ya, iki taburun da Gümüşhane'ye yerleşmek üzere yola çıktıklarını belirtmiştir. Ayrıca Gümüşhane ve çevresinde asayişsizlik olayı meydana gelmesi halinde yerel mülki amirlere, jandarma ile birlikte çalışarak vakanın derhal bastırılması ve yeni olayların çıkmasına engel olmaları emrini verdiğini bildirmiştir.⁶²

Mustafa Kemal Paşa, Karabekir Paşa'dan aldığı bilgileri, diğer bağlı birliklerden gelen telgrafları ve muhtemelen başka haber kaynaklarını da ekleyerek hazırladığı raporu 24 Mayıs 1919'da Harbiye Nezaretine çektiği telgrafla göndermiştir. Mustafa Kemal Paşa, telgrafla İtilaf Devletlerin ve bölgedeki Rumların iddialarına cevap vermiştir. İddiaların aksine Erzurum, Amasya, Canik, Trabzon ve çevresindeki Rum çetelerinin Müslümanlara saldırdıklarını, asayişi bozarak İtilaf Devletlerinin bölgeyi işgal etmelerine ortam hazırladıklarını savunmuştur. Hatta bu amaç için Rum çetelerinin Rum köylerine dahi saldırdıkları bilgisini vermiştir.⁶³ Gümüşhane, Trabzon ve çevresine ait asayişin durumu ve çetelerin amaçları hakkında önemli bilgiler sunmuştur.⁶⁴ Ona göre, Rum çetelerinin bölgedeki faaliyetleri Canik ve Amasya'da olduğu gibi siyasiyedir.⁶⁵ Çetelerin faaliyetleri ve meydana getirdikleri hadiseler azdır. Bunun en önemli sebebi Gümüşhane'nin de içinde bulunduğu Trabzon vilayeti halkının uyanıklığıdır. Fakat Kurdoğlu Efkalidis adındaki 30 kişilik Rum çetesi Gümüşhane Santa taraflarında kanlı saldırılar gerçekleştirmektedir. Şimdiye kadar 15 kadar Müslümanı öldürmüştür. Gümüşhane ve çevresinde asayişin olmadığını göstermeyi amaçlayan Efkalidis çetesinin dağıtılması için askeri takibat yapılmaktadır.⁶⁶

Mustafa Kemal ve Karabekir Paşaların belirttiği Kurdoğlu Efkalidis Rum kaynaklarından anlaşıldığına göre, 1885'te Santa'da doğmuş olup o yıllarda 30 yaşlarında idi. İlk defa Rus işgali sırasında ortaya çıkmıştı.

⁶⁰ ATASE, İSH, 14/88, lef.1.

⁶¹ ATASE, İSH, 14/88, lef.2.

⁶² ATASE, İSH, 14/88, lef.2.

⁶³ ATASE, İSH, 14/133, lef.1; ATASE, İSH, 14/133, lef.2; ATASE, İSH, 14/133, lef.3; ATASE, İSH, 14/133, lef.4; ATASE, İSH, 14/133, lef.5.

⁶⁴ ATASE, İSH, 14/133, lef.1.

⁶⁵ ATASE, İSH, 14/133, lef.2.

⁶⁶ ATASE, İSH, 14/133, lef.4; ATASE, İSH, 24/82, lef.1.

İşgalden sonra ise Santa civarında çete faaliyetlerine devam etmiştir. Efkalidis ve köyünden 30 çeteci Trabzon'daki Enosis Derneği ile iletişime geçmişler ve derhal silahlanmışlardır. Ayrıca Kafkaslarda hazırlandığı söylenen bir Yunan cemiyetinden de yardım beklemişlerdir. Theodosios Himonidis liderliğinde Santa'da kurulan Pontus teşkilatı ona önemli destek vermiştir. Efkalidis, 'özgürlük savaşçılarının' lideri, Georgios Goniadis ve Pericles Koufatsi ise onun yardımcıları olacaktır. Efkalidis ve yardımcıları gece gündüz nöbet değişimi ile korunan çukurlar kazdılar. Onlar, dinamitle doldurdukları el bombaları ve çeşitli tüfekleri olan iyi silahlı 200 kişiye sahiplerdi. Efkalidis, kısa süre içinde Rumlar arasında Santa bölgesindeki 'özgürlük savaşçılarının' en önemli lideri olarak kabul edilmiştir. Agathaggelos Fostiropoulos, Macedonia gazetesinde anlattığı anılarında o yıllardaki Santa civarındaki Rumların Efkalidis çetesine bakışlarını şöyle ortaya koymuştur:

"1919 bir yılbaşı günü, Imera Kent Fakültesi öğrencileri ile komşu Kromni'ye yapılan geziden geri dönerken Bizans Manastırı Aziz George'un yakınlarında Euclides Kourtidis ile yolları kesişti. Genç öğretmen hemen bir işaret verdi ve hepsi de şu şarkıyı dile getirdiler:
"Anne sana söylüyorum, artık bu Türkler için çalışmam ..."

Şarkı söyleyenleri dikkatle dinleyen Efkalidis'in silahlı adamları oldukça duygulandıkları gibi bazıları da gözyaşlarına boğulmuşlardı.⁶⁷

Başta Efkalidis olmak üzere Gümüşhane civarındaki Pontusçu çetelerin en önemli karargâhları Santa idi. Osmanlı Hükümeti tarafından Fevzi Paşa başkanlığında Ağustos 1919'da Trabzon ve Erzurum'a gönderilen Heyet-i Tahkik'in hazırladığı raporda Santa'yı mesken tutan Pontus çetelerinin amaçları ve onlarla yapılan mücadele ortaya konmuştur. 2 Kasım 1919'da Harbiye Nezaretine gönderilen rapora göre Fevzi Paşa, Trabzon'a geldiğinde gerekli kişileri ziyaret etmiş ve 2 gün incelemelerde bulunduktan sonra askeriyeden temin ettiği otomobille bir günde Gümüşhane'ye varmıştı. Yolculuk sırasında Maçka'dan Torul'a kadar Zigana yolunun asayişini sağlamak için 3 tabur askerin görevlendirildiğine şahit olmuştur. Fevzi Paşa, silahlı Rum komitelerinin Santa nahiyesi denilen Sürmene'nin güneyindeki yüksek yaylada konuştıklarını, amaçlarının da hem Trabzon-Erzurum yolunun güvenliğini ihlal, hem de Karadeniz'de Pontus Devletinin teşkili için çıkarılacak kuvvetin hareketine yardımda bulunmak olduğunu belirtmiştir. Ona göre Santa yaylasından Bayburt, Gümüşhane, Torul ve Maçka'ya inen kısa yollar çoktu. Gerektiğinde "*din ve vatani uğrunda feda-i cana kalkışacak kuvvetin arkasını kesmek kolay olacaktır.*" Pontus hayalinin başarıya ulaşamaması üzerine Santa çetesinin bir kısmı dağılmış, diğer kısmının

⁶⁷ http://wikivisually.com/wiki/Euclides_Kourtidis, et.15.07.2017.

ise ortadan kaldırılması için askerlerin gayretlerine başvurulmuştur.⁶⁸

Devrin muhtelif kaynaklarını incelememiz neticesinde Rum çetelerinin Gümüşhane'deki Türkler aleyhindeki tedhiş hareketlerini şöyle ortaya koyabiliriz: Gümüşhane ve çevresinde en faal çete kuşkusuz Efkalidis'in çetesi idi. 15. Kolordu Kumandanlığı, 9 Ekim 1919'da Harbiye Nezaretine gönderdiği raporda Maçka ve Santa mıntıkasında eşkıyalık yapan Efkalidis ve çetesinin tespit edilebilen şu saldırılarını vermiştir:

8 Mayıs 1919'da Koşul ve Zanga taraflarından öküz ve büyük baş hayvan çalmışlardır.

6 Haziran'da Santa'dan geçen yolculardan Yomralı 7 Müslüman, Efkalidis ile adamları tarafından kurşunlanarak öldürülmüş, eşya ve paraları gasp edilmiştir.

3 Temmuz 1919'da Koğans/Kovans nahiyesinin bir köyüne taarruz ederek Solakoğlu Hakkı Çavuş'u yaralamışlar ve 40 kadar hayvanı gasp ederek kaçmışlardır.

16 Temmuz 1919'da Trabzon'un güneyinde Soğuksu mevkiinde Müslüman bir yolcuya ateş ederek bir hayvan yükü zahiresini gasp etmişlerdir.

21 Temmuz 1919'da Maçka'nın güneyindeki kilise civarında pusu kurmuşlar, Erzurum'dan gelen kafilenin 19 öküz, 340 lirasını gasp etmişlerdir. Bundan başka Hüseyinoğlu Hasan adındaki birini öldürerek oradan geçen Şiran Mal Müdürünün ailesinin bütün değerli eşyasını almışlardır.

25/26 Temmuz 1919 gecesi Cevizlik'in batısında İspela Yaylası'na baskın yapmışlar ve yaylada 20'den fazla sığırı gasp edip götürmüşlerdir.⁶⁹

15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'nın 4 Ağustos 1919'da Harbiye Nezaretine bildirdiğine göre⁷⁰ Santa'da Efkalidi'nin reislik ettiği Rum çetesi 160 kişiden oluşmaktadır. 110 kişilik ve 50 kişilik iki grup halinde gezmekte ve işlerini Trabzon'dan temin etmektedirler.⁷¹

Gümüşhane'de sadece Efkalidis çetesi değil başta Nikalo gibi çok sayıda siyasi amaçlı çeteler de vardı. Bunların Müslümanlara karşı muhtelif zamanlarda saldırıları dikkat çekmişti. 1919 Mayısının ikinci haftasında Sürmeneli Kalınç İbrahim, kardeşi Mehmet ile birlikte Gümüşhane'nin Torul kazasından tuz yükü ile dönmekteydiler. İbrahim ve Mehmet kardeşlerin önu silahlı iki Rum çetesi tarafından kesilmiştir. Rumlar İbrahim'i öldürdükleri gibi tuzları da gasb ederek kaçmışlardı. Olayı gerçekleştiren Rumların Jandarma Alay Kumandanlığınca yakalanmaları için gerekli emirler Gümüşhane Mutasarrıflığına verilmişti.⁷²

⁶⁸ ATASE, İSH, 45/43, lef.1.

⁶⁹ BOA, DH.EUM.AYŞ. 26/24, lef.15.

⁷⁰ ATASE, İSH, 618/32, lef.1; ATASE, İSH, 45/32, lef.2; ATASE, İSH, 45/32, lef.4.

⁷¹ ATASE, İSH, 45/32, lef.2; ATASE, İSH, 45/32, lef.4.

⁷² BOA, DH.EUM.AYŞ. 8/20, lef.1.

15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir'in Harbiye Nezaretine gönderdiği Temmuz ayı Kolordu Mıntıkasındaki asayiş vakalarına dair raporuna göre, 35 kişilik bir Rum çetesi 3 Temmuz 1919'da Gümüşhane'nin Kelkit kazasının Dölek köyüne saldırmış, Kuluk oğlu Hakkı Çavuş'u yaralamış ve 4 hayvanı gasp ederek Krom'a kaçmışlardı.⁷³ Bu rapordan hemen sonra Kuğanis/Kovans nahiyesinden bir köyün Rumlar tarafından basılarak 2 Müslümanın şehit edildiğine ve bazı eşyaların gasp edildiğine dair halk arasında rivayetler çıkmıştır.⁷⁴ 2. Tabur Kumandanı Yüzbaşı İhsan Bey, 8 Temmuz'da 8. Alay Kumandanlığına çektiği telgrafta bu olayın öncekinden farklı olup olmadığını sormuştur.⁷⁵ 27 Temmuz 1919 gecesi ise 7 kişilik bir çete Cevizlik'in batısındaki Esirler Yaylası'na baskın yapmış, yayladan 20'den fazla hayvanı götürmüştür.⁷⁶

24 Temmuz 1919'da Trabzon Vilayetinden, Dâhiliye Vekâletine bildirildiğine göre Torul kazasının Krom nahiyesi ile Larhan adlı mevki arasında bir kaya dibinde insan kemiklerine rastlanmıştı. Bu kemiklerin bir süre önce aynı yerde gözleri oyulmuş ve kısmen derileri soyulmuş olarak öldürülen 6 Müslümana ait oldukları anlaşılmıştır. Bu altı kişiden birinin kimliğinin Serdar oğlu Bilal olduğu tespit edilmiştir. Trabzon Vilayeti, bu hususta ciddi bir soruşturma yapılarak sonucun bildirileceğini ifade etmiştir.⁷⁷

30 Temmuz 1919'da Torul'un Santa mevkiinden Trabzon'a dönmekte olan bir jandarma, Rum çetesi tarafından gasp edilmiş ve silahına el konulmuştur. Fakat aynı gün gasp edilen silah geri alınmıştır. Gümüşhane Mutasarrıflığından Trabzon Vilayetine bildirildiğine göre Rum çetesi, Maçka'nın Larhan Yaylası'ndaki Müslüman ve Rum ahalisinin sığır ve koyunlarını gasp etmiştir. Fakat daha sonra Rumlara ait hayvanları iade etmişler, Müslümanların hayvanlarını ise Torul'un Krom nahiyesine doğru sürüp götürmüşlerdir. Bu Rum eşkıyasının takipleri için Torul'dan gönderilen nizamiye ve jandarmadan oluşan bir müfreze 30 Temmuz'da Krom nahiyesi civarındaki Kangel mevkiinde 8 kişilik bir Rum çetesiyle karşılaşmıştır. Yaklaşık bir saat süren çatışma neticesinde eşkıyalardan Kodomalikos oğlu Todor ölü, Nikolaoglu İstavri ise yaralı olarak ele geçirilmiştir. Diğer altı çete mensubu ise silahlarını bırakarak kaçmışlardır. Aynı gün Santa'dan dönen ve yukarıda zikredilen bir jandarmanın bu çete tarafından gasp edilmiş olan silahı da terk edilen silahlar arasında bulunmuştur.⁷⁸

⁷³ ATASE, İSH, 45/32, lef.1; ATASE, İSH, 45/32, lef.3; ATASE, İSH, 444/39, lef.3.

⁷⁴ ATASE, İSH, 444/39, lef.1; ATASE, İSH, 444/39, lef.2.

⁷⁵ ATASE, İSH, 444/39, lef.3.

⁷⁶ ATASE, İSH, 45/32, lef.2; ATASE, İSH, 45/32, lef.4.

⁷⁷ BOA, DH.EUM.AYŞ. 16/90, lef.1.

⁷⁸ BOA, DH.EUM.AYŞ. 17/66, lef.1.

Pontus çeteleriyle işbirliği halinde hareket eden Ermeniler de mevcuttu. Maçka Kazası Kaymakamlığının Trabzon Vilayetine gönderdiği 27 Temmuz 1919 tarihli rapora göre, takriben bir ay önce Trabzon'dan köylerine gitmekte olan Gümüşhane halkından bazı kişiler Marzalak adlı yerde Rum ve Ermeni çeteleri tarafından öldürülmüşlerdi. Bunun haber alınması üzerine arama ve inceleme için bölgeye bir müfreze gönderilmişti. Müfrezenin yaptığı aramalarda Marzalak'taki hanların otuz kırk metre batısında ve Larhan Yaylası'ndan gelen ırmak içerisinde kolları bağlı olduğu halde cesetler tespit edilmişti. Henüz hüviyetleri tespit edilemeyen cesetlerin nehir içinde bulunan çene ve kol kemikleri dâhil olmak üzere bütün parçaları çıkarılarak bir torbaya konulmuş ve merkeze nakl edilmişti. Yapılan incelemeler neticesinde öldürülenlerin Bağçecik köyü sakinlerinden oldukları tespit edilmişti. Jandarma Kumandanlığının bildirdiğine göre bu cinayetleri işleyen çete Rum ve Ermenilerden oluşmaktaydı. Çete reisi Krom'un Mohare Mahallesi'nden Yankooğlu Nikola(Niko) idi. Ayrıca failer arasında Elestros Mahallesi'nden Cirdoğullarından Todoroglu Yanko, Uludena Mahallesi'nden Şinosoğlu İstavri ve Frankandoz Mahallesi'nden Papas Kristosomoğullarından Gırrayeloğlu İliya ve Hamsiköy'ün Yenakandoz Mahallesi'nden ve Krom'un Dosyo Mahallesi'nde oturan Papaz'ın Damadı Kostantin ve Trabzon'un Marna köyünden henüz isimleri tespit edilemeyen 2 Ermeni oldukları ve failerin halen firarda ve eşkıyalık yaptıkları Jandarma Kumandanlığından verilen rapordan anlaşılmıştı.⁷⁹

4. Pontus Çeteleriyle Mücadele Eden Kalfa Süleyman Çetesi

Mondros Mütarekesi'yle birlikte Karadeniz'de faaliyete geçen Pontusçu çetelere karşı Giresun'da Osman Ağa ve Gümüşhane'de Süleyman Bey gibi Müslüman çeteler de ortaya çıkmıştı. Ancak işgalci güçlerin ve Pontusçu Rumların, bu çetelerin Hristiyanlara saldırdıklarına dair iddialarını boşa çıkarma adına Müslüman çetelerin faaliyetleri küçümsemmiştir. Zira 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, 21 Mayıs 1919'da Samsun'da 9. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği raporda Gümüşhane ve Trabzon civarında mevcut Müslüman çetelerin hiç bir öneme sahip bulunmadıklarını ifade etmişti.⁸⁰ Mustafa Kemal Paşa ise 24 Mayıs 1919'da Harbiye Nezaretine gönderdiği raporda Rum çetelerin Müslümanlar aleyhinde saldırılarını ortaya koymuş, İslam çetelerinin az sayıda da olsa var olduklarını, otorite boşluğundan doğduklarını, siyasi maksatlarının bulunmadıklarını ve Hristiyanlara karşı saldırgan bir tutum izlediklerini belirtmiştir.⁸¹ Trabzon ve çevresine dair verdiği malumata göre bölgede Müslüman

⁷⁹ BOA, DH.EUM.AYŞ. 17/82, lef.1,3.

⁸⁰ ATASE, İSH, 14/88, lef.2.

⁸¹ ATASE, İSH, 14/133, lef.1; ATASE, İSH, 14/133, lef.2; ATASE, İSH, 14/133, lef.3; ATASE, İSH, 14/133, lef.4; ATASE, İSH, 14/133, lef.5.

birkaç çete vardır ve bunlar mevcut otorite boşluğundan doğmuşlardır. Bunlar arasında tehcir işlerinden dolayı halen firari olan Topal Osman Ağa'nın çetesi en önemlisi olup Giresun ve doğu taraflarında ciddi bir hadise yaşanmamıştır. Müslüman çeteleri arasında ara sıra bazı öldürme gibi adi vakalar yaşansa da çetelerin ne eşkıyalık ne de siyasi amaçları yoktur.⁸²

Mustafa Kemal Paşa, Gümüşhane ve çevresindeki Müslüman çetelerin siyasi amaçlarının bulunmadığını söylemişse de 15. Kolordu Kumandanlığının 9 Ekim 1919'da Harbiye Nezaretine gönderdiği raporda Maçka ve Santa mıntkasında eşkıyalık yapan Efkalidis çetesine karşı Gümüşhane'de Süleyman Bey çetesinin faaliyet gösterdiği bildirilmiştir. Kazım Karabekir Paşa, raporunda belirttiğine göre Trabzon'un Yomra nahiyesinden ve Rum çetelerinin zalimce hareketlerinden bıkip dağlara çekilenler arasında Süleyman adındaki birinin liderliğindeki Müslüman çetesi de Rumların saldırılarına karşılık faaliyetlerine başlamıştır. Bu çete 26 Eylül 1919'da Trabzon'dan Santa'ya dönen bazı Rumları soymaya teşebbüs etmiş, 6 kişiyi yaralamış ve Kromlu Lisandoro adındaki bir köylünün eşya ve parasını gasp etmiştir.⁸³ 27 Eylül 1919'da ise Gümüşhane'de Kalfa Süleyman ve yirmi beş kadar silahlı adamı Santa'ya gitmekte olan Karamallı Lişan adlı bir Rum'un eşya ve paralarını gasp etmiştir.⁸⁴ Kalfa Süleyman Çetesi, 5 Ekim 1919'da Gümüşlü mevkiinde Efkalidis çetesinden 10 kişiyi öldürmüş, 2 kişiyi yaralamıştır.⁸⁵

Kalfa Süleyman çetesinin bu faaliyetleri sadece Efkalidis çetesini değil Gümüşhane ve çevresindeki Rumları da korku ve endişeye sevk etmiştir. Bu durum, metropolit raporları merkezinde Yunanistan'ın başkenti Atina'da 14 Ocak 1922'de Pontus Merkez Komisyonu tarafından yazılan propaganda eseri Kara Kitap'ta da yer bulmuştur. Sözkonusu kitapta Kalfa Süleyman'dan 'azılı katil Süleyman Kalfa' olarak bahsedilmekte ve Türk jandarmalarla birlikte hareket ettiği iddia edilmekteydi. Onun 1919 Eylül ayının ilk günlerinde 15 adamı ve jandarmalarla birlikte Sürmene köyüne girerek İlia adlı bir Rum'u 'acımasızca' dövdüğü ileri sürülmekteydi.⁸⁶ Diğer Rum kaynaklarına göre de Süleyman Kalfa, bölgedeki en güçlü Türk çetesi idi ve başta Efkalidis olmak üzere Pontusçu hareketleri ortadan kaldırmaya çalışmaktaydı. Kromnaean Zacharias Mousikidis, 88 sayılı Pontiaki Estia gazetesinde Süleyman Kalfa'nın Efkalidi çetesine bir saldırısını şöyle anlatmıştır:

⁸² ATASE, İSH, 14/133, lef3; ATASE, İSH, 14/133, lef.4; ATASE, İSH, 24/82, lef.1.

⁸³ BOA, DH.EUM.AYŞ. 26/24, lef.17.

⁸⁴ BOA, DH.EUM.AYŞ. 26/24, lef.11-12.

⁸⁵ BOA, DH.EUM.AYŞ. 26/24, lef.17-18.

⁸⁶ Papadopoulus, a.g.e., s.246.

“Eylül 1921’in başlarında Santa’da 300 kadın ve çocukla birlikte 100 “özgürlük savaşçısı” mağarada toplanmışken birden Süleyman Kalfa çetesi tarafından sarılmışlardı. Süleyman Kalfa’nın Türk çete mensupları onlara saldırdı ve teslim olmalarını istedi. Efkalidis çetesinin ikinci komutanı Dimitrios Tsirip öne çıkarak teslim olmayacaklarını bildirdi. Bunun üzerine Süleyman Kalfa çetesi silahla karşılık verdi, kafasına isabet eden mermi onu öldürdü. Efkalidis ikinci kumandanının öldüğünü görür görmez bir plan hazırladı. Adamlarından 10 Rum gencinin 10 tabancası vardı. Bu tabancalar otomatik olup ateşlendiklerinde makineli tabanca izlenimi vermektedir. Efkalidis, 10 gence birlikte ateş emri vermiştir. Bunun üzerine otomatik tüfek izlenimi verilmiş ayrıca bir de el bombası atınca Süleyman Kalfa çetesi korku içinde kaçtı.”⁸⁷

Pontus Merkez Komisyonu tarafından hazırlanan Kara Kitap’ta Gümüşhane’deki Müslüman çetelerinin Rumlara karşı saldırıları ise şu şekilde verilmiştir:

“Trabzon’dan dört saat uzaklıktaki Trabzon-Gümüşhane ana yolunda her gün soygunlar ve hatta alenen kadınlara tecavüz olayları meydana geliyordu. Trabzon Metropolitisi 11 Ağustos’ta şunları yazdı: Durum her gün daha kötüye gidiyor, kısmen mevcut olan güvenlik de yavaş yavaş kayboluyor ve Rum unsurlara karşı duyulan nefret devamlı olarak artıyor. ...Önceki gün iki genç Rum, trajik bir biçimde öldürüldüler... Dört gün önce, hepsi de tanınan Türklerden oluşan bir çete, gece vakti Torul’un Tsimercu Moudjeni köyüne girerek, köyü baştan aşağı yağmaladı.⁸⁸ Herriana (Gümüşhane’nin Kazası?) Yine aynı ayda (Eylül), Yukarı-tarsuskolu köyünün bekçisi Vasilios Tazidis, köyün içerisinde iken vuruldu...⁸⁹ Tiroul-Mouzena-Tsimera: 11 Ekim’de iki adamla üç kadın, Trabzon’dan köyleri, Tsimera’ya gitmekteydiler. Altas Dağı’ndan geçerken, iki eşkiya tarafından sürekli ateş edilerek durduruldular. Eşkiyalar, hepsini soyduktan sonra Lazaros Moshopoulos’u öldürüp, Mari Gueivenidis adındaki kadını ve George Moshopoulos adlı diğer kişiyi yaraladılar.⁹⁰ 9 Kasım’da Trabzon’dan gelmiş olan, Santa’lı Rum Isaak Kovacı, akşam vakti Komera’ya dönerken kayboldu.⁹¹ 1919 Ocak ayının ilk günlerinde Kremasti Rahibe Manastırı civarında yaşayan Türkler manastırı basarak her şeyi, hatta kapılarla pencereleri bile aldıktan sonra, manastırı tahrip ettiler. Yine aynı zamanda, Tsicanoe ve Yağmurdere ile diğer bölgelerin yerlilerinin de dâhil oldukları güçlü bir Türk çetesi, Trabzon’dan Santa’ya gitmekte olan 100 kadar erkek ve kadından oluşan bir grup Santalı’ya saldırdılar. Hepsini soyduktan sonra Kimisli denene yere geldiklerinde yedi erkek ve üç kadını öldürüp gittiler. Yukarıda belirtilen olayla aynı zaman-

⁸⁷ http://wikivisually.com/wiki/Euclides_Kourtidis, et.15.07.2017.

⁸⁸ Papadopoulus, *a.g.e.*, s.245-246.

⁸⁹ Papadopoulus, *a.g.e.*, s.247.

⁹⁰ Papadopoulus, *a.g.e.*, s.247.

⁹¹ Papadopoulus, *a.g.e.*, s.248.

larda Ashia ve Kolosia adlı Türk köylerinin yerlileri olan soyguncular tarafından öldürülmüş, her ikisi de Santa'lı olan Gabriel Passalidis ve başka bir şahsın cesetleri bu iki Türk köyünün arasındaki yolda bulundu.⁹²

Kara Kitap'taki Türk birliklerinin Kalfa Süleyman'ı koruduğu, hatta birlikte hareket ettiği iddiasının, devrin belgeleri incelendiğinde gerçek olmadığı görülmektedir. Şöyle ki Yağmurdere nahiyesine yakın Aliya köyünde Santalı üç Rum, dükkânlarında öldürülmüş olarak bulunmuştur. Bu olayı intikam fikriyle hareket eden Kalfa Süleyman çetesinin yaptığına karar verilerek 15. Kolordu Kumandanlığı çetenin takibi ve tenkili için Üçüncü Fırkaya emir vermiştir.⁹³ 15. Kolordunun belirttiğine göre Süleyman Bey çetesi, siyasi amaçla hareket eden Efkalidis çetesine karşı nefsi müdafaa amacıyla dağlara çıkmıştır. Buna karşın hangi amaçla olursa olsun takip ve tenkili gerekmektedir. Zira Süleyman çetesinin yapmış olduğu "*cahilane hareketten*" kaynaklı asayiş bozukluğuna son verilmelidir.⁹⁴ Dikkat edilecek olursa 15. Kolordu Kumandanlığı asayışı kim hangi amaçla bozarsa bozsun Rum, Türk vs. ayırmadan duruma müdahale etmiştir. Osmanlı Hükümeti de aynı düşünceyle hareket etmiştir. Gümüşhane Metropolit Vekili İkonomos, 10 Eylül 1919'da Gümüşhane merkezinden Fener'de Rum Patrikliği Kaymakamlığına çektiği telgrafta belirttiğine göre Torul kazasının Avliyana köyünü eşkiyalar basmış, 13 muhacir hane halkına hakaretler ettikten sonra bütün eşya ve erzaklarını gasp etmişlerdi.⁹⁵ Dâhiliye Vekâleti, 22 Eylül 1919'da Trabzon Vilayetine gönderdiği telgrafta Metropolit Vekili İkonomos Todor'un Gümüşhane merkezinden Fener Rum Patrikliğine çektiği telgraf suretinin celp ve mütaalasıyla belirtilen durum hakkında neler yapıldığının bildirilmesini istemiştir.⁹⁶ Metropolit İkonomos'un bahsettiği eşkiya Süleyman Bey çetesi, muhacirler ise Torul'a dönen Rumlar olmalıdır. Kara Kitap'ta iddia edilen diğer olaylar abartılı olmakla birlikte kısmen doğruluk payı da vardır. Zira otorite boşluğunun yaşandığı o yıllarda Gümüşhane'de Müslümanlardan ve Hristiyanlardan çok sayıda eşkiya soygun amacıyla saldırılarda bulunmaktaydılar. Buna dair birkaç örnek verilebilir:

13 Haziran 1918 gecesi Timurcu köyünden Vasil'in hanımı Sotire'nin evi Karl köyünden Minla Ahmet ile Uzun Ali ve isimleri belirlenemeyen 8 silahlı kişi tarafından basılmıştır. Sotire'nin evindeki eşya ve erzak gasp edilmiş ve suçluların takibine başlanmıştır.⁹⁷ Trabzon Vilayetinden 20 Nisan 1919'da Dâhiliye Vekâletine gönderilen tahrirata göre Gümüşhane'nin

⁹² Papadopoulus, *a.g.e.*, s.249-250.

⁹³ BOA, DHEUM.AYŞ. 26/24, lef.17.

⁹⁴ BOA, DHEUM.AYŞ. 26/24, lef.17-18.

⁹⁵ BOA, DH.KMS, 51-2/26, lef.4.

⁹⁶ BOA, DH.KMS, 51-2/26, lef.2.

⁹⁷ BOA, DHEUM.ADL. 43/59, lef.67.

Sicono(?) Dağı'nda 4 kişi öldürülmüştür. Yapılan araştırmalar neticesinde maktullerin katilleri belirlenmiştir. Gümüşhaneli Katyor Salih ve kardeşi Hüsnü ile arkadaşlarının acilen takipleri ve tutuklanarak Trabzon'a gönderilmeleri Gümüşhane Mutasarrıflığına emredilmiştir.⁹⁸ 11 Mayıs 1918'de bir grup silahlı şahıs Torul'un Balahor köyünü basmış ve jandarmalarla girdikleri çarpışmada Jandarma çavuşu ve baskın sırasında Karaçukurlu bir kız çocuğu ile Halil yaralanmışlardır. Yapılan soruşturmada olayın faillerinin Karaçukur ve Araköy Müslüman köyleri halkından silahlı bir soyguncu kafilesi olduğu anlaşılmıştır. Takibat sonuç vermiş, olayın faillerinden Osmanoğlu Mustafa ve biraderi Ahmet, Kokooğlu Halid ve Yazıcıoğlu Mikdad tutuklanmışlar, çaldıkları eşyalar ise geri alınmıştır. Çatışmada yaralanan Jandarma Çavuşu ise bir süre sonra şehit olmuştur.⁹⁹ 12 Haziran 1920'de Gümüşhane'nin Köse mıntıkasında 100 kişilik bir çete çok sayıda ev eşyasını gasb ederek Kuğans/Kovans nahiyesi tarafında kaçmışlardı. Ermeni harekâtı öncesinde Doğu Cephesine katılmak için Erzurum'a giderken Gümüşhane'den geçen 8. Alay, aynı zamanda bu eşkıyanın tenkili ve gerçekleştirdiği olayı incelemekle de görevlendirilmiştir.¹⁰⁰ Dersim ve Erzincan taraflarında faal olan çeteler de Gümüşhane'ye ve Gümüşhanelilere ciddi zararlar vermişlerdir. Erzincan Mevki Kumandanı Yakup ve Mutasarrıf Vekili Zühtü Beylerin 25 Eylül 1921'de Erzincan'dan Merkez Ordusu Kumandanlığına gönderdiği telgrafa göre ticaret amacıyla Erzincan'a gidip dönen Gümüşhane katircıları, Büyükdere adlı yerde eşkıya saldırısına uğramışlardır. Eşkıyalar Gümüşhaneli kafilenin 21 hayvanını gasp etmişlerdir. Jandarma çeteyi takip etmiştir. Takip sonrasında çıkan bir saatlik çatışma neticesinde 15 hayvan kurtarılmışsa da 6 hayvan eşkıyalar tarafından kaçırılmıştır. Çatışma sırasında meşhur eşkıyalardan Pülümür'ün Ragmil köyünden Veli Kaloğlu Rıza öldürülmüştür.¹⁰¹

Yukarıda verilen örneklerden de anlaşıldığı gibi, siyasi amaçla hareket etmeyen Müslüman, Gayrimüslim ayırmayan bu eşkıyaların da tenkili için askeri birlikler büyük çaba göstermişlerdir. Öte yandan Ordu Müfettişi olarak Mustafa Kemal Paşa'nın bölgede yaptığı incelemeler sonrasında hazırladığı raporda, Pontuslu çetelerin Rum köylerine dahi saldırarak işgal güçlerinin dikkatini bölgeye çekmeye çalıştıkları anlaşılmıştır.¹⁰² Bundan hareketle Kara Kitap'ta Rum Metropolit raporları ve mektupları merkezinde kaydedilen olaylarda Rumlara saldıranların devlet destekli Müslüman çeteler olarak gösterilmesi gerçek dışı olup, işgal güçlerinin bölgeye çekilmek

⁹⁸ BOA, DHEUM.AYŞ, 5/67, lef.1.

⁹⁹ BOA, DHEUM.ADL. 43/59, lef.75.

¹⁰⁰ ATASE, İSH, 1028/59, lef.22.

¹⁰¹ ATASE, İSH, 1259/56, lef.1.

¹⁰² ATASE, İSH, 14/133, lef.1, ATASE, İSH, 14/133, lef.2; ATASE, İSH, 14/133, lef.3; ATASE, İSH, 14/133, lef.4; ATASE, İSH, 14/133, lef.5.

istenmesi amacını taşımaktaydı. 1922'de Pontus Merkez Komitesi de Anadolu'da Rumların sözde soykırıma tabi tutulduğu algısının uluslararası alanda oluşturulması gibi siyasi amaçla yazıldığı düşünülürse belirtilen iddiaların doğruluk oranı takdir edilebilir.

5.Gümüşhane ve Çevresinde Pontusçulukla Mücadele

Rus işgalinin hemen sonrasında Gümüşhane'de devlet kurumları yeni binalarında teşkil edilerek tekrar otorite kurulmaya çalışılmıştır.¹⁰³ Şehirin iç asayişinin sağlanmasında önemli rol oynayan Polis Dairesi, Rus işgalinin sona ermesinden sonra Mart 1919'da yeniden kurulmuştu.¹⁰⁴ Gümüşhane'deki polisler Polis Mecmuası'na abone olup göreviyle ilgili gelişmeleri takip etmekteydiler.¹⁰⁵ Bununla beraber sayılarının azlığı nedeniyle Gümüşhane merkezde dahi asayişi sağlamakta zorlanıyorlardı.¹⁰⁶ Bu nedenle Pontusçu çetelerle mücadelede jandarma önemli rol oynamıştır. 18 Haziran 1919 tarihi itibarıyla Maçka'dan Gümüşhane'ye kadarki kısımların sorumluluğu iki jandarma taburunda idi. Gümüşhane'de bulunan jandarma taburunun sorumluluk alanı Zigana Dağı zirvelerinden Vavuk Dağı zirvelerine kadardı. Zigana Dağı zirvesinde, Zigana köyünde, Torul'da, İkisu'da, Daltaban'da, Pirahmet'te beşer kişilik sabit jandarma müfrezeleri vardı. Pontus çetelerinin yatağı durumundaki Santa'da ise Mülazım Lütfi Efendi kumandasında 10 kişilik jandarma kuvveti görev yapmakta, ancak sayıca yetersiz oldukları için takibat görevi yeterince yürütülememekteydi. Bu jandarma müfrezesi Maçka'daki jandarma taburuyla irtibatla olsa da müstakil özelliğe sahipti.¹⁰⁷ Bütün bunlara rağmen gerek polis, gerekse jandarma Pontus çeteleriyle etkili mücadele edebilecek sayıda değildi.

Milli Mücadelenin başlangıcında savaş hali nedeniyle suçluların yakalanmasında jandarma ve polisin yanı sıra asker de görev almıştı. Milli Mücadelenin hemen başında Gümüşhane ve çevresindeki Pontusçu hareketler istihbarat kaynaklarınca tespit edilmişti. Hükümet ilk tedbir olarak Gümüşhane'ye askeri birlik takviyesi yapılmasına karar vermişti. Dâhiliye Nezareti, 29 Nisan 1919'da Harbiye Nezaretine gönderdiği tezkerede Gümüşhane'de Rumlardan 40-50 kişilik bir Pontus çetesinin teşkil edilmekte olduğu ve bu çetenin faaliyete geçmesi için Avrupa'ya giden Trabzon Metropolitinden haber beklediklerinin istihbarat kaynaklarından öğrenil-

¹⁰³ BOA, DH.MB.HPS. 32/19, lef.2; BOA, DH.MB.HPS. 32/19, lef.1; BOA, DH.MB.HPS. 33/35, lef.1, 3, 4.

¹⁰⁴ BOA, DH.EUM.MH, 201/56.

¹⁰⁵ BOA, DH.EUM.MH. 149/67; BOA, DH.EUM.PMC. 3/99; BOA, DH.EUM.PMC. 4/8; BOA, DH.EUM.PMC. 7/19.

¹⁰⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, C: 13, Ankara 1975, TBMM Matbası, s. 86; <http://www.trabzon.pol.tr/Sayfalar/Polisin-Tarihcesi.aspx>, et.10.04.2017.

¹⁰⁷ ATASE, İSH, 444/32, lef.1.

diğini belirtmişti. Tezkereye göre Gümüşhane ve çevresinde siyasi amaçlı çete faaliyetleri başlaması halinde silah, teçhizat ve jandarma sayısının yetersizliği nedeniyle çeteler etkisiz hale getirilemeyecek, asayiş sağlanamayacaktır. Dâhiliye Vekâleti, 15. Kolordu Kumandanlığına ve Trabzon Vilayetine durumu bildirmişti. Gümüşhane'deki jandarmanın kuvvetlendirilmesi ve yeniden düzenlenmesine kadar geçecek sürede jandarmaya gerekli desteği sağlamak üzere bir nizamiye taburunun Gümüşhane'ye sevk ve yerleştirilmesini istemişti. Öte yandan Dâhiliye Nezareti, Harbiye Nezaretince de bölgedeki gerekli makamlara emirlerin verilmesini talep etmişti.¹⁰⁸ Dâhiliye Vekâletinin Gümüşhane'de harekete geçmeyi bekleyen Rum çetelerine karşı tedbir için bir tabur gönderilmesi isteği, Erzurum Vilayetindeki işe sorunuyla birleşmişti.¹⁰⁹ Harbiye Nezareti, 3 Mayıs 1919'da 15. Kolordu Kumandanlığına gönderdiği şifrede Erzurum'daki işe buhranını azaltmak ve hükümetin otoritesini artırmak için bir fırkanın Bayburt ve Gümüşhane mıntıklarına gönderilmesinin düşünüldüğünü bildirmişti.¹¹⁰ 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa bu talebe olumlu yanıt vermişti. Zaten o da atandığı görevi için kısa süre önce deniz yoluyla İstanbul'dan Trabzon'a, oradan Gümüşhane yoluyla Erzurum'a gelmişti. Gerek kendi gözlemleri gerekse bölgede yaptığı incelemelerde Pontusçu hareketlerin önemli bir sorun olduğunu fark etmişti. Bölgede Rumların azınlıkta olduğu gerçeğinden hareketle, Gümüşhane'nin de içinde bulunduğu Trabzon Vilayetinin Pontus adına dışarıdan işgal edilmedikçe Rumların önemli bir hareket yapamayacağı düşüncesindeydi. Fakat böyle bir hareket olması halinde birden bire Bayburt'a kadarki bölgenin tehlikeye düşeceği endişesiyle 3. Fırka'nın Gümüşhane-Trabzon bölgesinde bulunmasını uygun görmüştü. Karabekir Paşa, 3. Fırkayı 20 Mayıs'ta Erzurum'dan geçerken teftiş etmiş, daha sonra Erzurum'a gelen Fırka Kumandanı Halit Bey'le görüşmüştü. İngilizlerin aracılığıyla Harbiye Nezaretinin Halit Bey'i İstanbul'a çağırması meselesini konuşmuşlardı. Karabekir Paşa İstanbul'a gitmemesini, kesin emrini verinceye kadar Bayburt'ta kalmasını Halit Bey'e bildirmişti.¹¹¹

Neticede 3. Kafkas Tümeninin 8. Alayının Gümüşhane Trabzon mıntıkasına, 11. Alayın Arhavi, Hopa mıntıkasına, 3. Fırka Karargâhının da Trabzon'a hareket etmelerine karar verilmişti.¹¹² 29 Mayıs 1919 tarihi itibarıyla 3. Kafkas Fırkasının 11. Alayı Hopa ve Arhavi mıntıklarına ulaşmış, 1 Haziran 1919'da ise 3. Fırka Karargâhı Trabzon'a intikal

¹⁰⁸ ATASE, İSH, 32/61, lef.6.

¹⁰⁹ ATASE, İSH, 32/61, lef.3.

¹¹⁰ ATASE, İSH, 32/58, lef.1

¹¹¹ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, C: I, s.68.

¹¹² ATASE, İSH, 21/25, lef.2; ATASE, İSH, 29/50, lef.1; ATASE, İSH, 32/68, lef.3.

etmişti.¹¹³ Haziran sonunda ise 8. Alay Karargâhı Gümüşhane'ye, Alayın 1. Taburu Cevizlik'e, 3. Taburu ise Torul'a ulaşmışlardı. 13 Temmuz 1919 itibariyle 3. Kafkas Fırkasının karargâhı Trabzon'da olup kuvvetleri Bayburt-Gümüşhane-Ardasa-Trabzon¹¹⁴-Rize-Atina-Arhavi mıntıklarında, yani bir kısmı Erzurum, diğer kısmı Trabzon Vilayetindeydi.¹¹⁵

İngilizlerin girişimleriyle hakkında tutuklama kararı çıkarıldığı için 3. Fırkaya resmen Erkan-ı Harb Kaymakamı Abdi Bey vekâlet edecekti.¹¹⁶ Halit Bey ise fırkasını gayri resmi olarak Torul'dan idare edecekti. Halit Bey, daha sonra Temsil Heyeti adına Mustafa Kemal Paşa tarafından Trabzon ve havalisi Kuvayı Milliye komutanı olarak görevlendirilmişti. Halit Bey'in de faaliyetleriyle Trabzon ve çevresinde güçlü bir Kuvayı Milliye teşkilatı kurulmuştur.¹¹⁷ Teşkilat bünyesinde bölge halkı Trabzon ve yöresinde Osmanlı ve Rus silahlarıyla teçhiz edilmiştir. Gümüşhane-Torul-Şiran-Kelkit bölgesinde Teğmen İbrahim komutasında 1000 kişiden oluşan IV. Grup bulunmaktaydı. Grupta halkın ileri gelenleri şunlardı: Osman Ağa, Katip Ahmet Efendi, Hacı Emin Efendi, Kara İbrahimzâde, Dumaşzade Hüsnü Ağa, Tokatlı Ziya Bey. Gümüşhane'deki bu Kuvayı Milliye teşkilatı Binbaşı Vehbi komutasındaydı.¹¹⁸

Halit Bey'in Torul'daki varlığı özellikle Santa Yaylası'nı üs olarak seçen Pontuslu çeteleri engelleme adına önemli olmuştur.¹¹⁹ Haziran 1919'un başında Pontus yatağı haline gelen Santa'ya genel bir askeri harekât düzenlenmişti. Yine Santa'da Mülazım Lütfi Efendi komutasında 10 kişilik jandarma kuvveti ile asayiş sağlanmaya çalışılmıştı.¹²⁰ Halit Bey liderliğindeki Türk askeri, milis kuvvetleri ve jandarma birliklerinin kararlı mücadelesi Pontusçu çetelerin faaliyet alanını daraltmıştı. Gümüşhane ve Trabzon taraflarındaki en güçlü Pontus çetesi Efkalidis dahi teslim olma girişiminde bulunmuştu. 15. Kolordu Kumandanlığının 9 Ekim 1919'da Harbiye Nezaretine gönderdiği raporda Maçka ve Santa mıntıkasında eşkıyalık yapan Efkalidis'in 12 silahlı adamıyla Hükümetin şiddetli takibatı neticesi olarak 7 Eylül 1919'da Hükümetten "aman dilediği" bildirilmiştir.¹²¹ Efkalidis çetesi, 15 Haziran 1919'da Maçka Kaymakamlığına teslim olacağını bildirerek Meryem Ana Manastırı'na gelmiş ve Kaymakamla görüşürken başka bir meselenin takibiyle görevli jandarmaların da manastıra

¹¹³ ATASE, İSH, 32/68, lef.1.

¹¹⁴ ATASE, İSH, 32/74, lef.1.

¹¹⁵ ATASE, İSH, 32/74, lef.2..

¹¹⁶ ATASE, İSH, 32/60, lef.1; ATASE, İSH, 40/66, lef.1; ATASE, İSH, 206/7, lef.1.

¹¹⁷ Özel, a.g.e., s. 103.

¹¹⁸ Özel, a.g.e., s. 104.

¹¹⁹ Mehmet Bilgin, "Pontos Meselesine Tarihsel Bakış", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Ankara 2007, s.57.

¹²⁰ ATASE, İSH, 444/32, lef.1.

¹²¹ BOA, DHEUM.AYŞ. 26/24, lef.15.

gelmesi üzerine Efkalidis ve çetesi ani bir hareketle jandarmaların silah ve eşyalarını alarak kaçmışlar ve yine eşkıyalığa başlamışlardır.¹²² Efkalidis çetesi, yeni Rumların katılımlarıyla daha da büyümüştür. 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'nın 4 Ağustos 1919'da Harbiye Nezaretine bildirdiğine göre¹²³ Santa'da Efkalidis'in reislik ettiği Rum çetesi 160 kişiden ibaret olup 110 kişilik ve 50 kişilik iki grup halinde gezmekteydiler. Çetenin ne suretle ve kimlerle ilişki içerisinde ve kimlerin himayesinde bulunduğu araştırılmaktadır.¹²⁴

Pontuslu çetelerle başarılı askeri mücadele hız kesmeden devam etmiş, bazı Pontus çeteleri etkisiz hale getirilmişti. Fevzi Paşa başkanlığındaki tahkik heyetinin 25 Ağustos 1919'da Harbiye Nezaretine gönderdiği telgrafa göre Trabzon'dan Torul'a kadar olan kısımda bulunan muhafız taburları bölgede asayiş sağlamışlar, Rum çetelerinin bir kaçını ortadan kaldırmışlardı. Bu nedenle Gümüşhane'deki yolların asayiş son derece mükemmel hale gelmişti.¹²⁵ Fevzi Paşa'nın, 2 Kasım 1919'da Harbiye Nezaretine gönderdiği raporda ise Pontus hayalinin başarıya ulaşamaması üzerine Santa çetesinin bir kısmının dağılmış diğer kısmının ise ortadan kaldırılması için askerlerin gayretlerine başvurulduğunu belirtmişti.¹²⁶

Gümüşhane'de askeri ve mülki idareler ortak hareket ederek Pontusçu çetelere aman vermemişlerdir. Pontusçu çetelerin hızla tasfiye edilmesi, tarihte sürekli yapıldığı gibi, Rumlar arasında 'Türkler Hristiyanları yok ediyor' propagandasına dönüştürülmüştür. Batum'da Pontus Cemiyeti tarafından çıkarılan Rumca Eleftiros Pontus gazetesinin Trabzon özel muhabiri 20 Kasım 1919 tarihinde gazeteye "Alafsanatos" yani "A.Ölüm" imzasıyla bir makale göndermişti. Trabzon başta olmak üzere Gümüşhane ve çevre yerler Rumları için önemli bir propaganda kaynağı olabilecek durum karşısında askeri tedbirler alınmıştır. 3. Fırka Kumandanı Vekili Atıf Bey, 3 Ocak 1920'de Bayburt'ta bulunan 9. Fırka Kumandanı Halid Bey'e durumu bildirmiş, makalenin tercüme edilerek gerekli makamlara gönderildiğini belirtmiştir.¹²⁷ Öte yandan Gümüşhane ve Trabzon Metropolitlikleri Fener Rum Patrikhanesine gönderdikleri raporlarda hükümetin Pontusçularla yaptığı mücadeleyi farklı bir mecraya taşımışlar, hükümet kuvvetlerinin sivil Rum halkına zulüm yaptıklarını iddia etmişlerdi. 1922 yılında Pontus Merkez Komitesinin Kara Kitabı'na da girecek bu raporlardan Gümüşhane'ye dair olanları şöyle idi:

¹²² BOA, DH.EUM.AYŞ. 26/24, lef.15-17.

¹²³ ATASE, İSH, 618/32, lef.1; ATASE, İSH, 45/32, lef.2; ATASE, İSH, 45/32, lef.4.

¹²⁴ ATASE, İSH, 45/32, lef.2; ATASE, İSH, 45/32, lef.4.

¹²⁵ ATASE, İSH, 37/74, lef.2; ATASE, İSH, 45/32, lef.4.

¹²⁶ ATASE, İSH, 45/43, lef.1.

¹²⁷ ATASE, İSH, 393/146, lef.1.

“Kapıköy Kondu: 12 Eylül 1919’da Nicolas Bektaşidis, amcası Panayoti’nin koyunlarını otlatırken, Gümüşhane komutanının gönderdiği yedi atlı jandarma, 28 koyunu zorla alarak, Cevzlik’e götürdüler.¹²⁸

1920 Haziran ayı başlarında bir Türk, kimliği bilinmeyen kişilerce öldürüldü. Sözde Santa’lı olan katilleri tutuklamak üzere Santa’ya bir grup asker gönderildi. Askerler, Hristiyanları tutuklayıp hapsederek ve öldüresiye döverek, 2 aydan fazla orada kaldılar. Ancak Ağustos ayının ortalarına doğru mahalli yetkililer, Santalı’ların barışsever, suçsuz insanlar olduklarına ikna olduktan sonra askerleri oradan çektiler.¹²⁹

İç bölgelerdeki Hristiyanların sığınmacı olarak geldikleri Herriana’nın köylerinde, bu zavallı insanlara Amerikan Yardım Komitesi tarafından verilmiş olan erzak ve hayvanları, ellerinden alındı. Hükümetin bunları, Hristiyanların yetkililere olan borçlarının bakıyesi olarak aldığı bildirildi.¹³⁰

23 Nisan 1920’de TBMM Hükümetinin kurulması ve Karadeniz’deki Pontusçularla planlı bir mücadeleye girişmesi Gümüşhane ve çevresindeki Pontusçu çetelerin umutlarını kırmıştır. Karadeniz’de Pontusçu çetelere karşı etkili mücadele için 9 Aralık 1920’de Üçüncü Kolordu lağvedilerek Merkez Ordusu kurulmuştu.¹³¹ Yunan Donanmasının Ereğli’yi ve İnebolu’yu bombardıman etmesi, yine Yunan savaş gemilerinin Bartın’ın kuzey doğusunda seyr etmesi, düşmanın karaya çıkma ihtimalini doğurmuştur. Karadeniz’de onlara yardımcı olabilecek Rumların bulunmasından dolayı bir tedbir gereği Karadeniz kıyıları 12 Haziran 1921’de savaş bölgesi ilan edilmişti.¹³² Bundan sonra bölgeye olası Yunan çıkarmasını kolaylaştıracağı gerekçesiyle Rumlar önce silah altına çağrıldılar, çağrıya uymayanlar ise silaha sarıldılar.¹³³ Bunun üzerine daha etkili tedbirler alındı. Trabzon ve ilçelerinde Müslim ve gayrimüslim efradın bir hafta ila 15 gün içerisinde bağlı oldukları askerlik şubelerinden belge almaları uygulamasına gidildi. Mahalli ihtiyar heyetlerinin de yardımlarıyla Trabzon’un Hristiyan mahallerinde yapılan aramalarda belgesi olmayan 439 kişi yakalanmış, 286’sı kamyonlarla, 173’ü yaya olarak Gümüşhane ve Erzincan’a sevk edilmişlerdi.¹³⁴ Daha da önemlisi TBMM Hükümeti tarafından alınan ve 16 Haziran 1921’de yürürlüğe giren bir kararla, 15-50 yaş arasındaki Rumların sözde Pontus devleti için dağlara çıkmış çetelere destek verdikleri gerekçesiyle iç bölgelere sevkleri öngörül-

¹²⁸ Papadopoulus, *a.g.e.*, s.247.

¹²⁹ Papadopoulus, *a.g.e.*, s.253.

¹³⁰ Papadopoulus, *a.g.e.*, s.247.

¹³¹ Yüksel Küçükler-Hikmet Öksüz, *Tarihsel Arka Planıyla Pontus Meselesi*, AVİM Yayınları, Trabzon 2017, s.49.

¹³² Yerasimos, *a.g.e.*, s. 420.

¹³³ Çapa, *Pontus Meselesi*, s.116-117.

¹³⁴ Mesut Çapa, “Türkiye Büyük Millet Meclisi’in Pontusçu Rumlara Karşı Aldığı Tedbirler, Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Ankara 2007, s. 412.

müştü.¹³⁵ Bu kapsamda Trabzon Rumları Zigana ve Gümüşhane yoluyla iç bölgelere gönderilmişlerdir. Zigana civarındaki Pontus çetelerinin bunlara yönelik muhtemel bir saldırısını engellemek için Maçka ve Hamsiköy civarında bir nizamiye müfrezesi bulundurulması Gümüşhane Mutasarrıflığına bildirilmişti.¹³⁶ Bu doğrultuda Gümüşhane'den de bazı Rumlar dâhile sevk edilmişlerdi. Trabzon ve Gümüşhane'deki Rumların iç bölgelere sevkleri İngilizler tarafından propaganda malzemesi yapılmıştı. Yarbay Rawlinson Ekim 1921'deki yolculuğu sonrasında Gümüşhane ve Trabzon'da Rumların sevklerine dair şunları belirtmiştir:

“..Erzurum'dan ayrılışımızın 10. gününde hiçbir olay yaşanmadan Trabzon'a ulaştık. Ancak, daha öncesinde Rumlar tarafından yoğun bir şekilde tarım yapılan verimli vadilerin ve kıyı şeridinin bu sefer neredeyse terk edildiğini, köylerin boşaltıldığını ve hasadın biçilmeden kaldığını farkettim. Ayrıca yolda, iç bölgelerdeki hapishanelere doğru götürülen birçok Rum esiriyle de karşılaşmıştık. O halde Rum nüfusunun, artık çok azının hayatta kaldığı Ermeni esirlerinin yerine geçerek iç kesimlere doğru sürgün edildiği anlaşılıyordu.”¹³⁷

Alman tedbirler ve Gümüşhane'deki askeri ve mülki makamların ortak hareket etmeleri asayişin yeniden tesisi için çok önemli olmuştur. TBMM Başkan Vekili Gümüşhane Mebusu Hasan Fehmi Bey, izinli olarak memleketine gittiğindeki gözlemlerinden yola çıkarak 15 Haziran 1921'de hazırladığı ve TBMM Başkanlığına gönderdiği raporda Gümüşhane'deki asayişin sağlamlığına dikkat çekmiştir. Hasan Fehmi Bey'in raporuna göre Trabzon'da başta Sürmene ve Yomra olmak üzere asayişsizlik çok fazladır. Buna karşın Gümüşhane'de asayiş oldukça iyidir. Gümüşhane'de son altı ay zarfında önemli bir vukuat dahi olmamıştır. Hasan Fehmi Bey bu sonucu, tesadüfi bir hâle ve mülki memurların görevlerini iyi şekilde yapmalarına bağlamıştır.¹³⁸

Öte yandan bölgede Pontusçulukla hukukî alanda da mücadele edilmiş, ele geçirilen Pontus çeteleri ve üyeleri yargılanmışlardı. TBMM 18 Eylül 1920'de birçok yerde olağanüstü yetkilerle donatılmış mahkemeler kurmuştu.¹³⁹ Gümüşhane'de ve Trabzon'da Pontusçu hareketlerle mücadele adına geçici olarak Trabzon'da kurulan İstiklal Mahkemesi önemli görevler yapmıştı. TBMM, Mili Mücadele sürecinde asayiş bozanlarla, askerden kaçanlarla, TBMM'nin iradesine karşı çıkıp isyan edenlerle mücadele için İstiklal Mahkemelerinin kurulmasına karar vermişti. Genelkurmay Başkanı

¹³⁵ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 420; Çapa, *Pontus Meselesi*, s.117.

¹³⁶ Çapa, *Pontus Meselesi*, s.118.

¹³⁷ Rawlinson, *a.g.e.*, 372.

¹³⁸ *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, 1000285/79-2.

¹³⁹ Küçükler-Öksüz, *a.g.e.*, s.50.

Albay İsmet Bey, 18 Eylül 1920'de TBMM'de hükümet adına söz alarak kolordulara göre belirlenen 14 mıntıkada İstiklal Mahkemelerinin kurulmasını teklif etmişti. İsmet Bey'e göre bunların 7'sinin aciliyeti vardı. Teklif edilen 14 mıntıka içerisinde Gümüşhane ve Trabzon Vilayeti de bulunmaktaydı. Bununla beraber buranın da acil olduğu belirtilen 7 mıntıka içerisinde olup olmadığı ifade edilmemişti.¹⁴⁰ Yapılan müzakerelerde acil olan 7 mıntıka arasına Trabzon Vilayeti alınmamıştı.¹⁴¹ Bununla beraber ortaya çıkan ihtiyaç nedeniyle TBMM 2 yeni İstiklal Mahkemesi açılması teklifinde daha bulunmuştu. Bunlardan biri de Trabzon'du. Trabzon İstiklal Mahkemesi: Trabzon, Lazistan, Giresun, Gümüşhane, Karahisar-ı Şarki, Erzincan, Erzurum ve Bayezit'teki davalara bakacaktı.¹⁴² Bu mahkemede Gümüşhanelilerin de davaları görülecekti. Buna karşın uygulama böyle olmamış, Pontusçuların davaları Amasya İstiklal Mahkemesinde yürütülmüştür.¹⁴³ 10 Ekim 1921'e kadar süren yargılamalar neticesinde, Osmanlı Devleti'nin bir parçasını ayırarak Pontus Devleti kurmaya teşebbüs, çete kurarak halkı öldürmek ve asker kaçağı olmaktan 3'ü Müslüman, 174'ü Rum olmak üzere 177 kişi idam edilmiştir. 74 kişi gıyaben idam, 10 kişi kürek cezasına çarptırılmıştır. 2 kişi hapis, 34 kişi sürgün, 1 kişi ise tahliye edilmiştir.¹⁴⁴ Trabzon Metropolit Hrisantos'un yanı sıra Gümüşhane ve Giresun Metropolit Lavrentios'un da gıyaben idam cezalarına ayrıca emval ve emlaklarının müsaderesine karar verilmiştir.¹⁴⁵

Türk askeri ve milis kuvvetlerinin gücünden ve kararlı mücadelesinden dolayı Rum çetelerinin önemli bir kısmı Gümüşhane'de daha fazla kalamayarak bölgeyi terk ettiler.¹⁴⁶ Gümüşhane ve Trabzon'da en önemli Pontusçu çete Efkalidis'in ise 1922 yılında anlaşma yoluyla teslim olması sağlanmıştır. Maçka Metropolit Krilos, 19 Eylül 1922'de Trabzon'da 3. Furka Kumandanı ve Vali Vekili Rüştü Bey'e çektiği telgrafta, Santalı Kurdoğlu Efkalidis, Kostı, Çeriboğlu Mido, Çakıroğlu Yani, Ovrinli Aristidi, Kurdoğlu Todor'un on kişilik adamlarıyla 19 Eylül 1922'de harp cephesine gitmek şartıyla Maçka Kaymakamlığına teslim olmayı kabul ettiğini bildirmiştir. Krilos, bu başarımın ırk cins ayrımı yapmayan Rüştü Bey sayesinde olduğunu hatırlatmış ve onu tebrik etmiştir.¹⁴⁷ Trabzon Valiliği de Efkalidis'in faaliyetlerine son verip teslim olduğunu bir beyannameyle

¹⁴⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C: 4, s. 198.

¹⁴¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C: 4, s. 198-200.

¹⁴² *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C: 7, TBMM Matbası, Ankara 1968, s. 216.

¹⁴³ *Veysel Usta Özel Arşivi*, aynı belge.

¹⁴⁴ Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, C: I,II, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 2000, s. 122-123.

¹⁴⁵ Çapa, *Pontus Meselesi*, s.120.

¹⁴⁶ Saydam, *a.g.b.*, s.97.

¹⁴⁷ Çapa-Usta, *Trabzon Vilayetiyle Yazışmalar*, s.225-226.

kamuoyuna bildirmiştir.¹⁴⁸

Efkalidis'in faaliyetlerine son verdiği 1922 tarihi itibariyle Gümüşhane'de asayiş büyük oranda tesis edilmiştir. Öyle ki 1922 yılının ilk aylarında Gümüşhane hapishanesinde tek bir suçlu dahi kalmamıştı. Bu durum ulusal basına da yansımıştı. Ankara'da çıkmakta olan *Yeni Gün* gazetesi "*Boş Bir Hapishane*" başlığıyla gelişmeyi kamuoyuna duyurmuştu. Habere göre Dâhiliye Vekâletinden alınan bilgilere atfen Gümüşhane hapishanesinde tek bir suçlu kalmadığı belirtilmişti. Daha sonrasında hapishanede bulunan bazı hafif suçlular dahi ceza sürelerini tamamladıklarından dolayı tahliye edilmişlerdi. Gazete bu vaziyetin Gümüşhane asayişinin mükemmel durumda bulunduğunu göstermesi açısından dikkat çekici ve memnuniyet verici olduğunu yazmıştı. *Yeni Gün* gazetesinin haberini 5 Nisan 1922 tarihli *İstikbal* gazetesi de Trabzon ve çevresi kamuoyuna duyurmuştu.¹⁴⁹ Gümüşhane asayışı 1922'nin sonlarında da oldukça iyi idi. Zira 1 Kasım 1922 tarihli hapishane kayıt cetvelleri incelendiğinde Gümüşhane tutukevlerinde kimsenin olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁰ TBMM Hükümetinin büyük oranda otoritesini tesis ettiği 1922'den itibaren asayiş sağlama görevi askerden alınarak jandarma ve polise bırakılmıştı.¹⁵¹

Milli Mücadele'nin zaferle neticeleneceğine dair algı Gümüşhane ve çevresi Metropoliti ve Rumları üzerinde Türklere karşı ciddi bir tavır değişikliğine yol açmıştır. Bölge Rumları artık Türklerle iyi ilişkiler kurarak TBMM Hükümeti'ne yaklaşmışlardı. Hatta Birinci İnönü Zaferi'nin ardından Londra Konferansı sürecinde Karadeniz bölgesinde Rum ve Ermeni mezalimi iddialarına sert tepki gösteren telgraflar çekmişlerdi. Ankara'dan 1 Mart 1921 tarihli Anadolu Ajansı'nın bildirdiğine göre Giresun ve Gümüşhane Metropolithaneleri tarafından bölgelerinde ikamet eden Rumlar adına 26 Şubat 1921'de Fransa ve İtalya hükümetleri başvekillerine telgraflar çekilmiştir. Telgraflarda Trabzon ve çevresinin Ermenilere terk edilmesi hakkında çıkan söylentiler protesto edilmiş, çoğunluğu teşkil eden Türklerin Rumlara mezalim yaptıklarına dair yapılan iftiralar reddedilmiş, Türklerle Rumlar arasında gayet dostane ilişkiler olduğu TBMM Hükümeti'nin Londra Konferansı'ndaki temsil heyetinin müşterek olan Rum hukuk ve meşru emellerinin korunmasıyla görevlendirildikleri bildirilmiştir.¹⁵²

¹⁴⁸ BOA, DH.EUM.AYŞ, Dosya:30/Gömlek:18; Efkalidis'in affedildiği ve Yunanistan'a gittiği anlaşılmaktadır. 10 Şubat 1937'de Yunanistan'ın Nea Santa bölgesinde arabasından düşüp atları tarafından feci şekilde ezilerek ölmüştür. Bkz. <http://pontosworld.com/index.php/pontus/customs-folklore/237-zipka-the-male-pontic-costume>, et. 15.7.2017.

¹⁴⁹ "Boş Bir Hapishane", *İstikbal*, 5 Nisan 1338/5 Nisan 1922, No:577,s.2.

¹⁵⁰ BOA, DH.MB.HPS. 162/32, lef.1.

¹⁵¹ BOA, DH.EUM.AYŞ. 26/24, lef.3,7.

¹⁵² "Giresun Gümüşhane Rumlarnınn Asar-ı Sadakatı", *İstikbal*, 4 Mart 1337/4 Mart 1921, No: 241, s. 2; Gâye-i Milliye gazetesinde ise telgrafın 22 Şubat 1921'de çekildiği belirtilmiştir.

Bu tavır değişikliğine karşın Pontusçulukla temasları görülen ve cezalandırılacaklarından korkan Gümüşhane Metropolithanesindeki ruhani reislerin önemli bir kısmı bir yolunu bulup Gümüşhane'den kaçmışlardı. Örneğin Pontusçuluğun en önemli liderlerinden Trabzon Metropoliti Hrisantos'un evrakları arasında Gümüşhane Metropolithanesinden gönderilen hıyanet vesikalarına ulaşılmıştı. İkanomos'un 1917 Aralık ayında gönderdiği ve tafsilatından yukarıda bahsedilen belge bu meyandaydı. Ele geçen bu belge tercüme edilerek Nisan 1921'de Trabzon Vilayetinden Amasya İstiklal Mahkemesi'ne gönderilmişti. Hatta Erkan-ı Harbiye-i Umumiyenin tebligatı gereği askeriye tarafından hazırlanmakta olan Pontus Kitabı'na da bu belgenin konulması istenmişti.¹⁵³ Mahkeme sürecinde Gümüşhane Metropolithanesindeki ruhani reisler bu nedenle kaçmışlardır. Bu nedenle Amasya İstiklal Mahkemesi, Gümüşhane ve Giresun Metropoliti Lavrentios'u ancak gıyaben idam cezasına çarptırabilmişti.¹⁵⁴ Onlardan sonra Gümüşhane Metropolithanesindeki Ruhani reisler yenilenmiştir. Gümüşhane Metropolithanesi, İstanbul'daki Yunan taraftarı Fener Rum Patrikhanesine karşı Milli Mücadele taraftarı Papa Eftim liderliğinde Kayseri'de kurulan Türk Ortodoksları Kilisesi'ne bağlanmıştır. Papa Eftim, Anadolu'daki cemaati İstanbul'un hakimiyetinden kurtarmak amacı ile, Ankara Hükümeti'nin de onayını alarak, 21 Eylül 1922'de Kayseri'de bir kongre toplamıştı. Bu kongreye başta Konya ve Maçka Metropolitleri ile Antalya ve Gümüşhane piskoposları olmak üzere 72 ruhani katılmıştı. Fener Rum Patrikhanesi etkisi altında olan İstanbul'daki 8 ruhani dairenin katılmadığı bu kongrede; kanun ve nizamlara aykırı olarak seçilen Patrik Meletios'un patriklikten çıkarılarak Fener Patrikhanesi'nin feshedilmesine, Kayseri'de bağımsız bir Türk Ortodoks Patrikhanesi kurulmasına, kilise ve cemaatler tarafından Papa Eftim'in Anadolu Ortodoks Kilisesi Umumi Vekilliğine getirilmesine karar verilmişti.¹⁵⁵ 1 Ocak 1923'te ise Adliye Vekâletinin bildirdiğine göre Kayseri'deki takdis merasimini yönetmeleri için Konya Metropoliti Meletios, Ankara Metropoliti Konstantinos, Kayseri Metropoliti Yerokobiyos ile birlikte Gümüşhane Metropoliti Dirovassios Başpiskoposluklara seçilmişlerdir.¹⁵⁶

6 Şubat 1923 tarihi itibarıyla Pontusçuların Karadeniz'deki isyanı tamamen bastırılmıştı. Gümüşhane'nin de içinde olduğu Karadeniz Bölgesi'nin tamamında Pontusçu çetelere karşı verilen mücadelede 10.886

Bkz. *Gâye-i Milliye*, Haz. Çiğdem Aslan-Mustafa Toker, Ankara Üniversitesi, Ankara 2012, s.4.

¹⁵³ *Veysel Usta Özel Arşivi*, aynı belge.

¹⁵⁴ Çapa, *Pontus Meselesi*, s.120.

¹⁵⁵ Tansel Topbaş, *Ekümeniklik ve Fener Rum Patrikhanesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 2007, s. 94.

¹⁵⁶ *BCA*, 30.10.00/109.724.8

çete mensubu etkisiz hale getirilmiş, 11.188'i ise öldürülmüştür. Kurtulabilen Rum çeteciler ise Yunanistan'a kaçmışlardır. Geride kalanlar Lozan Antlaşması ile Türkiye ve Yunanistan arasında yapılacak ahali mübadelesi ile Yunanistan'a gönderilmişlerdi.¹⁵⁷ Rumlar mübadeleyle gönderilmişse de halen dağlarda Pontus çetelerinin kalıntılarının olduğu iddiaları ileri sürülmüştür. İkinci dönem TBMM'de Gümüşhane Mebusu Zeki Bey, 8 Mart 1924 tarihinde yaptığı konuşmada, mübadele uygulamasına rağmen Rum çetelerinin Gümüşhane ve Trabzon arasında yoğun şekilde eşkıyalık faaliyetleri yaptıklarını Dâhiliye Vekâleti'ne bildirmiş ve gerekli önlemlerin alınmasını istemişti. Dâhiliye Vekili ise bu iddiaların asılsız olduğunu, bölgedeki bütün Rumların mübadeleyle gönderildiğini ifade etmişti. Dâhiliye Vekili'nin "*Sizin daire-i intihabiyeniz dâhilinde esasen Rum yoktur*" sözüne karşı Zeki Bey, "*Rum yoktur. Rum çetesi vardır.*" cevabını vererek asayişin sağlanmasında ısrarcı olmuştu.¹⁵⁸ Bununla beraber resmi kayıtlara göre Gümüşhane'de Pontusçu çetelerin olduğu iddiası teyid edilememiştir. Hükümet mübadele ile az sayıdaki çete kalıntıları da dâhil olmak üzere tüm Rumları göndermişti. Zira asayiş kayıtlarına bakıldığında Gümüşhane'de az sayıda vuku bulan olayların faileri Müslüman çeteleriydi. Gümüşhane'de huzuru bozmaya devam eden az sayıdaki Müslüman eşkıya gurubu da başarılı takibat neticesinde ele geçirilmişti. Bu anlamda Kasım 1923'te Torul'un Karaçukur köyünden Katil Kokooğlu Mustafa'nın arkadaşı Bayraktar oğlu Genç Ağa,¹⁵⁹ yine Torul'un Korkor köyü imamını öldürüp eşkıyalık yapan Hacı oğullarından Mehmed oğlu Osman, Şubat 1924'te Vakıfkebir'de tutuklanmışlardı.¹⁶⁰ Neticede Gümüşhane ve çevresinde hangi amaçla hareket ederse etsin çeteler ortadan kaldırılmıştır.¹⁶¹

Sonuç

Milli Mücadele yıllarında Pontus Devleti kurmak için ayrılıkçı Rumlar, Trabzon ve Samsun'da yoğun olmakla birlikte Gümüşhane, Giresun, Ordu, Samsun, Amasya, Tokat gibi yerlerde faaliyet göstermişlerdir. Rum nüfusun yoğunluğuyla orantılı olarak Pontusçu hareketler Gümüşhane'den Trabzon'a doğru giderek yükselen bir grafik göstermiş, özellikle de Torul'da yoğunlaşmıştır. Gümüşhane'de Pontusçu teşkilatlanmalar Metropolithane desteğinde kurulmuş, Trabzon Metropolitinden talimat almışlardır. Gümüşhane'nin kurulmak istenilen Pontus Devleti'ne bağlanmasını kolaylaştırmak için Pontus çeteleri de teşkil edilmiştir. Tedhiş hareketleriyle bozdukları asayişi, işgalci kuvvetlere sanki Türkler yapıyormuş gibi

¹⁵⁷ Küçükler-Öksüz, *a.g.e.*, s.51.

¹⁵⁸ *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 7, Devre: 1, s. 190, 191.

¹⁵⁹ "Şaki Derdesti", *İstikbal*, 25 Teşrinisani 1339/25 Kasım 1923, No:1071,s.2.

¹⁶⁰ "Eşkıya Derdesti", *İstikbal*, 21 Şubat 1340/21 Şubat 1924, No:1123, s.2.

¹⁶¹ "Civar Livalarda", *İstikbal*, 17 Kanunuevvel 1339/17 Aralık 1923, No:1086, s.1.

göstermeye çalışmışlardır.

Gümüşhane'deki Pontusçu hareketlerle mücadele, alınan çok yönlü tedbirlerle yapılmıştır. Bu hareketlere karşı Türkler arasında kendiliğinden bir tepki de doğmuştu. Özellikle Süleyman Bey, yanına aldığı Türk gençleriyle birlikte Pontusçu çetelere karşı mücadele etmiştir. Mondros Mütarekesi sonrasında devletin merkezi otoritesinde sorun yaşandığından Pontusçular faaliyetlerini artırmaya çalışmışlardır. Ancak Gümüşhane'nin, o yıllardaki düzenli kuvvetlerin en güçlüsü olan 15. Kolordu'nun merkezi olan Erzurum'a çok yakın olması pontusçularla mücadele için önemli bir avantajdı. Kolordunun başında Karabekir Paşa gibi dirayetli bir kumandanın ve Pontusçularla mücadele için Gümüşhane'ye gönderilen Halit Bey gibi korkusuz ve kahraman kumandanların emrindeki askerler, Gümüşhanelilerin onlara desteğinin yanısıra 23 Nisan 1920'de TBMM Hükümeti'nin kurularak Pontusçulukla mücadelede etkili tedbirler alması, Gümüşhane ve çevresindeki Pontusçuluğun etkisiz hale getirilmesini sağlamıştır. Milli Mücadelenin zaferle neticelenmesi sonrasında imzalanan Lozan Antlaşması gereği yapılan nüfus mübadelesiyle Gümüşhane Rumlarının da Yunanistan'a gönderilmesi Pontus meselesini kesin olarak sona erdirmiştir.

KAYNAKLAR

1. Arşivler

(ATASE) Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi
(BCA) Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
(BOA) Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Cumhurbaşkanlığı Arşivi
Veysel Usta Özel Arşivi

2. Gazeteler

İstikbal
Gâye-i Milliye

3. Resmi Tutanaklar ve Yıllıklar

1322(h) Tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi, Vilayet Matbaası, s.432-433.

PAPADOPOULUS, Alexander, *Resmi Belgelerle Avrupa Savaşından Önce Türkiye'li Rumlar Üzerindeki Zulüm Pontus Trajedisi 1914-1922 Kara Kitap*, Çev.Atilla Tuygan, Anais Martin, Adnan Köymen, Pencere Yay., İstanbul 2013.

Pontus Meselesi, Matbuat ve İstihbarat Matbası, Ankara 1922.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 7, TBMM Matbası, Ankara 1968.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 4, TBMM Matbası, Ankara 1981.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, C: 13, TBMM Matbası, Ankara 1975.

4. Kitap ve Makaleler

ALAN, Gülbadi, “Anadolu’daki Yabancı Okullar ve Pontusçuluk”, *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınevi, Ankara 2007, s. 175-198.

ATALAY, Bülent, “Trabzon Metropolit Hrisanthos’un Pontus Meselesine Dair Türkiye Dışında Yaptığı Bazı Faaliyetler”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri 3-5 Mayıs 2001*, C: 1, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü, s. 599-610.

AYBARS, Ergün İstiklal Mahkemeleri, C: I, II, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 2000.

BEYOĞLU, Süleyman, “Giresun’da Pontosçu Faaliyetler ve Osman Ağa, *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınevi, Ankara 2007, s. 309-386.

BİLGİN, Mehmet, “Pontos Meselesine Tarihsel Bakış”, *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınevi, Ankara 2007, s.29-76.

ÇAPA, Mesut, *Pontus Meselesi*, Serander Yayınevi, Trabzon 2001.

ÇAPA, Mesut, Veysel Usta, *Milli Mücadelede Trabzon Vilayetiyle Yazışmalar*, Trabzon Valiliği, Trabzon 1995.

ÇAPA, Mesut, “Türkiye Büyük Millet Meclisi’in Pontosçu Rumlara Karşı Aldığı Tedbirler, *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınevi, Ankara 2007, s. 409-424.

Gâye-i Milliye, Haz. Çiğdem Aslan, Mustafa Toker, Ankara Üniversitesi, Ankara 2012.

İNÇİ, Salih, Türk-Yunan Siyasi İlişkilerinde Azınlıkların Dini Kurumları Meselesi (Patrikhane Örneği)”, *Balkan Araştırmaları Dergisi*, C: 1, S: 2, 2010, s. 63-96.

Kadirbeyoğlu Zeki Bey’in Hatıraları, Haz. Ömer Fâruk Lermioğlu, Sebül Yayınları, İstanbul 2007.

KARABEKİR, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, C: I, Emre Yayınevi, İstanbul 1993,

KARABEKİR, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, C: II, Emre Yayınevi, İstanbul 1993.

KÜÇÜKER, Yüksel, Hikmet Öksüz, *Tarihsel Arka Planıyla Pontus Meselesi*, AVİM, Trabzon 2017.

OKUR, Mehmet, “Fener Rum Patrikhanesi ve Metropolitlerinin Pontosçuluk Faaliyetleri”, *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınevi, Ankara 2007, s. 249-274.

ÖZEL, Sebahattin, *Millî Mücadelede Trabzon*, TTK, Ankara 1991.

RAWLİNSON, Alfred, *Yakındoğu Maceraları 1918-1922*, TBBB Yayınları, İstanbul 2013.

SAN, Sabri Özcan, *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, MEB, İstanbul 1993.

ŞİŞMAN, Adnan, “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler”, *Türkler*, C:14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.173-180.

TARAKÇIOĞLU, Mustafa Reşit, *Trabzon'un Yakın Tarihi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon 1986.

TOPALLI, Osman Fikret, *Müdafaa-i Hukuk ve İsitklal Harbi Tarihinde Giresun*, Haz. Veysel Usta, Serander Yayınevi, Trabzon 2011, s. 172.

TOPBAŞ, Tansel, *Ekümeniklik ve Fener Rum Patrikhanesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 2007.

TOZLU, Selahattin, "Gümüşhane Rumları ve Pontusçuluk", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınevi, Ankara 2007, s. 397-408.

Trabzon Vilayeti Salnamesi 1904, C: 22, Haz. Kudret Emiroğlu, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, Ankara 2009.

URAL, Selçuk, "Mütareke Dönemi'nde Pontus Hareketi'nin Doğuşuna Yönelik Faaliyetler", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınevi, Ankara 2007, s. 225-248.

USTA, Veysel, "Trabzon Metropoliti Hrisantos'un Paris Konferansı'na Sunduğu Muhtıranın Tenkidi", *Turkish Studies*, Volume 6/2 Spring 2011, s. 971-982.

ÜNALP, F. Rezzan, "Mondros Mütarekesi Döneminde(1918-1919) Trabzon ve Yöresinde Yaşanan Ayrılıkçı Rum Faaliyetleri ve Türk Halkının Karşı Mücadelesi", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, S: 13, Şubat 2009, s. 87-118.

YERASİMOS, Stefanos, *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*, İstanbul 2015.

ZAMİR, Meir, Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919, *Middle Eastern Studies*, 17/1, January 1981.

5. Web Siteleri

<http://acikerisim.kirklareli.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/20.500.11857/381/Turk%20Yunan%20Iliskileri.pdf?sequence=1>, et.17.07.2017.

<http://pontosworld.com/index.php/pontus/customs-folklore/237-zipka-the-male-pontic-costume>, et.15.7.2017.

http://wikivisually.com/wiki/Euclides_Kourtidis, et.15.07.2017.

<http://www.trabzon.pol.tr/Sayfalar/Polisin-Tarihcesi.aspx>, et.10.04.2017.

XX. YÜZYIL BAŞLARINDA TRABZON HAPİSHANESİ*

(1900-1914)

Eyyub ŞİMŞEK*

ÖZ

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'ın ilanından sonra hukuk alanında görülen Batı merkezli değişimler hapisanelerin de bu çerçevede yenilenmesini beraberinde getirmişti. Böylece Osmanlı topraklarında büyük bir hapisane inşaatı dönemi başlamış oldu. Trabzon'da da erken dönemde yani Kırım Savaşı'ndan hemen önce bir hapisane inşa edilmişti. XX. Yüzyılın başında ise, Trabzon Vilayet merkezinde dört adet hapisane mevcut idi. Bu hapisaneler, küçük oldukları kadar sağlıklı koşullara da sahiptiler. Yirminci yüzyılın başında yeni, modern bir hapisane inşası ya da mevcut hapisanelerin genişletilmesi valiliğin en büyük talebi olmuşsa da hükümet her defasında mali sorunları ileri sürerek bu talep reddetmiştir. Bu sebeple hapisanede salgın hastalıklar ve asayiş sorunları kronik bir hal almıştır.

Anahtar Sözcükler: Trabzon, Hapisane, Salgın Hastalık, Asayiş

TRABZON PRISON IN THE BEGINNING OF XX. CENTURY (1900-1914)

ABSTRACT

After the Declaration of Tanzimat in the Ottoman Empire, the western-centered changes seen in the field of law brought with it the renewal of the prisons within this framework. Thus, a period of great prison construction began in the Ottoman lands. A prison had been built in Trabzon in the early period, just before the Crimean War. At the beginning of the XX. Century, there were four prisons in the centre of Trabzon Province. These prisons had as unhealthy conditions as they are small. At the beginning of the twentieth century, even though the construction of a new, modern prison or the expansion of existing prisons was the greatest demand, the government rejected this demand by bringing forward the financial problems all the time. For this reason, epidemics and public order problems in the prison have become chronic.

Keywords: Trabzon, Prison, Epidemic, Public Order

* *Gönderim tarihi: 15.09.2017. Kabul tarihi: 05.11.2017.*

* *Yrd.Doç.Dr., Aksaray Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, AKSARAY. eyyubsimsek@aksaray.edu.tr ORCID: 0000-0003-2327-4656*

Giriş

İnsanlık tarihinin en eski dönemlerine kadar uzanan kişiyi özgürlüğünden alıkoyarak sınırlı bir mekâna hapsedme eyleminin, uzun süre bir cezadan ziyade; suçlunun cezası kesinleşene kadar alıkoyulması fonksiyonunu icra ettiği kabul edilmektedir.¹ İslam hukuku açısından bakıldığında Hz. Peygamber döneminde de hapsin bu özelliğe sahip olduğu ve hapsin bir ceza çeşidi olarak Hz. Ömer döneminde uygulanmaya başladığı görülmektedir.² Osmanlı hukuku açısından ise hapis kavramının 19. yüzyıl öncesinde tutuklama ile özdeş olduğu söylenebilir.³ Dolayısıyla suçlular için özel hapishaneler inşa edilmemiş, genelde kalelerdeki zindanlara bu suçlular koyulmuştur. II. Mahmud döneminde birçok alanda olduğu gibi hukuk alanında da önemli değişimler yaşanmış ve 1831'de İstanbul'da ilk defa genel bir hapishane kurulmuştur. Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra 1840, 1851 ve 1858 yıllarında yapılan düzenlemeler ile Osmanlı, modern anlamda ilk hapishaneler ile tanışmaya başladı.⁴ Tanzimat'ın ilanından sonraki dönemde birçok vilayette olduğu gibi Trabzon'da da bir hapishanenin yapılmasına karar verilmişti. Belgelere göre; ilk defa 1850 yılında Trabzon için bir hapishane inşasına dair izin istenildiği⁵ ve Kırım Savaşı'ndan hemen önce de hapishane inşasının tamamlanarak faaliyete geçtiği anlaşılmaktadır.⁶

Hapishanenin Fiziksel Şartları ve Hapishane Görevlileri

XX. Yüzyılın başında Trabzon Vilâyetinin merkezinde dört hapishane bulunmaktaydı. Bunlardan üç tanesi erkeklere mahsus iken; bir diğeri kadınlar için tahsis edilmişti.⁷ Erkek ve kadın tutuklular için de birer adet tevkifhane mevcuttu. Hapishaneler ve tevkifhaneler, hükümet konağının

¹ Mustafa Avcı, *Hukuk Tarihimizde Hapis*, Türkiye Adalet Akademisi, Ankara 2014, s.21-42.

² Ali Bardakoğlu, "Hapis", *DİA*, C. 16, TDV, İstanbul 1997, s. 55.

³ Mehmet Akman, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, Eren Yayınevi, İstanbul 2004, s. 108-109.

⁴ Ömer Şen, *Osmanlı'da Mahkûm Olmak: Avrupalılaştırma Sürecinde Hapishaneler*, Kapı Yayınları, İstanbul 2007, s. 17; Gültekin Yıldız, *Mapusâne, Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, Kitabevi, İstanbul 2012; Sevcan Öztürk, *XXIX. Yüzyıl Osmanlı Ceza Sisteminde Dönüşüm: Zindandan Hapishaneye Geçiş*, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın, s.67-76.

⁵ *BOA.A.MKT.MHM* 23-49 (28 N 1266/7 Ağustos 1850). Trabzon hapishanesinin inşasına dair Ömer Şen 1862 tarihini verse de o yıl, hapishanenin kuruluşunun değil, tamir inşasının gerçekleştiği tarihtir. Krş. Şen, *a.g.e.*, s. 29; *BOA.İ.MVL* 443-19723 (5 Ş 1277/16 Şubat 1861).

⁶ *BOA.MVL* 328-92 (6 C 1267/8 Nisan 1851); *A.MKT.UM* 123-84 (25 R 1269/5 Şubat 1853).

⁷ 1880'de yapılan bir düzenleme ile her vilayette kadınlar için ayrı birer hapishane yapılması zorunlu kılınmıştı. Saadet Tekin, "Osmanlı'da Kadın ve Kadın Hapishaneleri", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29/47, 2010, s. 90.

ayrılmaz bir parçası idi. Erkekler için olan hapishanelerin ikisi hükümet konağında, üçüncüsü ise; Zağnos kalesinde idi. Hükümet avlusundaki hapishanelerin büyüğü dört, küçüğü ise; iki koğuştan mürekkepti. Her iki hapishanenin de alanı son derece küçüktü. Bir koğuştan yaklaşık 4,5 m² genişliğinde idi⁸ ki büyük hapishanedeki koğuştan toplam 18 m² büyüklüğe sahip iken, küçüğünde ise sadece 9 m²'lik bir alan söz konusu idi. Hükümet konağında yer alan tevkifhane ise, dört koğuştan oluşmaktaydı. Yine Hükümet konağının avlusunda bulunan nisa hapishanesi iki odalı olup, bir de tevkifhaneye sahipti. Hükümet konağının haricindeki tek hapishane ise; Zağnos kalesinde idi. Aynı adla anılan hapishanenin üç koğuşu vardı.

Hükümet konağının avlusundaki hapishanelerin arsaları birinci derecede ehemmiyeti haiz olup, 3062,5 arşındı. Zağnos kalesi hapishanesinin değeri ise daha düşüktü, arsanın büyüklüğü 377,5 arşındı. Hükümet avlusundaki arazinin her ziraı 60 kuruş, Zağnos'takinin ise 40 kuruştur.

Hapishaneler ve tevkifhaneler sağlık bakımından istenilen şartları haiz değillerdi.⁹ Zağnos kalesindeki hapishane ile hükümet konağındaki tevkifhanenin avluları yoktu. Dolayısıyla mahkûmların hava almaları, dışarı çıkmaları mümkün değildi. Merkezdeki hapishanelerin alt katı bulunmakta; fakat hiç güneş almadığından son derece karanlık ve sağlıksız bir ortama sahipti. Merkezdeki diğer hapishanelerin avluya açılan sadece bir penceresi bulunmaktaydı.¹⁰ Hükümet konağındaki hapishanelerin mahkûm kapasitesi iki yüz idi.¹¹ Fakat hiç bir zaman hapishanenin kapasitesi bununla sınırlı kalmamış, hatta kimi zaman 800'e kadar çıktığı olmuştu. Bu durum, kolera ve humma gibi salgın hastalıkları tetiklemiş ve ayrıca isyan ve firar gibi asayiş sorunlarını da beraberinde getirmişti.

Trabzon merkez hapishanesinin başında Jandarma Mülazım-ı Evvelliğinden emekli olan Mehmet Hamdi Efendi müdür olarak bulunmaktaydı. Merkez hapishanesindeki memurların dışında, nisa hapishanesi ve tevkifhane için de görevliler var idi. Buna göre; müdürün altında kâtip kadrosu yer almaktaydı. Kâtipten sonra da sergardiyanın başını çektiği altı gardiyan, bir çamaşırcı ve bir de hademe bulunmaktaydı. Tevkifhane de ise, en rütbeli yetkili; tevkifhane memuru idi. Ondan sonra tıpkı hapishane de olduğu gibi kâtip gelmekteydi. Burada da sergardiyanın başını çektiği dört gardiyan ile bir çamaşırcı ve bir de hademe bulunmaktaydı. Nisa hapishanesi için ise; sadece bir gardiyan görevlendirilmişti ve bunun maaşı diğer gadriyanlarınkinden daha düşük olup, hademe ve çamaşırcı ile aynı idi.¹²

⁸ "...terbian 60 arşun genişliğinde..." BOA.A.MKT.MHM 569-7, Lef 10, (22 C 1324/13 Ağustos 1906).

⁹ BOA.DH.MB.HPS.M 11-25 (22 R 1332/18 Şubat 1914).

¹⁰ BOA.DH.MB.HPS 141-51 (25 Ca 1327/14 Haziran 1909).

¹¹ BOA.DH.MB.HPS 150-38 (13 Ş 1332/7 Temmuz 1914).

¹² BOA.DH.MB.HPS 144-32 (3 S 1330/23 Ocak 1912).

Tablo: 1912 Yılı İtibariyle Trabzon Merkez Hapishanesi Memurları Listesi

Görevlinin İsmi	Memuriyet Çeşidi	Görevlinin Maaşı
Mehmet Hamdi Efendi	Hapishane Müdürü	750
Ali Ziya Efendi	Hapishane Kâtibi	400
Pîr Efendi	Hapishane Sergardıyanı	300
Çakıroğlu Hasan	Hapishane Gardiyanı	200
Cebe Alioğlu Hacı Mustafa	Hapishane Gardiyanı	200
Abdioğlu Ali	Hapishane Gardiyanı	200
Çerkes Musa	Hapishane Gardiyanı	200
Civelekoğlu Osman	Hapishane Gardiyanı	200
Bayramoğlu Cafer	Hapishane Gardiyanı	200
Saidoğlu Hayya	Hapishane Çamaşırcısı	150
oğlu Receb	Hapishane Hademesi	150
Ayvazoğlu Ali	Nisa Hapishanesi Gardiyanı	150
Hacı Mustafa Efendi	Tevkifhane Memuru	400
Faik Efendi	Tevkifhane Kâtibi	300
Hacı Mehmed Efendi	Tevkifhane Sergardıyanı	250
Kamiloğlu Mahmud	Tevkifhane Gardiyanı	200
Çavuşoğlu Yunus	Tevkifhane Gardiyanı	200
Hacı Kerimoğlu Mehmed	Tevkifhane Gardiyanı	200
Çakadoğlu Osman	Tevkifhane Gardiyanı	200
Yaver b. Abdullah	Tevkifhane Çamaşırcısı	150
Paşaoğlu Mustafa	Tevkifhane Hademesi	150

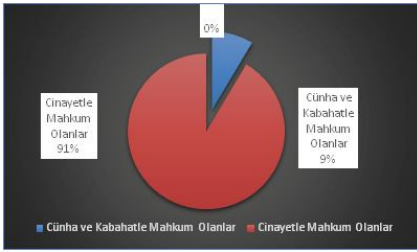
Hapishanenin Genel Durumu ve Yaşam Koşulları

Trabzon hapishanesine ait cetveller incelendiğinde, hem hapishane hem de tevkifhanenin genel itibariyle cinayet yükümlüleri ile dolu olduğu görülmektedir. Burada belirtilmesi gereken husus; cinayet yükümlülerinin işlemiş oldukları bir cinayet sebebiyle hüküm giymiş olduklarını düşünmenin yanlışlığıdır. Çünkü 1858 Ceza Kanunnamesi suçları üçe ayırırken bunu fiiliyata göre değil de cezanın süresine göre yapmıştı. Buna göre de cinayet suçu “ıdam, müebbet hapis veya kalebentlik, sürgün” vb. cezaları içermekteydi.¹³ 1909’da Trabzon hapishanesinde 445 mahkûm bulunmaktaydı. Bu mahkûmların 407’si ki % 91’lik bir orana tesadüf etmektedir, cinayet suçundan ceza almışlardı. Cünha ve Kabahat suçundan hapis yatanlar ise %9’luk kısmı oluşturmaktaydılar ve sadece 38 kişi idiler. Ayrıca

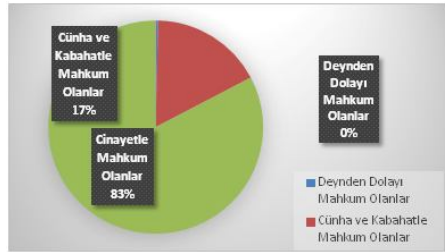
¹³ Fatih Özp, “Suç Cetvellerine Göre Osmanlı Devletinde “Adam Öldürme” Suçu: Aydın Vilayeti Örneği (1908-1916)”, *TIDSAD*, 2/3, 2015, s.76.

hapisanedekilerin %99'u Müslüman idi.¹⁴ 1910 yılına bakıldığında belki de hapisane tarihinde nadir şekilde görülebilecek şekilde az sayıda mahkûm bulunmaktaydı. Diğer taraftan cinayet suçlarının oranında da bir düşüş söz konusu idi. 271 mahkûm içerisinde 224 tanesi yani %83'lük kısmı cinayetten yatarken, cünha ve kabahat suçundan ceza alanlar 46 kişi (%17) idi. Bu tablonun ortaya çıkışında cinayetten yatanlar arasında kürek cezasına çarptırılanlardan bir kısmının başka hapisanelere gönderilmiş olmaları yatmaktadır. Bu tarihte yine gayrimüslimlerin suç oranında geçen bir yıla nazaran %7'lik bir artış meydana gelmiştir. Bu dönemde ayrıca borcunu öde(ye)mediğinden dolayı bir kişi de hapis cezasına çarptırılmıştı.¹⁵ 1914 yılında ise, cinayet suçlarının oranı %95'e çıkmıştır. 460 kişilik hapishanenin 435'i bu suçtan mahkûm olanlardı. Kabahat ve cünha suçundan mahkûm olanlar ise 25 kişi idi.¹⁶

Grafik 1: Trabzon Hapishanesindeki Mahkûmların Suçlarına Göre Dağılımı (1909)

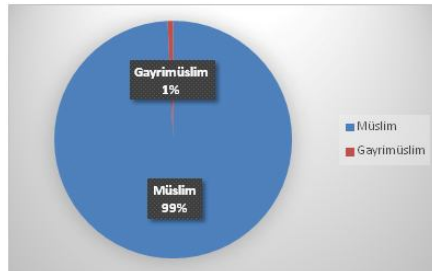
Grafik 2: Trabzon Hapishanesindeki Mahkûmların Suçlarına Göre Dağılımı (1910)

Grafik 3: Trabzon Hapishanesindeki Mahkûmların Suçlarına Göre Dağılımı (1914)

Grafik 4: Trabzon Hapishanesindeki Mahkûmların Dini Gruplara Göre Dağılımı (1909)

¹⁴ BOA.DH.MB.HPS 141-51 (25 Ca 1327/14 Haziran 1909).

¹⁵ BOA.DH.MB.HPS 142-53 (11 Ra 1328/23 Mart 1910).

¹⁶ BOA.DH.MB.HPS.M 11-22 (8 Mart 1330/21 Mart 1914).

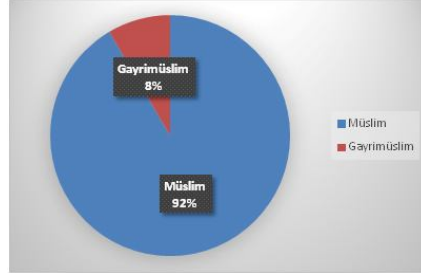
Trabzon hapishanesi gerçekten sıhhat şartlarına uygun şekilde inşa edilmemişti. Hapishanenin alt katı oldukça karanlıktı. Bazı koşulların kapılarının kapatılması halinde hava alınabilmesi mümkün olmuyordu; çünkü başka bir açıklık kalmıyordu. Zağnos hapishanesi ile hükümet binasındaki tevkifhane ise; mahkûmlar için tam bir işkence yerini hatırlatmaktaydı. Çünkü buraların avluları yoktu; yani mahkûmlar, dışarıyla herhangi bir temasta bulunamamaktaydılar. Bu olumsuzluklara karşın mahkûmlar için en iyi giden iş; yemeklerdi. Yemekler, her gün muntazam şekilde verilmekteydi. Mahkûmlar, müdür ve gardiyanlardan hoşnut iseler de belediye doktorlarından şikâyetçilerdi. Doktorlar, mahkûmları tedavi ederken, onlardan korktukları için yakından değil de uzaktan tedaviyi tercih ediyorlardı. Tabi ki bu durum, mahkûmların zoruna gidiyordu, hatta doktorları bu tavırlarını sağlık teftiş komisyonuna şikâyet etmekten geri kalmamışlardı. Mahkûmlar günde dörder saat avlularda olta atma şansına sahiplerdi. Kendilerini görmeye gelen akraba ve yakınları ile görüşürülmekte, onların getirdikleri yiyecek ve giyecekleri almalarına izin verilmekteydi. Konuşmak için avluya açılan bir pencere var ise de kifayet etmemekte, yeni bir tane açılmasını bütün mahkûmlar istirham etmekteydiler.¹⁷

1914 tarihli Heyet-i Teftişiyeye Raporu hapishanenin durumunu en iyi şekilde özetlemekteydi. Raporu hazırlayanlar, Trabzon'daki hapishanelerin şartlarının inanılmaz derecede kötü olduğunu “vatan evlatlarının hayatları adeta buralarda zehirlenmektedir” ifadeleriyle dile getirerek; şu önemli tespitlerde bulunmaktaydılar:

“Mahkûmların çoğunluğunu gençler teşkil etmektedir ve bu yaşlarda düştükleri hapishanelerdeki kötü sağlık koşulları onlardan gelecekte bir şeyler beklemeyi ümitsiz kılmaktadır. Hapishane bu gençlerin bozulan ahlaklarını düzeltmek bir tarafa, onları topluma zararlı bireyler haline getirmektedir. Ayrıca aşırı izdiham nedeniyle mahkûmiyetleri kesinleşenlerin cezaları ertelenmek zorunda kalınıyor ve bu da yine büyük bir toplumsal tehlike ile yüzleşmek anlamına geliyordu.”¹⁸

Hapishane içerisinde maddi durumu oldukça kötü mahkûmlar da bulunmaktaydı ve vilayet, bunlar için ekmek yardımında bulunmaktaydı.

Grafik 4: Trabzon Hapishanesindeki Mahkûmların Dini Gruplara Göre Dağılımı (1910)

¹⁷ BOA.DH.MB.HPS 141-51 (25 Ca 1327/14 Haziran 1909).

¹⁸ BOA.DH.MB.HPS.M 10-23, Lef 2, (25 Kanunusani 1329/7 Şubat 1914).

Fakat hapishanenin mali sorunları, bu yardımın aksamasına neden olduğundan zaman zaman bu mahkûmlar, açlık tehlikesi ile karşı karşıya kalabilmekteydi.¹⁹ Mahkûmların eğitim konuları da hapishanenin gündeminde yer almaktaydı. 1911 yılında mahkûmlar için din dersinin okutturulmasına karar verilmiş ve bir din hocasının hapishaneye tayin olunması hükümetten istenmişti. Maamafih, hapishane idaresinin bu talebi din hocasının masrafının hangi nezaretten karşılanacağı bilinmediğinden reddedilmişti.²⁰

Hapishanede Asayiş

Hapishanenin doluluğu asayiş sorunlarını da beraberinde getirmekteydi. Özellikle kürek kısmının çok dolu oluşu, mahkûmlar arasında hapishaneyi yakma veya tünel kazarak kaçma teşebbüsünü arttıran bir etkendi. 1908 yılında bu tarz vakalar artınca, firar teşebbüsünde bulunan mahkûmların bir kısmının başka hapishanelere sevk edilmesine karar verildi. Hapishaneden firarı önleme adına hükümet sert tedbirlerden yana idi. Eğer hapishaneden kaçma teşebbüsünde bulunanlar olursa, bunlara karşı silah kullanılmasında hukuken bir sakınca bulunmamaktaydı.²¹ Buna rağmen ertesi yılın başında iki yüz kadar mahkûm isyan ve firar teşebbüsünde bulundu. Hapishane dar ve kötü şartları haiz olduğundan isyancı mahkûmların başka bir hapishaneye gönderilmelerine yönelik birtakım girişimlerde bulunulmuşsa da netice alınamamıştı.²² Nihayet, bu mahkûmların Zağnos kalesinin de bulunduğu binaya muvakkaten sevk edilmeleri ile bir süreliğine de olsa hapishanede genel asayiş sağlanmış oldu.²³

Trabzon hapishanesi korunaklı olmadığı gibi, jandarma ve polis sayısı da yetersizdi. 26 Şubat 1909'da hapishanede silah seslerinin duyulması ile büyük bir kargaşa yaşandı. Mahkûmların "gemi azıya aldıklarını" düşünen valinin bizzat olaya müdahalesi vukuatın büyümesini engelledi. Evvela hapishaneye büyük bir askeri birlik gönderilerek, hapishane kordon altına alındı. Akabinde bu birlik için bir de silah sevkiyatı da gerçekleştirildi. Hapishane tam dört gün boyunca adeta kuşatma altına alınmıştı. Bütün koşulların sıkı bir şekilde aranması neticesinde hapishanede 5 adet revolver ve 10 adet eczalı tabanca ele geçirildi. Bu ateşli silahların yanında ayrıca çok sayıda kama, bıçak, testere ve demir parçaları gibi keskin aletler, ele geçirildi. Bu suç aletlerini bulduran 26 mahkûm tespit edilerek, prangalara vuruldu ve hücrelere atıldı. Yaşanan hadise, mahkûmların bu kadar kolay bir şekilde silah elde edip, bunları hapishaneye nasıl soktukları sorusunu da

¹⁹ BOA.DH.MKT 2827-88 (13 Ca 1327/2 Haziran 1909).

²⁰ BOA.DH.MB.HPS 85-6 (16 Za 1329/8 Kasım 1911).

²¹ BOA.DH.MKT 2692-24 (1 Z 1326/25 Aralık 1908).

²² BOA.DH.MKT 2750-50 (4 S 1327/25 Şubat 1909).

²³ BOA.DH.MKT 2752-64 (7 S 1327/28 Şubat 1909).

beraberinde getirmişti. Dolayısıyla bütün memurlar hakkında büyük bir soruşturma açıldı. Diğer taraftan, gardiyan sayısı artırılarak ve teftişler sıklaştırılarak yeni tedbir alındığı gibi²⁴ olaylara karışan mahkûmların tamamı, Sinop cezaevine yollandı.²⁵ Hapishanede kimi zaman bazı gruplar arasında kavgalar yaşanabilmekteydi. 1913'te vuku bulan hadisede taraflardan birisinde yer alan bir mahkûmun kavga esnasında bıçak kullanması, olayın büyümesine sebep olmuştu. Bıçak hadisesi üzerine bizzat Vali Sami Rifat Paşa yine olayla ilgili inceleme yapma adına hapishaneye gelmiş ve olayın büyümesi bu şekilde engellenmişti.²⁶

Boşa Giden On Dört Yıl: Hapishanenin Genişletilmesi Çabaları

Trabzon hapishanesinin en önemli sorunu; kuşkusuz birçok Osmanlı hapishanesinde olduğu gibi²⁷ fiziksel şartların yetersizliği idi. Ama asıl sorun; valiliğin ve hükümetin çaresizliği idi. Yüzyılın başından Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen süre içerisinde valiliğin bütün girişimlerine rağmen, hapishane fiziksel şartlar bakımından istenilen düzeye gelemedi. İmparatorluğun ekonomik durumunun getirmiş olduğu çaresizliği belgelerde görmek pekâlâ mümkündü. Bu dönem içerisinde Trabzon valileri değişmişse de vilayetin hapishane konusundaki talepleri aynı kalmıştı. Ya hapishane tamir yoluyla ıslah edilecekti ya da yeni bir hapishane inşa edilecekti. Hükümet, her ne kadar vilayetin uzun süreli talebini haklı bulsa da valiliğe ancak "idare-i maslahat"ı önerebilmişti.²⁸ On dört yıl boyunca bu yazışmalar devam etmiş ve gerçekten de valiliğin de en büyük çaresi "idare-i maslahat" olmuştu.

Hapishane daha ilk kurulduğu dönemden itibaren mahkûmları barındırma konusunda sorunlar yaşamaya başlamıştı. 1857 gibi erken bir dönemde dahi hapishanenin küçüklüğü şikâyet konusu olmaktaydı. Hapishanede külliyetli mahkûmun bulunuşu, hem ölümlere hem de davaların gecikmesine neden olmaktaydı.²⁹ Yeni bir hapishane yapımı ilk defa bu şikâyetlerden iki yıl sonra gündeme geldi. Saçlı Hoca Mahallesi'nde eski saray arsasının müzayede yoluyla satılarak, elde edilecek gelir ile hükümet konağının

²⁴ BOA.DH.MKT 2781-52 (7 S 1327/28 Şubat 1909).

²⁵ BOA.DH.MKT 2788-102 (16 Ra 1327/7 Nisan 1909); 2798-8 (10 R 1327/1 Mayıs 1909); DH.MUİ 24-11 (20 L 1327/4 Kasım 1909).

²⁶ BOA.DH.MB.HPS.M 8-74 (20 N 1331/23 Ağustos 1913). Olay, kürek cezasına çarptırılmış mahkûmlar arasında gerçekleşmişti. Olay esnasında bıçaklı şahıs, karşı tarafa saldırdığı gibi, avluda yer alan bir pencere vasıtası ile dışarıyla bağlantı kurmaya da çalışmıştı. Jandarma, hapishanenin damını ve etrafını sararak dışarıdan bir müdahale gelmesini engellemiş ve hadise kısa sürede bastırılmıştı.

²⁷ Saadet Tekin-Sevilay Özkes, "Cumhuriyet Öncesi Türkiye'de Hapishane Sorunu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VII/16-17, 2008, ss. 187-201.

²⁸ BOA.DH.MKT 2651-103 (23 L 1326/18 Kasım 1908).

²⁹ BOA.A.MKT.UM 286-21 (29 L 1273/22 Haziran 1857).

karşısında yer alan arazinin içerisindeki fırın ile satın alınarak bir hapisane inşasına başlanması planlanmaktaydı. Lakin bu arazi büyük ve kıymetli idi ve Trabzon gibi bir mevkide böyle bir arazinin elden çıkarılması uygun bulunmamıştı. Zikredilen arsa ve fırının ancak satın alma yoluyla elde edilmesine izin verilse de bu alım gerçekleşemedi.³⁰ Böylece yıllarca sürecek olan yeni bir hapisane inşası ya da mevcut hapishanenin genişletilmesi talebine dair yazışmalar başlamış oldu. Hapishanenin ilk tamirine de 1857 yılında başlanılmıştı.³¹

XX. Yüzyılın başlarına gelindiğinde yaklaşık yarım asır önce ilk defa gündeme gelen yeni hapisane inşası konusu hâlâ gündemde idi. Hükümet konağında yer alan hapisane, kendi mahkûmlarına dahi yetmez iken; zaman zaman başka vilâyetlerden gönderilen mahkûmlarla hapisane adeta tıka basa dolmakta ve büyük bir izdiham yaşanmaktaydı. Yüzyılın hemen başında Erzurum'da meydana gelen depremde³² hapisane büyük zarar görmüş ve bunu fırsat bilen mahkûmlar, asayiş bozacak bir takım işlere girişmişlerdi. Bunlar içerisinde özellikle cinayetten tutuklu olanların firar etmeleri halinde şehirde büyük asayiş sorunları doğacağı aşikâr olduğundan seksen bir tanesinin Trabzon'a gönderilmeleri kararlaştırılmıştı. Trabzon'a bağlı yerlerin hapisanelerine dağıtılan³³ bu mahkûmlardan yirmi ikisi Trabzon merkez hapishanesine gönderildi. Hapisanede yer olmayınca valilik, bu mahkûmların şehirde kontrollü şekilde ikametlerini sağlamak için hükümetle yazışmışsa da bu öneri reddedilmişti.³⁴ Bu tedbir gerçekleşmeyince kalabalığı önleme adına bazı mahkûmların kürek cezasının uygulandığı Sinop'a gönderilmeleri fikri ortaya atıldı. Sinop hapisanesi için Kastamonu vilayetiyle yazışmalar yapıldı; fakat orası da kapasitesini açacak şekilde dolu idi. Valilik son çare olarak, mahkûmların geldikleri yere yani Erzurum'a iade etmek istese de alınan olumsuz haber, mahkûmların elde kalmasına sebebiyet verdi.³⁵

Hapisane yönetimi ve Trabzon valiliği yaşanan gelişmelerden son derece mustarıptı. Çünkü hapisanede büyük bir salgın hastalığın çıkması an meselesi idi ve maddi yetersizlikler nedeniyle hastalığın önünü almaları pek de muhtemel görünmüyordu. Normalde beş yıldan fazla kürek cezası alanlar, kürek mevkilerine gönderilmekte iseler de son dönemde Adliye Nezareti buna izin vermemiş, dolayısıyla zaten güneş almayan bir yapıya sahip olan hapisane, Erzurum'daki deprem dolayısıyla getirilen mahkûmlar yüzünden

³⁰ BOA.A.MKT.MVL 105-49 (25 B 1275/28 Şubat 1859); MVL 582-74 (4 B 1275/7 Şubat 1859).

³¹ BOA.İ.MVL 379-16603, Lef 1, (13 M 1274/3 Eylül 1857).

³² BOA.DH.MKT 2561-84 (15 Ş 1319/27 Kasım 1901).

³³ BOA.DH.TMIK.M 13-51 (29 B 1319/11 Kasım 1901).

³⁴ BOA.DH.ŞFR 329-87 (9 Haziran 1320/22 Haziran 1904).

³⁵ BOA.BEO 2459-184417 (29 N 1322/7 Aralık 1904).

iyice kalabalıklaşmıştı. Yani bulaşıcı bir hastalığın yayılması tehlikesi ortaya çıkmıştı. Zaten hapishanenin tamire muhtaç bir hali vardı.³⁶ Bu durum, şehirdeki konsolosların bile dikkatini çekmişti. Bir konsolosun verdiği bilgilere göre; Trabzon hapishanesinin kapasitesi dört yüz kişiye bile yetmez iken, bu sayı altı yüze kadar yükselmişti. Valiliğin korktuğu şey, kısa bir süre sonra başına geldi ve izdiham, tifo ve cüzzam gibi hastalıkları tetikleyerek; tifo hastalığından kaynaklanan ölümler baş göstermeye başladı.³⁷ Salgın hastalığın çıkışı valiliği telaşlandırmış ve son bir çare olarak kadınlar koğuşunun boşaltılarak erkeklerin oraya aktarılması düşünülmüştü. Fakat bu defa da kadınlar için yeni bir yer tahsisi zaruri olmuştu.³⁸ Bu durumda yeni bir hapishane inşası kaçınılmaz bir hal almıştı. Fakat valilik, yeni bir binanın külfetli ve zaman alacak bir iş olduğunu bildiğinden geçici bir süreliğine bir arsanın kiralanmasının, işi kolaylaştıracağı üzerinde durmaktaydı. En kısa yol, mevcut hapishanenin arka tarafında yer alan arazinin istimlakıyla, hapishanenin genişletilmesi olduğuna karar verildi. Trabzon Valisi Reşad Paşa, bütün tedbirlerin muvakkat olduğunu, kiralanacak bir arsaya yapılacak hastaneye sahip bir hapishanenin, bütün sorunları ortadan kaldıracığına inanıyordu.³⁹ Keşif çalışmalarının kısa bir sürede sonuçlandırılması, hapishaneye olan ihtiyacı açıkça göstermekteydi. Mevcut koşullarda hapishane koğuşunun en temel ihtiyacı mahkûmların temiz hava ve güneş ile temasları idi. Bu sebeple etrafı duvarla çevrili, üstü açık, mahkûmların gezebilecekleri ve hava alabilecekleri birkaç koğuşun yapılması düşünülmekteydi. Bu sebeple Vilayet konağının arka tarafında 600 arşın bahçeli arsa kiralanarak, iki koğuş ile bir gardiyan odası, mutfak, çamaşırhane yapılarak mevcut hapishaneye ilave edilmesine karar verildi. Böyle bir inşaatın maliyeti 59.689 kuruş 10 santim olacaktı.⁴⁰

Trabzon Valiliğinin hapishaneye ek bina yapılması yönündeki talebi, valiliğe ayrılan bütçenin tamamen harcanmış olması nedeniyle, nezaretçe reddedildi.⁴¹ Hapishanenin genişletilmesi için lazım gelen 59.000 kuruş bulunamadığı gibi gelecek senenin bütçesinden karşılanıp karşılanamayacağı da belli değildi. Keza, Maliye Nezareti'nce hapishaneler için ayrılan para tamamen harcanmıştı.⁴² Trabzon Valiliği bir taraftan Maliye ve Dâhiliye Nezaretleri ile maddi sorunun halledilmesi yönünde yazışırken; öte yandan

³⁶ BOA.DH.TMIK.M 37-64, Lef 2 (22 Nisan 1319/5 Mayıs 1903).

³⁷ BOA.BEO 2459-184359 (27 N 1322/5 Aralık 1904).

³⁸ BOA.DH.TMIK.S 56-5 (9 L 1322/17 Aralık 1904); BEO 2459-184417 (29 N 1322/7 Aralık 1904).

³⁹ BOA.BEO 2459-184417, Lef 2 (23 N 1322/1 Aralık 1904).

⁴⁰ BOA.DH.TMIK.S 56-61, Lef 1 (23 Kanunuevvel 1320/5 Ocak 1905); BEO 2491-186875 (19 Za 1322/25 Ocak 1905); DH.TMIK.S 61-16 (21 L 1323/19 Aralık 1905).

⁴¹ BOA.DH.TMIK.S 56-61, Lef 5 (22 Kanunusani 1320/4 Şubat 1905).

⁴² BOA.BEO 2521-189062 (30 Z 1322/7 Mart 1905); DH.TMIK.S 67-24, Lef 2, (30 Z 1322/7 Mart 1905).

bir takım tedbirler ile hapishane mevcudiyetini azaltmaya çabalamaktaydı. Akla gelen ilk çözüm nisa hapishanesindeki mahkûmelerin başka bir yere tahliyeleri idi.⁴³ Çünkü para bulmak için yapılan yazışmaların uzaması, arazi sahibinin satıştan vazgeçmesine neden olmuştu ve hükümet konağı civarında başka bir arazi bulunamamıştı. Kadınların gönderilmesi geçici bir tedbirdi; hapishaneden tahliyeler olduğu gibi başka hapishanelere gönderilenler de olmuştu. Dolayısıyla kadınlar bir süre sonra yeniden yerlerine dönmek zorunda kaldılar.⁴⁴ Fakat hapishanenin kalabalıklığının azalması da geçici bir durumdu. Nitekim 1905 yılının Haziran ayında hapishane mevcudu 550'ye, aralık ayında ise; 600'e ulaşmıştı ve valinin ifadesiyle “neredeyse mahkûmlar birbirlerinin üzerine çıkacak şekilde” izdiham yaşanmaktaydı.⁴⁵

Bir yıl kadar geçici tedbirlerle idare eden valilik, 1906 yılının başlarında durumun aciliyetini belirten bir yazı daha kaleme aldı.⁴⁶ Beklenen cevap, ancak bir yıl sonra valiliğe ulaştı. Maamafih gelen haber pek de iç açıcı değildi. Çünkü 1904 ve 1905 senelerinde bütçede icra edilen yüzde 10 ile 15 arasındaki tenzilat sebebiyle ancak 14.257,5 kuruş gönderilebilecekti ve bu para; sadece tamirat için kullanılabilecekti. Hâlbuki gönderilen meblağ, değil yeni bir arsa alımı veya hapishaneye ek bir bina yapımına, hapishanenin tamiratına bile yetmemektedir. Üstelik bu para, merkez vilayet ve mülhakatı bulunan üç liva, on sekiz kaza ve yirmi altı nahiyede yer alan bütün hükümet binalarının tamiri için verilmişti. Yine de nezaretten yol gösteren bir açıklama da gelmişti. Yakında hükümet ülkedeki bütün hapishanelerin ıslahı için bir proje düşünmekteydi ve bu projenin iki milyonluk bir bütçesi olacaktı. Hapishanenin genişletilmesi için bu projeyi beklemenin daha doğru olacağı valiliğe tavsiye edilmişti.⁴⁷

Bir türlü para alınamaması ve hastalıkların artmasından dolayı hükümet konağının bitişiğinde burçların olduğu kısımda, hafif suçlulardan yetmiş seksen tanesinin hapsedilebileceği ahşap bir koğuş yapılmasına karar verildi.⁴⁸ Valilik, inşaata aynı yıl, yani 1906 yılı içerisinde başlanmasını nezaretten talep etmişti. Valiliğin bu talebi, bir öncekinde olduğu gibi derhal reddedilmedi. Maliye Nezareti, bütçenin kesinleştirilmesinden sonra inşaat masrafının eklenmesi gerektiğini bu sebeple de bir sonraki bütçe dönemini

⁴³ BOA.BEO 2699-202405 (6 N 1323/4 Kasım 1905); BEO 2741-205549, Lef 4, (20 Teşrinievvel 1321/2 Kasım 1905).

⁴⁴ BOA.DH.TMIK.S 67-24, Lef 1, (29 Za 1322/4 Şubat 1905).

⁴⁵ BOA.DH.TMIK.S 67-24, Lef 3, (7 R 1323/11 Haziran 1905); BEO 2727-204459, Lef 1 (26 L 1323/24 Aralık 1905); Lef 2, (14 Ca 1323/17 Temmuz 1905).

⁴⁶ BOA.DH.TMIK.S 61-23 (5 Za 1323/1 Ocak 1906).

⁴⁷ BOA.DH.TMIK.S 67-24, Lef 5, (31 Kanunusani 1321/13 Şubat 1906); Lef 8, (9 Mayıs 1322/22 Mayıs 1906); BEO 2766-207397 (26 Z 1323/21 Şubat 1906); BEO 2775-208111, Lef 3, (24 Z 1323/19 Şubat 1906).

⁴⁸ BOA.DH.TMIK.S 67-24, Lef 18, (5 Mayıs 1323/18 Mayıs 1907); Lef 19, (5 Mayıs 1323/18 Mayıs 1907).

beklemelerini valiliğe bildirdi.⁴⁹ Fakat valiliğe de acil para temini için Dâhiliye Nezaretini adres gösterdi. İstenilen para, 1906 yılının Dâhiliye bütçesinde bulunan tamirat ve inşaat tertibat-ı umumiyyesinden uygun bir şekilde karşılanabilirdi.⁵⁰ Dâhiliye Nezareti de hapishanenin tamiri için gelecek senenin bütçesine ilaveden başka çare olmadığına ısrar edince bu proje de gerçekleşmedi.⁵¹

1906 yılında valiliğin korktuğu şey başına geldi ve hapishanede bir veba salgını ortaya çıktı. Hapishane genişletilmediği gibi günden güne artan tutuklu sayısı beraberinde bulaşıcı hastalığı da getirdi. Valilik, bu defa sıhhi nedenleri ileri sürerek, hapishanenin genişletilmesi talebinde bulundu.⁵² Hükümetten bu yönde bir cevap gelmemesi üzerine hapishane koşullarının yetersizliği ve artan mahkûm sayısından dolayı kadınlar için yıllık bin kuruş maliyetli yeni bir bina kiralandı.⁵³ Kira parasını dahi Maliye'den alamayan valilik, kiranın resmi günlerde atılacak olan top masrafının sarf edilmeyen kısmından ödemek zorunda kaldı.⁵⁴ 1907 yılı itibariyle mahkûm sayısı 600 olmuştu. Bir önceki sene olduğu gibi mahkûmlar arasında salgın hastalığın ortaya çıkmasını engellemek amacıyla hükümet binasının civarında dört duvardan ibaret harabe burcun genişletilmesi ve hafif suçlardan mahkûm 70-80 kişinin buraya yerleştirilmesi projesi yeniden gündeme geldi. Eğer hapishanede işler kötüye giderse ortadan kaldırılması kolay olacağından ahşap bir koğuş yapılarak bir de kapı takılması planlanmaktaydı. Fakat nezaretlerle yapılan yazışmalar yine bir netice vermedi. Paranın temini ancak hapishanelerin ıslahatı için ayrılan ve bir sonraki senenin bütçesinde olacak olan 2.000.000 kuruşluk bütçeden karşılanabilirdi.⁵⁵ Tabi ki vilayet istediği parayı bir sonraki yıl da alamadı. Belgelerden anlaşıldığına göre, valilik bir süre tamirat işlerinden vazgeçmek zorunda kalmıştı. 1911 yılında yeniden 50.000 kuruş talep edilmiş ve Maliye Nezâreti bir sonraki sene ödeme yapılacağını vadetmişti. 1912 yılı itibariyle hapishane mevcudu 700'e ulaşınca,⁵⁶ mahkûmların bir kısmının Sinop ya da Rize'ye gönderilmeleri için yazışmalar yapıldı; fakat bu Sinop'un dolu, Rize'nin de kötü şartlarından dolayı bu mahkûmlar gönderilemedi. Bu sebeple 1911'de vad edilen 50.000 kuruş, yeniden hükümetten istendi.⁵⁷ Nihayet 1912 yılında Maliye Nezareti 50.000 kuruş için onay verdi. Fakat Balkan Savaşlarının patlak vermesi bu paranın ancak 20.000 kuruşunun vilayete ulaşmasına neden

⁴⁹ BOA.BEO 2741-205549, Lef 2, (13 Za 1323/9 Ocak 1906).

⁵⁰ BOA.BEO 2775-208111 (9 M 1324/5 Mart 1906).

⁵¹ BOA.BEO 2818-211345 (24 S 1324/19 Nisan 1906).

⁵² BOA.BEO 2892-216857 (25 C 1324/16 Ağustos 1906).

⁵³ BOA.DH.MKT 1146-10 (27 Z 1324/11 Şubat 1907).

⁵⁴ BOA.DH.MKT 1154-57, Lef 2, (15 Ra 1325/28 Nisan 1907).

⁵⁵ BOA.İ.DH 1459-22, Lef 1, (16 R 1325/29 Mayıs 1907).

⁵⁶ BOA.DH.MB.HPS 104-25 (12 L 1330/23 Eylül 1912).

⁵⁷ BOA.DH.MB.HPS 104-11 (21 C 1329/7 Mayıs 1912).

oldu.⁵⁸ Üstelik savaş nedeniyle asayiş iyice bozulmuş ve hapishane de dolmuştu.⁵⁹

Hükümet tarafından gönderilen para ile hapishanenin tamamını onarmak mümkün değildi. Bir tamirat sona erdikten sonra muhakkak yeni bir sorun ortaya çıkıyordu. Nitekim bu tamirattan kısa bir süre sonra hapishanenin suyolları arıza vermeye başladı ve 800'e yakın mahkûm susuzlukla mücadele etmek zorunda kaldı. Bu sorunu aşmak pek de kolay değildi. Çünkü hükümet, havalesiz akçe sarfını kati surette yasaklamıştı ve tekrar tamir parası almak uzun sürecekti. Bu sebeple Trabzon Valisi Bekir Sami Bey, suyollarının tamir masrafını kendi cebinden vermişti.⁶⁰

Bu arada tıpkı hapishane gibi tevkifhane de iyice kalabalıklaşmış, mahkûm sayısı 700'ü bulmuştu. Bu yüzden daha önceden hapishane olup, o sırada süvari koğuşu olan ve hapishanenin bitişiğinde bulunan yerin tevkifhaneye eklenmesine karar verildi. Bu işin masrafı ise 4500 kuruşu bulmaktaydı. Dâhiliye Nezareti konu için Maliye'ye yazı yazsa da bir sonuç çıkmadı.⁶¹ 1914 yılında Trabzon Mıntıka-ı Sıhhiye Müfettişliği hapishanenin aşırı yoğunluğunun mahkûmların sağlığını ve hayatlarını tehlikeye attığı ve fazla mahkûmların yerleştirilebileceği ve hastaların da tedavi edilebileceği bir yer tahsisini zorunlu kılan raporunu valiliğe sunmuştu. Valilik de bu raporu, Adliye Nezaretine göndermiş ve sunulan rapor etkisini göstererek yeni bir yer tahsisi için gerekli yerlere tebligat yapılacağı belirtilmişti.⁶² Mamafih I. Dünya Savaşı, hapishanenin yapımını engelledi. Yaklaşık olarak on yıl kadar devam eden yazışmalara rağmen, maddi imkânsızlıklar nedeniyle Trabzon hapishanesi genişletilememiş; sadece birtakım tamirat ile işler geçirilebilmişti.

Salgın Hastalıklarla Mücadele

Trabzon hapishanesinde salgın hastalıkların ortaya çıkışında hapishanenin fiziksel şartları kadar, sağlık ekibinin olmayışının da önemli bir payı olmuştur. Normalde cinayet ve yaralama vakalarından tutuklu mahkûmların tedavisi için Trabzon hapishanesine aylık yüz kuruş maaş ile bir cerrah istihdam edilmekteydi. Lakin bu cerrahın maaşı kesilince, yeni bir cerrah talebinde bulunulmuşsa da bu görev, belediye cerrahının görev alanı içinde olduğundan hapishane yönetiminin talebi reddedildi. Böylece mahkûmlarla sürekli ilgilenebilecek bir sağlık personeli artık hapishane içerisinde

⁵⁸ BOA.DH.MB.HPS 3-38, Lef 17, (29 Mayıs 1328/11 Haziran 1912).

⁵⁹ BOA.DH.MB.HPS 3-38, Lef 1, (16 M 1331/26 Aralık 1912).

⁶⁰ BOA.DH.MB.HPS 3-14 (22 Ş 1330/6 Ağustos 1912).

⁶¹ BOA.DH.MB.HPS 3-38, Lef 24, (12 Kanunuevvel 1328/25 Aralık 1912).

⁶² BOA.DH.MB.HPS 73-39 (19 Z 1332/8 Kasım 1914).

bulunmamaktaydı.⁶³

Bu dönemde ilk salgın; 1904 yılında çıktı. İzdihamın tetiklediği hapishanede tifo hastalığı baş göstermişse de herhangi bir can kaybı yaşanmadan bu tehlike atlatıldı. Hapishanenin fiziksel şartlarının düzeltilememesi, sıhhi tedbirlerin gerektiği şekilde alınamaması ve doktor yetersizliği salgın hastalıkları Trabzon hapishanesinin vazgeçilmez bir unsuru haline getirdi. 1906 yılındaki veba salgını, hapishanede büyük bir endişeye sebebiyet vermişti. Temmuz ayının 25'inde 441 mahkûmun bulunduğu hapishanede hastaların tedavileri esnasında vebanın ortaya çıktığı anlaşıldı.⁶⁴ İlk tespitlerde altı, daha sonra ise; sekiz mahkûmun bu hastalığa yakalandığı tespit edildi. Alınan ilk tedbir, bakteriyolog Binbaşı Ziya Efendi'nin İstanbul'dan getirilmesi oldu. Ziya Bey'in gelişini müteakip, hapishanede genel bir teftişe başlandı. Hapishane, yedi koğuştan mürekkepti ve koğuşların her biri yaklaşık olarak 60 m² idi. Bu kadar dar bir alanda çok sayıda mahkûmun bulunuşu, hastalığın yayılmasını kolaylaştıracağından hastalığın olmadığı tespit edilen koğuşlardakilerin sağlık kontrollerinden sonra başka bir yere aktarılmasına karar verildi. Maamafih, teftiş için orada bulunan sağlık ekibi bu öneriyi reddetti; zira hapishane artık kordon altına alınmıştı. Şehir merkezinde veba tespit edilmemişti ve herhangi bir riske girilmek istenmiyordu. Yine de deniz yoluyla şehirden ayrılmak isteyen olursa; limanda muayene olmaları şarttı. Eğer şüpheli bir kişiye rastlanırsa karantinaya alınması, gemiden inen birinde tespit edilirse o geminin nizamnamelerin öngördüğü şekilde itlaf işleminin yapılması, ardından da Sinop'a gönderilerek kırk sekiz saat içinde yeniden muayeneye tabi tutulduktan sonra seyrine izin verilmesi gibi bir dizi tedbir de hayata geçirildi. Akabinde, mahkûmların çıkarılması, muayeneden sonra yeni elbiseler verilmesi, boşalan koğuşların kireçle badana edilmesi, farelerin kapan gibi aletlerle itlaf edilip, leşlerinin gaz ile yakılmaları, lağımda kalanların şehre çıkılmalarını engellemek için lağım girişlerinin kapatılması ve hapishanenin iki ay boş bırakılması gibi tedbirlere de başvuruldu. En önemli sorunlardan birisi boş bir mahal bulunmamasıydı. Sıhhi kontroller neticesinde hastalığın bulaşmadığı tespit edilen mahkûmlar için boş bir yerin acilen bulunması lazımdı. Tahliyenin hızlı bir şekilde yapılması salgının önüne geçme adına elzemdi. Bu sebeple, boş arazi arayışlarında sıkıntı yaşanması durumunda hiç geciktirilmeden itlaf nizamnamesine uygun boş bir iki geminin Pulathane (Akçaabat) limanına gönderilecek ve mahkûmlar, bu gemilere nakledilecekti. Boş arazi için en uygun yer; Ayasofya Camii olarak görünmekteydi. Lakin buranın kapasitesi ancak 200 mahkûmu alabilecek seviyedeydi. Oysa

⁶³ BOA.BEO 1769-132639 (18 N 1319/29 Aralık 1901); DH.MKT 2535-50 (19 C 1319/3 Ekim 1901).

⁶⁴ BOA.A.MKT.MHM 569-7, Lef 15, (28 C 1324/19 Ağustos 1906).

700'e yakın mahkûm bulunmaktaydı. Bu durumda kalanların da gazhane binasına gönderilmesi uygun bulundu ve hemen gazhanede sıhhi bir muayene yapıldı. Yapılan muayene sonucunda gazhanedeki ağır kokunun muhakkak giderilmesi gerektiği anlaşıldı ve bunun için ciddi bir tadilat şarttı. Tadilatın masrafı da yirmi bin kuruş civarındaydı. Bu tedbirin külfetli oluşu, uygulanmasına mani oldu. Nihayet, bir kısım mahkûmun sağlık kontrolünden geçtikten sonra hapishaneden çıkartılıp, gemilere bindirilmesi ile boşalan koğuşlar, hastalığa yakalananların tedavi edilmelerinde kullanıldı. Yine de yapılan sıhhi işlemlerin bedeli 28.000 kuruş olmuştur. Ama asıl bedeli üç mahkûm ile hapishane müdürü hayatları ile ödemişti.⁶⁵

Yukarıda bahsedilen olay, hapishane için acil müdahale adına küçük de olsa bir hastanenin mevcudiyetinin ne kadar önemli olduğunu göstermişti. Ayrıca, tıbbi malzeme eksikliğinin de derhal giderilmesinin gerekliliğini ortaya koymuştu. Bu nedenle hastanenin içerisinde ya da dışarısında bir küçük hastane teşkilinin zorunlu olduğu hükümete bildirildi. Yapılan keşifle on iki bin beş yüz kuruş civarında bir maliyet tespit edildi. Hükümet, masrafların vilayetçe karşılanmasına karar verse de⁶⁶ vilayet ekonomik açıdan son derece perişan bir vaziyette idi ve bu masrafı karşılayacak güce sahip olmadığından hastane yapılamadı. İlerleyen dönemde yeni bir inşaata başlamak bir yana hastane kendi masrafını dahi karşılayamaz hale gelmişti. Trabzon merkez hapishanesinin aylık tayinatı yaklaşık olarak 20.000 kuruştur. Hükümet birçok konuda olduğu gibi hapishanenin en temel ihtiyacını karşılamakta da aciz kalmaktaydı. Üç aylık tayinat ile Rize hapishanesi ve diğer bazı masraflar için toplam 80.000 kuruş gerekmektedir ve bu miktar talep edildiğinde yalnızca 30.000 kuruşu gönderilebilirdi.⁶⁷ Bu tayinatın bedelini ödeyebilme adına valilik şehrin önde gelenlerinden birisi olan Vasilaki Efendi'den borç almak zorunda kalmıştı. Hatta Vasilaki Efendi'ye de parası gecikmeli bir şekilde verilebilirdi.⁶⁸

Hapishanedeki izdihamı azaltma adına zaman zaman diğer hapishanelere başvurularak, mahkûmların oralara gönderilmelerine çalışılmaktaydı. Mesela mahkûm sayısının 600'e ulaştığı 1908 yılında cezası kesinleşen 120 mahkûm, Sinop'a kürek cezasına gönderilmişlerdi.⁶⁹ Yine de bu çabalar,

⁶⁵ BOA.A.MKT.MHM 569-7, Lef 1, (19 C 1324/10 Ağustos 1906); Lef 10, (22 C 1324/13 Ağustos 1906); Lef 11, (3 Ağustos 1322/16 Ağustos 1906); Lef 13, (24 C 1324/15 Ağustos 1906); Lef 15, (28 C 1324/19 Ağustos 1906); Lef 22, (9 B 1324/29 Ağustos 1906); Lef 23, (5 Ağustos 1322/18 Ağustos 1906); Lef 47, (21 Z 1324/5 Şubat 1907).

⁶⁶ BOA.DH.MKT 1210-32 (27 Ca 1325/8 Temmuz 1907).

⁶⁷ BOA.DH.MB.HPS 55-5, Lef 3, (6 Şubat 1329/19 Şubat 1914); 55-23, (28 Ra 1332/24 Şubat 1914).

⁶⁸ BOA.DH.MB.HPS 55-72 (17 Ca 1332/13 Nisan 1914).

⁶⁹ BOA.ZB. 311-102 (17 Ağustos 1324/30 Ağustos 1908); 324-137 (29 Temmuz 1324/11 Ağustos 1908); 327-90 (19 Teşrinievvel 1324/1 Kasım 1908); DH.MKT 2651-103 (14 L 1326/9 Kasım 1908).

salgın hastalıkla mücadelede yeterli olmuyordu. Mahkûm sayısının azaltılması, aslında geçici bir tedbirdi. Hapishanenin tamiri ya da genişletilmesi ve sıhhi şartların sağlanması daha önemli şartlardı. Bunların gerçekleştirilememesi neticesinde 1909 yılında bu defa tifo salgını meydana geldi. Tifo salgını teşhisinden hemen sonra Zağnos mevkiinde bir bina kiralanarak, hafif suçları olan ve hastalığa yakalanmamış mahkûmlar buraya sevk edildi ve salgının yayılmasının önüne geçildi.⁷⁰

1909 salgınından sonra Zağnos'taki yer, kadınlara tahsis edilmişti. Fakat sıhhi şartlarda değişen bir şey olmadığı gibi su tulumları çalışmıyor, damın her tarafı su geçirdiğinden mahkûmlar yağmurdan korunamıyor, kiremitlerden neredeyse hiç sağlam kalmamış, ayrıca duvarların badana edilmesi gerekiyordu.⁷¹ Nihayet yeni bir salgın hastalık ortaya çıkmıştı. Mahkûmlar arasında çıkan tifo hastalığı nedeniyle mevcut 480 mahkûmun seksen tanesinin Sinop ve Bodrum gibi kürek cezalarının uygulandığı yerlere nakledilmesi istenmişse de sadece otuz beş tanesi Sinop'a sevk edilebilmişti.⁷² Tifo salgını kayıpsız bir şekilde bertaraf edilmişse de aşırı kalabalıktan dolayı kolera salgını çıkmıştı. Sıhhiye heyetinin onayı ile 150 kadar hafif suçlu mahkûm daha önce de yapıldığı gibi Ayasofya Camiine gönderildi.⁷³ Valilik, bu geçici önlemlerin artık son bulması adına nezaretle yeni bir hapishane inşası için yazışmaya karar verdi. Evvela sahilde orduya ait olup maliyeye devredilen boş iki anbarın 300 kişilik bir hapishaneye dönüştürülmesi talep edilmiştir. Yaklaşık olarak 60.000 kuruşa mal olacak hapishane yapılmadığı takdirde mahkûmların hayatına su-i kasd edilmiş gibi olacağı beyan edilir. Talep edilen miktarın kolera ile olan mücadele için ayrılan 200.000 kuruştan temini istense de olumlu bir yanıt alınmamıştı.⁷⁴ Bu defa, Trabzon Valisi durumun ehemmiyetini uzun bir yazı ile bildirdi. Yedi sene evvel vebadan dolayı hapishane müdürü vefat etmişti. Hapishanenin artık tamir ile de düzeleneyeceğini sağlık heyeti de tasdik etmişti. Hapishaneden salınan ya da kaçan bir mahkûmun veba hastası olması durumunda sadece Trabzon'a değil, yakındaki bütün vilayetlere salgın hastalığın yayılabilme tehlikesi üzerinde duran Vali, yedi sene önceki olayı hatırlatıp, koğuşların döşemeleri değiştirilerek o dönemde tedbir alınmış, fakat bugün aynı hastalık yeniden zuhur etmişti. Vali Sami Rıfat Bey aynı tedbiri almanın hastalığın gelecekteki tesiratını azaltmasının garantisi

⁷⁰ Bu arada yeni yerde görevli altı gardiyanın aylık 160 kuruşluk maaşları ile karakol işlerinden sorumlu olacak olan polis ve jandarmaların kalacağı yer olarak düşünülen bir kahvehanenin yıllık 1000 kuruşluk kirası vilayet ile Maliye Nezareti arasında yine sorun olmuş ve nezaret bu meblağı karşılayamayacağını belirtince vilayet mecburen bu masrafı üstlenmişti. *BOA.DH.MKT* 2691-4930 (Za 1326/24 Aralık 1908); 2835-44 (18 Ca 1327/7 Haziran 1909).

⁷¹ *BOA.DH.MB.HPS* 142-53 (11 Ra 1328/23 Mart 1910).

⁷² *BOA.DH.MUİ* 83-60 (19 R 1328/30 Nisan 1910); 115-16 (11 B 1328/19 Temmuz 1910).

⁷³ *BOA.DH.MB.HPS* 103-13 (25 Kanunuevvel 1326/7 Ocak 1911).

⁷⁴ *BOA.DH.MB.HPS* 49-1 (21 C 1329/19 Haziran 1911).

olmadığını söyledi ve: “Her tekerrür aynı netâyîc-i mes‘ûde ile devrini ikmâl eylemez.” diyerek meramını anlattı.⁷⁵ Hapishanede görülen şüpheli hastalığın tedavisi için 20.000 kuruş talebinde bulunulur. Lakin bu arada koşulların boşaltılması ve mahkûmların başka bir binaya gönderilmeleri ve koşulların tamiri de söz konusu olmuştur. Bu nedenle gelecek olan paranın 5.000 kuruşunun buna harcanması istenilir; fakat yine bir şey elde edilemedi.⁷⁶

1914 yılında yeni bir salgın daha yaşandı. Işık ve havadan yoksun kalan hastalarda kolera ve verem gibi hastalıklar birlikte görülmeye başlanmış ve 900 kişiden kırk tanesi vefat etmişti. Bu gidişle ölüm oranının artacağı kesin olup, bu sebeple 400 kişilik yeni bir hapishane inşa edilmesinin gerekliliği ifade edilmişse de bu ölümler de yeni bir hastane inşaatı için yeterli olmamıştı.⁷⁷

Sonuç

Kırım Savaşı (1853-1856) öncesinde kurulduğu tespit edilen Trabzon hapishanesinin XX. Yüzyılın başındaki idarecileri, iki büyük sorun ile mücadele etmek zorunda kalmışlardı. Hapishane fiziksel olarak vilayet merkezinin ihtiyacını karşılayabilecek kapasitede değildi ve sıhhi şartları oldukça kötüydü. Bu iki sorunun nihai şekilde çözümü ise, içerisinde bir hastanenin de olacağı daha büyük bir hapishane inşası idi. XX. Yüzyılın başından I. Dünya Savaşı'nın çıkışına kadar geçen süre içerisinde Trabzon hapishanesi için hükümet nezdinde yapılan yazışmaların çoğunluğu bu iki sorun üzerine odaklanmıştı. Buna rağmen imparatorluğun içerisinde bulunduğu mali şartlar, böyle bir hapishanenin inşasına müsaade edebilecek düzeyde değildi. Aslında bunu gayet iyi bilen vilayet idarecileri, en azından hapishanenin genişletilmesini de sık sık yazışmalarda dile getirmişlerdi. Maamafih sadece kısmi tamiratlar için ödenek alınabilmişti. Bu ödeneklerin alınması da hemen gerçekleşen bir şey değildi. Merkezden gelecek olan paraya bağımlı olan hapishanenin kimi zaman masraflarını karşılayabilmek için şehrin zengin şahıslarından borç alınmış, hatta Bekir Sami Bey örneğinde olduğu gibi bizzat Vali bey, masrafları yüklenmek zorunda kalmıştı. Dolayısıyla ne hapishane genişletilebildi, ne de yeni bir hapishane yapılabildi. Bu iki sorunun aşılammaması doğal olarak salgın hastalıkların hapishanede sıkça görülmesine sebebiyet vermiş, hatta ölümlü vakalar dahi olmuştu. Yine sorunların köklü çözüme ulaştırılamaması hapishanede asayişin bozulmasına da doğrudan etki etmişti.

⁷⁵ BOA.DH.MB.HPS 55-80, Lef2 (4 Za 1331/5 Ekim 1913).

⁷⁶ BOA.DH.MB.HPS 54-20 (15 Z 1331/15 Kasım 1913).

⁷⁷ BOA.DH.MB.HPS.M 10-23 (25 Kanunusani 1329/7 Şubat 1914).

KAYNAKLAR

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM)

23-49 (28 N 1266/7 Ağustos 1850); 569-7, (21 Z 1324/5 Şubat 1907).

Sadaret Meclis-i Vâlâ Evrakı (A.MKT.MVL):

105-49 (25 B 1275/28 Şubat 1859).

Sadaret Umum Vilayât Evrakı (A.MKT.UM):

123-84 (25 R 1269/5 Şubat 1853); 286-21 (29 L 1273/22 Haziran 1857).

Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO):

1769-132639 (18 N 1319/29 Aralık 1901); 2459-184359 (27 N 1322/5 Aralık 1904); 2459-184359 (27 N 1322/5 Aralık 1904); 2459-184417 (29 N 1322/7 Aralık 1904); 2491-186875 (19 Za 1322/25 Ocak 1905); 2521-189062 (30 Z 1322/7 Mart 1905); 2699-202405 (6 N 1323/4 Kasım 1905); 2727-204459, (26 L 1323/24 Aralık 1905); 2741-205549, (13 Za 1323/9 Ocak 1906); 2766-207397 (26 Z 1323/21 Şubat 1906); 2775-208111 (9 M 1324/5 Mart 1906); 2818-211345 (24 S 1324/19 Nisan 1906); 2892-216857 (25 C 1324/16 Ağustos 1906).

Dahiliye Nezareti Hapishaneler Müdüriyeti (DH.MB.HPS):

3-14 (22 Ş 1330/6 Ağustos 1912); 3-38 (16 M 1331/26 Aralık 1912); 49-1 (21 C 1329/19 Haziran 1911); 54-20 (15 Z 1331/15 Kasım 1913); 55-23 (28 Ra 1332/24 Şubat 1914); 55-5, (6 Şubat 1329/19 Şubat 1914); 55-72 (17 Ca 1332/13 Nisan 1914); 55-80, (4 Za 1331/5 Ekim 1913); 73-39 (19 Z 1332/8 Kasım 1914); 85-6 (16 Za 1329/8 Kasım 1911); 103-13 (25 Kânunuevvel 1326/7 Ocak 1911); 104-11 (21 C 1329/7 Mayıs 1912); 104-25 (12 L 1330/23 Eylül 1912); 141-51 (25 Ca 1327/14 Haziran 1909); 142-53 (11 Ra 1328/23 Mart 1910); 144-32 (3 S 1330/23 Ocak 1912); 150-38 (13 Ş 1332/7 Temmuz 1914).

Dahiliye Nezareti Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik (DH.MB.HPS.M):

10-23 (25 Kânunusani 1329/7 Şubat 1914); 11-22 (8 Mart 1330/21 Mart 1914); 11-25 (22 R 1332/18 Şubat 1914); 8-74 (20 N 1331/23 Ağustos 1913).

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT):

1146-10 (27 Z 1324/11 Şubat 1907); 1154-57, (15 Ra 1325/28 Nisan 1907); 1210-32 (27 Ca 1325/8 Temmuz 1907); 2535-50 (19 C 1319/3 Ekim 1901); 2561-84 (15 Ş 1319/27 Kasım 1901); 2691-49 (30 Za 1326/24 Aralık 1908); 2692-24 (1 Z 1326/25 Aralık 1908); 2750-50 (4 S 1327/25 Şubat 1909); 2752-64 (7 S 1327/28 Şubat 1909); 2781-52 (7 S 1327/28 Şubat 1909); 2788-102 (16 Ra 1327/7 Nisan 1909); 2798-8 (10 R 1327/1 Mayıs 1909); 2827-88 (13 Ca 1327/2 Haziran 1909); 2835-44 (18 Ca 1327/7 Haziran 1909).

Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUİ):

115-16 (11 B 1328/19 Temmuz 1910); 24-11 (20 L 1327/4 Kasım 1909); 83-60 (19 R 1328/30 Nisan 1910).

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî (DH.ŞFR):

329-87 (9 Haziran 1320/22 Haziran 1904).

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelât ve Islahât Komisyonu Evrakı Muamelat (DH.TMIK.M):

13-51 (29 B 1319/11 Kasım 1901); 37-64, (22 Nisan 1319/5 Mayıs 1903).

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelât ve Islahât Komisyonu Evrakı Islahât (DH.TMIK.S):

56-5 (9 L 1322/17 Aralık 1904); 56-61, (23 Kânunuevvel 1320/5 Ocak 1905); 61-16 (21 L 1323/19 Aralık 1905); 61-23 (5 Za 1323/1 Ocak 1906); 67-24, (29 Za 1322/4 Şubat 1905).

İradeler Dahiliye (İ.DH):

1459-22, (16 R 1325/29 Mayıs 1907).

İradeler Meclis-i Vâlâ (İ.MVL):

379-16603, (13 M 1274/3 Eylül 1857); 443-19723 (5 Ş 1277/16 Şubat 1861).

Meclis-i Vâlâ (MVL):

328-92 (6 C 1267/8 Nisan 1851); MVL 582-74 (4 B 1275/7 Şubat 1859).

Zabtiye (ZB):

311-102 (17 Ağustos 1324/30 Ağustos 1908); 324-137 (29 Temmuz 1324/11 Ağustos 1908); 327-90 (19 Teşrinievvel 1324/1 Kasım 1908).

2. Araştırma Eserleri

AKMAN, Mehmet, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, Eren Yayınevi, İstanbul 2004, s.108-109.

AVCI, Mustafa, *Hukuk Tarihimizde Hapis*, Türkiye Adalet Akademisi, Ankara 2014, s.21-42.

BARDAKOĞLU, Ali "Hapis", *DİA*, C. 16, TDV, İstanbul 1997, ss. 54-64.

ÖZTOP, Fatih, "Suç Cetvellerine Göre Osmanlı Devletinde "Adam Öldürme" Suçu: Aydın Vilayeti Örneği (1908-1916)", *TİDSAD*, 2/3, 2015, ss.75-85.

ÖZTÜRK, Sevcan, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Ceza Sisteminde Dönüşüm: Zindandan Hapishaneye Geçiş*, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2014.

ŞEN, Ömer, *Osmanlı'da Mahkûm Olmak: Avrupalılaştırma Sürecinde Hapishaneler*, Kapı Yayınları, İstanbul 2007.

TEKİN, Saadet - ÖZKES, Sevilay, "Cumhuriyet Öncesi Türkiye'de Hapishane Sorunu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VII/16-17, 2008, ss. 187-201.

TEKİN, Saadet, "Osmanlı'da Kadın ve Kadın Hapishaneleri", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29/47, 2010, ss. 83-102.

YILDIZ, Gültekin, *Mapusâne, Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, Kitabevi, İstanbul 2012.

EK: Trabzon Hapishanesi

Trabzon Hapishanesi

Yıldız Sarayı Albümü'nden

YENİ BİLGİ VE BELGELER IŞIĞINDA TRABZON'DA 1912 SEÇİMLERİ*

*Volkan AKSOY**

ÖZ

Türk siyasi tarihinin en önemli dönüm noktalarından birisi 1876 yılında Meşrutiyet'in ilan edilerek meclisli bir sisteme geçilmesidir. Ancak bu meclisin çalışma süresi çok kısa olmuş ve 1878 yılının şubatında padişah II. Abdülhamid tarafından kapatılmıştır. Meclisin tekrar işlerlik kazanabilmesi ancak otuz yıl sonra gerçekleşmiş ve 1908 yılında meclis yeniden açılmıştır. 23 Temmuz 1908 tarihiyle başlayan dönemin bir önceki meclis denemesinden en önemli farkı, siyasi partilerin kurulması ve seçimlerde yer almasıdır. Bu amaçla ilk seçimler 1908,, ikincisi ise 1912 yılında yapılmıştır. Özellikle 1912 seçimleri yapıış şekli ve tartışmalarıyla bugün de güncelliğini korumaktadır. Bu çalışma, 1912 seçimleri sürecinde Trabzon'da meydana gelen gelişmelerle bu süreçte İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf fırkaları arasında yaşanan mücadeleleri ele almakta ve incelemektedir. Bundan amaç, bir taşra vilayeti olan Trabzon'daki seçim sürecini izleyerek elde edilecek verilerle, önemli siyasi sonuçlara neden olan 1912 genel seçimlerine dair yapılacak değerlendirmelere katkı sağlamaktır.

Anahtar Sözcükler: Trabzon Vilayeti, Seçim, Mebus, İttihat ve Terakki, Hürriyet ve İtilaf

THE 1912 ELECTIONS IN TRABZON IN THE LIGHT OF NEW FINDINGS AND DOCUMENTS

ABSTRACT

With the proclamation of the constitutional monarchy in 1876, converting to parliamentary system was regarded as one of the momentous milestones in the history of Turkish politics. However, working period of this parliament was relatively short and it was ended by the authority of Abdulhamid II in 1878. Almost 30 years later, the parliament was re-opened in 1908. Setting up political parties and elections were the most significant difference between the former and the latter period, which was launched on July 23, 1908. Thus, the first elections were held in 1908 and the second in 1912. Especially, the 1912 elections have still aroused interest in terms of the execution of the elections and debates at the time. Therefore, based on the documents gathered from the political parties "Union and Progress" (İttihat ve

* Gönderim tarihi: 20.04.2017. Kabul tarihi: 20.08.2017.

* Yrd. Doç. Dr., KTÜ Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü, TRABZON. v_aksoy@ktu.edu.tr
ORCID:0000-0001-6725-8012

Bu makale 2014 yılında tarafımdan yapılan "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Terakki fırkası) and "Freedom and Accord" (Hürriyet ve İtilaf fırkası), and their media organs, the current study examined the concerning incidents in Trabzon during the 1912 elections. In this way, the incidents were investigated in Trabzon which was considered as a provincial city, and hence, it is also considered that the findings will contribute to interpret the 1912 general elections.

Keywords: Trabzon province, election, parliament, the party of Union and Progress, the party of Freedom and Accord

Giriş

Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyılın sonlarından itibaren kendisini göstermeye başlayan zayıflama emareleri, giderek daha fazla alanda etkisini göstermiştir. Bu nedenle devlet; askeri, mali, idari, siyasi, adli ve sosyal alanlarda bir takım yeniliklere yönelmeyi zorunlu görmüştür. Özellikle 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında girişilen yenileşme faaliyetleri Tanzimat ve Islahat Fermanı gibi düzenlemeleri ortaya çıkarırken Yeni Osmanlılar ya da Jön Türkler denilen bir aydın muhalefetin doğmasına da zemin hazırlamıştır. Söz konusu aydın muhalefetin temsilcilerinin temel amacı, devleti ayakta tutabilmek için anayasa çerçevesinde seçimle belirlenecek bir meclisin açılması ve iktidara ortak olmasıdır. Böylece Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan her kesimden temsilciler meclise girebilecek ve yönetime katılabilme hakkına sahip olacaktı. Sonuçta bu katılım, devletten ayrılmak isteyen azınlıkları da teskin edecek, dış güçlerin iç işlerimize müdahalesini engelleyerek ve devletin birlikteliğini sağlamlaştıracaktı.

Yukarıda bahsedilen amaçlar etrafında, aralarında Ziya Paşa, Namık Kemal, Şinasi, Ebuzziya Tevfik, Suavi, Mithat Paşa gibi önde gelen fikir ve devlet adamlarının yer aldığı Yeni/Genç Osmanlılar adıyla anılan grubun, devletin işleyişinin daha verimli hale getirileceği düşüncesinden hareketle yayın ve propaganda faaliyetlerinin de kullanılmasıyla 1876 yılında ilk anayasal düzenleme gerçekleştirilmiştir. Kanun-ı Esasi adı verilen bu düzenlemeyle birlikte idarede seçimle gelen bir meclisin oluşturulması da kararlaştırılmış ve 1877 tarihinde ilk Osmanlı Meclisi görevine başlamıştır.¹

¹ Gerçi Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan insanların seçim olgusuna yabancı olmadıkları söylenebilir. Zira Kanun-i Esasi'den önce II. Mahmut döneminde kurulan muhtarlık teşkilatı için seçim yapılması, 1842 yılında oluşturulan "kaza" idari birimine müdürlerin yörelin ileri gelenlerince seçilmesi, Muhasıllık Meclisleri ve 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi gereğince oluşturulan Vilayet İdare Meclisleri, Osmanlı Devletinde parlamenter sisteme geçişin alt yapısını hazırladığı gibi adı geçen meclislere yerel halktan seçimle üye almaları neticesi vatandaş, bir "seçim" olgusuna da hazırlamıştır. Her ne kadar bu seçimin oy vericileri sınırlı kalmış olsa bile toplumun bir tecrübe kazanmasına vesile olmuştur. Söz konusu meclisler, yapıları ve yönetimde meydana gelen gelişmeler hakkında geniş bilgi için bkz. Musa Çadırcı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C: 1, İletişim Yayınevi, İstanbul 1985, s.

Ancak bu ilk Meşrutiyetin ömrü kısa olmuş, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası meclis feshedilmiştir. Dolayısıyla kuramsal olarak da olsa çağdaş anlamda siyasal hayata geçiş ve partilerin içerisinde yer aldığı bir seçim süreci ancak II. Meşrutiyet Dönemi'nden sonra kurulabilmiştir. Çünkü ilk kez geniş halk kesimleri meclise temsilci göndermek için sandık başına getirilmiştir.²

II. Meşrutiyet'in ilanı ve anayasaya yeniden işlerlik kazandırılması neticesi meclisin açılması zorunluluk haline gelmiştir. Bunun için öncelikli olarak bir seçim kanunu hazırlanmıştır. Dolayısıyla II. Meşrutiyet seçimlerinin yasal dayanağını 2 Ağustos 1908 tarihli ve 83 maddelik "İntihabat-ı Mebusan Kanunu" oluşturmaktadır. Kanuna göre, seçim iki dereceli olacaktır. Müntahib-i evveller (birinci seçmen), önce mebusları seçecek olan müntahib-i sânileri (ikinci seçmen), müntahib-i sâniler de mebusları seçecektir. Diğer taraftan sancaklardan seçilecek mebus sayısı, hükûmetin seçim kararı almasından ve bu kararın mülki ve yerel yöneticilere iletilmesinden sonra hazırlanacak nüfus defterlerine göre belirlenecektir. Nüfus defterleri mahalle ve köy düzeyinde hazırlanırken defterlerin hazırlanmasına köyün/mahallenin din başkanlarının (imam, papaz, haham) yanı sıra muhtar ve bölgenin ileri gelenlerinden 2-3 kişi de yardım edecektir. Köy ve mahallelerde hazırlanan listeler kaza merkezine gelmeye başlayınca, belediye reisinin başkanlığında, belediye meclis üyeleri arasından seçilenlerden oluşan "Heyet-i Teftişîye" kurulacaktır. Bu kurul kazada seçim işlemlerini yürütmek ve denetlemekle görevlidir. Ayrıca nahiyelerde de seçimlerin kurallara uygun yapılabilmesini sağlamak için nahiyelere kurayla belirlenen görevliler gönderebilecektir. Seçim dairesinde oy verme işlemi bittikten sonra sandık kurulunca sandık açılacak ve oy kullanan seçmenlerin sayısı ile sandıktan çıkan oy sayısı karşılaştırılacaktır. Gerekli eşitlik sağlandıktan sonra sayım işine geçilecekti. Her ikinci seçmen adayının aldığı oy tek tek incelenecek ve en çok oy alanlar belirlenecekti. Bunların adına bir mazbata düzenlenecek ve kaza teftiş heyetine gönderilecekti. Ardından gerekli incelemeler yapıldıktan sonra, heyet, mebus seçiminin nerede ve ne zaman yapılacağını bildirecek ve ikinci seçmenlere mebus aday listesini ve kullanacakları oy pusulasını verecekti. Mebus seçimleri ise kaza merkezlerinde, belirlenen gün ve saatte, ikinci seçmenlerin onda sekizinin hazır bulunmasıyla yapılacaktır. Padişahın sağlığına dua edildikten sonra oy verme işlemine başlanacaktır. Kullanılan oylar Heyet-i Teftişîye'nin huzurunda açık ve yüksek sesle okunarak sayılacaktır. Kazalardan gelen sonuçlar sancak

210-230; İlber Ortaylı, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C: 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 231-244.

² Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914*, İmge Kitabevi, Ankara 2007, s. 13-14.

merkezinde toplanarak mebus seçilenler belirlenecekti.³

Yukarıda belirtilen kanun dairesinde 1908 Eylül-Kasım tarihinde yapılan ilk seçimleri, dönemin “kahramanı” olarak görülen İttihat ve Terakki Cemiyeti yerel unsurlarla yaptığı işbirliğinin de katkısıyla, sınırlı bir muhalefet etkisine sahip olan Ahrar Fırkası karşısında kazanmıştır. Ancak ilerleyen süreçte yaşanan siyasi, idari ve ekonomik krizler İttihat ve Terakki’ye karşı olan muhalefeti artırmıştır. Diğer taraftan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin iktidarı doğrudan ele almaması ve perde arkasından “merkez-i umumi” vasıtasıyla hükûmetlere karışması siyasi çevrelerde hoşnutsuzluğu üst seviyeye çıkarmıştır. 16 Aralık 1911 tarihine gelindiğinde Meclis-i Mebusan’da başlatılan ve padişahın konumunu yeniden güçlendirmeye yönelik meclisi feshetme yetkisini içeren Kanun-ı Esasi’nin 35. maddesinin değiştirilmesi görüşmeleri,⁴ gerçekte bir anayasa sorununun çözülmesi isteğinden çok, İttihat ve Terakki’nin yeniden meclisin feshi yolunu açma girişimiydi. İç isyanlar, Trablusgarp Savaşı, sokakta gazetecilerin öldürülmesi, Cemiyet-i Hafiyeye olayı ve Hızb-i Cedit bölünmesiyle yıpranan İttihat ve Terakki, 21 Kasım 1911 tarihinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın kurulmasıyla Mecliste de ciddi muhalefet bloğuyla karşılaşmış ve 11 Aralıkta yapılan İstanbul ara seçimlerinde⁵ muhalefete karşı yenilgiye uğramıştı. Dolayısıyla İttihat ve

³ Her 50.000 erkek nüfus için bir mebus seçilecekti. Erkek nüfusu 50.000’den aşağı olan yerler de bir mebus çıkarılabilecekti. 50.000’den daha yukarı olan yerler ise 125.000’e kadar iki; 175.000’e kadar üç ve 225.000’e kadar olan yerlerden de dört mebus seçilecekti. Bu miktardan fazla olan yerlerin bu orana göre mebus sayısı arttırılacaktı. Birinci ve ikinci seçmen olabilmenin şartlarında ise 25 yaşını bitirmiş olmak, yabancı bir devletin hizmetinde bulunmamak, Osmanlı vatandaşı olmak, medeni haklardan yoksun bulunmamak, iflas edenlerin yeniden itibarını kazanmış olması ve doğrudan doğruya devlete az çok vergi vermek gibi ortak şartlar mevcuttu. Mebus olabilmek içinse farklı olarak 30 yaşını bitirmiş olmak, Türkçe bilmek, devlet memurlarının seçildikleri takdirde memuriyetten ayrılmış olması şeklinde şartlar bulunmaktaydı. Birinci ve ikinci seçmen ile mebus olabilmek şartları ve seçimlerin yapılması hakkında geniş bilgi için bkz. Demir, *a.g.e.*, s. 49-55; İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, TBMM Vakfı, Ankara 1997, s. 243-249; Cezmi Eraslan-Kenan Olgun, *Osmanlı Devleti’nde Meşrutiyet ve Parlamento*, 3F Yayınevi, İstanbul 2006, s. 70-72; Kenan Olgun, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı’nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, ATAM, Ankara 2008, s. 56-62.

⁴ Bu görüşmeler için bkz. *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre:1, İçtima Sene:4, C: 2, 3 Kanunuevvel 1327/16 Aralık 1911, s. 201-216; Olgun, *a.g.e.*, s. 339-389.

⁵ Hariciye Nazırı Rıfat Paşa’nın Paris Büyükelçiliğine atanmasıyla meydana gelen mebus boşluğunu doldurmak için İstanbul’da 11 Aralık 1911 yılında bir seçim yapılmıştır. Bu seçimlere Memduh Hürriyet Bey İttihatçıların adayı olarak girerken, Tunuslu Hayrettin Paşa’nın oğlu Tahir Hayrettin Bey ve İtilafçıların adayı olarak girmiş ve 195’e 196 olmak üzere bir oy farkla mebus seçilmiştir. Bu sonuçlar, Hürriyet ve İtilaf Partisi’nin büyük bir zaferi olarak görülmüş ve İttihatçıların devrinin biterek yerine yeni bir kuruluşun geçeceği bir gelişme olarak algılanmıştır. Ancak bu sonuç, durumun farkında olan İttihatçıların derhal harekete geçmelerine sebep olmuş, 35. madde değişikliği meclisi dağıtmak için bir araç olarak kullanılmış ve 1912 yılında yapılacak seçimlere bu çekişme ortamında girilmiştir.

Terakki, İtilafçılara ülke çapında daha fazla teşkilatlanma fırsatı tanımamak için meclisi feshettirip seçimlere giderek muhalefetsiz yeni bir meclis oluşumunu amaçladı. Kıyasıya iktidar mücadelesi içerisinde geçen ve yasa dışı uygulamalar yapıldığı öne sürülen bu seçimler, tarihimize “sopalı seçimler” olarak geçmiştir.⁶ Ülkenin hemen her yöresinde büyük siyasi çekişmeler yaşanan bu seçimin İstanbul ve Makedonya merkezli rekabeti hakkında daha çok yayın yapılmıştır. Özellikle Anadolu’da meydana gelen gelişmelerin gün yüzüne çıkarılması, 1912 seçimlerini daha bütüncül değerlendirebilmemize imkân sağlayacaktır.

İttihatçı-İtilafçı Çekişmesi

Bahsi geçen amaçlar etrafında incelemeye çalıştığımız vilayet Trabzon’dur. İlk olarak 1912 seçimlerinde, Trabzon’da İttihat ve Terakki’ye karşı muhalefetin, 1908 seçimlerine⁷ göre daha organize ve daha yoğun olduğunu söylemek mümkündür.⁸ Trabzon mebusu Mahmud Mazhar Bey, Hürriyet ve İtilaf Fırkasının⁹ Meclis-i Mebusundaki ilk yönetim kurulu üyesi

Bkz. Feroz Ahmad, İttihat ve Terakki (1908-1914), Kaynak Yayınları, İstanbul 2010, s. 128-129; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Yayınevi, Ankara 2006, s. 287-288; Tark Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi*, C: 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 302-303; Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s. 113-126. Osmanlı Devleti’nde 1908-1912 arası dönemde yapılan ara seçimler hakkında ayrıca bkz. Kenan Olgun, “Osmanlı Meclis-i Mebusanı’nda Ara Seçimler (1908-1912 Dönemi)”, *ATAM Dergisi*, S: 82, s. 1-24.

⁶ Kudret Emiroğlu, “Trabzon’da Sopalı Seçimler-1912” *Tarih ve Toplum*, C: 17, S: 97, 1992, s. 41; Tark Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler-İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C: 3, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 209.

⁷ Türk siyasi tarihindeki ilk çok partili seçim bu tarihte yapılmıştır. Seçime İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ahrar Fırkası katılmıştır. Ancak adı geçen ikinci parti, zamanın da kısıtlılığı sebebiyle İstanbul dışında fazla organize olamamış, seçim İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin başarısıyla son bulmuştur. Söz konusu seçimler, Eylül ayından itibaren Aralık’a kadar sürmüştür. 1908 seçimleri hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Ö. Alkan, “1908 Seçimleri ya da 1324 İntihabı”, *Tarik Zafer Tunaya Anısına Yedigâr-ı Meşrutiyet*, Haz. Mehmet Ö. Alkan, Bilgi Üniversitesi, İstanbul 2010, s. 93-116; Demir *a.g.e.*, s. 43-161; Olgun, *a.g.e.*, s. 55-68.

⁸ Trabzon’da yapılan 1908 seçimleri hakkında geniş bilgi için bkz. Rahmi Çiçek, “Fez Gazetesine Göre Trabzon’da 1908 Seçimleri”, *Akademik Yorum*, No: 2, 1992, s. 42-44.

⁹ 21 Kasım 1911 tarihinde İttihat ve Terakki’ye muhalif olarak Mahir Said, Kemal Mithad, Hüseyin Siret ve Rıza Nur’dan oluşan bir heyetin, dönemin İstanbul valisi Emin Bey’e firkanın kuruluş beyanname ve programını vermesiyle kurulmuştur. Firkanın kuvvetli bir tabana ve tanınmış isimlere dayanması firkaya olan ilgiyi arttırmış, ancak zaman içerisinde İttihat ve Terakki’ye muhalif her düşünce ve kesimden insanın içinde yer aldığı karmaşık bir yapıya bürünmüştür. Adem-i merkezietçi bir anlayışla yola çıkan fırka, ittihad-ı anasır hedefiyle birlikte o zamana kadar kurulamamış olduğunu iddia ettiği Meşrutiyet’i temin etmeyi amaçlamıştır. Fakat 1912 seçimlerinde yaşanan siyasi kavgalardan sonra gücünü kaybeden Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Ahmet Muhtar Paşa ve akabinde kurulan Kamil Paşa hükümetleri zamanında da varlık gösterememiş ve 23 Ocak 1913 tarihli Babiali

olmuş¹⁰ ve onun şahsında İttihat ve Terakki'ye karşı bir muhalefet oluşmuştur. Ardından Eyüpzade Nuri, Şatırzade Hasan, Muradzade Ali, Zehirzade Zühtü, Yakubzade Tevfik, Hamamizade İhsan, Zehirzade Necati, Kadızade Mustafa ve Emirzade Hâmi imzalarıyla Hürriyet ve İtilaf Fırkasını “biz Trabzonlular mazinin tezahürat-ı mukadderatının bütün o ân-ı kanunperestanesi ile pirayedar (süslü) bir istikbal-i salah ve satvette muvaffakiyât-ı vatanperverâneyi istihlafını sizin teşebbüsât-ı durenîşanenizden (tedbirli, ilerisini düşünen) ve milletimizin de müzaheret-i vâkıfanesinden niyaz ve intizar eyleriz” sözleriyle tebrik eden bir telgraf göndermişlerdir.¹¹

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Trabzon'da teşkilatlanarak varlığını ortaya koyması, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dikkatini Anadolu'nun bu önemli liman kentine çevirmesine sebep olmuştur. Maliye Nazırı Cavid Bey ile İttihat ve Terakki'nin önemli isimlerinden biri olan Naci Bey'in, II. Meşrutiyet'in üçüncü yıldönümünde Trabzon'a gelmeleri,¹² yükselen Hürriyet ve İtilafçı muhalefete karşı bir tür ön alma çabasıydı. Elbette bütün bu gelişmeler, 1912 seçimlerine doğru Trabzon'da siyaset kazanının hızla kaynamasına vesile oldu.

Basın tarafında ise İttihat ve Terakki muhalifliğiyle bütün ülkede yankı uyandıran Şatırzade Hasan Hicabi Bey'in Tarık gazetesi,¹³ Trabzon'da Hürriyet ve İtilafın güçlü sesi konumundaydı.¹⁴ Siyaset yarışının hızlandığı bu dönemde Hasan Hicabi Bey yazılarında, istibdadın yalnız mevkiini değiştirmek derecesinde devam ettiği ve monarşi istibdadından oligarşi istibdadına dönüldüğü üzerinde duruyordu. Bu bağlamda, hâkimiyet-i

Baskınından sonra tamamen dağılmıştır. Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kuruluşu ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Birinci, *a.g.e.*; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi*, s. 294-343; Ziya Şakir, *Hürriyet ve İtilaf Nasıl Doğdu, Nasıl Yaşadı, Nasıl Battı*, Haz. Serkan Erdal, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2011; Kurtuluş Kayalı, “Hürriyet ve İtilaf”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C: 5-6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1436-1444.

¹⁰ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi*, s. 295; Birinci, *a.g.e.*, s. 66; Ali Birinci, “Hürriyet ve İtilâf Fırkası”, *Tarih ve Toplum*, C: 7, S: 273, (1987), s. 275.

¹¹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi*, s. 328.

¹² 5 Temmuz 1911 tarihinde Trabzon'a varan heyetin faaliyetleri, karşılaşma ve muhalif tavır takınanların görüşleri hakkında geniş bilgi için bkz. Kudret Emiroğlu, “Maliye Nazırı Cavid Bey'in Trabzon Gezisi (1911)”, *Trabzon*, S: 4, Ankara 1990, s. 53-59; Volkan Aksoy, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2014, s. 93-107.

¹³ Haftada bir defa olmak üzere çıkarılan bu gazetenin imtiyaz sahibi ve mesul müdürü Şatırzade Hasan Hicabi Bey'dir. Gazetenin ilk çıkış tarihi bilinmemekle birlikte ikinci sene 98. sayısında Nisan 1326/1910 tarihinde tesis edildiği bilgisi bulunmaktadır. İttihatçılara muhalefetiyle adını duyurmuş olan gazete Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinden (11 Haziran 1913) sonra kapatılmıştır. Bkz. Hüseyin Albayrak, *Trabzon Basın Tarihi*, Ankara 1994, s. 80-82.

¹⁴ Rahmi Çiçek, “Osmanlı Taşra Kenti Trabzon'da Siyaset (1908-1914)”, *Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (8-10 Nisan 1999), İzmir 2000, s. 553.

milliyeyi hakiki sahibi olan millete vermek istediği ve fırkaya mensup kişilerin mebusan programının ruhuna uymak şartıyla rey ve içtihatlarında serbest oldukları gibi hususları savunan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın beyannamesini gazetenin sütunlarına taşımişti.¹⁵ Bu beyannamenin amacının, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve onun uzantılarını baskıcı olmak ve Meşrutiyetin gereklerini yerine getirmemekle suçlarken kendilerinin daha özgürlükçü, eşitlikçi ve demokrat olduklarını ortaya koymaya çalıştığı açıkça görülmekteydi. Tarık, 15 Şubat 1912 tarihli sayısını tümüyle seçim konusuna ayırarak İttihatçılara saldırmakta, yıpratmaya çalışmakta ve yasa dışına çıkmakla suçlamaktaydı. Tarık'a göre, yasa gereği sekiz gün içinde hazırlanması gereken seçmen defterlerinin hazırlanmaması nedeniyle sorumlu mahalle ve köy muhtarlarının cezalandırılmaması, hükûmetin bilerek uyguladığı siyasetin sonucuydu. Köylüler arasında üç buçuk yıldır Meşrutiyetin bir yararının görülmediğinin dillendirildiğini belirten gazeteye göre, bunun sebeplerinin halkın büyük çoğunluğunca bilindiğini vurgulamıştır. Hürriyet ve İtilaf'ın sözcüsü konumundaki Tarık gazetesindeki bu yazı ile İttihatçıların Meşrutiyet kurallarına uymadığı gibi aleyhte propaganda yaptıkları da ima edilmiştir.¹⁶

Seçim yolsuzluklarına yönelik Hürriyet ve İtilafçılar tarafından yapılan iddialardan biri de Trabzon'un seçim şubelerine ayrılması meselesidir. Hürriyet ve İtilafçılara göre seçim şubeleri, Heyet-i Teftişîye'nin de göz yummasıyla, İttihat ve Terakki'nin kazanmasına yönelik olarak oluşturulmuştur. Örnek olarak da Faroz Mahallesi'nin, Ayasofya ve Kavakmeydanı Mahalleleriyle; Tekfurçayır Mahallesi'nin İmaret ve Orta Hisar Mahalleleriyle birleştirilmesi gösterilmiştir.¹⁷ Tarık'ın bu iddialarına,

¹⁵ *Tarık*, No: 87, 17 Teşrinisânî 1327 (30 Kasım 1911).

¹⁶ Emiroğlu, "Trabzon'da Sopalı Seçimler-1912", s. 41-42. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Trabzon'da seçimleri kazanabilmesi için 7000 lira bir paranın gönderildiği iddiası da muhalefet tarafından dile getirilmiştir. Buna karşılık Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın parasının olmadığı, kazanmak için paraya ihtiyaçlarının da olmadığı, çünkü takip ettikleri meslek ve gayenin hak olduğu, bunun için kazanacaklarını ve şüphesi olanların biraz sabrederek sonuçları görmesi istenmiştir. Bkz. *Tarık*, No: 106, 13 Mart 1328 (26 Mart 1912).

¹⁷ Bu suçlamalara yönelik "Trabzon Taksimatına Dair Aldığımız Mektubdur" başlıklı bir yazı Tanin gazetesi tarafından yayınlanmıştır. Yazıyı gönderen, uzun süre Trabzon'da tüccarlık yapmış ve bölgeyi iyi tanıdığını ifade eden Samsunlu Süleyman Faik bin Ahmed isminde bir tüccardır. Süleyman Faik Efendi mektubunda, Tarık ve İkbâl gazetelerinin Heyet-i Teftişîye'ce belirlenen şubeler ve köylerin taksimatını beğenmeyerek bu durumu sütunlarına taşıdıklarını belirtmiştir. Hâlbuki bu şubelendirmenin isabetli olduğunu, özellikle iddia edilen mahalleleri dikkatle araştırmadan geçirdiğinde, Faroz'un batı ve güney sınırlarının Ayasofya ve Kavakmeydan Mahalleleriyle, Tekfurçayır'ın kuzey sınırlarının ise İmaret Mahallesi'yle sınır olduğunu, bu yüzden başka mahallerle irtibatının mümkün olamayacağını ifade etmiştir. Bunu yerinde bulmayanların amaçlarının ise "Trabzon'un mevkiini bilmeyenleri iğfal ve bilâ-tedkik Trabzon'daki intihablar hep yanlış şeylerin semeresidir" diyebilmek olduğunu vurgulamıştır. *Tanin*, No: 1281, 13 Mart 1328 (26 Mart 1912); Rahmi Çiçek, *a.g.m.*, s. 555.

İttihatçıların Trabzon'daki sözcüsü olan Trabzon'da Meşveret gazetesi de bir açıklamayla karşılık vermiş ve Heyet-i Teftişîye'nin kendi kanuni hakları çerçevesinde seçim şubelerini tayin ve ilan ettiğini, Hürriyet ve İtilafçıların beklentilerine uygun hareket etmeyen bu kurulu telgraf ve gazetelerle yaygaraya başladıklarını belirtmiştir. Öyle ki İtilafçıların bu propagandalarına Metropolithane'nin de alet olduğunu ve Patrikhane'ye birçok başvuruda bulduklarını belirten Trabzon'da Meşveret, Metropolithane'nin bu tavrına ihtiyatla yaklaşacaklarını, zira onların seçim işlerine karışma yetkisinin olmadığını belirtmiştir. Gazete, sözlerini şu açıklamalarla bitirmiştir: *“Bu pabuç gürültülerinin vazifesinas ve kanunu rehber ittihaz eden Heyet-i Teftişîye nazarında bir tesiri olamaz. Zira bugün hâkim olan kanundur. Heyet-i Teftişîye şubelerin teşkilatını ittifak-ı ârâ ile yapmış ve hiçbir aza muhalefet göstermemiştir.”*¹⁸

Hürriyet ve İtilaf Fırkasının sözcülüğünü yapan Tarık gazetesinin, İttihatçıları yıpratmak için başvurduğu yollardan biri de İttihat ve Terakki'den istifalara yer vermek,¹⁹ İttihatçı olup da İttihat ve Terakki tarafından adaylıkları kabul edilmeyenlere övgüde bulunmak olmuştur.²⁰ Bu yönde bir söylem Meclis-i İdare Eski Başkâtibi Arif ve Eski Of Kaymakamı Hüseyin Efendiler için de yapılmıştır. Tarık'a göre Arif Bey gibi hamiyetli, tecrübeli ve bilgi sahibi, üstelik İttihat ve Terakkiye mensup şahsın aday gösterilmemesi yanlış bir tutumdur. Onlara göre İttihat ve Terakki Cemiyeti tekeli bir şirket gibidir ve bu şirketin menfaatleri için uygun görülmeyenler çeşitli bahanelerle dışlanmaktadır. Nitekim bu şahıslar hakkında da Trabzon'da Meşveret gazetesinde İtilafçı olduklarına dair yayımlanan yazıların, gazete sahibinin asılsız iddiasından ibaret olduğu vurgulanmıştır.²¹ Yine Trabzon Vilayeti Meclis-i İdare Eski Başkâtibi Zeynanizade Arif Efendi'nin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup, memurluğunda başarılı ve tecrübeli bir isim olmasına rağmen adı geçen cemiyetin adayları arasına alınmamasını, İttihat ve Terakki'nin tekeli anlayışının ürünü olarak

¹⁸ *Trabzon'da Meşveret*, No: 361, 3 Mart 1328 Cumartesi (16 Mart 1912).

¹⁹ Tarık gazetesinde bu istifa haberlerine bir örnek şu şekildedir. Meşrutiyetin ilanını müteakip bir hiss-i vicdani ile dâhil olduğum İTK Cemiyeti'nden aynı his ve vicdan ile istifa eylediğimin muteber ceridenizle ilanı mercudur efendim. Boztepe-i Zir Mahallesi'nden İplikçizade Ahmed. Bkz. *Tarık*, No: 106, 13 Mart 1328 (26 Mart 1912). Gazete ayrıca Vilayete bağlı diğer kaza ve köylerdeki istifalara da yer vermiştir. Bkz. *Tarık*, No: 98, 2 Şubat 1327 (15 Şubat 1911). Giresun'da çıkmakta olan Giresun gazetesi yazarı Mehmet Hamdi de İttihat ve Terakki'den istifa ederek Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na geçenler arasındadır. Onunla birlikte istifa eden 15 kişinin ve ayrıca Keşap Nahiyesinde istifa edenlerin listesi, ismi geçen gazetede yayımlanmıştır. Bkz. *Giresun*, No: 127, 23 Kânunusânî 1327 (5 Şubat 1912).

²⁰ Emiroğlu, “Trabzon'da Sopalı Seçimler-1912”, s. 43.

²¹ *Tarık*, No: 110, 31 Mart 1328 (13 Nisan 1912); Emiroğlu, “Trabzon'da Sopalı Seçimler-1912”, s. 44.

nitelenmiştir.²²

İtilafçıların Tarık gazetesi üzerinden yürüttüğü İttihatçı karşıtlığı propagandasına, Trabzon'da Meşveret gazetesi de karşılık vermiştir. Her iki tarafın da mensubu oldukları anlayış tarafından aday yapılmadıkları için kırılgan ve küskün olduklarını düşündükleri şahıslar üzerinden yürüttükleri bu itibarsızlaştırma propagandalarına konu olanlardan biri de Dervişzade Rıfat Bey olmuştur. Önce Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nda yer alırken buradan istifa ederek İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne geçen Dervişzade Rıfat hakkındaki spekülasyonlara şu cevabı vermiştir:²³

“Bir memlekette yaşayan milletin o memleketin saadetiyle mesut, inkırazıyla müteessir olacağı tabiidir. Meşrutiyet-i idarenin idare-i mülk hususunda tabiatıyla meydana çıkardığı fark-ı siyasiyeden birine intisab ile bir kitle hâlinde çalışmak lüzumunu hissetmekle beraber, bazı hemşehrilerimin vuku bulan ısrarı üzerine mahiyeti pek de anlaşılacak bir şey olmayan Hürriyet ve İtilaf Fırkasına hataen kaydedilmişim. Fırka hayatına dâhil olmakla hakikat hususunda tezayüd eden hiss-i mahsusum mezkûr firkadan devlet ve milletin bekasını, saadet ve selametini temin edebilecek bir mevcudiyet ve esas teşkilatında bir intizam bulunmadığını anlamış olmakla mecburiyet-i vicdaniyem mezkûr firkadan istifa ile hürriyeti istihsal ve muhafaza eden İttihat ve Terakki Cemiyet-i muhteremesine dâhil olduğumu ilan eylerim.”

İtilafçıları milletin kurtuluşunu sağlayabilecek esaslardan yoksun olmakla suçlayan ve Trabzon'da Meşveret gazetesi sütunlarına yansıyan açıklamalar, Dervişzade Rıfat Bey'in beyanatıyla sınırlı kalmamış, itibarsızlaştırma ve cemiyet içinde ayrışma yaratma çabaları başka birçok kişinin ifadesiyle devam etmiştir.²⁴ Söz konusu gazetede Hürriyet ve İtilaf Fırkasına yönelik eleştirilerden biri de Karagöz ve Hacivat benzetmesi üzerinden yürütülmüştür. Karagöz ve Hacivat'ın üslubu kullanılarak kaleme alınan bir yazıda İttihat ve Terakki ve programı övülmüş; buna karşın İtilafçıların mevcut programı ile alay edilerek bir an önce yeni bir program oluşturmaları gerektiği vurgulanmıştır.²⁵

²² Emiroğlu, “Trabzon'da Sopalı Seçimler-1912”, s. 44.

²³ Bir çelişkili mesele de Demircizade İsmail Efendi üzerinde yaşanmıştır. Bu kişi eniştesi Hafız Mustafa Ruhi aracılığıyla Meşveret gazetesinde bir beyanat yayınlatarak Hürriyet ve İtilaf Fırkası tarafından müntehib-i sani namzedi gösterileceğine dair malumatı olmadığını yemin ile ifade ederek böyle bir şeyi kabul etmeyeceğini belirtmiştir. Hürriyet ve İtilafçılara göre ise Demircizade İsmail Efendi kendilerinin müntehib-i sani adaylarıdır. Bu olay ve Dervişzade Rıfat meselesi için bkz. *Trabzon'da Meşveret*, No: 362, 7 Mart 1328 (21 Mart 1912).

²⁴ Trabzon'da Meşveret gazetesinde bu şekilde şahıs istifalarına yönelik haberler yer aldığı gibi teşkilat olarak istifa eden örnekler de görmek mümkündür. Bkz. *Trabzon'da Meşveret*, No: 366, 21 Mart 1328 (3 Nisan 1912).

²⁵ *Trabzon'da Meşveret*, No: 360, 29 Şubat 1327 (13 Mart 1912).

İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne taraf olanların rakiplerine yönelik eleştirileri bu kadarla sınırlı kalmamıştır. Hürriyet ve İtilaf Fırkasının müntehib-i sâni adayı göstermek için çeşitli kurnazlık yöntemlerine başvurdukları üzerinde durulmuştur. Kendi cemiyetlerine mensup olsun veya olmasın rast geldikleri her kişiye müracaat ederek; "İttihatçılar milleti, vatani çöküşe sürüklüyor. Yabancıların cemiyeti düşman görmesi buna delildir. Bundan dolayı bunlar ekseriyeti kazanmak için her türlü vasıtaya müracaat ediyorlar. Kendi adamlarını müntehib-i sâni yapmak istiyorlar. Biz ise memleketin selamet ve saadetini sağlamayı vazife edindiğimizden bizim fırkamıza mensup olmayan, fakat memleketin en himmetli ve namuslu kişilerinden müntehib-i sâni'leri seçmenizi tavsiye ederiz" sözleriyle onları kendi taraflarına çekmek istedikleri Trabzon'da Meşveret gazetesi sütunlarına yansımıştır. Öte yandan İtilafçıların aday pusulalarında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup olanların isimlerinin olduğu, hâlbuki kendi adaylarından yahut kendi siyasetlerine meyilli kişilerden aday göstermeleri gerektiği, oysa İttihatçı adayları kendi adaylarıymış gibi göstererek seçimlerden ne kadar ümitsiz olduklarını ortaya koydukları vurgulanmıştır. Hürriyet ve İtilaf Cemiyeti ve mensuplarının bu durumdan neyi hedefledikleri ise şu cümlelerle aktarılmıştır:

"İtilafçıların çevirmek istedikleri rol pek basit olduğundan bu entrikanın altındaki maksadı anlamayacak pek azdır. Lakin muhaliflerin bu oyunu tekrar etmeleri haritayı, pusulayı şaşırdıklarını, maksadı unuttuklarını gösteriyor. Bunların maksadı İttihat ve Terakki Cemiyeti efradı arasında şu suretle bir mühim fesat saçmak ve şahıslar üzerine cemiyette taraftarlık husule getirerek İttihatın müntehib-i sâni'lerine verilecek reyleri parçalamak ve verdikleri pusulalarda isimleri muharrer zevattan kendilerine mensup olanları kazandırmaktır."²⁶

İttihatçılara göre Hürriyet ve İtilaf yöneticileri, seçimleri kazanmak için her türlü gayrimeşru yola başvuracak kadar entrikacı insanlar olduğu gibi nitelikli ve saygın kişilerden aday gösterebilecek toplumsal tabana sahip olmadığı da kamuoyuna sunulmaya çalışılmıştır.

Seçim süreci ilerledikçe tarafların birbirlerine yönelik propaganda faaliyetlerinin şiddetinin de giderek arttığı görülmektedir. İttihatçıların gazetesi olan Trabzon'da Meşveret üzerinden yürüttükleri olumsuz propagandaya İtilafçılar da kendi gazeteleri olan Tarık üzerinden cevap vermeyi sürdürmüşlerdir. İtilafçılar, aday gösterme sürecinde İttihatçılar arasında yaşanan sürtüşme ve küskünlükleri kullanarak kendilerinin kanunlara uyulması noktasında gösterdiği hassasiyeti öne çıkarıp karşı tarafın keyfi uygulamalar yapmak ve partizanca davranmakla suçlayarak kamuoyu

²⁶ Trabzon'da Meşveret, No: 361, 3 Mart 1328 (16 Mart 1912).

nezdinde haklarında güvensiz bir ortam yaratmak istemektedirler. Bu bağlamda İttihatçıların Kanun-ı Esasi'nin 35. maddesini değiştirme çabalarının, muhalefetin günden güne güçlenmesinden kaynaklandığı, dört yıldır iktidarda bulunan İttihatçıların devlet ve millete Malisör, Havran, Girit, Yemen isyanlarıyla, Trablusgarp Savaşı'nı getirmekten başka bir iyilikte bulunmadığı, bakanlıkları, ticareti ve yağlı madenleri paylaşmaktan başka bir şey yapmadıkları, hükûmette bir intizam, ticarete bir rekabet ve gelişme, liman ve yollarda iyileşme sağlayamadıkları vurgulanmıştır. Bu sebeple vatanın saadeti, milletin istirahatı için artık gafil bulunmayarak oyların İttihatçılara değil Hürriyet ve İtilaf'ın adaylarına verilmesi istenmiştir.²⁷ Ayrıca İttihat ve Terakki zorbalıkla suçlanırken, kendilerinin böyle ucuz siyasetlere tenezzül etmeyecekleri de belirtilmiştir. Bununla İttihatçıların olası bir seçim müdahalesinin önü alınmak ve adilane bir idare tesis edecek olanların yalnızca İtilafçılar olduğu seçmenlere anlatılmak istenmiştir. Bu yapılırken de hükûmete düşen görevin bir tarafı tutmak değil, seçimlerin düzenli yapılabilmesini sağlamaktan geçtiği önemle vurgulanmıştır. O dönemin siyasî muhalefet düşüncesinin beklentilerini ve aynı zamanda kaygılarını göstermesi bakımından öne sürülen düşünceler siyasi tarihimiz açısından kayda değerdir.

1912 seçimlerine giren iki partinin temsilcilerinin meydana gelen bir olaya farklı taraflardan nasıl baktıklarını ve siyasî çekişmelerin ne düzeye ulaştığını daha iyi anlamak için verilebilecek bir örnek de Arsin'de Küçükibrahimoğlu Mehmed Ağa ile amcasının oğlu Mehmed Efendinin tutuklanmaları olayıdır. Tarık gazetesi bu tutuklamalara, Hürriyet ve İtilafın propaganda çalışmalarının engellenmesi olarak bakarken, Tanin gazetesi olayı, birtakım mürtecilerin yakalanması olarak görmüştür. Tarık'a göre bu kişiler, Hürriyet ve İtilaf Fırkasının müntehib-i sâni çıkarmasına çalışırken köylülere şeriatçı bildiriler dağıttıklarını ihbar eden bir yazının valiye gönderilmesiyle meydana geldiğini, gerçekte delil bile olamayacak bu yazı üzerine anılan kişilerin hapse atıldıklarını ve yalancı şahitler tutulmak suretiyle haklarında ceza verilerek tutuklandıklarını öne sürmektedir. Yalancı şahitlikte bulunan şahısların ise valinin tehdit ve baskısına maruz kaldığı belirtilmiş ve bu sebeple müsebbiplerin Ceza Kanunu'nun 203. maddesi gereği altı aydan üç seneye kadar ceza ile yargılanması istenmiştir. Bütün bunların amacının, Arsin'i idarî anlamda içine alan Yomra ahalisini İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne meylettirmek ve bu uğurda onlara gözdağı vermek olduğu ifade edilmiştir. Tarık gazetesi olayı bu şekilde aktarırken Tanin ise valinin uyguladığı tedbirler sayesinde birçok vahim, irticai olayın meydana gelmesinin önlendiğini belirtmiştir. Bu kişiler, ahaliyi şeriat talebine kaldırarak köylülere bu hususta muhtıralar bile düzenletmişlerdir.

²⁷ *Tarık*, No: 106, 13 Mart 1328 (26 Mart 1912).

Hürriyet ve İtilaf şubesi, bundan haberdar olarak adı geçenlerin propagandacıları olduklarını beyanla tahliyelerini istemişse de vali bu isteğe itibar etmemiştir.²⁸

Örneklerini verdiğimiz olay ve suçlamalardan anlaşılacağı üzere Trabzon'da çok canlı ve çekişmeli bir siyasî tartışma ortamı meydana gelmiştir. İtilafçı ve İttihatçı olarak ayrılan taraflar, oyları alabilmek ve seçimlerden galip çıkabilmek için her türlü imkânı kullanmışlardır. Dönemin tanıklarından Trabzonlu gazeteci Cevdet Alap da İtilafçıların Emrullah Efendi'nin kiraathanesinde, İttihatçıların da Orta Hisar'da Şükrü Efendi'nin kahvesi ile Uzun Sokak'taki kulüplerinde toplanarak siyasetten konuştuklarını ve tartışmalar yaptıklarını belirterek mekânsal bölünmüşlüğün Trabzon örneğini ortaya koymuştur.²⁹ Bu siyasî çekişme ve birbirini yıpratma girişimleri seçimin sonuna kadar ve şiddetini arttırarak devam ettirmiştir.

Gayrimüslimlerin Seçimlerdeki Durumu

1912 seçimlerinde gayrimüslimlerin durumuna değinmek, bütünlüğün sağlanması açısından önem arz etmektedir. Kasım 1911'de kurulmuş olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, bu seçimler esnasında azınlıkların haklarını en iyi kendisinin savunacağı iddiasındadır. Bu Fırka, İttihatçıların Arap ve Arnavutlara karşı politikalarının yanı sıra Rum, Ermeni ve Bulgarlara karşı yürüttüğü politikaları da eleştirerek bu kesimlerden işbirliği talep etmiştir.³⁰ Rumlar adına siyasî çalışmaları yürüten "Siyasî Cemiyet" isimli teşkilat, Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile işbirliğini arttırmıştır.³¹ Bu amaca yönelik olarak İtilafçılar tarafından Rum Meşrutiyet Kulübü'ne kendilerine katılma teklifinde bulunulmuş, sonuç olarak 13 Ocak 1912 tarihinde, seçimlerin yaklaştığı bir zamanda söz konusu kulüple uzlaşmaya varılmıştır.³²

İttihat ve Terakki Cemiyeti ise Rum Patriği III. Yovakim ile yaptığı görüşmede, mecliste Rumların sandalye sayısının 37 olmasını kabul ederek kilise yetkilerinin sınırlandırılmaması konusunda sözleşmiş, belirli bir miktar Rum kamu ve hükümet görevlisi tayin ederek Aristidi Yorgancıoğlu Paşa'yı

²⁸ Emiroğlu "Trabzon'da Sopalı Seçimler-1912", s. 43; *Tarık*, No: 110, 31 Mart 1328 (13 Nisan 1912).

²⁹ Bkz. Cevdet Alap, *Bir Ömür Bir Şehir*, Haz. Hikmet Aksoy, Trabzon 2011, s. 25.

³⁰ Katerina Boura, "II. Meşrutiyet Döneminde Mebus Seçimleri Rum Mebuslar (1908-1918)", *Toplumsal Tarih*, S: 56, (1998), s. 25.

³¹ Rumlar, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra büyük Yunanistan sınırlarını aşarak, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan Rumları örgütleyecek bir ideal geliştirdiler. Amacı doğudaki nizamın belirleyicisi haline gelebilmektir. Bunu gerçekleştirmek için Athanasios Souliotis-Nikolaïdis ve diplomat arkadaşı İon Dragoumis, "Konstantinoupolis Örgütü" adıyla gizli bir örgüt kurdular. Daha sonra ise bu örgüt adına yasal çerçevede seçim çalışmalarını yürütebilmek için "Siyasî Cemiyet" (Politikos Siloğos) adıyla bir teşkilât meydana getirdiler. Bu teşkilâtın amacı, Meclis-i Mebusan'da mümkün olduğunca Rum'un temsil edilebilmesini sağlamaktır. Boura, *a.g.m.*, s. 22-23.

³² Birinci, *a.g.e.*, s. 149.

Adalet Bakanlığına getirmeyi taahhüt etmiştir. Ancak bu uzlaşi konuları Siyasî Cemiyet'in müdahalesi sonucu istenildiği ölçüde gerçekleşmemiştir.³³ Bu durum, seçim sonrası Rumlara fayda sağlamamış, seçimlerde Rumlar ancak 15 mebus çıkarabilmişlerdir.³⁴

Trabzon'dan Azadamard gazetesine yazılan bir yazıdan alıntı yapan Tanin gazetesi Trabzon'da, gerek Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın gerekse İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin azınlıklarla yaptıkları anlaşmalara yönelik bilgi vermiştir. Yazıda şu hususlar ileri sürülmüştür:³⁵

“Burada Taşnaksutyun Cemiyeti, İttihat Cemiyeti ile teşrik-i faaliyet etmektedir. Hınçakyanlar ve Rumlar, İtilaf Cemiyeti'yle birleşmişlerdir. Sabık mebus Kofidi Efendi'nin taraftarı bulunan Rumlar ise İttihat cemiyetiyle birleşmiş olduklarından, aynı mahalde ikamet eden Rumlar iki fırkaya ayrılmış demektir. İttihat Cemiyeti müntehib-i sâniler cetveline iki Ermeni vaz etmiş, Rumlardan hiçbir kimseyi cetvele dâhil etmemiştir. İtilaf ise müntehib-i sâniler listesine hiçbir Ermeni dâhil etmeyip yalnız dört Rum kaydetmiştir. Fakat muahharen İtilaf Cemiyeti'ne mensup olan Ermenilerin vuku-ı şikâyeti üzerine listeye bir de Ermeni ismi derc edilmiştir.”

Bu seçimlere gidilirken Trabzon'da İttihatçılara yakınlığıyla bilinen Trabzon'da Meşveret gazetesi de Rumlar arasında İttihat ve Terakki'ye desteği arttırabilmek için yayınlar yapmıştır. Örneğin, İzmir'de çıkan Anadolu gazetesinde ismi verilmeyen bir şahsın, Rum matbuatının önemli bir kişisiyle aralarında geçen konuşmaları Trabzon kamuoyuna aktarmıştır. Buna göre gazete müdürü olan Rum vatandaşı, ahvali iyi görmediğini, Yunan Konsolosluğu'nun Rum vatandaşlar arasında İtilafçılara destek olunması yönünde tavsiyelerde bulunduğunu, hâlbuki selametin İttihatçılarla birlikte bulunmakta olduğunu, aksi takdirde bütün gaye ve teşebbüslerimizin hiç şüphesiz ecebilerin ceplerini doldurmaya hizmet edeceğini, Türkiye'nin parçalanması durumunda büyük lokmayı Yunanistan'ın değil Avrupa'nın yiyeceğini belirtmiştir. Bu alıntıyı yapan Trabzon'da Meşveret gazetesi, benzer durumların Trabzon'da da olduğunu, Yunan Sefareti'nin vilayeti-mizden çıkacak mebuslardan Hürriyet ve İtilaf namına aday gösterilecek Rum mebuslar için iki kişiyi tavsiye ettiğini ifade etmiştir. Bu şahıslardan

³³ Boura, *a.g.m.*, s. 25. İzmir Mebusu Karolide Efendi'ye göre İttihatçılar Rum Mebus sayısını 45'e çıkarmayı vaat etmişlerdir. Bkz. Hasan Taner Kerimoğlu, *İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914*, Libra Yayinevi, İstanbul 2009, s. 120-121.

³⁴ Oysa Rumlar, 1912 seçimlerinde ittifak kurmuş oldukları Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile birlikte seçimlerde başarılı olacaklarına inanıyorlardı. Hürriyet ve İtilafın kurucularından Miralay Sadık Bey'in Rumların yardımıyla İttihat ve Terakki karşısında galibiyetin kaçınılmaz olduğuna dair beyanları da beklentileri yükseltmişti. Bunun sonucu Rumlar tüm ülkede 45 mebus çıkarabileceklerini düşünmekteydiler. Bkz. Kerimoğlu, *a.g.e.*, s. 122-123.

³⁵ *Tanin*, No: 1283, 15 Mart 1328 (28 Mart 1912); Çiçek, “Osmanlı Taşra Kenti Trabzon'da Siyaset (1908-1914)”, s. 553-554.

birinin Yunanistan'da tahsil yaptığını, sonrasında Paris'te Siyasî Mektebe giderek diploma aldığını, ancak Türkçeye pek aşina olmadığını belirtmiş ve ecnebilerin içimizde çevirdikleri fırıldakları hamiyetli vatandaşların dikkatine sunduklarını eklemiştir.³⁶ Görüldüğü üzere Trabzon'daki azınlıklar arasında tam anlamıyla bir beraberlik olduğunu söylemek zordur. Hürriyet ve İtilaf Fırkası müntehib-i sâni listesinde daha fazla Rum bulundurmuş olmasına ve gerek İzmir gerekse Trabzon'daki basında verilen haberlerde görüldüğü üzere Yunan konsolosluğunun da işaret gösterdiği fırka olmasına rağmen, Trabzon'dan seçilecek tek Rum mebus, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakınlığıyla bilinen Matyo Kofidi Efendi olacaktır.³⁷

Seçim Şubeleri ve Tartışmalar

Seçim süreci karşılıklı suçlamalar ve çekişmelerle devam ederken, Trabzon'da Heyet-i Teftişîye'nin belirlemiş olduğu seçim şubeleri ve bu şubelere bağlı mahallelerin listesi açıklanmıştır. Daha önce Hürriyet ve İtilafçıların bazı mahallelerin birleşmesine dair itirazları ise dikkate alınmayarak, seçim bölgeleri Heyet-i Teftişîye'nin kararına göre şekillenmiştir. Eldeki veriler ışığında bu seçim şubeleri ile şubelere bağlı mahalleler şu şekildedir:³⁸

Tablo 1: 1912 Seçimlerinde 7 Şubeye Ayrılan Trabzon ve Mahalleleri ve Bağlı Köy Şubeleri

Birinci Şube	İkinci Şube
İskender Paşa Mahallesi	Boztepe-i Bala İslam Mahallesi
Aya Filibo İslam Mahallesi	Boztepe-i Zir İslam Mahallesi
Yeni Mahalle Ermeni Mahallesi	Muhyiddin İslam Mahallesi
Katolik Mahallesi	Kasım Ağa İslam Mahallesi
İskender Paşa Rum Mahallesi	Boztepe-i Bala Rum Mahallesi

³⁶ *Trabzon'da Meşveret*, No: 355, 11 Şubat 1327 (24 Şubat 1912).

³⁷ Trabzon Metropolitisi Hrisantos'un Paris'te sunduğu muhtıraya baktığımızda 1912 seçimlerine dair büyük ve abartılı beklentileri olduğunu görmekteyiz. Buna göre hem nüfus hem de milletvekili sayısı beklentisi abartılıdır. Güya Kamil Paşa hükümeti ile Patrikhane Trabzon'da 3 mebus seçilmesi konusunda anlaşmıştır. Hatta İttihatçılar bile iki mebus seçmelerine razı olmuştur. Dolayısıyla da Hrisantos'un ifadesiyle 100.000 kişiye bir vekil seçildiğine göre Rum nüfusun çokluğu dikkat çekmektedir. Ancak bu iddialar asılsızdır. Zira ne nüfusları bölgede bu kadar fazladır ne de mebus sayısı Rumlar lehine belirlenmiştir. Söz konusu iddialar bölgede bir Rum Devleti kurabilmek adına İtilaf Devletlerini etkilemek için kurgulanmıştır. Bkz. Veysel Usta, "Trabzon Metropolitisi Hrisantos'un Paris Konferansı'na Sunduğu Muhtıranın Tenkidi", *Turkish Studies*, 6/2, 2011, s. 973-974.

³⁸ *Trabzon'da Meşveret*, No: 360, 29 Şubat 1327 (13 Mart 1912); No: 361, 3 Mart 1328 (16 Mart 1912).

İskender Paşa Ermeni Mahallesi	Boztepe-i Zir Ermeni Mahallesi
Aya Filibo Ermeni Mahallesi	Muhyiddin Rum Mahallesi
Aya Filibo Rum Mahallesi	Muhyiddin Ermeni Mahallesi
Protestan Mahallesi	Kasım Ağa Rum Mahallesi
	Kasım Ağa Ermeni Mahallesi
	Tekke İslam Mahallesi
Üçüncü Şube	Dördüncü Şube
Kemerkaya İslam Mahallesi	Çarşı İslam Mahallesi
Tuzlu Çeşme Rum Mahallesi	Debbağhane İslam Mahallesi
Frenkhisar Rum Mahallesi	Ayvasıl Rum Mahallesi
Kemerkaya Ermeni Mahallesi	Yenicuma İslam Mahallesi
Kemerkaya Rum Mahallesi	Pazarkapısı İslam Mahallesi
Frenkhisar Ermeni Mahallesi	Ayvasıl Ermeni Mahallesi
	Yenicuma Rum Mahallesi
	Yenicuma Ermeni Mahallesi
Beşinci Şube	Altıncı Şube
Saray-ı Atik Mahallesi	Kavak Meydan Mahallesi
Cami-i Kebir Mahallesi	Ayasofya Mahallesi
Amasya Mahallesi	Faros Mahallesi
Bayram Bey Mahallesi	Zağnos Mahallesi
Şirin Hatun Mahallesi	
Musa Paşa Mahallesi	
İç Kale Mahallesi	
İmarat Mahallesi	
Kindinar Mahallesi	
Mağara Mahallesi	
Tekfur Çayır Mahallesi	
Yedinci Şube	Sekizinci Şube
Saçlı Hoca Mahallesi	Kireçhane Rum Karyesi
Molla Siyah Mahallesi	Kanlıka Rum Karyesi
Hoca Halil Mahallesi	Polita Rum Karyesi
Hasan Ağa Mescidi Mahallesi	Soğuksu İslam Karyesi
Eksotha İslam Mahallesi	Soğuksu Rum Karyesi
Eksotha Rum Mahallesi	Zulmera İslam Karyesi
	Zulmera Rum Karyesi
Dokuzuncu Şube	Onuncu Şube
Anifa İslam Karyesi	Kalcıya İslam Karyesi
Anifa Rum Karyesi	Mağlavita İslam Karyesi
Anifa Ermeni Karyesi	Kalcıya Rum Karyesi
Munde İslam Karyesi	Kisarna İslam Karyesi

Munde Rum Karyesi	Kisarna Rum Karyesi
Munde Ermeni Karyesi	Holomana İslam Karyesi
Kalemen İslam Karyesi	Holomana Rum Karyesi
Kalemen Rum Karyesi	Argaliya İslam Karyesi
Kalemen Ermeni Karyesi	Argaliya Rum Karyesi
	Argaliya Ermeni Karyesi
On Birinci Şube	On İkinci Şube
Karluk Gozemya İslam Karyesi	Çukurçayır İslam Karyesi
Karluk Şumerya İslam Karyesi	Çukurçayır Rum Karyesi
Karluk Şumerya Rum Karyesi	Çukurçayır Ermeni Karyesi
Nefs-i Karluk İslam Karyesi	Divranos İslam Karyesi
Nefs-i Karluk Rum Karyesi	Divranos Rum Karyesi
Tirzik İslam Karyesi	Divranos Ermeni Karyesi
Mahmat İslam Karyesi	Mesarya İslam Karyesi
Mahmat Rum Karyesi	Mesarya Rum Karyesi
Mahmat Ermeni Karyesi	
Tus İslam Karyesi	
Tus Ermeni Karyesi	
On Üçüncü Şube	On Dördüncü Şube
Hos Dimasya İslam Karyesi	İstali İslam Karyesi
Hos Dimasya Rum Karyesi	İstali Rum Karyesi
Hos Konak İslam ve Ermeni	Kilat İslam Karyesi
Hos Konak Rum Karyesi	Kilat Rum Karyesi
Hos Kastamoni İslam Karyesi	Kilat Ermeni Karyesi
Hos Kastamoni Rum Karyesi	Zurha İslam Karyesi
Hos Balavrak İslam Karyesi	Zurha Rum Karyesi
Hos Balavrak Rum Karyesi	Kilat Hortokop İslam Karyesi
Hos Kirasya İslam ve Ermeni Karyesi	Zanbur İslam Karyesi
Hos Kirasya Rum Karyesi	Zanbur Rum Karyesi
Zefanos-i Zir İslam Karyesi	
Zefanos-i Zir Ermeni Karyesi	
Zefanos-i Bâlâ Ermeni Karyesi	

Seçimlere yönelik olarak şubelerin belirlenmesinin ardından, müntehib-i evvellerin, yani birinci seçmenlerin oy verme işlemleri başlamıştır. Trabzon'da bu seçimler Mart ve Nisan ayları içerisinde gerçekleştirilmiş, oy verme hakkı olan her vatandaş oyunu ikamet ettiği mahallesi için belirlenen zaman diliminde ilgili sandıklara giderek kullanmıştır.³⁹

³⁹ Aksoy, *a.g.t.*, s. 123-126.

Oy verilmeye başlanmasıyla seçimi kazanabilmek için var güçleriyle çalışan iki fırka mensuplarının karşılıklı çekişmeleri yeniden hız kazanmıştır. Örneğin İttihatçılar, Hürriyet ve İtilafçıların, intihabat şubelerine ellerinde bu fırkaya mensup olduklarına dair birer vesika bulunan ikişer kişiden oluşan kontrol heyetleri gönderdiğini ifade etmiştir. Buna karşılık “reyler kullanılırken şubelerde Heyet-i Teftişîye azalarıyla mahalle ihtiyar heyetlerinden başkası bulunamayacağı, ancak bunların seçim işlemlerini denetleyebileceğinin” kanunda açıkça belirtildiği üzerinde durmuşlardır. Bu sebeple, kontrol heyeti adında hareket eden bu gibi kimselerin, seçim mahalle ve sandıklarından uzak tutulması amacıyla hükûmetin gerekli tebligatları yapmış olduğu vurgulanarak Trabzon’daki yetkililer göreve çağırılmıştır.⁴⁰

İttihatçıların suçlamaları bununla da bitmemiştir. İtilafçıların beyanname hazırlayarak insanların evlerine dağıttıkları ve İttihatçı adaylardan bir kısmını kendi listelerinde göstermek suretiyle oyları parçalamaya çalıştıkları, seçim şubelerinde ikinci seçmenler üzerinde baskı kurdukları, Tarık gazetesi vasıtasıyla seçimleri “rezalet” diye tabir edip seçim ve millet hakkında seviyesiz bir üslup kullandıkları ve teftiş heyetlerine müdahale etmeye gayret ettikleri ifade edilmiştir.⁴¹ İttihatçılar, meydana gelen olayları bu şekilde ortaya koyarken, İtilafçıların seçimin usulsüzlüğüne dair hükûmete protestoname göndermelerini tenkit etmişlerdir. İtilafçıların seçimin doğal sürecine müdahalede bulunmaya çalıştıklarını, bu mümkün olmayınca da milletin vatanperver hislerle ve serbestçe icra ettiği seçimleri “rezalet” olarak tanımlamalarının gerçeği yansıtmadığını vurgulamışlardır. Ardından, “*Meşrutiyette hâkimiyet-i millîye intihab ile tezahür eder. Millet, hâkim olduğunu rey sandıklarına atacağı rey pusulalarıyla ispat etmiş olur... Hiçbir fert hiçbir kuvvet intihabatın vicdanına nüfuz edemez. Kanaat-ı fikriyesi hilafına rey verdiremez. Eğer bu mümkün olsaydı intihabata başlanıldığı günden beri şehrimizde İttihat ve Terakki aleyhindeki yalanları her gün şiddetlendiren, her dakika cemiyet aleyhinde iftira eden İtilafçıların şu intihabatın tezahüratından bir muvaffakiyet hissetmeleri lazım gelirdi*”⁴² diyerek seçimlere kanunsuz demenin halkın iradesine ve onun seçimine müdahale olduğunu ortaya koymaya çalışmışlardır. İttihatçılar tarafından İtilafçıların amacı, İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne iftira ederek onu halk nazarında gözden düşürmek olarak görülmüştür.

İttihat ve Terakki’nin zaman zaman bir savunma yapıyormuşçasına ileri sürdüğü bu düşüncelerin kaynağı Hürriyet ve İtilafçıların onlara yönelik eleştirileridir. İtilafçılar, seçime cebir karıştığını ve bu durumun herkes

⁴⁰ Trabzon’da Meşveret, No: 362, 7 Mart 1328 (20 Mart 1912).

⁴¹ Trabzon’da Meşveret, No: 363, 10 Mart 1328 (23 Mart 1912).

⁴² Trabzon’da Meşveret, No: 363, 10 Mart 1328 (23 Mart 1912).

tarafından bilindiğini, Trabzon Hürriyet ve İtilaf şubesinin bunu protesto ettiğini, bu iddiayı her şekilde ispata hazır olduklarını açıkça ifade etmişlerdir. Ardından eleştirilerini şu noktalarda devam ettirmişlerdir:⁴³

“Birçok şubelerde İttihat Cemiyeti’ne mensup müteaddid kimseler bulunuyor. Bunlar, rey vermeye gidecek zevata sormadan pusulalarını imla ederek sandığa atıyorlar. Pusulalarını kendileri yazanlar ve başkalarına yazdıranlar dahi celp ile pusulaları görüldükten sonra sandığa atılıyor. Hatta rey verecek bir kimsenin başına beş on kişi yığılarak ellerindeki pusulayı ibraz ile illa şunlara rey vereceksiniz diyorlar. Biz bunları yazıyoruz. Mahkemeye dahi müracaat ettik. Mahkeme tahkikata giriştiğinde yüzlerce şahitle ispat edeceğiz. Bütün bu e’alin failleri intihab kanununun 72. maddesi mucibince mücrimdirler. Mezkûr madde diyor ki: Herkesin serbestçe rey vermesine irası nakîse edenler bir aydan bir seneye kadar hapis ile beraber bir altından kırk altına kadar ceza-yı nakdi ile mücazat olunur. Kanunun bu emr-i sarihine karşı hükümet mücrimler hakkında bir muamele yapmadı... Biz hükümetten bu kanunun tatbikini istiyoruz. Eğer bu hüküm uygulanmazsa biz memlekette bütün kuvvetiyle kanunsuzluğun hüküm sürmekte olduğuna hükmederiz. Bununla beraber meyus olmayız. Çünkü eminiz ki, ileride vatanımızda bir devr-i huzur ve kanun açılacaktır. İşte o zaman bugünkü mücrimler cezalarını görecektirler. Hem o ceza pek ağır olacaktır. İhtimal ki, bugün bu cürmü işleyenler -saika-i cehaletle- hizmet zannederek yapıyorlar. Lakin bilmelidirler ki, bu hal hizmet değil meşrutiyete, vatana hıyanettir. Çünkü meşrutiyet kanun ahkâmını muhafaza ile olur... Kanunun bahsettiği en büyük salahiyet olan intihaba müdahale ediyorlar, binlerce kimseler vicdanları hilafına rey vermeye mecbur edilirse meşrutiyet ölür.”

Tarık gazetesi seçim sürecinde İttihatçıların yapıklarını iddia ettikleri usulsüzlükleri kamuoyuyla paylaşmak için gazetenin ilk sayfasında “Hakikat Uğrunda” başlıklı bir sütun açmayı gerekli görmüştür. Yolsuzluk iddialarına yer verilen bu sütunda, ortalıkta alenen usulsüzlükler yapıldığı bu kadar konuşulurken Trabzon’da Meşveret gazetesinin seçimlerin kanuna uygun yapıldığını ileri süren yazıları eleştirilmiş ve bu durumun hayretle karşılandığı ifade edilmiştir. Ayrıca yolsuzlukları ve seçimin safhalarını anlatan bir kitap da çıkaracaklarının belirtildiği bu köşede, kitaba Vali Bey’in “beni Trabzon’a vali yaparsanız İttihat namzetlerini mebus çıkarttırırım” sözünün eklenmesinin, adı verilmeyen bir memur tarafından teklif edildiğini de belirtmeyi uygun bulmuştur.⁴⁴

Görüldüğü üzere gerek İttihatçıların gerekse İtilafçıların birbirlerine yönelik suçlamaları, seçime müdahale edilip edilmediği noktasında yoğunlaşmıştır. Özellikle İtilafçılar, dönemin valisi Bekir Sami Bey’in İttihatçılar lehine seçime müdahalede bulunduğu ve bu müdahalenin karşılıksız kalma-

⁴³ Tarık, No: 106, 13 Mart 1328 (26 Mart 1912).

⁴⁴ Tarık, No: 110, 31 Mart 1328 (13 Nisan 1912).

yacağı konusunda uyarılarda bulunmuşlardır. Nitekim bir süre sonra bu uyarı gerçeğe dönüşerek vali görevden alınmıştır.⁴⁵

Seçimlere dair gazete sütunlarına yansıyan bilgilere göre İtilafçıların daha çok şikâyet ettikleri İttihatçıların ise savunmada kaldıkları görülmektedir. Zira iktidarı elinde bulunduran güçlerin, bu gücü iktidarlarını sürdürmek için kullandıklarında muhalefette göre daha avantajlı oldukları açıktır. Nitekim İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1912 yılının çalkantılı idarî ve siyasî ortamında, teşkilatçı yapıları da göz önünde bulundurulduğunda⁴⁶ işi olurlarına bırakmaya yanaşmadıkları görülmektedir. Bu durumda muhalefetteki Hürriyet ve İtilafçıların, resmi sıfat taşıyan görevliler başta olmak üzere seçim yolsuzluklarına bulaştıklarına inandıkları kişileri durdurabilmenin eldeki tek yolunun onları yasalar ve kamuoyu adına tehdit etmekten geçtiğine inanmışlardır. Zira iktidarda bulunan İttihat ve Terakki'nin vali, mutasarrıf, kaymakam ya da diğer memur grupları üzerinde önemli gücü olduğunu biliyorlardı ve onları caydırmak için yasa karşısında hesap verecekleri uyarısında bulunmaktan başka manevra alanları da yoktu.

Nitekim İtilafçılar adına sürdürülen muhalefetin yayın organı olan Tarık gazetesinin sahibi tarafından İttihatçılar aleyhine yargı sürecine de başvurulmuştu. Bir ihbarname ile Merkez Müdde-i Umumiliği'ne başvuruda bulunan Hasan Hicabi Bey, seçimlerin birçok usulsüzlükten dolayı feshini istemiştir. Söz konusu ihbarnamede; gümrük hamallarının ikametleri bulunmayan mahallerde oy kullandıkları, seçim şubelerinde bir takım kimselerin seçmenin rey pusulalarını zorla kendi lehine değiştirmeye ya da oylarını almaya çalıştıkları, bazı bölgelerde oy kullanmaya gidenlere seçim günü olmadığını söyleyerek geri çevrildikleri gibi kanuna aykırı yapılan uygulamalar nedeniyle seçimin iptali ve suçluların kanunun öngördüğü

⁴⁵ Hakkında bu yönde şikâyetler bulunan Vali Bekir Sami Bey, Halaskâr-Zabitan hareketinin verdiği muhtıra sonucu istifa eden Sait Paşa kabinesinin yerine Temmuz 1912 yılında kurulan Gazi Ahmed Muhtar Paşa hükûmeti döneminde, "hükûmet-i merkeziyeye hilaf-ı vaki iş'aratta bulunmasından ve geçenki intihaba müdahale eylesinden dolayı" görevinden azledilmiştir. Yerine Yanya'da valilik görevinde bulunan Mehmet Ali Ayni Bey getirilmiştir. Ahmed Muhtar Paşa Hükûmeti bu tasarrufunun yanı sıra devlet memurlarının kesinlikle siyasete bulaşmaması, halkın tümüne tarafsızca hizmet etmesi ve dâhil oldukları fırkalardan ilgilerini keserek fırkalara devam etmemeleri gerektiği yönünde bir beyanname yayınlamış, bu beyannamenin hilafına hareket edeceklerin kesinlikle görevlerinden alınarak, yerlerine bütün vatandaşlara karşı metanet ve tarafsızlıkla muamele edecek kişilerin atanacağı belirtmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif tavrıyla bilinen Ahmed Muhtar Paşa Hükûmetinin, iktidarı ele aldığı ilk yaptığı işlerden biri, İttihatçıları mümkün olduğu kadar devlet idaresinden uzaklaştırmak olmuştur. Onun döneminde Balkan Savaşları dolayısıyla ya da bahanesiyle Meclis-i Mebusan da feshedilmiştir. Bkz. *Envar-ı Vicdan*, No: 121-138, 21 Ağustos 1328 (3 Eylül 1912).

⁴⁶ Feroz Ahmad-A. Rustow Dankwart, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S: 4-5, 1976, s. 258.

şekilde cezalandırılmaları istemiştir.⁴⁷

1912 seçimlerinin bütün bu siyasî çekişmelerin dışında ülke şartlarından kaynaklanan birtakım zorlukları da mevcuttu. Her şeyden önce seçmen olabilmek için zorunlu görülen “az çok vergi vermek” koşulu nasıl yorumlanacaktı? Seçmen listelerini oluşturmak için kullanılan nüfus kayıtları yetersizdi. Askere gitmemek ve vergi vermemek için nüfuslarını kaydet-tirmeyenler vardı ve bunların çoğunluğu da Müslümanlardı. Seçim giderleri hangi kaynaktan karşılanacaktı?

Bütün bu sorunlar iyi niyetli bir yaklaşımla üstesinden gelinebilecek türdendi. Asıl sorun iktidar ve muhalefet partilerinin ilişkileri ve kullandıkları siyasi dilden kaynaklanıyordu. Bu durum partiler arasındaki gerginliği artırdığı gibi seçimlerin nabzının da giderek yükselmesine neden oldu. Hiç kuşku yok ki bu gerginlik, iktidar gücünü elinde bulunduran İttihat ve Terakki'nin işine yaradı. Nitekim seçimler sırasında Sait Paşa Kabinesi'nde İttihat ve Terakki'nin etkili kişilerinden Cemiyet Katib-i Umumisi Hacı Adil Bey Dâhiliye; Talat Bey Posta Telgraf Telefon ve Cavid Bey Nafia Nazırı olarak yerlerini aldı. Bu önlemlerle de yetinmeyen İttihatçılar, taşradaki yönetim kadrolarında da köklü değişikliklere giderek kendi yandaşlarını bu kadrolara yerleştirmeye çalıştılar. İtilafçıların İttihatçı tarafgirliğiyle suçladıkları Bekir Sami Bey de bu dönemde Trabzon valisi olarak atanmıştı.⁴⁸

Seçim Süreci ve Çekişmeler

Trabzon Merkez Sancağında seçimlerin başlamasıyla birlikte taraflar arasında seçimlerden kendi adaylarının galip çıktığına dair sürekli bir yayın faaliyeti yürütülmüştür. Elbette ki amaçlanan kamuoyunu etkileyerek kendilerine rey verilmesini sağlayabilmektir. Örneğin Trabzon'da Meşveret Gazetesi bir haberinde İkbâl Gazetesi'nde çıkan “*Akçaabat merkez kazasının ikinci seçmenleri Hürriyet ve İtilafçıların adaylarıdır ve kazanmışlardır.*” şeklindeki haberin doğru olmadığını ifade ederek bu kişilerin birinin Ramiz Ağa, diğerinin Belediye Reisi Midhat Bey olduğunu ve ikisinin de İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dâhil olduklarını belirtmiştir. Bir diğer ikinci seçmenin de kimseye dâhil olmadığı üzerinde durulmuş ve İkbâlciler için şu ifadeleri kullanmıştır: “Zavallı İkbâlciler artık nasıl müteselli olacağını şaşırmış.”⁴⁹

Benzer bir çekişme Yomra'nın Arsin şubesinde yaşanmıştır. Tarık ve İkbâl gazeteleri, Arsin'de müntehib-i sâni seçimlerinde Hürriyet ve İtilaf

⁴⁷ *Tarik*, No: 106, 13 Mart 1328 (26 Mart 1912).

⁴⁸ Demir, *a.g.e.*, s. 184-188.

⁴⁹ *Trabzon'da Meşveret*, No: 364, 14 Mart 1328 (27 Mart 1912); Tanin gazetesi Akçaabat'ta seçilen 33 ikinci seçmenin 20'sinin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup olduklarını, 7'sinin İttihatçılara yakın kişiler olduklarını, ancak 6'sının Hürriyet ve İtilaf'a mensup oldukları haberini yazmıştır. Bkz. *Tanin*, No: 1281, 13 Mart 1328 (26 Mart 1912).

adaylarının kazandıklarını büyük bir sevinçle vermiştir. İttihatçılar ise, bütün şubelerde kazanmış olan adaylarına, seçim sürecinde her türlü kulpu takan, hak ve hakikatin savunucuları olduklarını iddia eden bu iki gazetenin, Arsin şubesinde silahlı kimseler bulundurularak seçmenlerin yazması oldukları rey pusulalarını zorla ellerinden alıp istedikleri isimleri yazdırmaları olayını görmezden gelmelerini hayret ile karşıladıklarını ifade etmişlerdir. Ardından da şu iddiada bulunmuşlardır: “*Biz yirmi kadar rey pusulasında silinti olduğunu ve aynı ismin çizilmiş bulunduğunu ispata muktediriz. Rey pusulaları tetkik olunduğu zaman bu iddiamızda haklı olduğumuz görülecektir. İşte İtilâfçılar kazandıkları iki müntehib-i sâniyi de bu suretle kazanmışlardır*” ifadesiyle burada zor kullanılarak hileli bir seçim yapıldığından bahsetmiştir.⁵⁰

Bir yandan karşılıklı suçlamalar devam ederken öte yandan ilk seçmenler sandık başlarına giderek oy kullanmaya başlamıştır. Bu seçimler sonucunda isimlerini ve şubelerini tespit edebildiğimiz Trabzon Merkez Sancağı'ndan seçilen müntehib-i sânilerin listesi aşağıdaki tabloda verilmiştir.⁵¹

Tablo 2: İkinci Seçmen Şubeleri ve Aldıkları Oylar

Birinci Şube (İskender Paşa ve Civarı)	
İttihat ve Terakki Namzetleri	Aldıkları Oylar
Aya Filibo İmamı Mustafa Efendi	792
Divan-ı Umumi Aşar Kâtibi Sitrak Efendi	792
Nemlizade Hakkı Efendi	783
Kayıkçılar Kethüdası Yahya Efendi	782
Hürriyet ve İtilaf Namzetleri	Aldıkları Oylar
Zeytinlik Müderrisi Hafız Salih Efendi	311
Yağdancı Vasili Totor Efendi	288
Abdulmuttalib Efendi	285
Otelci Emrullah Efendi	242
İkinci Şube (Boztepe ve Civarı)	
İttihat ve Terakki Namzetleri	Aldıkları Oylar
Nemlizade Cemal Bey	735
Hacı Ali Hafızade Hakkı Efendi	679
Nafia Başkâtibi Hafız Salih Efendi	658
Arabyan Kayzak Ağa	517
Hürriyet ve İtilaf Namzetleri	Aldıkları Oylar
Hacı Hamdizade Vehbi Efendi	430

⁵⁰ Trabzon'da Meşveret, No: 366, 21 Mart 1328 (3 Nisan 1912).

⁵¹ Trabzon'da Meşveret, No: 364, 14 Mart 1328 (27 Mart 1912); No: 365, 17 Mart 1328 (30 Mart 1912); No: 366, 21 Mart 1328 (3 Nisan 1912).

Gazazzade Hüseyin Efendi ⁵²	409
Doktor Eframidi Efendi	359
Hacı Derviş Ağazade Hamdi Efendi	355
Dördüncü Şube (Tabakhane Civarı)	
İttihat ve Terakki Namzetleri	Aldıkları Oylar
Eyüpzade İzzet Efendi ⁵³	671
Kefelizade Hacı Hafız Mahmud Efendi	666
Molla Bekirzade Mahmud Avni Efendi	662
Hacı Ömerzade Arif Efendi	652
Hürriyet ve İtilaf Namzetleri	Aldıkları Oylar
Çulhazade Hacı Kadri Efendi	207
Hacı Emin Bayrakdarzade Emin Efendi	201
Hacı Derviş Ağazade Mahmud Efendi	200
Hacı Hasanzade Şevki Efendi	194
Beşinci Şube	
İttihat ve Terakki Namzetleri	Aldıkları Oylar
Bazızade Remzi Efendi	673
Tekfur Çayır İmamı Hasan Efendi	665

⁵² Gazazzade Hüseyin Efendi burada Hürriyet ve İtilafçı listede yer almasına rağmen Mütareke Döneminde İttihatçı kimliği daha belirgin Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Merkez Heyeti üyeleri arasında yer almış, Cevdet Alap'ın hatıralarında da belirttiği gibi "Atatürk'e inanan" kimliğiyle Milli Mücadele'de Trabzon'da önemli bir figür olmuştur. Ayrıca Ali Said Paşa'nın 12 Mart 1922 tarihinde Dâhiliye Vekili Ali Fethi Bey'e sunduğu tahkikat raporunda Gazazzade Hüseyin Efendi "tamamen bitaraf ve vicdanı temiz bir adam" olarak değerlendirilmiştir. Bu noktada Hüseyin Efendi'nin memleketin kurtuluşunu her şeyin üzerinde tutmuş olduğu, fedakâr ve özverili bir insan olduğu ifade edilebilir. Bkz. Alap, *a.g.e.*, s. 60; İsmail Akbal, *Milli Mücadele Döneminde Trabzon'da Muhalefet*, Serander Yayınevi, Trabzon 2008, s. 371-372; Recep Çelik, *Trabzon'da Siyasal Hayat (1920-1950)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2013, s. 400.

⁵³ Trabzon siyasi tarihinde önemli isimlerden birisi Eyüpzade İzzet Efendi'dir. 1860 yılında Trabzon'da doğan İzzet Efendi, 1878 yılında İl Genel Meclisi Kalemine aylıksız kâtip olarak girdi. Adaylığının sona ermesiyle asil memur olmuştur. 1882'de 2. Kâtipliğe, 1884'te Başkâtipliğe yükseltildi. 24 Nisan 1895 tarihinde Görele Kaymakamlığı, 1896 Ağustosunda Tirebolu Kaymakamlığı, 2 Nisan 1904 tarihinde Ordu Kaymakamlığı, 2 Aralık 1906 tarihinde ise Giresun Kaymakamlığı görevlerinde bulundu. 2. Meşrutiyet'in ilanı sonrası seçildiği Trabzon mebusluğu görevinde 1918 yılına kadar kaldı. Sonrasında Milli Mücadele'ye katılarak Trabzon Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasına öncülük etti. Erzurum Kongresi'ne delege olarak katılan İzzet Efendi, ilk TBMM'ye de Trabzon mebusu olarak seçildi. Kendisi ile birlikte mebus seçilmiş olan Faik, Recai ve Gümüşhane Mebusu Veysel Rıza, Ziya ve Hasan Fehmi (Ataç) ve Mehmet Şükrü Beylerle birlikte 6 Mayıs 1920 pazar günü Ankara'ya gitmek üzere Çarşamba'dan yola çıktıktan bir süre sonra eşkıya tarafından çevrilerek Gümüşhane Mebusu Ziya Bey ile birlikte şehit edildi. Bkz. *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*, Haz. Fahri Coker, C: III, TBMM, Ankara 1995, s. 937-938; Mehmet Akif Bal, *Trabzonlu Ünlü Simalar ve Trabzon'un Ünlü Aileleri*, Çatı Yayınları, İstanbul 2007, s. 326.

Bölükbaşızade Refet Efendi	656
Hürriyet ve İtilaf Namzetleri	Aldıkları Oylar
Muradhanzade Ziya Bey Efendi	66
Hacı Amışzade? Osman Efendi	62
Eyüpzade Osman Efendi	32
Altıncı Şube (Kavak Meydan Cıvarı)	
İttihat ve Terakki Namzetleri	Aldıkları Oylar
İstinaf Mahkemesi Baş Kâtibi Ahmed Ef.	555
Evrak Kalemi Baş Kâtibi Remzi Efendi	553
Hacı Kadızade Ahmed Efendi	536
Hürriyet ve İtilaf Namzetleri	Aldıkları Oylar
Kırzade Şevki Efendi	17
Hacı Hasanazade Hacı Mahmud Efendi	12
Demircizade Hafız İsmail Efendi	9
Yedinci Şube (Eksotha (Hızırbey) ve Cıvarı)	
İttihat ve Terakki Namzetleri	Aldıkları Oylar
Murad Hanzade Hayreddin Bey	468
Subaşızade Emin Efendi	462
Yalmanzade İbrahim Efendi	458
Hürriyet ve İtilaf Namzetleri	Aldıkları Oylar
Mollazade Osman Efendi	178
Kabazade Tevfik Efendi	165
Hacı İzzetzade Hasib Efendi	152
Onuncu Şube (Argaliya Karyesi (Uğurlu) ve Cıvarı)	
İttihat ve Terakki Namzetleri	Aldıkları Oylar
Memiş Yazıcızade Abdullah Efendi	306
Abdizade İsmail Efendi	306
Holomana Papazı İstilyani Efendi	215
Argaliya Papazı Polharun Efendi	215
On Dördüncü Şube (Kilat Karyesi (Yeşilbük) ve Cıvarı)	
İttihat ve Terakki Namzetleri	Aldıkları Oylar
Zanbur Karyesi'nden Hacıoğlu Abbas Ef.	273
Kalaylıoğlu Rasim Ağa	255
Hürriyet ve İtilaf Namzetleri	Aldıkları Oylar
Hacıoğlu Hamdi Efendi	180
Zanbur Papazı Leya Efendi	1

Trabzon'da Meşveret gazetesi üçüncü şubede (Kemer kaya ve cıvarı) Hürriyet ve İtilafçıların Rumlarla işbirliği yaparak Doktor Karvanidi ve

Kondupulo İspiro'yu seçtirdikleri⁵⁴ bilgisini vermiştir. Aynı işbirliğini sekizinci şubede de yaptıklarını, beş yüzü Rum ve altmış kadarı İslam olan ahaliye sahip Soğuksu ve civarında da kazandıklarını belirtmiştir. Gazete, sekizinci şubede Rumların belirleyici olduğunu, kazanılan ikinci seçmenleri İktbal gazetesinin Hürriyet ve İtilafçılar kazandı diye verdiğini ve Rumlarla işbirliği yapılması nedeniyle İtilafçıların eğer biraz vakar ve hissiyatları varsa bu sonucu benimsememeleri gerektiğini belirterek seçimin meşruiyetine gölge düşürmeye çalışmıştır. Dokuzuncu ve onikinci şubelerde ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tavsiye ettiği adayların kazandığı bilgisi verilmiş, ancak bunların kimler olduğu belirtilmemiştir.⁵⁵ Sadece dokuzuncu şube olan Anife karyesinden Yakupoğlu Mustafa'nın kendisi İttihat ve Terakki'nin ikinci seçmeni olduğunu beyan etmiştir. Onun verdiği bilgiden bir diğer aday Eyüpzade Ömer Ağa'nın kazanamadığını da öğrenmekteyiz.⁵⁶ Dolayısıyla gazetede verilen tablolarda, üçüncü şube hariç sekizinci, dokuzuncu ve on ikinci şubelerin yer almama sebebinin kazanılamamış olduğu söylenebilir. Her ne kadar tavsiye ettikleri adaylar denilse dahi isimlerinin verilmemiş olması buralarda da kaybetmiş olabilecekleri düşüncesini akla getirmektedir.

Yukarıda verilen ikinci seçmen listeleri gözden geçirildiğinde açıkça görülmektedir ki, İttihat ve Terakki Cemiyeti Trabzon'da oldukça başarılıdır. Muhalefetin önde gelen isimlerinden Tarık gazetesi Müdürü Şatırzade Hasan Hicabi Bey başta olmak üzere birçok Hürriyet ve İtilaf adayı İttihatçıların gerisinde kalmıştır. Bunun sonucu beklenen başarıların gelmeyişinin de etkisiyle Hasan Hicabi Bey'in Tarık gazetesinde, Trabzon'da Meşveret gazetesine ve İttihatçılara yönelik ağır ithamlar içeren bir yazı yazılmıştır. Bu yazıda Meşveret'in bazı söz ve iddialarına karşılık verilmiştir. Meşveret'in *"milletin ve efkâr-ı umumiyenin bunlara zahir ve lehdar olduğuna dair bir emare istenilmiş olsa aldıkları mektupları, gazetelerine yazdıkları varakaları ortaya sürerler..."* sözü üzerine *"cevher-i namus ve hamîyyetten zerre miktar hisseyab olanlar, gözleri önünde cereyan eyleyen vukuattan ibret beyan olur, delil emare talebine lüzum görmezler"* şeklinde cevap verilmiştir. Ardından Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı Rum vatandaşlarla işbirliği yapıyor diye eleştiren İttihatçıların, neden Halil ve Talat Beyleri kendilerine yardım için Patrikhaneye gönderdiği sorusu sorulmuştur. Seçimlerde işlerine yarayan kişileri vali tayin ederken seçimlere karışmak istemeyen kaymakam ve müdürlerin, kanunu ayakları altında çiğneyen İttihatçı valilerce görevden alındığı ya da yerlerinin değiştirildiği hususunda eleştiriler yöneltmiştir. Yine valilerin azil ile tehdit edilerek birer propagandacıya döndürülmesi, Hürriyet ve İtilaf

⁵⁴ Trabzon'da Meşveret, No: 364, 14 Mart 1328 (27 Mart 1912).

⁵⁵ Trabzon'da Meşveret, No: 365, 17 Mart 1328 (30 Mart 1912).

⁵⁶ Trabzon'da Meşveret, No: 365, 17 Mart 1328 (30 Mart 1912).

Cemiyeti için çalışan kişilerin hapsilere, darplara, işkence ve hakaretlere uğraması, Trabzon'da Küçük İbrahim Ağazadelerin hapsedilmesi eleştirilmiştir. Ayrıca siyaseten idare-i tevkif edilenlere müdahale edilmemesi yönünde adliyeye bilgi verildiği ifade edilmiş, bunların da sebebi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden istifa eden vatandaşların Hürriyet ve İtilaf Cemiyeti'ne taraftar olmasına bağlanmıştır.

Gazeteler ve gazeteciler arasındaki söz düellosu şöyle devam etmiştir:⁵⁷

“Meşveretçi diyor ki, milletin hangi fırka-i siyasiyeye kuvvet-üz-zahr (arka kuvveti) olduğu intihabda tayin edecekti...” Biz de söylüyoruz ki, evet millet hangi fırkayı takdis, hangisini tenfir eylediğini bu intihabda gösterecekti. Fakat cebir ve tazyikleriniz, hile ve aldatmalarınız buna mani oldu. Bitlis'teki valinizle Eruh kazasındaki kaymakamınızın, Eskişehir ve Langoza'daki memurin ve taraftarınızın Kastamonu'da 14 karye ahalisini şikâyete mecbur kılan müdafilerinizin, İzmir'de vasıta-i icraiye'nizin yaptıkları, Gümülcine'de Filozof Rıza Tevfik ile Kırkkilise'de mebus-ı sabık Mustafa Arif Bey'e vuku bulan savletleriniz ve daha niceleri hep defterinizi karartan küçüklüklerinizdir. Meşveretçi diyor ki; “millet hakk-ı hâkimiyetini hür ve serbest olarak icra ve ekseriyetle İttihat ve Terakkiye zahir...” Biz de soruyoruz, hangi millet hakk-ı hâkimiyetini hür ve serbest icra etmiş? Valilerinizin bil-farz Trabzon Valisinin İttihat murahhasıyla sandık başında oturarak hükûmetin namzetlerini intihaba icbar eylediği Holamana, Argaliya ahalisi mi? Meşveretçi diyor ki; “İtilafçılar, intihab kanunsuz yapıldı, şubelerde cebir kullanıldı, müntahablar tehdit edildi. Tehdit edilen kim? Cebir olunan kim? Bunu gösteremiyorlar...” Biz de söylüyoruz, memlekette cebir kullanıldığını gözleri gazez ve tarafgirlik ile kapanmamış, hakikati görmeye, teslim etmeye alışmış zümre-i fazilet ve hamiyet meyanında bilmeyen ve bu bildiğini her tarafta alenen söylemeyen yoktur. Hatta bu hakikat, cemiyetinize mensup birçok erbab-ı vicdanın ağzından işitilmiştir. Evet, her şubede müntahabların kısm-ı ekserisinin reisleri bulundurduğunuz yamçılı, kamçılı kimselerin cebir ve tazyikiyle alınmış yazılmış ve kendi reylerini bizzat kendileri yazanların pusulaları bile bunlar tarafından görülmeden sandığa atılmamıştır. Meşveretçi diyor ki; “Muhafilerimiz bu devre engizisyon diyorlar. Kimin kulağı kesilmiş, kimin ayaklarına kızmış demirler vurulmuş, kimin evlad-ı ıyali gözünün önünde salb olunmuş...” Biz de cevap veriyoruz. 31 Mart'ı, Cemiyet-i Hafiyeye meselesini ne çabuk unuttular. Şiddet-i tazyikten kulağı sağırlaşmış Rıza Nurları, yüzlerce sopa yiyerek tabanları patlayan, tırnakları sökülen Mustafaları, vatandaşları, öldürülen Hasan Fehmileri, Ahmed Samimleri, Zekileri, Haşimleri engizisyonlara rahmet okutan Siroz çetesi mezalimini neden görmüyorlar? Meşveretçi, istiyorlarsa mahkemeye başvursunlar diyor, Rıza Nur başvurdu da ne oldu? Hürriyet-i fikriye kurbanı Zeki Bey'i katledenler hâlâ bulunamadı.”

⁵⁷ Tark, No: 110, 31 Mart 1328 (13 Nisan 1912).

Bu ifadelerle, İttihatçılara ve başta Trabzon valisi olmak üzere İttihatçılık adına çalışan memurlara ve muhalefetin önde gelen isimlerine ya da muhalif tavır takınan bölgelere yapılan baskılara yönelik bütün eleştirilerini topluca ortaya koymuştur.

Mebus Adayları ve Aldıkları Oylar

Yukarıda ifade edilen ağır ithamlara ve Trabzon özelinde Şatırzade Hasan Hicabi Bey'in seçimlerin iptaline yönelik savcılığa başvurusuna rağmen ikinci seçmenlerin belirlenmesinin ardından mebus seçimlerine geçilmiştir. Bunun için adaylar belirlenerek Belediye Riyaseti vasıtasıyla Trabzon Sancağı adayları ve hangi fırka adına aday oldukları bir ilanla kamuoyuna duyurulmuştur. Buna göre ilanda yer alan adayların isimleri şu şekildedir:⁵⁸

İttihat ve Terakki Cemiyeti Adayları

- Kalcızade Mahmud Memduh Bey
- Nemlizade Hacı Osman Efendi
- Eyüpzade İzzet Efendi
- Matyo Kofidi Efendi
- Debre Mutasarrıfı Ordulu Ali Osman Bey
- Maarif Müfettişi Hacı Salihzade Servet Efendi
- Samsun Ceza Reisi Sürmeneli Hacı Yakupzade Hafız Mehmed Efendi
- Tırnova Bidayet Mahkemesi Reisi Ordulu Karakin Sercanyan Efendi
- Nallıhan Naibi Ordulu Hacı Müftüzade Saadeddin Efendi
- Kürtün Telgraf Müdürü Giresunlu Halil Efendizade Fuad Efendi
- Dersaadet'te Matbaa-i Reşad sahibi Sürmene'nin Zarha Karyesi'nden Kalfazade Mehmed Reşad Efendi
- Adapazarı'nda Oflu Sofuzade Ahmed Mad(z)rab Efendi
- Tercan Kaymakamı Hopalı Mamoyzade Mesud Efendi
- Giresunlu Karnik Mazmanyen Efendi
- Kütahya Sancağı Ceza Reisi Ordulu Hazinesdarzade İbrahim Bey
- Bolu Sancağı Ziraat Memuru Aziz Ağazade Remzi Efendi
- İstanbul Tahrir-i Meskufat Üçüncü Komisyon Reisi Mütevellizade Memduh Efendi.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası Adayları

- Mebus-ı Sabık Ordulu Hazinesdarzade Mahmud Mazhar Bey
- Giresunlu Sarı Alemdarzade Ahmed Efendi
- Giresunlu Teofitos Aristoteli Efendi nam-ı diğer Tahvadoğlu

⁵⁸ Trabzon'da Meşveret, No: 369, 31 Mart 1328 (13 Nisan 1912).

- Alemdarzade Emin Efendi
- Arnabudzade Ahmed Efendi
- Niğde Mutasarrıf-ı Sabıkı Emin Hilmi Efendizade İlyas Sami Efendi
- Meclis İdare Baş Kâtib-i Sabıkı Arif Efendi
- Sakizade Hafız Yunus Efendi
- İmaret Mahallesi Ahalisinden Abanozzade Hüseyin Efendi⁵⁹

Mebus adayları içerisinde göze ilk çarpan eski İttihat ve Terakki Mebusları Kalcızade Mahmud Memduh Bey, Eyüpzade İzzet Efendi ve Matyo Kofidi Efendi'nin İttihatçı listeden yeniden aday olmalarıdır. Eyüpzade İzzet Efendi Dördüncü Şubedeki ikinci seçmenler listesinde de bulunmaktadır. Buna karşılık birinci dönem mebuslarından Mahmud Mazhar Bey İtilafçıların adayı olmuştur. Kendisi daha önce belirttiğimiz üzere Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Meclis-i Mebusan'daki ilk yönetim kurulunun da üyesiydi.

1912 seçimleri mebus seçimiyle tamamlanmıştır. Trabzon'da Nisan ayının ortalarında başlayan müntehib-i sânilerin oy kullanma işlemi, sayımların yapılmasının ardından 20-22 Nisan tarihlerinde son bulmuştur. 1912 seçimlerine yönelik olarak adaylıkları belirtilen isimlerin Trabzon merkez ve kazalarından ne kadar oy aldıkları aşağıda tablo hâlinde gösterilmiştir.⁶⁰

Tablo 3: Mebus Adaylarının İsimleri ve Aldıkları Oylar

	Müntehib-i Sâni	Müntehib-i Sâni	Müntehib-i Sâni	Müntehib-i Sâni
İttihat ve Terakki Namzetleri	Trabzon 68	Akçaabat 32	Sürmene 33	Of 34
Kalcızade Mahmud Bey	58	32	29	34
Nemlizade Hacı Osman Ef.	61	32	30	34
Eyüpzade İzzet Efendi	59	31	30	34

⁵⁹ Mütareke Döneminde Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti içerisinde yer alan isimlerden biri de Abanozzade Hüseyin Efendi'dir. İtilafçı kimliği bilinen bu zatın adı geçen dönemde Erzurum Kongresi'ne delege olarak katıldığı bilinmektedir. Ancak bu kongrede Abanozzade Hüseyin Efendi'nin de bulunduğu Ömer Fevzi, İbrahim Hamdi, Dr. Ali Naci ve Yusuf Ziya'dan oluşan bir ekip içeriği adem-i merkeziyet havası taşıyan 22 maddelik bir önerge vermişlerdi. Bunun sonucu Rauf Bey, önerinin geç sunulduğuna ve siyasi bir parti programı olduğuna dikkat çekmiş, Mustafa Kemal Paşa'da Nutuk'ta "Ömer Fevzi Bey ve Rûfekası" diyerek bu şahısları eleştirmiştir. Anlaşılan Abanozzade Hüseyin Efendi 1912 seçimlerinde yer aldığı siyasi grubun fikirlerini sonraki süreçte de devam ettirmiştir. Bkz. Akbal, *a.g.e.*, s. 117-119; Çelik, *a.g.t.*, s. 398; M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, C: 1, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1969, s. 68.

⁶⁰ *Trabzon'da Meşveret*, No: 370, 4 Nisan 1328 (17 Nisan 1912); No: 371, 7 Nisan 1328 (20 Nisan 1912).

Debre Mutassarrıfı Ali Osman Bey	59	31	30	34
Hacı Salihzade Servet Ef.	59	30	27	34
Matyo Kofidi Efendi	57	29	25	34
Samsun Ceza Reisi Hafız Mehmed Efendi ⁶¹	59	29	32	34
Hürriyet ve İtilâf Namzetleri	Trabzon	Akçaabat	Sürmene	Of
Hazinedarzade Mahmud Mazhar Bey	8	2	3	—
Alemdarzade Emin Ef.	6	2	—	—
Giresunlu Sarı Alemdarzade Ahmed Efendi	8	1	1	—
Evkaf Nezareti Muhasebe Müdür-i Esbakı Derviş Kaptanzade Ali Necati Ef. ⁶²	2	—	3	—
Giresunlu Teofitos Aristoteli Efendi	4	—	3	—
Hacı Hamdizade Hacı Tevfik Efendi	11	—	8	—
Tirebolulu Hacı Eminzade Hacı Hüsnü Efendi	5	—	3	—
Levitizi Nikolaki Efendi	4	—	3	—
Meclis İdare Baş Kâtib-i Sabıkı Arif Efendi	8	2	3	—
Abanoszade Hüseyin Ef.	—	2	1	—

⁶¹ Dönemin Trabzon Valisi Bekir Sami Bey, seçimi ekseriyetle İttihat ve Terakki adaylarının kazandığını ifade ederek, kazananların isimlerini içeren bir yazıyı Dâhiliye Nezareti'ne göndermiştir. Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, Dâhiliye Nezareti (DH). Siyasi Kalemi (SYS), 91/2/-1, 9 Nisan 1328 (22 Nisan 1912). Ayrıca bkz. *BOA*, DH. SYS, 91/2-1, 9-12 Nisan 1328 (22-25 Nisan 1912).

⁶² On üç yıl Ziraat Bankası müfettişi olarak çalışmış ve birçok vilayette görev yapmış olması dolayısıyla kendisine rütbe verilmiş ve Trabzon Vilayet Salnamelerinin 1901, 1902 ve 1903 yılı kayıtlarında rütbe sahibi listesinde yer almıştır. Meşrutiyet'in ilanından önce bu uğurda çalıştığını söyleyen Ali Necati Efendi, kendi ifadesiyle kendisini göreve çağıran Evkaf Nazırı Halil Hamdi Hamada Paşa'nın nazırlıktan ayrılıp, Şerif Ali Haydar Efendi'nin nazırlığa gelmesiyle yolsuzlukların önünün açıldığını ifade etmektedir. İttihat ve Terakki'nin 5 Ağustos 1912 tarihinde Halaskar Zabitan olayı sonrası iktidardan düşüşünü "inkılab-ı hayrî" olarak anmakta ve ayrıca şunları söylemektedir: "*Beni ağlatan, düşündüren, bi-huzur eden çetenin (İttihat ve Terakki'yi kastediyor) üç buçuk seneden beri (1908'den 1911 yılının ortalarına kadar) yaptığı zulümlerle, ihanetlerle mevcudiyet ve siyaset-i devletin dışarı ve vahn ve inhitat...*" Derviş Kaptanzade Ali Necati Efendi'yi Mütareke Döneminde Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti kurucu üyeleri arasında, üstelik İttihatçı karşıtı Şatırzade Hasan Hicabi Bey'le birlikte görmekteyiz. Dolayısıyla sonrasında Ali Necati Efendi'nin İttihatçı karşıtı kimliğini devam ettirdiği söylenebilir. Derviş Kaptanzade Ali Necati ve yazmış olduğu hatıratı hakkında geniş bilgi için bkz. Derviş Kaptanzade Ali Necati, *İttihad'ın İç Yüzü Cinayat-ı İttihadiyeden Bir Nebze 1912 Yılında Yolsuzluk, Baskı ve Hukuk Mücadelesi*, Haz. Kudret Emiroğlu, Heyamola Yayınları, İstanbul 2010.

Sakizade Hafız Yunus Efendi	1	1	—	—
-----------------------------	---	---	---	---

	Müntehib-i Sâni	Müntehib-i Sâni	Müntehib-i Sâni	Müntehib-i Sâni
İttihat ve Terakki Namzetleri	Vakfikebir	Maçka	Görelle	Tirebolu
	15	18	21	39
Kalcızade Mahmud Bey	15	13	21	27
Nemlizade Hacı Osman Ef.	15	14	21	27
Eyüpzade İzzet Efendi	15	18	21	28
Debre Mutassarrıfı Ali Osman Bey	14	13	21	18
Hacı Salihzade Servet Ef.	14	14	21	27
Matyo Kofidi Efendi	11	15	21	26
Samsun Ceza Reisi Hafız Mehmed Efendi	14	13	21	7
Hürriyet ve İtilâf Namzetleri	Vakfikebir	Maçka	Görelle	Tirebolu
Hazinedarzade Mahmud Mazhar Bey	—	10	—	12
Alemdarzade Emin Ef.	—	6	—	12
Giresunlu Sarı Alemdarzade Ahmed Efendi	—	9	—	11
Evkaf Nezareti Muhasebe Müdür-i Esbakı Derviş Kaptanzade Ali Necati Ef.	—	—	—	12
Giresunlu Teofitos Aristoteli Efendi	—	8	—	7
Hacı Hamdizade Hacı Tevfik Efendi	—	9	—	13
Tirebolulu Hacı Eminzade Hacı Hüsnü Efendi	—	10	—	—
Nikolaki Efendi	—	11	—	10
Meclis İdare Baş Kâtib-i Sabıkı Arif Efendi	7	3	—	30
Abanoszade Hüseyin Ef.	—	2	—	—
Sakizade Hafız Yunus Efendi	—	—	—	—

Rakamlardan da anlaşılacağı gibi İttihat ve Terakki adayları, Hürriyet ve İtilafın adaylarına önemli bir üstünlük sağlayarak ikinci seçmenlerin oylarını büyük oranda almışlardır. Seçimlerin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin galibiyetiyle sona ermesinin ardından Trabzon Vilayetinde Hürriyet ve İtilaf

Fırkası'ndan istifaların da ardı ardına geldiğini görmekteyiz.⁶³

Elbette bu durumu, seçimden galip çıkan Cemiyetin kendileri hakkında olumsuz bir tutum ve tasarruf göstermemesi amacıyla ortaya konulan bir davranış olarak yorumlamak daha doğru olur. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı bir araya getiren İttihatçı karşıtlığı, seçimlerden İttihatçıların galip çıkmasıyla çözülmüş görünmektedir. Ancak bu ikinci dönemde İttihatçıların elde ettiği başarıya rağmen ordu içinden çıkacak olan Halaskar ve Zabitan hizbi, Hürriyet ve İtilafçılardan daha etkili muhalefetiyle İttihat ve Terakki'yi iktidardan edecek ve Sait Paşa Hükûmeti yerine Temmuz 1912 yılında, Büyük Kabine olarak da bilinen Gazi Ahmed Muhtar Paşa hükûmeti kurulacaktır. Ardından bu hükûmet, çoğunluğu İttihatçılarıdan oluşan Meclisi Mebusan'ı dağıtacak ve İttihat ve Terakki Cemiyeti de 1912 seçimleriyle kazandığına inandığı siyasî hâkimiyeti böylece Bab-ı Âli Baskını'na kadar kaybedecektir.

Sonuç

II. Meşrutiyet'in devlet ve toplum hayatında meydana getirdiği gelişme ve değişimlerden birisi, hiç şüphesiz, bütün yurttaki olduğu gibi Trabzon'da da canlı bir siyasî hayatın ortaya çıkmasına zemin hazırlamasıdır. Diğer taraftan siyaset, II. Meşrutiyet uygulamaları ve basının yaygın olarak kullanılması sayesinde daha geniş bir kesime ulaşmıştır. Ancak bu siyasî ortam beraberinde, yukarıda örnekleri verilen bir çatışma kültürünün yerleşmesine de sebep olmuştur. I. Meşrutiyet'in ilanı ve sonrasında meclisin kapatılması nedeniyle otuz yıl gibi uzun bir sürenin siyasî tecrübe yaşanmadan geçirilmesi, seçim, parti, demokratik tartışma kültürü gibi gelişmelerin toplumda yerleşerek normalleşebilmesine zaman ve zemin bırakmamıştır. Bunun sonucu merkezîyetçi - adem-i merkezîyetçi, İttihatçı-Ahrarcı/Hürriyet ve İtilafçı şeklinde ayrışmalar yaşanmış, siyasî yaşam karşılıklı gruplarda yer alanların birbirlerini çeşitli yolsuzluk, yetersizlik, kötü idarecilik ve baskıcılık gibi tutum ve davranışlarla suçlamasına, ayrışmanın daha da derinleşmesine sebep olmuştur. Kısacası seçimler zaten belirsizlik ve büyük bir karmaşa içerisinde bulunan Osmanlı Devleti ve toplumunu, karşılıklı ithamlar ve artan siyasî gerilimlerle olumsuz yönde etkilemiş, ayrılıkları derinleştirmiştir.

Seçimlere yönelik şu tespitlerin yapılması da mümkündür. 1912 seçimlerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup önemli isimlerden Hacı Adil Bey'in Dâhiliye, Talat Bey'in Posta ve Telgraf, Cavit Bey'in Nafia Nazırları olarak hükûmette yer almaları, bu cemiyete ciddi bir siyasî

⁶³ *Trabzon'da Meşveret*, No:384, 23 Mayıs 1328 (5 Haziran 1912); No:381, 12 Mayıs 1328 (25 Mayıs 1912). İstifalar için ayrıca bkz. *Hadim-i Millet*, No: 7, 1 Nisan 1328 (14 Nisan 1912); Ayhan Yüksel, *Doğu Karadeniz'de Bir Kıyı Kasabası Keşap*, Keşap Belediyesi, İstanbul 2014, s. 38.

üstünlük kazandırmıştı. İttihat ve Terakki elde ettiği bu gücü kullanmaktan çekinmedi. Basın ve toplantı özgürlüğünü kısıtlayıcı tedbirler alarak vali, kaymakam ve mutasarrıfları kendisiyle çalışmaya mecbur etti. Diğer taraftan Cemiyet, kamuoyunda oluşturduğu “vatan kurtarıcı” kimliğiyle taşrada da örgütlenerek gücünü pekiştirdi. Sahip veya kontrol ettikleri çok sayıdaki gazetelerle İtilafçılar aleyhine yoğun bir eleştiri kampanyası başlatarak geniş kitleleri etkilemeye çalıştı. Seçim kampanyalarında vatanseverlik duyguları ön plana çıkarıldı. Cemiyetin Meşrutiyet’i getirmiş olmasına vurgu yapıldı. Sonuç olarak İttihatçıların siyaset anlayışında, ne olursa olsun iktidarda kalma ve gerektiğinde devlet imkânlarını Cemiyetin başarısı için kullanma fikri öne çıktı.

İttihatçıların yukarıda bahsedilen etkinliğine karşılık İtilafçılar da propagandalarını yürütebilmek için basından faydalandı. Gerek seçim öncesinde var olan İttihatçılara muhalif gazetelerle, gerekse kimi gazete kapatmalarına karşı alınan yeni gazete imtiyazlarıyla basından yararlanmaya çalışıldı. Ancak İtilafçıların, İttihatçılar gibi belli bir ideoloji etrafında toplanabilmesi kolay değildi. Zira Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İttihatçı yönetimden hoşnut olmayan ya da beklentilerine karşılık bulamayan kesimlerin bir araya gelmesiyle kurulmuş bir partiydi. Dolayısıyla bünyesinde hemen her görüşten insan mevcuttu ve bu durum belirli bir ideoloji oluşturmalarına engel olmaktaydı. Bu handikapları nedeniyle propagandalarında kullandıkları yegâne buluşma noktası İttihatçı karşıtlığı olmuştur. Oysa bu açıdan bakıldığında, içinde farklı görüşe mensup olanlar bulursa da İttihat ve Terakki daha belirgin ideolojik bir yapıya ve birlikte hareket edebilme kabiliyetine sahipti. Buna karşın İtilafçılar siyasi farklılığını, İttihatçıların Türkçülüğe kaydığını belirterek buna karşı Osmanlıcılığı ve adem-i merkeziyet anlayışını savunmasıyla siyasetini rakibinden ayırabildi.

Yukarıda bahsedilen ve tespitlerin yapıldığı siyasî çatışmanın en somut örneklerinden biri de Trabzon’da Meşveret gazetesi ile Tarık gazetesi üzerinden 1912 seçimlerinde Trabzon’da yaşanmıştır. Taraflar karşılıklı suçlamalarla meclisli bir yapının gereği olan demokratik seçme ve seçilme özgürlüğünün kötü bir örneği verilmiştir. İktidar-muhalefet ilişkisi normal bir siyasî rekabetin dışına çıkmıştır. Hatta Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın kuruluşu Trabzon’da da faaliyete geçmesiyle buradaki gelişmeleri dikkate alan İttihat ve Terakki Cemiyeti, Cavid Bey’i, içinde Trabzon’un da olduğu bir yurt gezisine göndermiştir. Öyle ki iktidar gücünü elinde bulunduran İttihat ve Terakki Cemiyeti, kendi kontrolündeki sivil ve askeri bürokrasiyi de kullanarak seçimleri domine etmiş, Tunaya’nın belirttiği gibi şekil bakımından demokratik görünse de ruh bakımından demokratik olmayan bir süreç yaşanmıştır.

KAYNAKLAR

1. Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti. Siyasi Kalemi, 91/2/-1.

2. Süreli Yayınlar

Envar-ı Vicdan Dergisi

Giresun Gazetesi

Hâdim-i Millet Gazetesi

Tanin Gazetesi

Tarık Gazetesi

Trabzon'da Meşveret Gazetesi

3. Kitap ve Makaleler

AHMAD, Feroz-RUSTOW, Dankwart A. (1976), “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918”, *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S: 4-5, s. 245-284.

AHMAD, Feroz, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010.

AKBAL, İsmail, *Milli Mücadele Döneminde Trabzon'da Muhalefet*, Serander Yayınları, Trabzon 2008.

AKSOY, Volkan, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Trabzon 2014.

AKŞİN, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Yayınları, Ankara 2006.

ALAP, Cevdet, *Bir Ömür Bir Şehir*, Haz. Hikmet Aksoy, Trabzon Gazeteciler Cemiyeti, Trabzon 2011.

ALBAYRAK, Hüseyin, *Trabzon Basın Tarihi*, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, Ankara 1994.

ALKAN, Mehmet Ö., “1908 Seçimleri ya da 1324 İntihabı”, *Tarık Zafer Tunaya Anısına Yadigâr-ı Meşrutiyet*, Haz. Mehmet Ö. Alkan, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul 2010, s. 93-116.

ATATÜRK, M. Kemal, *Nutuk*, C: 1, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1969.

BAL, Mehmet Akif, *Trabzonlu Ünlü Simalar ve Trabzon'un Ünlü Aileleri*, Çatı Yayınları, İstanbul 2007.

BİRİNCİ, Ali, “Hürriyet ve İtilâf Fırkası”, *Tarih ve Toplum*, C: 7, S: 273, (1987), s. 273-280.

_____, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.

BOURA, Katerina, “II. Meşrutiyet Döneminde Mebus Seçimleri Rum Mebuslar (1908-1918)”, *Toplumsal Tarih*, S: 56, (1998), s. 22-29.

ÇADIRCI, Musa “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C: 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 210-230.

ÇELİK, Recep, *Trabzon'da Siyasi Hayat (1920-1950)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Trabzon 2013.

ÇİÇEK, Rahmi. “Feyz Gazetesine Göre Trabzon’da 1908 Seçimleri”, *Akademik Yorum*, No: 2, (1992), s. 42-44.

_____, “Osmanlı Taşra Kenti Trabzon’da Siyaset (1908-1914)”, *Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu Bildirileri, (8-10 Nisan 1999)*, İzmir 2000, s. 535-557.

DEMİR, Fevzi, *Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914*, İmge Kitabevi, Ankara 2007.

DERVİŞ KAPTANZADE ALİ NECATİ, *İttihad’ın İç Yüzü Cinayat-ı İttihadiyeden Bir Nebze 1912 Yılında Yolsuzluk, Baskı ve Hukuk Mücadelesi*, Haz. Kudret Emiroğlu, Heyamola Yayınları, İstanbul 2010.

EMİROĞLU, Kudret, “Maliye Nazırı Cavit Bey’in Trabzon Gezisi (1911)”, *Trabzon*, S: 4, Ankara 1990, s. 53-59.

_____, “Trabzon’da Sopalı Seçimler-1912” *Tarih ve Toplum*, C: 17, S. 97, (1992), s. 41-46.

ERASLAN, Cezmi ve Olgun, Kenan, *Osmanlı Devleti’nde Meşrutiyet ve Parlamento*, 3F Yayınevi Yayınları, İstanbul 2006, s. 70-72.

GÜNEŞ, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, TBMM Vakfı, Ankara 1997.

KAYALI, Kurtuluş, “Hürriyet ve İtilaf”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C: 5-6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1436-1444.

KERİMOĞLU, Hasan Taner, *İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914*, Libra Yayınları, İstanbul 2009.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre:1, İçtima Sene:4, C: 2, 3 Kânunuevvel 1327/16 Aralık 1911.

OLGUN, Kenan, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı’nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, ATAM, Ankara 2008.

_____, “Osmanlı Meclis-i Mebusanı’nda Ara Seçimler (1908-1912 Dönemi)”, *ATAM Dergisi*, S: 82, s. 1-24.

ORTAYLI, İlber, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C: 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 231-244.

ŞAKİR, Ziya, *Hürriyet ve İtilaf Nasıl Doğdu, Nasıl Yaşadı, Nasıl Battı*, Haz. Serkan Erdal, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2011.

TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi*, C: 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

_____, *Türkiye’de Siyasal Partiler-İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C: 3, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923, Haz. Fahri Coker, C: III, TBMM Vakfı, Ankara 1995.

USTA, Veysel, “Trabzon Metropoliti Hrisantos’un Paris Konferansı’na Sunduğu Muhtıranın Tenkidi”, *Turkish Studies*, 6/2 (2011), s. 971-982.

YÜKSEL, Ayhan, *Doğu Karadeniz’de Bir Kıyı Kasabası Keşap*, Keşap Belediyesi, İstanbul 2014.

THE COMPARISON OF THE TWO CITIES, MANCHESTER AND TRABZON, IN TERMS OF THEIR GOLDEN AGES AND DOWNTURNS WITH THE FUTURE REGAINING POWER POLICIES*

*Ayça SARIALIOĞLU HAYALI**

ABSTRACT

Although the two cities, Manchester city of The United Kingdom (UK), located on the northwest of the UK and Trabzon (formerly known as “Trapezus”) of Turkey, located on the northeast of Turkey, seem so far away from each other, they indeed very close to each other by sharing several “surprising” common elements from past to present. In this regard, it can be said that both had experienced their “golden ages” in the 19th century and lost their momentum in the 20th century stemming from the “changing world” in and out of their countries. Having being the centre of the capitalism Manchester became the factory of the Industrial Revolution and an international trade centre. At those times, far away from Manchester Trabzon was also experiencing her “golden age” by thanks to her strategic location which is on the historical Silk Road connecting Iran (formerly known as Persia) in the southeast and Caucasus in the northeast. In this regard, this paper aims at comparing the two cities in terms of their Golden Ages and Downturns in order to put their “surprising” common parts with the Future Regaining Power Possibilities. The paper finds out that 19th Century was not only the era in which both cities had their golden ages but also it was an era in which they had chance to have real connections thanks to the travellers and textiles of Manchester that pass through Trabzon to reach to Tabriz or Teheran.

Keywords: International Economics, Globalization, 19th Century, Manchester, Trabzon

**İKİ ŞEHRİN, MANCHESTER VE TRABZON’UN, ALTIN ÇAĞLARI
VE ÇÖKÜŞLERİ AÇISINDAN GELECEKTE GÜÇLERİNİ YENİDEN
KAZANMA POLİTİKALARIYLA BERABER KARŞILAŞTIRILMASI**

Gönderim tarihi: 03.06.2017. Kabul tarihi: 19.09.2017.

- * The paper was presented orally at the International Conference called “The 28th Annual EAEPE Conference 2016: Industrialisation, socio-economic transformation and Institutions” organized by the European Association for Evolutionary Political Economy (EAEPE) and the Manchester Metropolitan University, in Manchester, the UK, on 03-05 November, 2016.
- * *Associate Professor, The Department of Economics, Karadeniz Technical University, TURKEY. aycasarialiogluhayali@ktu.edu.tr ORCID: 0000-0002-6613-7531*

ÖZ

Her ne kadar iki şehir, Birleşik Krallık'ın kuzeybatısında yer alan Manchester Şehri ve Türkiye'nin kuzeydoğusunda yer alan Trabzon (eski adıyla "Trapezus") şehri birbirinden çok uzak görünse de aslında, geçmişten günümüze pekçok "şaşırtıcı" ortak noktalar paylaşarak birbirine çok yakındırlar. Bu bağlamda, söylenebilir ki her ikisi de "altın çağları"nı 19.yüzyılda yaşamış ve hızlarını da 20. yüzyılda ülkelerindeki hem iç ve hem de dış "dünyadaki değişim"den kaynaklı olarak kaybetmişlerdir. 19.yüzyılda kapitalizmin merkezi olan Manchester, Endüstriyel Devrimin fabrikası ve uluslararası ticaret merkezi haline gelmiştir. O zamanlarda, Manchester'dan çok uzakta, Trabzon da güneydoğuda geçmişte Pers olarak bilinen İran ile kuzeydoğuda Kafkasya'yı birbirine bağlayan tarihi İpek Yolu üzerindeki stratejik konumu sayesinde "altın çağını" yaşamaktaydı. Bu bağlamda, bu çalışma bu iki şehri "şaşırtıcı" ortak taraflarını ortaya koymak için altın çağları ve çöküşleri açısından Gelecekte Güçlerini Yeniden Kazanma Olasılıklarıyla beraber karşılaştırmayı amaçlamaktadır. Çalışma ortaya koymaktadır ki 19. yüzyıl sadece her iki şehrin de "altın çağları"nı yaşamış olduğu bir dönem değil, aynı zamanda Tebriz yada Tahran'a varmak için Trabzon'dan geçen Manchester'lı gezgin ve tekstilciler sayesinde iki şehrin de gerçek bağlantılar kurmaya fırsat bulmuş olduğu bir dönem olmuştur.

Anahtar Sözcükler: Uluslararası Ekonomi, Küreselleşme, 19. Yüzyıl, Manchester, Trabzon

1. Introduction

Although the two cities, Manchester city of The United Kingdom (UK), located on the northwest of the UK and Trabzon (formerly known as "Trapezus") of Turkey, located on the northeast of Turkey, seem so far away from each other, they are indeed very close to each other by sharing several "surprising" common elements from past to present. In this regard, it can be said that both had experienced their "golden ages" in the 19th century and lost their momentum in the 20th century stemming from the "changing world" in and out of their countries. Having being the centre of the capitalism Manchester became the factory of the Industrial Revolution and an international trade centre. She was marked by 1835 as "the first and greatest industrial city in the world".¹ Since such remarkable development of the city with the new working class required a large transport and distribution infrastructure Manchester also had an excellent success in transportation including canal system, railways and Manchester port, which is put as "The rail link, together with the canal system, was instrumental in

¹ Peter Hall, *The First Industrial City, Manchester, 1760-1830*, in Chapter 10, *Cities in Civilization*, Pantheon Books, New York 1998, pp. 310, from P. Dicken, "Global Manchester: From Globaliser to Globalised" in *City of Revolution: Restructuring Manchester*, Ed. Peck, Jamie and Ward, Kevin, Manchester University Press: UK 2002, p. 18.

the growth of Manchester's industrial base in the 19th century".² Moreover, it is stressed as "During this period Manchester had its world famous canal system built as well as the famous Liverpool and Manchester Railway"³. Such new "economic infrastructure" brought new "economic superstructure" to Manchester in both intellectual and political fields. As a result, in the golden age of Manchester "innovations" were everywhere including "new industrial processes, new ways of thinking (the so called 'Manchester School', promoting free trade and laissez-faire), new classes or groups in society, new religious sections, and new forms of labour organisations"⁴ inspiring all around the world. At those times, far away from Manchester Trabzon was also experiencing her "golden age" by thanks to her strategic location, which is on the historical Silk Road connecting Iran (formerly known as Persia) in the southeast and Caucasus in the northeast. Such importance of Trabzon is put by Topalidis (2015) in his words as "It was the capital of a distinct local identity with a productive hinterland, a combination of indigenous, especially Caucasian people and of Greek colonists and culture, the most easterly port through which European shipping could once reach a major overland route over the Pontic Alps that penetrated central Asia".⁵ As a result of having being a free international trade basis in her region as "economic infrastructure", new "economic superstructure" of Trabzon was shaped by multi-cultural, religions and languages society. However, the "changing world" especially during the First World War both damaged the two cities. Moreover, the economic policies of the 1980s beginning with the Thatcher government having ended the "heavy industry policy" in Manchester declared the collapse of her Golden Age. On the other hand, the Golden Age of Trabzon had to be collapsed much more before the 1980s in the early stages of the new Turkish Republic taking place of Ottoman Empire. In this regard, in this paper we would like to compare the two cities in terms of their Golden Ages and Downturns in order to put their "surprising" common parts with the Future Regaining Power Possibilities. In order to reach such aims after the introduction part first, the two cities will be introduced briefly in two sub-parts: First, general information is provided on the two cities and second, their brief histories till their golden ages will be tackled. In the third part, the golden ages of the cities and their downturns

² Manchester2002-UK "Manchester Castlefield Canals & Railway Viaducts"
<http://www.manchester2002-uk.com/castlefield/castlefield2.html>

³ Webritish.Co.Uk, "Manchester", http://www.webritish.co.uk/city_display.asp?city=Manchester

⁴ Webritish.Co.Uk, *ibid*.

⁵ Sam Topalidis, "A History of Trabzon" <http://www.karalahana.com/2015/10/21/a-history-of-trabzon/>, p.1.

with their economic reasons and outcomes will be analysed in order to compare and put the similarities and differences between them. Before conclusion, the future possible policies in order to regain their ex-powers will be discussed for both cities.

2. Introducing of the Two Cities including Their Brief Histories till Their Golden Ages

2.1. Trabzon

2.1.1. General Information

Trabzon, after Samsun the second largest city in the Black Sea region of modern Turkey, is a city of which total area is 4685 square kilometres and her population is 768.417⁶ located on the north east coast of Turkey. Her neighbour cities today are Gumushane on the south, Giresun on the west, Rize on the east and Black Sea on the north⁷. Moreover, during the Ottoman Empire as an Ottoman province her total area was much bigger (22588 square kilometres) than today's, including such neighbour cities mentioned above. As seen Figure 1 it covered the area to the Batumi region of Russia and Erzurum province on the east, Sivas and Erzurum on the south and Canik area on the west.⁸

Figure 1: The Map of Trabzon Province during the Ottoman Empire

Source: Faroqhi et al., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, Volume 2* at Google Books.

⁶ TUIK data, 2015.

⁷ Trabzonkulturturizm, "Trabzon: Coğrafi Yapı (Geography of Trabzon), <http://www.trabzonkulturturizm.gov.tr/TR,126647/coğrafi-yapı-ve-iklimsel-ozellikler.html>

⁸ Abdolvahap Hayri, *İktisadi Trabzon*, Haz. Melek Öksüz, Serander Yayınevi: Trabzon 2008, pp. 14, 39.

2.1.2. A Brief History till her Golden Age

It is noted that according to the famous French scientist Charles Texier, who did archaeological investigations and researches in the Anatolia for a long time in the mid of the 19th century, the foundation of Trabzon goes back to the year 2000 B.C. The name of Trapezos was first found in the book of Ksenophon (Xenophon), an ancient Greek philosopher and historian, called "Anabasis"⁹. It is underlined that such name means "table or trapezoid" in the ancient Greek stemming from its geographic "flat table like promontory" on which the town was founded.¹⁰ It is noted that according to such book written by Ksenophon (Xenophon) local indigenous people such as Colchians, Macrones and Drills were living there before the Greek settlement in the 7th century BC which was accepted as one of the such Greek colonies of which centre was Sinop¹¹. Such tribes are accepted as having Turkish origin as well as the "Gas/Kas and Gud" who are accepted as vanguard of Oghuz Turks who had come from the Central Asia.¹² The occupation of Kimmers coming from Caucasus in the 7th century B.C. did not last long. From the 6th or 5th centuries B.C. this territory was included within the Persian Empire till the Alexander the Great defeated the Persian King Darius III in Anatolia.¹³ However, after the Alexander the Great had died, Mithradates I, a Persian noble, got chance to found the first Pontic Kingdom at that area and after a while Trabzon had under his domination till the Roman era. In this regard, during the era of Roman Emperor Neron the city was declared as free city and the Roman Emperor Hadrian made significant architectural contributions to the city as well as the city wall¹⁴. During his era the harbour was built, which was not a natural harbour, having made the city an important harbour city. The Romans gave a distinguished significance to Trabzon and made the harbour a free zone connecting to the Central Asia and India.¹⁵ The importance of Trabzon continued after the division of Roman Empire into two in 395 and during the eras of Byzantine (Eastern Roman) and Komnenos Empires (1204-1461). During the era of the Byzantine Empire significant redevelopment facilities

⁹ Trabzon.Bel.Tr, "Trabzon", <http://www.trabzon.bel.tr/trabzon.aspx>

¹⁰ Topalidis, *ibid*, p.1 and Trabzonkulturturizm, "Trabzon: Tarih ve Cografyası" (History and Geography of Trabzon), <http://www.trabzon.gov.tr/tarihcaografya>

¹¹ Trabzonkulturturizm, *ibid*.

¹² Hikmet Öksüz, *et.al.*, *Trabzon: Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi (1884-1950)*, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası: Trabzon 2009, p.11 and Trabzon Belediyesi,Tr, *ibid*.

¹³ Topalidis, *ibid*, p.3.

¹⁴ Trabzon.Bel.Tr, *ibid*.

¹⁵ Mehmet Okur and Murat Küçükuşurlu, "Jeopolitik ve Stratejik Açından Trabzon Limanı (Geopolitical and Strategical Views of Trabzon Port)", *Karadeniz Dergisi*, 3, 2009, pp. 27-28. <http://www.dergikaradeniz.com/web/upload/icerik/3/3.2.pdf>

were done in Trabzon. However, after the crusade to Istanbul, the capital city of Byzantine Empire, when the Latin occupation was realized the grandsons of the Emperor Andronikos Komnenos I, Alexios and David, founded the Komnenos Empire in Trabzon by the help of their relative Georgian Crown and made Trabzon the capital city of such Kingdom, which is also called Trabzon Empire or Komnenos Byzantine Empire and expanded its boundaries to Sinop thanks to the lack of dominance in Anatolia.¹⁶ Topalidis (2015) tells such Empire with its increasing importance as follows:

“In 1204, Trabzon became the capital of the Komnenos Byzantine Empire which existed more in a constitutional than a geographical sense. It consisted of a long strip along the southern shore of the Black Sea protected from central Anatolia by the Pontic Mountains. Its wealth and influence far outstripped its size and population. The transit trade via land and sea was very profitable due to the collected taxes on goods entering and leaving the town to and from Asia...This microcosm of a Byzantine Empire was constantly threatened by its Mongol and the Turk neighbours in the interior of Anatolia. Their Emperors prospered partly by paying tribute and partly by marrying their daughters or sisters with their leaders (Nicol 1996). This small empire outlasted the Byzantine Empire at Constantinople by 8 years”.¹⁷

After the conquest of Istanbul and the collapse of the Byzantine Empire by the Ottoman Sultan Mehmet II, Mehmet the Conqueror, in 1453, in August 1461 the conquest of Trabzon was realized by the same Sultan for the security reasons of the new Ottoman Empire. During this era, Trabzon was done province and kept its importance by her famous governors such as the Ottoman Sultan Selim I, Yavuz Sultan Selim, and as the birthplace of Suleyman the Magnificent, who made Trabzon a province centre by bonding it with Batumi.¹⁸

2.2. Manchester

2.2.1. General Information

Manchester is a city of which total urban area is 630.3 (115.65 for Manchester city) square kilometres and population is 514,414 (2.55 million for Greater Manchester as of 2013) located on the north-west of England.¹⁹ Her neighbour cities are Liverpool on the north-west and Sheffield on the north-east making the city the halfway point between the two.

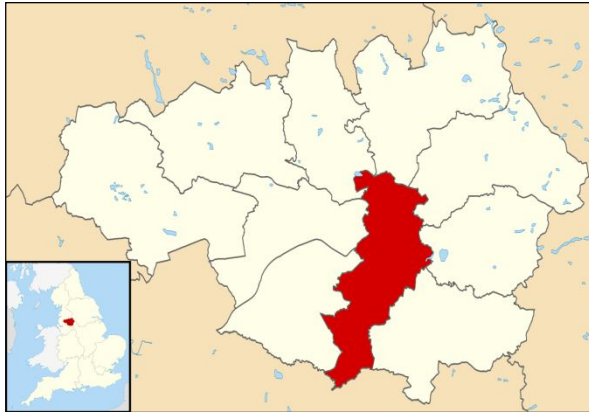
¹⁶ Trabzon.Bel.Tr, *ibid*.

¹⁷ Topalidis , *ibid*, p.4.

¹⁸ Trabzon.Bel.Tr, *ibid*.

¹⁹ Webritish.Co.Uk, *ibid*.

Figure 2: The Map of Manchester

Source: <https://en.wikipedia.org/wiki/Manchester>

2.2.2. Brief History till the Golden Age

It is reported that Manchester was founded in 78-86 B.C. as a walled Roman castrum at the confluence of the Irwell and Medlock Rivers and on the military road from Chester to York, which was abandoned in the 4th century.²⁰ It is noted that a civilian settlement, a little town, grew up around the fort in which the soldiers provided a market for the goods that the civilians sold such as shoes and wine. Lambert maintains that the Romans called it “Mamuciam” (breast shaped hill) probably because the plateau resembled a breast²¹. After the Roman army left Britain and Roman forts and towns were abandoned in 407 BC it is recorded that the next appearance of Manchester in history comes in 919, when the West Saxon king Edward the Elder repaired the Roman fort as a bastion against the Norsemen.²² Lambert notes that a village called “Mamecester” existed at the time of the Domesday Book in 1086, of which name changed to Manchester in time. At the time of the Normans in the 11th century Manchester was a small village, however the village of Manchester was made into a town in the early 13th century.²³ As the population of England grew and trade and commerce grew rapidly Manchester turned into a town. There was also a significant role of the Lord of the Manor, Robert Grelly, who was among the largest landholdings in the country, in redeveloping Manchester by building new places in Manchester

²⁰ Robert W. Brown, “The City in European History: Industrial Manchester in the Nineteenth Century” 2004, from <http://www2.uncp.edu/home/rwb/manchester19c.html>

²¹ Tim Lambert, “A Brief History Of Manchester”, <http://www.localhistories.org/manchestertime.html>

²² Brown, *ibid.*

²³ Lambert, *ibid.*

such as manor house, church of St Mary *etc.*²⁴ Lambert records that in 1222 Manchester was granted the right to hold an annual fair, which was like a market but was held only once a year in the Middle Age, that would attract buyers and sellers from all over Lancashire. Shortly, it can be said that in the Middle Ages although Manchester was not nationally significant it was, “at best, a medium sized town”²⁵. It is noted that from beginning in the 14th century, Manchester developed as a town for the sale and milling of corn and for “fulling” cloth, which is described as “making a garment full by pleating or gathering”. In this regard, it is recorded that the town's industrial history, actually began during this time when King Edward III settled Flemish weavers in 1375²⁶. In time during the 16th century and the 17th century Manchester grew steadily larger and got more important, in which Manchester was famous for wool and also for cotton²⁷. It is maintained that by the 16th century, Manchester was an important centre of the wool trade, and it exported cloth to Europe. It is underlined that the origins of the cotton industry go back to the 17th century, namely before the industrial revolution, when cotton was imported from Turkey and the Middle East.²⁸ However, it is also stressed that the real importance of Manchester and the actual rise of the cotton industry begin in the mid-18th century and “it was made possible by the existence of large coal reserves, communications, and mechanical innovations in the production of cloth”²⁹, which all describe the important factors of the industrial revolution. Lambert puts that “...Manchester continued to be famous for manufacturing wool, cotton, linen and silk. In 1729 a cotton exchange was built where cotton could be bought and sold. In the late 18th century, with the coming of the industrial revolution, the textiles industry boomed”³⁰. Brown (2004) records that Manchester's first mill was built in 1781 and Richard Arkwright opened the first steam-powered mill in Miller's Lane in 1783³¹.

3. The Comparison of the Two Cities in terms of Their Golden Ages and Downturns

Far away from Manchester, Trabzon was experiencing her “golden age” in the 19th century generally thanks to her strategic location defined by Engels (1853) as “Trebizond is better situated for such a trade than any other

²⁴ Brown, *ibid* and Lambert, *ibid*.

²⁵ Lambert, *ibid*.

²⁶ Brown, *ibid*.

²⁷ Lambert, *ibid*.

²⁸ Brown, *ibid*.

²⁹ Lambert, *ibid*.

³⁰ Lambert, *ibid*.

³¹ Brown, *ibid*.

point”³², which is on the historical Silk Road connecting Iran (formerly known as Persia) in the southeast and Caucasus in the northeast. It can be said that such golden age started by the opening of her port, marked as the “starting-point of the Golden Road to Samarkand”³³, to foreign shipping in 1830. In this regard, it is worth mentioning of The 1838 Treaty of Balta Limani, or the Anglo-Ottoman Treaty,³⁴ which made Ottoman Empire to give up her most intervention rights on foreign trade, leading to open both Ottoman markets and Ottoman raw material to the European Trade.³⁵ Indeed, it was just a sub-part of an upper picture of the “globalization of the 19th century”, which was started in England, actually in Manchester and neighbourhood, thanks to the industrial revolution as “the infrastructure” and “capitalism” as “the superstructure” of the era and spread all over the world including the Ottoman Empire. It was the 19th century in which the Ottoman economy opened to the world capitalism.

Issawi (1970) points to two main factors that lead the revival of this route in the 1830s and the diversion to it of the trade through Istanbul and Izmir as follows: First, being shorter channel for importing British goods and exporting silk and other Persian products to England, which all reduce the transportation costs. Second the starting of the “steam navigation” between Istanbul and Trabzon. He lists the other factors as the new duties on goods in transit trade through Georgia by the Russian government till the 1846 and also the difficulties on the Baghdad route, which all increase the costs of alternative routes.³⁶ Moreover, having noted that “The commercial battlefield between England and Russia has been removed from the Indus to Trebizond” Engels (1853) highlights another reason, both economic and political, which makes Trabzon very significant for British Empire, as “The trade of Trebizond is also becoming a matter of most serious political

³² Friedrich Engels, “The Real Issue in Turkey[17]”, 1853, p. 2, <http://marxengels.public-archive.net/en/ME0717en.html>.

³³ Denis A.H. Wright, “Trebizond And North-Eastern Turkey”, *Journal of the Royal Central Asian Society*, vol. 33, no. 2, 1945, p. 1.

³⁴ “Signed between Britain and the Ottoman Empire on 15 August 1838, the agreement reaffirmed and widened Britain's rights under the capitulations (privileges granted by the Ottoman government) that gave British subjects the right to trade freely in the Ottoman Empire” Zachary Karabell, “Balta Liman, Convention of (1838)”, *Encyclopedia of the Modern Middle East and North Africa*, The Gale Group, Inc. 2004. <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-3424600439.html>

³⁵ Seyfettin Gürsel, “1838 Osmanlı İngiliz Ticaret Anlaşması”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.3, İletişim Yayınları: İstanbul 1985, pp.688-690 from Oksuz *et.al.*, 2009, p. 37.

³⁶ Charles Issawi, “The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route” *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1, No. 1, 1970, p. 18.

consideration, as it has been the means of bringing the interests of Russia and England a new into conflict in Inner Asia".³⁷

It is noted that Trabzon as a transit port made a significant development since the beginning of the 19th century both allowing the European goods to Asia and the Asian goods to Europe in the most cheapest and safest way. Both Trabzon and Trabzon port, which became an important cross road in the East and West trade, attracted both local and foreign traders as commercial centres.³⁸

According to Table 1 in the 19th century generally there was an upward trend in the trade through the Trabzon-Tabriz route, which was at the highest in 1850s and 1860s.

Table 1: Value of Trade in Trabzon, 1816-1900

	Total and transit to and from Iran (millions of francs)			
	Imports		Exports	
	Total	To Iran	Total	From Iran
1816	12	—	11	—
1827	23·2	—	13·9	—
1834	(20)	—	(20)	—
1835	38·7	—	35·0	—
1837	38·4	—	35·1	—
1838	38·2	—	35·5	—
1839	35·1	—	32·8	—
1841	49·6	—	49·7	—
1842	37·9	—	35·1	—
1843	43·3	25·2 ¹	36·8	6·3 ¹
1844	—	26·1 ¹	—	9·2 ¹
1845	—	33·1 ¹	—	9·3 ¹
1846	46·0	32·2	42·1	7·9 ¹
1847	40·0	28·8 ¹	37·4	7·0 ¹
1848	40·3	34·7	42·1	2·5
1849	63·4	42·3	58·9	8·9
1850	71·0	47·9	66·5	9·6
1851	68·9	41·5	49·8	9·3
1852	62·7	32·0	53·3	—
1853	59·2	—	44·8	—
1854	52·4	—	43·2	—
1855	77·3	—	56·7	—
1856	77·2	—	67·1	—
1857	66·9	—	58·3	—
1859	93·2	—	97·5	—
1860	107·1	—	89·3	—
1861	84·2	36	76·2	25
1862	91·9	—	91·4	—
1866	43·8	—	27·4	—
1867	44·1	30·4	96·5	6·1
1868	50·3	18·8	103·2	10·1
1869	44·0	—	68·3	—
1870	41·4	—	49·4	—
1873	57·7	18·8	54·5	10·5
1874	62·5	26·8	52·6	9·1
1875	40·4	20·4	42·3	7·4
1876	39·2	30·5	16·8	0·4
1877	35·7	14·2	4·9	0·5
1878	30·7	21·2	46·7	4·3
1879	35·4	26·4	47·9	4·5
1880	31·4	25·3	39·6	2·7
1881	43·3	16·7	24·9	3·8

³⁷ Engels, *ibid.*

³⁸ Öksüz *et.al.*, *ibid.*, pp.65, 60.

Continue of Table 1:

	Total and transit to and from Iran (millions of francs)			
	Imports		Exports	
	Total	To Iran	Total	From Iran
1882	53·4	18·0	43·8	11·7
1883	36·3	22·0	35·4	10·9
1884	44·2	24·0	16·8	8·8
1886	38·2	19·6	13·1	6·5
1887	31·5	15·3	15·2	7·6
1888	29·8	15·9	13·7	5·8
1889	27·5	17·6	15·8	6·9
1890	34·6	16·6	17·5	7·8
1891	37·8	16·3	16·5	6·6
1892	31·8	13·4	13·2	5·8
1893	31·9	12·4	16·6	6·1
1894	36·3	15·9	16·4	5·3
1895	35·4	17·1	16·1	5·3
1896	31·4	14·4	15·1	4·7
1897	33·7	13·9	16·9	5·4
1898	34·3	13·8	17·2	5·2
1899	33·2	12·5	14·6	3·8
1900	33·1	10·1	19·4	5·6

SOURCE: France, Affaires Etrangères, Correspondance Commerciale, Trébizonde, vols. III-X.

Source: Issawi (1970), pp: 25-26

When it is looked at the exported items from Trabzon they are as follows: Cereals such as corns; fresh vegetables and fruits, such as beans, apples, hazelnuts and hand crafts and partly animal products. The imported items from Iran to Trabzon including the transit trade as follows: Carpets, silk products, rugs, nuts, such as almonds.³⁹

Wright (1945) explains the reasons of the rising and collapsing of the importance of Trabzon briefly as follows:

“Another reason why Eastern Turkey was better known to Europe in the nineteenth century was that, after the opening of the Turkish Black Sea ports to foreign shipping in 1830, the ancient caravan route from Trebizond to Tabriz again became, as in the days of the Romans and Marco Polo, the principal trade route between Europe and Persia...

Since the 1914-18 war, other routes to Persia have been developed and the commercial importance of Trebizond as a transit port has steadily declined. Travellers in the grand manner of the Victorian Age have disappeared, and comparatively few Europeans have visited North-Eastern Turkey since the First World War.”⁴⁰

It can be said that the 19th Century is not only the era in which both cities, Manchester and Trabzon, had their golden ages but also it was an era in which they had chance to have real connections. Wright (1945) highlights

³⁹ Öksüz *et.al.*, *ibid*, pp. 70-71.

⁴⁰ Wright, *ibid*, p. 2.

such real connection between these two cities as “Travellers as well as the textiles of smoky Manchester passed through Trebizond on their way to the bazaars of Tabriz and Teheran”⁴¹. Indeed, Isawi (1970) underlines that in 1820 the British charge d'affaires required an urgent direct relation between England and Trabzon in order to be a part of the trade of both eastern Turkey and northern Iran.⁴² Engels (1853) put it as “How important this trade [Trabzon Trade], and the Black Sea trade generally is becoming, may be seen at the Manchester Exchange, where dark-complexioned Greek buyers are increasing in numbers and importance, and where Greek and South-Slavonian dialects are heard along with German and English”.⁴³

As a result of having being a free international trade basis in her region as “economic infrastructure”, new “economic superstructure” of Trabzon was reshaped by multi-cultural, religions and languages society. Although Wright (1945) complains about the shortage of the “Francs” in the transit trade he would have highlighted such multi cultural society of Trabzon in his words as “Most of the transit trade and shipping was in the hands of local Greeks and Armenians, though there was an English family called Stevens engaged in business, also a Swiss named Hochstrasser”.⁴⁴

Topalidis (2015) points that population is believed to be lower than 44,000, but the exact reliable data is problematic. Topalidis (2015) puts this fact as “Population figures for the town of Trabzon can be gleaned from population ‘guestimates’ from some of the travellers who visited Trabzon in the 19th century..” On the other hand, he notes that the population seems to have rose most in the late 19th century/early 20th century by highlighting the percentage of the Christian minority (possibly up to 44% of the population).⁴⁵

⁴¹ Wright, *ibid*, p. 2.

⁴² Isawi, *ibid*, p.19.

⁴³ Engels, *ibid*, p.1.

⁴⁴ Wright, *ibid*, p. 10.

⁴⁵ Topalidis, *ibid*, p. 13.

Table 3. The Ethnicity in Trabzon from 1840 To Just Prior To 1914
(The percentage of ethnic groups)

Ethnicity	1840 ^a	1847 ^b	1868 ^c	1879 ^d	1890 ^e	1902 ^f	Prior to 1914 ^g
% muslims		60%		69%	56%	56%	57%
% Greeks		20%		25%	23%	26%	26%
% Armenians		15%		6%	17%	15%	14%
% catholics		6%				3%	3%
% foreigners					4%		
Estimated population	29,000	33,000	34,250	32,000	35,000	-	-

^a Fallmerayer (in Matossian 2009). ^b Feruhan Bey (in Lowry 2009). ^c Palgrave (in Bryer 1970). ^d Tozer (1881). ^e Shortly before 1890 Cuinet (in Hewson 2009). ^f Trabzon vilayet (province) Salname (Lowry 2009). ^g Dickerman (in Akarca 2002).

a Fallmerayer (in Matossian 2009), b Feruhan Bey (in Lowry 2009), c Palgrave (in Bryer 1970), d Tozer (1881), e Shortly before 1890 Cuinet (in Hewson 2009), f Trabzon vilayet (province) Salname (Lowry 2009). g Dickerman (in Akarca 2002).

Source: Topalidis (2015), p. 14.

However, by time Trabzon lost her attraction by several reasons stemming from the inside and outside factors which can be listed as follows:

The inside factors: 1-The poor state of the port of Trabzon, which could not be enough for the accelerating shipping trade and new shipping systems as new technologies 2-The bad conditions of the road to the interior 3-The increasing costs including changeable duties 4-The diminishing of the numbers of pack animals 5-Lack of Insurance and safety *etc.* The outside factors: 1-The opening of the Suez Canal in 1869 as an alternative road between Britian and Iran through Basra-Baghdad-Kermanshah-Tehran 2-The new Russian route through Georgia, which became a better alternative road since the traded goods were better protected in wagons than on pack animals, insurance was available and duties on goods were fixed and predictable 3-Better roads including the railways connecting with the ports 4-Emerging of Tiflis as a new market to sell the goods 5-The Russian policies to divert the Iran transit trade to her territories by having connected Batumi port, which obtained from the Ottoman Empire after the Berlin Treaty, to the railway of Baku, Culfa, Tiflis 6-The Russian occupation of Trabzon during First World War.⁴⁶ Some policies in the early stages of new Turkish Republic⁴⁷ taking

⁴⁶ Issawi, *ibid*, pp.21-23 and Öksüz *et.al.*, *ibid*, pp. 67-68.

place of the Ottoman Empire declared the collapse of her Golden Age, which, indeed, had been ended much more before. It can be said that the undeniable “changing world” in and outside Trabzon shaped her destiny.

Far away from Trabzon Manchester was experiencing her “golden age” in the 19th century, too. Indeed, she was almost shaping the 19th century world, namely, the globalization in the 19th century, through the industrial revolution and new ways of thinking such as the Manchester School promoting free trade. In this regard, having being the centre of the capitalism Manchester became the factory of the Industrial Revolution and an international trade centre in the 19th century. She was marked by 1835 as “the first and greatest industrial city in the world”.⁴⁸ Hetherington (2007) puts the golden age of Manchester with its “early wild capitalism background”⁴⁹ that lead to working class struggles having inspired all over the world as follows:

“it was represented as city of Britain’s industrial revolution (1840s1920s): a mythic time of city prosperity, change and growth, it was seen as a city of trade and manufacturing associated with the nearby Lancashire cotton and textile industries (and linked to the port of Liverpool by the ship canal and through the early railway system); a city of civic pride represented in particular through its neo-classical or gothic civic and municipal buildings. But this was also the city of poverty and migrant the labour, notably Irish labour Engels’ city of working class poverty and struggle (1969)”.⁵⁰

It is noted that the industrial revolution having created new jobs and employment in Manchester attracted migrants from Ireland, England even Italy.⁵¹ As a result, the population of Manchester increased rapidly by rising the needs including infrastructure. It is put that “By the beginning of the 19th century Manchester’s population had risen to approximately 75,000, making it the third most populous town in England”.⁵² Since such remarkable development of the city with the new working class required a large

⁴⁷ Okur and Kucukugurlu (2009) stress that as the results of giving importance to Samsun port, the rival port of Trabzon in the region, by the Turkish government and connecting such port to the inner parts through railway made the Trabzon port lost its attractiveness. This was because the lack of modernization of the Trabzon port and lack of railway (Okur and Kucukugurlu, *ibid*, p.35).

⁴⁸ Hall, *ibid*, p.310 from Dicken, *ibid*, p.18.

⁴⁹ Manchester2002-UK “19th Century Life in Victorian Manchester” <http://www.manchester2002-uk.com/history/victorian/Victorian1.html>

⁵⁰ Kevin Hetherington, “Manchester’s URBIS”, *Cultural Studies*, 2007, 21: 4-5, p. 632.

⁵¹ Timelines.TV. “History of Britain-Changing Lives”, <http://www.timelines.tv/index.php?e=0&e=12#>

⁵² Simon Taylor and Julian Holder, Manchester’s Northern Quarter: The Greatest Meer Village, *English Heritage: UK.*, 2008, p.19.

transport and distribution infrastructure Manchester also had an excellent success in transportation including canal system, railways and Manchester port. It is put by Taylor and Holder (2008) as follows: “..canal boats brought in the increased quantities of food, fuel and general merchandise needed to support the larger working population attracted by the new factories”.⁵³ The canal system was also used to carry the coals from mines to be used in factories of industrial revolution.⁵⁴

Brown (2004) puts the reasons of the leadership of Manchester in industrial revolution as follows:

“...a combination of special circumstances could push it [Manchester] into a position of leadership: two factors were the development of steam-powered spinning machinery and the emergence of North America as a source of raw cotton. The coal needed to fire these engines was available nearby; the cotton could easily be imported from America. In addition, there were the rivers and a network of canals for transportation and communication. Production process was mechanized; both spinning and weaving could be done economically in a factory by the 1820s; originally water power was needed; steam engine "enabled a much greater concentration of power in individual factories and of factories in particular districts".⁵⁵

It is noted that “Manchester was arguably the first true modern city. Whereas Bristol was built on the slave trade, and Birmingham on the industry of a thousand tiny workshops, Manchester was a city of enormous factories, supplying cotton to the world. Its ruthlessly competitive entrepreneurial culture became the model of Victorian industrial capitalism”.⁵⁶ Kidd (2006) puts the importance of cotton for Manchester as following words “Cotton was the driving force of this expansion. Indeed, banks and financial services, transport and communications, urban growth and a more complex labour market all flowed from this miracle product of mechanised manufacture. Yet Manchester was a market first and a centre of industry second. Cotton was an engine of economic growth in the industrial revolution...”⁵⁷ On the other hand, it can be said that at the beginning the cotton textile was the main industry, but by time different sectors were developed along with the banking and insurance service sectors, which all contributed to make Manchester a trade and industrial centre in the 19th century. It is put by Taylor and Holder (2008) as follows: “Its industry and

⁵³ Taylor and Holder, *ibid*, p. 19.

⁵⁴ Timelines.TV, *ibid*.

⁵⁵ Brown, *ibid*.

⁵⁶ Economist, “Bignmouth Strikes Against: How Manchester Became A Model for the Other British Cities”, September 14, 2013a.

⁵⁷ Alan Kidd, “Manchester: A History”, Lancaster: *Carnegie Publishing*, 2006, p. 28.

economy diversified considerably during the 19th century to include engineering, banking, insurance and retail facilities for the region, and the opening of the Manchester Ship Canal in 1894 turned the city into a full-scale inland port”.⁵⁸ Moreover, Kidd (2006) underlines the financial significance of Manchester having increased parallel to her commercial position giving details as “Banking and insurance facilities developed, from 1826 with the opening in Manchester of the first provincial branch of the Bank of England to 1872 when the first clearing house in the provinces was established in the city.”⁵⁹

Moreover, it can be said that all helped to make Manchester the city of the “newest things in the world” such as the world’s first inter-city passenger railway station which first telephone service company.⁶⁰ Kidd (2006) notes that “the Liverpool to Manchester Railway was opened in 1830 as the first passenger service in the world, although its economic impact as a new form of transporting goods took longer than might be imagined.”⁶¹ At the beginning, before the Manchester Port Liverpool Port was used for the products of Manchester to export abroad through using the Manchester railway connecting such port. But then, in 1894 Manchester port was built to directly export the Manchester products to abroad, which was noted that “large quantities of machinery, including cotton processing plant, were exported around the world”⁶². In this regard, the revolutionary developments in engineering made Manchester also famous with engineering both nationally and internationally. Kidd (2006) puts it as “Manchester was, therefore, at the centre not only of the revolution in the cotton industry but also the parallel revolution in engineering. Manchester engineers made technological innovations vital to industrialization... Manchester became the centre of the British machine-tool industry... Manchester engineering was of international significance”.⁶³

Such new “economic infrastructure” brought new “economic superstructure” to Manchester in both intellectual and political fields. As a result, in the golden age of Manchester “innovations” were everywhere including “new industrial processes, new ways of thinking (the so called ‘Manchester School’, promoting free trade and laissez-faire), new classes or groups in society, new religious sections, and new forms of labour organisations”⁶⁴ inspiring all around the world. Such Manchester inspiring

⁵⁸ Taylor and Holder, *ibid*, p.20.

⁵⁹ Kidd, *ibid*, p. 22.

⁶⁰ Wikipedia.Org, “Manchester”, <https://en.wikipedia.org/wiki/Manchester>

⁶¹ Kidd, *ibid*, p. 25.

⁶² Wikipedia.Org, *ibid*.

⁶³ Kidd, *ibid*, p. 23.

⁶⁴ Webritish.Co.Uk, *ibid*.

all around the world during her golden age is put by Brown (2004) as follows:

“During the first half of the 19th century, Manchester was a center for reform movements, particularly the movement that led to the Reform Bill of 1832; the Anti-Corn Law League, which secured the repeal of the Corn Laws in 1846; and Chartism, the demand for a more democratic political system. In economic theory, the Manchester School led by Richard Cobden (1804-1865) and John Bright (1811-1889) demanded laissez-faire economics, free trade, and non-intervention in foreign affairs”.⁶⁵

It can be said that such economic superstructure as capitalism of “laissez faire” gave birth to its new economic classes such as urban rich class and poor working class of factories in a new class struggle, which was handled by Marx and Engels, the fathers of the scientific socialism, after their real observations in Manchester, of which inequality resists even today⁶⁶. In this regard, Griffin puts that Engel’s “*The Condition of the Working Class in England*, shone a bright light on the most unsavoury consequences of England’s industrial transformation. His account of mid-19th-century Manchester was uncompromising: a place of dirt, squalid overcrowding, and exploitation”. On the other hand, she adds on Manchester that “Manchester may have been dirty, noisy and over-crowded, but for many workers the combination of relatively good wages and a lively cultural scene provided ample compensation for these drawbacks”.⁶⁷

Although there was a decreasing trend in the cotton manufacturing of Manchester it was still the place where the 65 percent of the total world cotton manufacturing was produced in 1913. However, the First World War started to change everything by having damaged such main industry of Manchester. And then the Great Depression contributed more to downturn of Manchester. The real damages were made during the Second World War by air bombings of Germany. After such war, Manchester lost her title of the “cottonopolis” as the international trade and manufacturing centre of cotton. The cotton exchange was closed in 1968. The new needs of new style huge cargo carriers and big container transportation could not fulfilled by the existing Manchester port, which was also closed in 1982⁶⁸. Moreover, the economic policies of the 1980s beginning with the Thatcher government

⁶⁵ Brown, *ibid.*

⁶⁶ Economist writer (2003b) tells that such inequality is not a bad thing at all if at least some of the people gets well-paying jobs in Manchester on contrary of being equal in “poor” in the towns of Britain. Economist, “Manchester: The Manchester Model”, September 13, 2013b.

⁶⁷ Emma Griffin, “Manchester in the 19th Century”, <http://www.bl.uk/romantics-and-victorians/articles/manchester-in-the-19th-century>, p. 5.

⁶⁸ Wikipedia.Org, *ibid.*

having ended the “heavy industry policy”⁶⁹ in Manchester declared the collapse of her Golden Age, which, indeed, had been ended much more before. What is said before for Trabzon can be said for Manchester this time that the undeniable “changing world” in and outside Manchester shaped her destiny.

Hetherington (2007) puts the collapse of the golden age of Manchester by the 1980s as follows:

“..since the traditional industries of the region went into decline, it became a city of grim; a city of urban decline and de-industrialisation (1930s 1980s). This was characterised by high unemployment, decline in traditional manufacturing industries in the region and declining urban infrastructure and difficult living conditions represented variously through such depictions as the paintings of L.S. Lowry in the 1930s; and since the late 1950s, through northern realist cinema and the popular television soap of working class life *Coronation Street* (a programme that still has the highest ratings of all British TV shows). It was also conveyed in the popular music of well known Manchester bands like Joy Division and The Smiths in the 1970s/80s”.⁷⁰

V- A Discussion on the Future Possible Policies In Order To Regain Their Ex-Powers

It can be said that in the 21st century both cities try to regain ex-powers, which had in their golden ages of the 19th century and lost in the 20th century due to the inside and outside factors. They both try to correct the inside factors and create new ways to regain their ex-powers as well as try to benefit from the new emerging outside factors, which can hardly affect. In this regard, as well as maintaining its importance in transit trade Trabzon tries to create new ways by emerging as a new tourism destination for especially the Gulf Arab world. Moreover, Trabzon tries to regain its strategic transit trade centre connecting the West to East through Iran, which international political conditions started to allow lately. In this regard, Iran’s declaration in 2009 in order to make Trabzon an import centre for her as an alternative road to her Bender Abbas Port, which is far away to Tebriz (2000 km) compared to Trabzon port (700 km)⁷¹, contributed positively to the future plans of Trabzon. Moreover, the outside factors, namely international political conditions, which started to change after the developments in Ukraine and Georgia, made US to handle Trabzon port as a new logistic

⁶⁹ It is noted that near 150000 workers in manufacturing industry in Manchester lost their jobs between 1961 and 1983 (Wikipedia.Org, *ibid.*)

⁷⁰ Hetherington, *ibid.*, p. 632.

⁷¹ Okur and Küçükuğurlu, *ibid.*, p. 34.

place for the US-NATO corps in Afghanistan.⁷² Not just a transit trade centre but also a logistics centre would like to be built in Trabzon. In this regard, a railway system connecting to the port, of which building plans go back to the 19th century, is still in agenda.

Similar patterns can also be said for Manchester. She wants to create new ways for regaining her ex-power. But when compared with Trabzon it can be said that Trabzon tries new but traditional ways, however, Manchester tries more “modern” ways of “urbanism” such as “regeneration of the city” or the so-called “Manchester Model” which is put by Hetherington (2007) as following words:

“...urban regeneration and recovery associated with the rise in new service industries (notably insurance/banking and hotels/catering), urban housing redevelopment (see Ward 2003), consumer lifestyles, and a vibrant youth culture (ecstasy fuelled rave culture, the Madchester Hacienda club)...In terms of redevelopment this has involved adding new elements to the infrastructure (a tram system for instance), redeveloping areas in decline (Salford Keys; East Manchester; Hulme) (see Ward 2003); introducing a large out of town shopping mall (Trafford centre) and theatres and galleries Lowry Centre for instance and the Liebskind designed Imperial War Museum in the North), expanding the airport from a regional hub to a growing international airport; rebuilding old industrial areas through the intervention of the heritage industry (Castlefield) (see Degen 2001, 2003); loft conversions; waterside housing developments; new luxury city centre apartments and alongside them cafes, restaurants, galleries, delis and all of the things associated with new middle class urban living (see Zukin 1982, 1995a, O’Connor & Wynne 1996)”⁷³

Such regeneration of the City with a new understanding in a “public-private entrepreneurial forms of governance” is criticised as it “hasn’t benefited the whole population of the city equally” and “Manchester has lost its soul—it has swapped pop music for property redevelopment”⁷⁴, since it is accepted as a city which is described as ‘cool’ more than London or any other British city since the late 1980s.⁷⁵ These criticisms are objected as following reasons: “in Manchester, it does seem to have produced at least a few real jobs, rather than just more shopping malls. Investment from the bottom up (gentrification, in other words) is great where you can get it. But to support all of those independent bars, restaurants and so on, you also need customers. Cultural life feeds off economic success...”⁷⁶ Such economic

⁷² Okur and Küçükuğurlu, *ibid*, pp. 34-35.

⁷³ Hetherington, *ibid*, p. 632.

⁷⁴ Economist, 2013b.

⁷⁵ Hetherington, *ibid*.

⁷⁶ Economist, 2013b.

success seems reached by being ready to be a model for all other northern cities of Britain which is put as following words:

“Manchester’s greatest strength in recent years has been in its civic leadership. Whereas many British cities such as Sheffield and Liverpool embraced militant left-wing ideas in the 1980s, Manchester pitched for business. ...In the 1990s, the city expanded its airport, built a new arena, a velodrome, a stadium, and a new tram system—the Manchester Metrolink. Even a tragedy—the IRA bombing of 1996—was used to further reconstruction. ...Manchester’s success shows that local government can work better than central government. Other British cities are learning from its model. Liverpool and Sheffield are both establishing combined authorities—others are mooted. Birmingham is copying Manchester’s centralised transport budget and its planning policies”.⁷⁷

VI-Concluding Remarks

It can be said that the 19th Century was not only the era in which both cities had their golden ages but also it was an era in which they had chance to have real connections thanks to the travellers and textiles of Manchester that pass through Trabzon to reach to Tabriz or Teheran. Engels (1853) put is as “How important this trade [Trabzon Trade], and the Black Sea trade generally is becoming, may be seen at the Manchester Exchange, where dark-complexioned Greek buyers are increasing in numbers and importance, and where Greek and South-Slavonian dialects are heard along with German and English”.⁷⁸ Indeed, all these were just a sub-part of an upper picture of the “globalization of the 19th century”, which was lead by Manchester and neighbourhood, thanks to the industrial revolution as “the infrastructure” and “capitalism” as “the superstructure” of the era having spread all over the world including the Ottoman Empire.

These two cities generally have much more common elements other than their golden ages. They both have ancient histories going back to the centuries of the B.C. They both had been under controls of Romans. They were founded in the north regions of their countries having common climate as mostly rainy contributing the greenish neighbourhood, which initially lead the wool and cotton textiles in both cities in the 19th century, although the one in Trabzon was smaller in scale compared to Manchester’s. Both were very important cities in almost all times in which even Trabzon was the capital of an Empire, Trabzon Empire. Both cities are famous with their football teams as Manchester United and Trabzonspor. Intellectually, both had inspiring thoughts and people for the world for instance, the ones leading Renaissance era from Trabzon. Both had multi-cultural, religions

⁷⁷ Economist, 2013a.

⁷⁸ Engels, *ibid*, p. 1.

and languages society although in Trabzon such structure was mainly in the 19th century. Although there were several common elements there were differences, too. First, in the 19th century Manchester's position in her country and in the world much more "central" through leading the globalization. On the other hand, Trabzon's position in her country and the world was more "periphery" through lead by globalization, although it was still at the core of a strategic place in terms of globalization. Second, Manchester was an industrial city as well as a trade centre although Trabzon was never accomplished to be a centre of industrialization rather it was always an important trade centre. Today both cities try to return back their gorgeous pasts although when compared to Trabzon Manchester ranks first in economic scale. However, in terms of international political and strategic place Trabzon ranks first when compared to Manchester.

REFERENCES

- BROWN, R.W. "The City in European History: Industrial Manchester in the Nineteenth Century", 2004, <http://www2.uncp.edu/home/rwb/manchester19c.html>
- DICKEN, P. "Global Manchester: From Globaliser to Globalised" in *City of Revolution: Restructuring Manchester*, Ed. Peck, Jamie and Ward, Kevin, Manchester University Press: UK 2002.
- ECONOMIST, "Bigmouth Strikes Against: How Manchester Became A Model for the Other British Cities", September 14, 2013a.
- ECONOMIST, "Manchester: The Manchester Model", September 13, 2013b.
- ENGELS, F. "The Real Issue in Turkey[17]", 1853, <http://marxengels.public-archive.net/en/ME0717en.html>.
- GRIFFIN, E. "Manchester in the 19th Century", <http://www.bl.uk/romantics-and-victorians/articles/manchester-in-the-19th-century>
- GÜRSEL, S. "1838 Osmanlı İngiliz Ticaret Anlaşması", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.3, İletişim Yayınları: İstanbul 1985.
- HALL, P. *The First Industrial City, Manchester, 1760-1830*, in Chapter 10, *Cities in Civilization*, Pantheon Books: New York 1998, pp. 310-347.
- HAYRI, A. *İktisadi Trabzon*, Haz. Melek Öksüz, Serander Yayınevi: Trabzon 2008.
- HETHERINGTHON, K. "Manchester's URBIS", *Cultural Studies*, 21: 4-5, 2007, pp. 630-649.
- ISSAWI, C. "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1, No. 1, 1970, pp. 18-27.

KARABELL, Z., 2004, "Balta Liman, Convention of (1838)", *Encyclopedia of the Modern Middle East and North Africa*, The Gale Group, Inc. from <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-3424600439.html>

KIDD, A. "Manchester: A History", Lancaster: *Carnegie Publishing*, 2006.

LAMBERT, T. "A Brief History Of Manchester", <http://www.localhistories.org/manchestertime.html>

MANCHESTER2002-UK "19th Century Life in Victorian Manchester" <http://www.manchester2002-uk.com/history/victorian/Victorian1.html>

MANCHESTER2002-UK "Manchester Castlefield Canals & Railway Viaducts" <http://www.manchester2002-uk.com/castlefield/castlefield2.html>

ÖKSÜZ, H.-USTA, V.-İNAN, K. *Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi (1884-1950)*, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Trabzon 2009.

OKUR, M.-KÜÇÜKUĞURLU, M. "Jeopolitik ve Stratejik Açından Trabzon Limanı (Geopolitical and Strategical Views of Trabzon Port)", *Karadeniz Dergisi*, 3, 2009, pp. 25-41. <http://www.dergikaradeniz.com/web/upload/icerik/3/3.2.pdf>

TAYLOR, S. and HOLDER, J. *Manchester's Northern Quarter: The Greatest Meer Village*, English Heritage: UK 2008.

TIMELINES.TV. "History of Britain-Changing Lives", <http://www.timelines.tv/index.php?t=0&e=12#>

TOPALIDIS, S., "A History of Trabzon" <http://www.karalahana.com/2015/10/21/a-history-of-trabzon/>, 2015.

TRABZON.BEL.TR "Trabzon", <http://www.trabzon.bel.tr/trabzon.aspx>

TRABZONKULTURTURIZM "Trabzon: Coğrafi Yapi (Geography of Trabzon)", <http://www.trabzonkulturturizm.gov.tr/TR,126647/cografi-yapi-ve-iklimsel-ozellikler.html>

TRABZONKULTURTURIZM "Trabzon: Tarih ve Coğrafyası (History and Geography of Trabzon)", <http://www.trabzon.gov.tr/tarihcaografya>

WEBRITISH.CO.UK "Manchester", http://www.webritish.co.uk/city_display.asp?city=Manchester

WIKIPEDIA.ORG "Manchester", <https://en.wikipedia.org/wiki/Manchester>

WRIGHT, D.H. "Trebizond And North-Eastern Turkey", *Journal of the Royal Central Asian Society*, vol. 33, no. 2, 1945, pp. 121-32 <http://www.levantineheritage.com/pdf/Trebizond-and-north-eastern-Turkey-D-Wright.pdf>

TRABZON'DA SON YAZMACI AİLELER VE YAZMACILIĞIN YAŞATILMASINDA ÖRNEK BİR MODEL: KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ YAZMA BASKI ATÖLYESİ*

Nazmiye AYDIN*

ÖZ

Ülkemizde bir halk sanatı olarak doğup gelişen yazmacılık, birçok meslek dalını beslemiş ve bir ticaret alanı oluşturmuştur. Osmanlı İmparatorluğu, Anadolu'da bazı mesleklerin belli bölgelerde yaptırılmasını zorunlu hale getirmiş ve yazmacılığın bir meslek haline geldiği bazı şehir ve semtler ortaya çıkmıştır. Zamanla, gelişen ve kullanımı yaygınlaşan bir halk sanatı olan yazmacılık, farklı bölgelerde de üretilmeye başlanmıştır.

Bu çalışmada, geçmişte Trabzon ve ilçelerinde yapılan, ancak bugün unutulmuş olan yazmacılık mesleği ile uğraşan aileler araştırılarak, Trabzon'da yazmacılığın tarihsel süreci hakkında bilgi edinilmiştir. Türk Yazmacılık Sanatı açısından malzeme, teknik, boya, kalıp, motif ve kompozisyon ayrıntılarına inilerek, yerel ve kültürel değerler açısından önemi vurgulanmıştır. Ayrıca unutulmaya yüz tutmuş bu geleneksel halk sanatının yaşatılıp gelecek kuşaklara aktarılması amacıyla kurulan örnek bir yazma baskı atölyesinin tanıtımı yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Yazmacılık Sanatı, Karakalem Yazma, Çember (Çömber), Trabzon Halk Sanatı, Yazma Baskı Atölyesi

THE LAST BLOCK PRINTER FAMILIES IN TRABZON AND A SAMPLE MODEL FOR ITS SURVIVAL; KARADENİZ TECHNICAL UNIVERSITY BLOCK PRINTING WORKSHOP

ABSTRACT

Block printing that emerged and developed as a type of folk art in Anatolia was not only a special cultural activity; various professions were nourished around block printing and a trade sector flourished in time. It was obliged by the Ottoman Empire that certain regions be engaged in certain fields of occupation, as a result of which some cities and districts in the country turned to the sites of block printing. Over time, block printing, developing as a sort of folk art, gained popularity in different regions as well. This study, investigating the families dealing with the profession of block

* Gönderim tarihi: 05.05.2017. Kabul tarihi: 17.10.2017.

* Öğr. Gör., KTÜ Trabzon Meslek Yüksekokulu, Tekstil, Giyim, Ayakkabı ve Deri Bölümü, TRABZON. nazmiyeaydin@ktu.edu.tr ORCID: 0000-0002-3358-671X

printing in Trabzon and its districts, aims to explore the history of block printing, which looks moribund nowadays. The study sheds light on the essential elements of the profession such as material, technique, composition, painting, patterns and motifs employed in the Art of Turkish Block Printing. The study highlights the significance of the profession as a cultural and local heritage. Lastly, the study reviews a sample of block printing workshop having been intended to introduce this traditional folk art to the younger generations.

Keywords: Art of block printing, Charcoal Yazma, Çömber, Trabzon Folk Arts

Giriş

Yazmacılık, çok zengin kültürümüz içinde özel bir yere sahip, modern yaşamın çizgisine ayak uydurmaya çalışan geleneksel el sanatlarımızdandır.¹ Tekstil tarihinde Türk yazmalarının bilinen en eski örnekleri Beylikler dönemine aittir. Yazmaların günümüze ulaşan en eski örneği, Askeri Müzede sergilenen Sultan 1. Murat'a ait, 1369 yılında Kosova Savaşında kullanılmış bir sancaktır. Topkapı Sarayı'nda bulunan iki adet tılsımlı gömlek ve Türk- İslam Eserleri Müzesi'ndeki Sultan II. Beyazıt'ın tılsımlı gömleği, 16. yy yazmalarından günümüze ulaşan örneklerdir. Çeşitli müzelerde sergilenen giysi ve örtülerin ortak özellikleri, bu eserlerin, saray atölyelerindeki yazmacı ve işlemeciler tarafından yapılmış olmasıdır.²

Yazmacılık, adından da anlaşılacağı gibi bir baskı mesleği olarak doğmamıştır. Gergef, kasnak veya ayaklı çerçeveye geçirilen bezlere, kalem ile çizilen motiflerin, fırça kullanılarak, kök boyalar ile boyanmasıyla yapılan bir sanat olduğu için adına yazmacılık denilmiştir.

Yazmacılık, beceri ve ustalık isteyen zahmetli bir iş olup, bu işin ustaları, kumaş üzerinde adeta bir ressam gibi çalışmışlardır. Böylesine yoğun emek verilerek yapılan çalışmalar sonucu, üretilen yazmaların da sanat değeri oldukça yüksek olmuştur.

Fırça ve kalem ile desenlenip renklendirilen yazmalar daha sonra yerini üretim kolaylığı nedeniyle ahşap kalıplarla basılan yazmalara bırakmıştır.³

Bugün hala kullanılan bu yazmalar, yörelere göre yemeni, çit, çevre, çember, Trabzon yöresindeki deyişle çömber veya kehat (kâğıt) çömber diye isimlendirilmektedir.

Bu el sanatının örnekleri, çoğunlukla kadınların geleneksel baş bağlamada kullandıkları çemberlerde ve sokağa çıkarken başlarına aldıkları örtülerde görülür. Ayrıca bohça, sofrta örtüsü, masa örtüsü, yorgan yüzü,

¹ Zeynep Tezel, Yazmacılık, <http://idesanat.com>, <http://www.blogsiteniz.com>; <http://www.megep.meb.gov.tr>

² www.ismek.ist

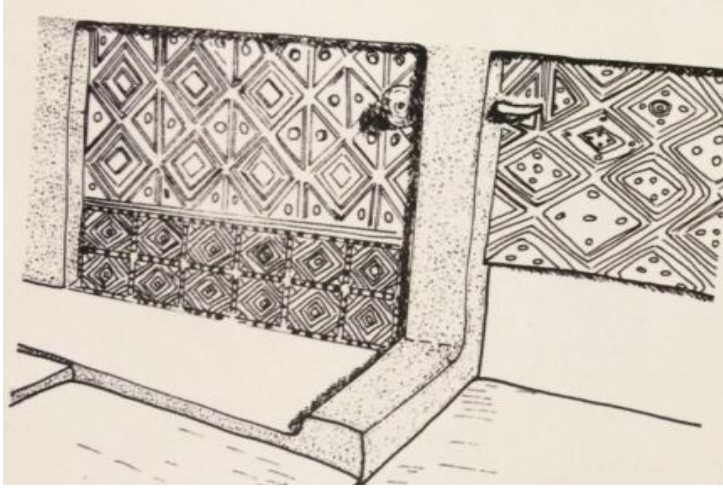
³ <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/40146/001641398010.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

seccade, mendil, yastık yüzü, sedir örtüsü, peşkir, yağlık, gömlek ve kavuk örtüsü olarak ta kullanılmıştır.⁴

1. Anadolu’da Yazmacılık

“Yazma” sözcüğü, 16. yüzyılda kumaş parçaları üzerine ustalar tarafından kalem ve fırça ile desenler çizilmesi (yazılması) tekniğinden gelmektedir. Reyhan Kaya geleneksel Anadolu sanatlarından olan yazmacılığı, “oyulmuş ahşap kalıpların, çeşitli boyalar kullanılarak, kumaş üzerine basılması veya elle resmedilmesi ile yapılan bir kumaş süsleme sanatı” olarak tanımlamıştır.⁵

Anadolu’da yazmacılığın ne zaman ortaya çıktığı konusunda kesin bilgi olmamasına rağmen bu sanatın arkeolojik kazılar sonucunda M.Ö. 700’lü yıllarda Hititler döneminde başladığı düşünülmektedir. Hititlere ait pişmiş kilden çok sayıda mühür damgalarının bitkisel boyalar kullanılarak basılması, yazmacılığın bu dönemde başladığını göstermektedir.⁶

Fotoğraf 1.Çatalhöyük’te bulunmuş duvarları kalıp baskılarla bezendiği düşünülen bir duvar görüntüsü. Jack Yakar, *Prehistorie Anatolia*, s.135.⁷

Yazmacılık mesleği Orta Anadolu’da gelişmiş ve Anadolu’nun diğer kentlerine yayılmıştır. Çok zengin kültürümüz içinde özel bir yere sahip olan yazmacılık, geleneksel giyim kuşamın bir parçası olarak Anadolu’da her dönem, belli merkezlerde, yazma ustaları tarafından üretilmiştir. Osmanlı

⁴ <http://yumurtaliekmek.com>, Yazmacılık nedir?

⁵ Reyhan Kaya, *Türk Yazmacılık Sanatı*, Türkiye İş Bankası, İstanbul 1974, s. 9.

⁶ Yıldız Üçok, “Tablo Değerinde Yazmalar”, *Cumhuriyet Dergisi*, Yıl: 1987, S: 76, s.31.

⁷ M. Sırrı Demirci, *Elvan Yazmalar Diyarı Tokat*, Can Ofset, Tokat 2016, s. 40.

İmparatorluğu döneminde yazmacılık bir süre sadece Tokat ilinde yapılmış, zamanla bu sanat farklı illere de yayılarak en güzel örneklerini XVI, XVII ve XVIII. yüzyıllarda İstanbul yazmacılığı ile vermiştir. Bu sanat, İstanbul'da Çengelköy başta olmak üzere Kandilli, Kuzguncuk, Arnavutköy gibi boğazın Anadolu yakası ve kıyı şeridinde çok gelişmiştir.⁸

Anadolu'da yüzyıllardır yazmacılık mesleğinin yapıldığı Tokat, Kandilli, Bartın, Zile, Amasra, Kastamonu, Yozgat, Bursa, Mardin, Erzincan ve Gaziantep gibi şehirler dışında geçmişte Trabzon'da da yazmacılığın, yöresel deyişle çömberciliğin var olduğu, yapılan araştırmalarla ortaya konmuştur.

2. Trabzon'da Yazmacılık

Trabzon'un 1461'de Fatih tarafından fethedilerek Osmanlı topraklarına katılmasından sonraki süreçte kentte çok çeşitli ve değişik türde el sanatı üretimi yapıldığı, tarihi kayıtlara yansımıştır. Fetihden yaklaşık yüz yıl sonra yapılan 1562 tarihli tahrir göre kentte abacı, bezzaz, boyacı, cüllah (dokumacı), halıci, hallaç, hayat (terzi) iplikçi, kazaz, kuşakçı, takkeci, urgancı ve *yaşmakçı* gibi tekstille ilgili iş kolları mevcuttu. Bu iş kolunda üretim, keten bezi, iplik, üstübu vb. ürünler kullanılarak yapılmaktaydı. 1562'de kentte yaşmakçılık yapan bir esnaf, bu iş kolundaki toplam üretimin yaklaşık %3'ünü üretmekteydi.⁹

Ancak sanayi devrimi ve endüstrileşmenin de etkisiyle geleneksel el sanatları, zaman içinde kaybolmaya yüz tutmuştur. Bunlar arasında semercilik, yazmacılık, kırpıntı yer kilimi dokuma gibi meslekler önde gelenleridir.¹⁰

Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi adlı eserde, 1924 tarihli *Temettü Defteri* kayıtlarına göre "Sanayi Evleri" olarak adlandırılan, büyük çoğunluğu tezgâh tarzı üretim araçlarıyla çalışan ve daha çok *zanaat* olarak nitelendirilebilecek işletmelerden Trabzon'da 3 adet peştamal, havlu ve çarşaf dokuyucusu, 60 adet terzi ve abacı, 42 adet kunduracı, 4 adet peştamal, havlu ve çorap dokuyucusu, "4 adet çömber ve yaşmakçı" olmak üzere toplam 410 adet iş yeri olduğu belirtilmektedir. 1927 yılında yayımlanan *Türkiye Salon ve İlanat Gazetesi*'nin Trabzon sayısının kentin iktisadi profilini yansıtan kısmında Trabzon'un merkezinde faaliyet gösteren mesleklerin/iş kollarının bir listesi yapılmıştır. Trabzon Rehberi Meslek Fihristi'nde Trabzon'daki yazma tüccarlarının tablosu verilmiştir. (Tablo 1).

Söz konusu tablodan, kadınlara yönelik hizmet veren yazma tüccarları olarak Babayoğurtzâde İhsan, Yakup Reiszâde Yakup ve Murtezazâde

⁸ <http://yumurtaliekmek.com>, Yazmacılık nedir?

⁹ M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002, s. 423-424.

¹⁰ Fatma Yıldırım, *Sözlü Kültür ve Gelenek Bağlamında Trabzon Yöresi El Sanatları*, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamaş Doktora Tezi, Trabzon 2014, s. 86.

kardeşlerin bu sektörde faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır.¹¹

M. Reşat Sümerkan, 1980’li yılların başına kadar Trabzon’un Vakfikebir ve Çarşıbaşı ilçeleri ile kent şehir merkezinde yazmacılık yapıldığını, üretilen yazmalarda daha çok karakalem ve kireç söktürme tekniğinin kullanıldığını, son olarak da Vakfikebir kökenli Köksal Bankoğlu tarafından Değirmendere

semtinde kurulan yazmacılık atölyesinde serigrafik tekniği ile yazma baskı yapıldığını belirtmiştir.¹² Öte yandan Trabzon’daki geçmiş 19. yüzyıla kadar inen yazmacılık sanatının buradan Anadolu’nun başka illeri ve yörelerine de taşındığı görülmektedir. Nitekim bu sanat, Türk Yazmacılık Sanatının önemli merkezlerinden biri olan Bartın’a da Trabzon’dan nakl edilmiştir. Zira Trabzonlu yazmacılık sanatı ustası Dursun Ofluoğlu’nun 1800’lü yıllarda Bartın’a göç ederek burada yirmi yıl kadar yazmacılık yaptığı, yetiştirdiği ustalar tarafından ölümünden sonra bu sanatın 1940 yılına kadar sürdürüldüğü bilgisi kaynaklara yansımıştır.¹³

Her ne kadar 19 ve 20. yüzyıl başlarında Trabzon’da yazmacılık sanatının faaliyette olduğu bilirse de teknolojinin gelişmesinin de etkisiyle zamanla unutulmuş olan “çömbercilik”, “yazmacılık” mesleğini canlandırmak, yaşatmak ve gelecek kuşaklara aktarmak amacıyla 1940’lı yılların başında, Trabzon eşrafından Hafız Ali Manzak, Mustafa Erkut ve oğlu

Trabzon Rehberi Meslek Fihristi			
	Sahife		Sahife
Eczaneler	8	Sarraf ve Halı Tüccarları	16
Oteller	8	Sandıkçılar	16
Otomobil	8, 9	Trabzon Elektrik Şirketi	9
Otomobil Şoför Mektebi	9	İtr, İtriye	16
İplik ve İp Tüccarları	8	Osmanlı Bankası	10
Bakırcılar	11	Gazete, Matbaa	16
Balık Yağı Tüccarları	11	Fabrikalar	17, 18
Bakkaliye	11	Ford, Fordson	9
Perukârlar	11	Fotoğraf	18
Tüccar ve Komisyoncu	11, 12	Kırtasiye	18
Tuhafiye Tüccarları	12, 13	Kantariye Tüccarları	18, 19
Terziler	13	Kunduracılar	20
Tamirci	13	Kavafiye	20
Tenekeçiler	13	Kuyumcular	20
Tütün Eksperti	13	Kereste Tüccarları	20
Çankıç, Çapulcu	13	Liman İnhisar Şirketi	10
Hazır Elbise, Çuha	13	Manifatura Tüccarları	20, 21
Hırdavat, Demir Hırdavat	13, 14	Mahrukât Tüccarları	21
Hattat	14	Millî Oto	9
Debbağ, Deri, Kösele	14	Mobilya, Marangoz	22
Demir Tüccarları	14	Vapur, Vesait, Nakliye	22
Doktor, Dış Tabibi	14, 15	Yazma Tüccarları	22
Zahire Tüccarları	15	Yağ Tüccarları	22
Züccacıye Tüccarları	15	Yorgancılar	22
Saat Tüccarları	15	-	-
Seracılar	15	-	-
Silahçılar	15	KAZALAR	-
Sigorta	10	Akcaabat (Polisthane)	22, 23
Sinema	16	Büyük Liman (Vakfikebir)	23
Sapka Tüccarları	16	Sümmene	24
Sekizciler	16	Karadere Nahiyesi (Anaklı)	24

Tablo 1: Trabzon Rehberi Meslek Fihristi

¹¹ Hikmet Öksüz-Veyssel Usta-Kenan İnan, *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi 1884-1950*, İber Matbaacılık, Trabzon 2009, s. 126, 144, 149.

¹² M. Reşat Sümerkan, *Trabzon Yöresi Geleneksel El Sanatları*, Eser Ofset, Trabzon 1998, s.135-137.

¹³ Zeynep Tezel, “Yazmacılık Sanatında Desenleme Teknikleri (Kalıp Tekniğiyle Ağaç Baskı Uygulama Örneği)”, *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi*, Yıl 2009, S: 25, s. 28.

Osman Erkut'un İstanbul'a gitmişler ve çömbercilik mesleğini öğrenip Trabzon'a geri döndükten sonra ailelerine de öğreterek Trabzon'da çömber üretimini yeniden başlatmışlardır.¹⁴ Hafız Ali Manzak, Mustafa Erkut ve oğlu Osman Erkut o dönem Trabzon'da çömbercilik mesleğinin yaygınlaşması ve bölgede sektör oluşturması için de yoğun çaba sarf etmişler, yaptıkları çömberler başta İstanbul piyasası olmak üzere Trabzon ve çevresinde de satışa sunulmuştur. 1940'lı yıllardan itibaren bir süre bölgenin yazma, yöresel deyişle çömber ihtiyacının büyük bir kısmı bu aileler tarafından üretilen ürünlerle karşılanmıştır. Manzak ve Erkut aileleri, Trabzon ili Beşikdüzü ilçesi Sayfancık köyünde yazmacılığı bir meslek haline getirmiş, bu ailelerin yaptığı çömberler, Mustafa Erkut, Osman Erkut ve Hafız Ali Manzak tarafından Beşikdüzü, Şalpazarı, Eynesil, Espiye pazarlarında satışa sunulmuştur.

Daha sonraki yıllarda Hafız Ali Manzak çömberciliği bırakmış, bu meslek Mustafa Erkut, oğlu Osman Erkut ve aileleri tarafından 1970'li yılların sonuna kadar devam ettirilmiş olmasına rağmen meslek bugün Trabzon'da unutulmuş meslekler arasında yer almıştır.¹⁵

3. Trabzon'da Yazmacılık Yapmış Aileler

Bu çalışmada, geçmişte Trabzon'da yazmacılıkla uğraşan aileler araştırılmış, Trabzon'da çok küçük yaşta yazmacılık işine başlamış Erkut ailesinin üçüncü kuşak yazmacısı Meral Erkut Yol, Manzak ailesinin ikinci kuşak yazmacıları Habibe-Havva Manzak kardeşler ve aynı aileden üçüncü kuşak Ali Manzak, Nalbant ailesinden üçüncü kuşak Halil İbrahim Nalbant ile söyleşi yapılmıştır. Bu görüşmelerde elde edilen verilerin yanısıra Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası'ndan alınan bilgilerden ve literatüre geçmiş yazılı kaynaklardan yararlanılarak yazmacılığın Trabzon'daki tarihsel süreci irdelenmiştir.

3.1. Erkut Ailesi

Erkut ailesinin üçüncü kuşak yazmacısı, 1957 doğumlu Meral Erkut Yol ile 2016 yılı Temmuz ayında yapılan söyleşi ile Trabzon'da yazmacılığın yakın tarihi hakkında çok önemli bilgilere ulaşılmıştır.

Meral Erkut daha çocukken, babası Osman Erkut, 1962 yılında Trabzon ili Beşikdüzü ilçesi Sayfancık (eski adı İstile) köyünde kısa bir süre yazmacılık yapmış, daha sonra aile Trabzon'a taşınmış ve Faroz semtinde oturdukları yedi ayrı evde çömbercilik ile geçimini sağlamaya çalışmıştır.¹⁶

¹⁴ Ayşe Fıçıcıoğlu-Nazmiye Aydın, "Trabzon'da Unutulan Meslek Çömbercilik (Yazmacılık)", *Uluslararası Kültür, Sanat, Folklor Kongresi/ Sanat Etkinlikleri*, Ed. Osman Kunduracı-Ahmet Ayaç, Rostov-Na-Don/Rusya, Anka Basım Yayın Ltd.Şti. s.313-320

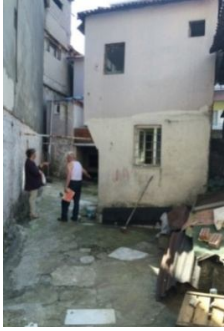
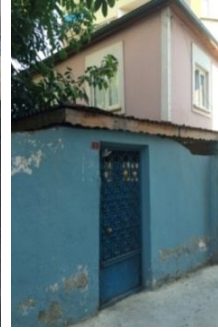
¹⁵ Fıçıcıoğlu-Aydın, *a.g.m.*, s. 313-320.

¹⁶ Meral Erkut Yol (Osman Erkut'un kızı), 1957 Doğumlu, 29 Temmuz 2016 tarihli söyleşi.

Ailenin Faroz semtinde yazmacılık yaptığı birinci ve ikinci evlerin yerlerine apartman yapıldığı için üretim alanları ile ilgili görüntü alınamamıştır.

Üçüncü ev, Faroz Semtinde olup, Meral Erkut İlkokul 1. ve 2. sınıfta iken aile bu evde yazmacılığa devam etmiş, Meral Erkut henüz küçük olduğu için bu evde yazma işine henüz tam anlamıyla girmemiş, kendisine basit işler yaptırılmıştır.

Dördüncü ev de yine Faroz Semtinde olup, Meral Erkut, İlkokulu bitirdikten sonra, 13 yaşında yazmacılığa burada başlamış, kendi deyimiyile artık tezgâh başına oturmuştur.¹⁷

Fotoğraf 2¹⁸Fotoğraf 3¹⁹Fotoğraf 4²⁰Fotoğraf 5²¹

Fotoğraf 6 ve 7'de görüldüğü gibi oldukça büyük bir bahçesi olan, bu tek katlı dördüncü evde kapı önünde yazma baskı yapılıp, denizde yıkandıktan sonra bahçede kurutulup, yine evin önündeki taşlıkta, karşılıklı oturan iki kişi tarafından katlama işlemleri yapılmıştır.

Osman Erkut ve ailesi, yazmacılığı iyice geliştirdiği dönemde beşinci ev (Fotoğraf 5) olarak yine Faroz semtinde yazmacılığa devam etmiş, 2016 Temmuz ayında alınan görüntüde evin halen kullanılmakta olduğu tespit edilmiştir.²²

¹⁷ Meral Erkut Yol (Osman Erkut'un kızı), 1957 Doğumlu, 29 Temmuz 2016 tarihli söyleşi.

¹⁸ Fotoğraf 2: Meral Erkut'un ailesinin yazmacılık yaptığı üçüncü ev, Temmuz 2016 (N. Aydın arşivi).

¹⁹ Fotoğraf 3: Meral Erkut ve ailesinin yazmacılık yaptığı dördüncü ev dış görünüşü, Temmuz 2016 (N. Aydın arşivi).

²⁰ Fotoğraf 4: Meral Erkut ve ailesinin yazmacılık yaptığı dördüncü ev ve bahçe görünüşü, Temmuz 2016 (N. Aydın arşivi).

²¹ Fotoğraf 5: Meral Erkut ve ailesinin yazmacılık yaptığı beşinci ev dış görünüşü (N. Aydın arşivi).

²² Meral Erkut Yol (Osman Erkut'un kızı), 1957 Doğumlu, 29 Temmuz 2016 tarihli söyleşi.

Fotoğraf 6²³Fotoğraf 7²⁴

Osman Erkut ve ailesi 1972 yılında altıncı ev olarak, Pazarkapı Mahallesi'nde, kemerin az üstünde, Yarımbıyıklar olarak tanınan zengin bir ailenin, tam bir konak yapısındaki evinin alt katında yazmacılığa devam etmiştir. Artık 15 yaşında olan Meral Erkut, bu evde iki yıl yazmacılık yaptıklarını, ev sahipleri kirayı artırınca ev değiştirdiklerini belirtmiştir.²⁵ Bugün ise bu evin yerinde beş katlı karkas inşaat bulunmaktadır.²⁶

Fotoğraf 8²⁶Fotoğraf 9²⁷Fotoğraf 10²⁸

Aile yedinci ev olarak, 1974 yılında, yine aynı mahallede, eski Çocuk Yuvası'nın arkasında Kalaycıların evinde iki sene kalmıştır. Evin bahçesi

²³ Fotoğraf 6: Meral Erkut ve kardeşi dördüncü evin bahçesinde yazma baskı yaparken (N. Aydın arşivi).

²⁴ Fotoğraf 7: Meral Erkut dördüncü evin bahçesinde yazma baskı yaparken (N. Aydın arşivi).

²⁵ Meral Erkut Yol (Osman Erkut'un kızı), 1957 Doğumlu, 29 Temmuz 2016 tarihli söyleşi.

²⁶ Fotoğraf 8: Meral Erkut'un annesi beşinci evin bahçesinde yazma asarken (N. Aydın arşivi).

²⁷ Fotoğraf 9: Meral Erkut, Moloz semti Pazarkapı Mahallesi'ndeki beşinci evin bahçesinde, baskı tezgahında, tülent üzerine baskı yaparken. Fıçıcıoğlu, *a.g.e.*, s. 313-320.

²⁸ Fotoğraf 10: Pazarkapı Mahallesi'nde altıncı evin yerindeki karkas inşaat, Temmuz 2016 (N. Aydın arşivi).

oldukça büyük olup, yazmalar evin önündeki taşlıkta bulunan sulukta yıkanıp, bahçede kurutulmuş, kışın ise evin içinde, alt katta doğu tarafındaki büyük odada baskı ve kurutma işlemleri yapılmıştır.²⁹

Bu semtte kentsel dönüşüm nedeniyle yıkım yapıldığı, ancak bu yedinci evin henüz yıkılmamış olduğu gözlenmiştir. Daha sonra, 1976 yılında sekizinci ev olarak, Yenicuma Mahallesi'nde bahçeli bir eve taşınan aile, yazma yapımını burada sürdürmüş, yazmaları yıkama işlemi evin bahçesinde bulunan havuzda yapılmıştır. Havuz suyu, deniz suyu gibi iyotlu olmayıp, kireçli olmasına rağmen denizin oldukça uzak ve evin deniz seviyesinden çok yüksekte olması nedeniyle çöemberler, yıkama işlemi için deniz kenarına götürülmeyip bahçedeki havuzda yıkanmıştır. Meral Erkut 1976 yılında nişanlanmış, 1978 yılında ise evlenerek yazmacılık işini bırakmıştır. 13 yaşında yazmacılık işine başlamış, kendi deyimiyle “tezgâhın başına oturmuş” olan Meral Erkut, ailece günde yaklaşık 100- 200 adet yazma bastıklarını, bu yazmaların daha çok karakalem tekniğinde üretildiğini ifade etmiştir.³⁰

Fotoğraf 11³¹

3.1.2. Erkut Ailesi Yazmaları ve Kalıpları

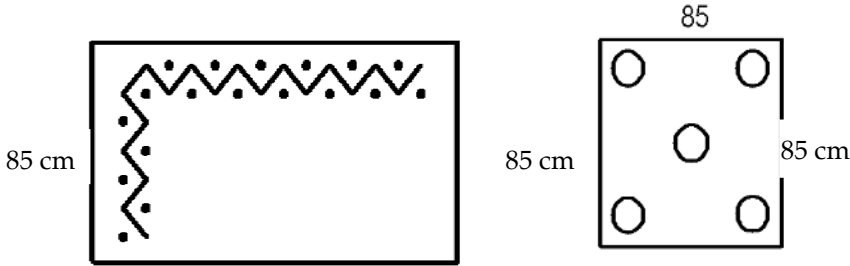
Temmuz 2016 tarihinde yapılan söyleşide Meral Erkut, karakalem yazma yapımı için beyaz tülbentleri önce gövde boyasına bastırdıkları, tülbentin her yeri aynı oranda, gövde boyasını eminceye kadar boyanın içinde bekletildiği, bu sürede tülbentin açık yeşil bir renk aldığı, rengi değişen tülbentleri gövde boyasının içinden çıkarıp, kuruya yakın derecede iyice sıkarak baskı masasına yaydıklarını ifade etmiştir. Bu tülbent üzerine baskı yapmak için ise ayrı bir yerde sönmemiş kireç ve zamk karışımından baskı boyası hazırladıklarını, masa üzerine serili durumdaki tülbente baskı yapmak için kalıpların desenli yüzünü bu karışıma bastırıp, kalıbı tülbent üzerine vurduklarını, bu aşındırma (kireç söktürme) tekniğinde üretilen

²⁹ Meral Erkut Yol (Osman Erkut'un kızı), 1957 Doğumlu, Temmuz 2016 tarihli söyleşi.

³⁰ Meral Erkut Yol (Osman Erkut'un kızı), 1957 Doğumlu, 7 Şubat 2017 tarihli söyleşi.

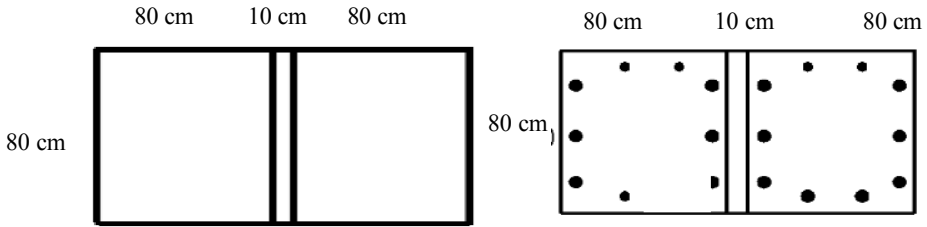
³¹ Fotoğraf 11: Yedinci evin, 7 Şubat 2017 tarihinde önden, yandan ve içten görünüşü (N. Aydın arşivi).

karakalem yazmalarda yıkama işlemi sonrası zeminin siyah renk, baskı yapılmış desenin ise beyaz renk aldığı anlatmıştır. Meral Erkut, Karakalem yazmalarda daha çok Şekil 1'deki deseni kullandıklarını, sadeliği nedeniyle, bu desenin genellikle evli ve yaşlı kişiler tarafından tercih edildiğini ifade etmiştir.³²

Şekil 1: Karakalem Yazmalara Basılan Desen. Şekil 2: Beş dal deseninin baskı yerleri

Yapılan kare tülbentlere beş dal deseni basmak için, tülbent üzerinde köşeler ve orta olmak üzere beş kez desen vurulduğu belirtilmiştir (Şekil 2).³³ Ayrıca kare tülbentlere çift olarak baskı yapılmış, çift tülbent ortasına yaklaşık 10cm aralıklı çizgi çizilerek (Şekil 3), önce orta çizgi kenarına desen vurulmuştur (Şekil 4)³⁴

Şekil 3: Çift tülbent orta çizgileri. Şekil 4: Çift tülbent üzerindeki baskı yerleri

Baskı yapılan tülbentler kurutulmak üzere, Faroz Mahallesi'ndeki tek katlı evlerinin bahçesinde dikenli tellere asılmıştır. Kuruyanlar toplanıp evin içinde tekrar asılmıştır. Boyanın ve tülbentin ısınarak yanma olasılığına karşı toplanan tülbentler, üst üste yığılmadan yaklaşık 24 saat asılı olarak bekletilmiş, ertesi gün sabah erkenden denizde yıkamaya götürülmüştür (Fotoğraf 12)³⁵

³² Meral Erkut Yol (Osman Erkut'un kızı),1957 Doğumlu, Temmuz 2016 tarihli söyleşi.

³³ Meral Erkut Yol (Osman Erkut'un kızı),1957 Doğumlu, Temmuz 2016 tarihli söyleşi.

³⁴ Meral Erkut Yol (Osman Erkut'un kızı),1957 Doğumlu, Temmuz 2016 tarihli söyleşi.

³⁵ Meral Erkut Yol (Osman Erkut'un kızı),1957 Doğumlu, Temmuz 2016 tarihli söyleşi.

Faroz'da deniz suyuna basılan çömberler 10-15 dakika deniz suyunda bekletilmiş, yöresel söyleyişle “deniz alması” diye başında beklenilmiştir. Yıkama ile tülbentlerin desen basılmış kısmı beyaz, diğer kısımlar ise siyah renk olmuştur. Karadeniz Sahil Yolu projesiyle deniz doldurularak oluşturulan alanda inşa edilen, bugün Şahbazoğlu Köfte Salonu'nun bulunduğu yerde, kenarı kumluk olan çok güzel bir taşlıkta yıkama işlemleri yapılmış, kumların, yıkanan tülbentlere bulaşmaması için özellikle kumluk alanda yıkama yapılmayıp taşlık yerler tercih edilmiştir.³⁶

İstanbul'da yapılan yazmaların da genellikle deniz suyu ile yıkandığı ve böylece boyanın daha iyi sabitlendiği birçok kaynaktan ifade edilmektedir. Fatma Pamir Akbil, İstanbul'da belli bölgelerde gelişen yazmacılığın sebebini; “Boyasının tespitinde bol tuzlu suya ihtiyaç gösterdiğinden İstanbul'da Yeniköy, Kandilli, Üsküdar, Samatya, Yedikule gibi deniz kıyısı semtlerde atölyeleri vardır” şeklinde yorumlar.³⁷

Yıkanan tülbentler torbalara koyulup, omuzda taşınarak birbirine değmeyecek şekilde bahçedeki dikenli tellere asılarak kurutulmuş, kuruyan tülbentler toplanmış, evin kapısının önünde ve yerde karşılıklı oturan iki kişi tülbenti gergin bir şekilde tutarak ikiye katlamış, ikiye katlanmış tülbent yere serilip, elle düzeltilmiş, aynı işlem tekrarlanarak tülbentler üst üste dizilmiş, daha sonra onarlı, yirmişerli paketler yapılarak satışa sunulmuştur.³⁸

Fotoğraf 12³⁹Fotoğraf 13⁴⁰

1970'li yıllarda kâğıt, yöresel deyişle kehat çömberler çıkmış, bu kehat çömberlerde desenin içi mavi, kırmızı, sarı gibi renkler kullanılarak renklendirilmiş ve böylece ilk renkli çömberler üretilmiştir. Ancak bu iş zahmetli olduğu için yaklaşık bir yıl kadar yapılmış, daha sonra bırakılmıştır.

³⁶ Meral Erkut Yol (Osman Erkut'un kızı), 1957 Doğumlu, Temmuz 2016 tarihli söyleşi.

³⁷ Fatma Pamir Akbil, *Türk El Sanatlarından Örnekler*, Akademi Yayınları, İstanbul 1970, s. 29.

³⁸ Meral Erkut Yol (Osman Erkut'un kızı), 1957 Doğumlu, Temmuz 2016 tarihli söyleşi.

³⁹ Fotoğraf 12: Trabzon / Faroz semtinde, deniz kenarında yazmaların yıkanması (N. Aydın arşivi).

⁴⁰ Fotoğraf 13: Meral Erkut'un annesi Trabzon Moloz semti, Pazarkapı Mahallesi'ndeki beşinci evin bahçesinde, karşısındaki kişi ile yazma katlarken (N. Aydın arşivi).

Bu tülbentler kâğıt içinde saklanıp, satışa sunulduğu için Trabzon yöresinde, daha çok kırsal kesimde *kehat çömber* olarak isimlendirilmiştir. Kâğıtlar 22,5 x 45cm boyutunda olup 1/16 olarak katlanan çömber, kâğıdın yarısının üstüne koyulup, diğer yarısı çömber üstüne katlanarak 22,5x 22,5cm boyutunda katlanmış kâğıt arasında satışa sunulmuştur. Paketlenen çömberler çoğunlukla at arabasına konularak, bazen de bugün Numune Hastanesi dolmuş durağında bulunan uzun kuyruklu Şavrole taksi ile Canoğlu Ticarete getirilmiş ve satışı burada yapılmıştır. Meral Erkut, ailesi ile birlikte yazmacılık yaptığı gençlik yıllarında gövde ve baskı boyalarını da hazırlamış, boya el ile karıştırdığı için de kolları dirseğe kadar siyah renkte boyanmış, siyah boyanın tırnak aralarına da girmesi nedeniyle bir yere gitmeye utandığını, düğüne, derneğe, gezmeye hiçbir yere gitmediklerini belirtmiştir.⁴¹

Fotoğraf 14⁴²Fotoğraf 15⁴³Fotoğraf 16⁴⁴

Erkut ailesinin yazmacılık yaptığı döneme ait fotoğraflar, bir adet baskı kalıbı, bir adet bohça ve iki adet yaşmak, Meral Erkut Yol tarafından Bölümümüz Giysi Müzesine bağışlanarak Trabzon'da yapılan yazmacılık konusundaki çalışmalara çok önemli katkı sağlamıştır.

Fotoğraf 17⁴⁵Fotoğraf 18⁴⁶

⁴¹ Meral Erkut Yol (Osman ERKUT'un kızı), 1957 Doğumlu, 29 Temmuz 2016 tarihli söyleşi.

⁴² Fotoğraf 14: Erkut ailesinin yazma yapımında kullandığı baskı kalıbı (N. Aydın arşivi).

⁴³ Fotoğraf 15: Erkut ailesinin yazma yapımında kullandığı baskı kalıbı (N. Aydın arşivi).

⁴⁴ Fotoğraf 16: Erkut ailesinin yazma yapımında kullandığı baskı kalıbı (N. Aydın arşivi)

⁴⁵ Fotoğraf 17: Erkut ailesinin yazmacılık yaptığı döneme ait, namaz başörtüsü olarak basılan yaşmak örneği 1 (N. Aydın arşivi)

⁴⁶ Fotoğraf 18: Erkut ailesinin yazmacılık yaptığı döneme ait, namaz başörtüsü olarak yapılan yaşmak örneği 2 (N. Aydın arşivi)

3.2. Manzak Ailesi

Yapılan araştırmada, Trabzon'da yazmacılık yapmış Manzak ailesinin üçüncü kuşağından Ali Manzak'a ulaşılmıştır. Ali Manzak bugün Kemeraltı'nda esnaflık yapan Manzaklar Manifatura'nın sahibidir. Dedesi Hafız Ali Manzak'ın 1951 yılında vefat ettiğini, ardından babası Mehmet Manzak ve annesi Havva Manzak'ın yazmacılığı devam ettirdiğini anlatmıştır. Torun Ali Manzak da 7 yaşından 10 yaşına kadar Faroz'da deniz kenarında annesiyle, pazar günleri de babasıyla birlikte yazma yıkadıklarını anlatmıştır.⁴⁷

Manzak ailesinin üçüncü kuşak mensubu Ali Manzak, ürettikleri yazmaları Semerciler Yokuşu'ndaki 27 nolu dükkânda sattıklarını, bu dükkânın bugün Akyüzler Züccaciye'nin sağ tarafındaki dükkân olduğunu belirtmiştir. Yapılan yazmaların müşterileri ise genellikle Trabzon ve kazaları, Bayburt, Gümüşhane, Rize, Görele, Tirebolu ve Espiye'den gelen esnaf olduğunu ifade etmiştir. Ali Manzak, yazmaları oturdukları evde yaptıklarını, bu evin eski adı Yalı Mahallesi, şimdiki adıyla Faroz Mahallesi'nde olduğunu, ancak evin 1965 yılında satıldığını, yazma yapımında kullanılan malzeme ve satış ile ilgili kayıt, defter, not vs. ellerinde hiçbir belge bulunmadığını belirtmiştir. Bununla birlikte o dönemde yazmacılık yapan halalarının halen hayatta olduğunu bilgisini vermiştir.⁴⁸

Ali Manzak'tan halalarının iletişim bilgileri alınmış ve iki halası ile 08. 01. 2017 tarihinde, Trabzon ili Beşikdüzü ilçesi Sayfancık köyünde söyleşi yapılarak, kendilerinden yazma yaptıkları dönem ile ilgili bilgi alınmıştır.

Halalarından biri, 1928 Doğumlu olup nüfusta Fabiș, aile arasında Habibe Manzak, diğeri ise 1934 doğumlu olup nüfusta Emine, aile arasında Havva Manzak'tır. Trabzon'da Yalı Mahallesi'nde (şimdiki Faroz Mahallesi) oturmuşlar, bu mahallede iki kız kardeş olarak çömber yaptıkları için yöre sakinleri tarafından "Çömberci Kızlar", deniz kenarında çömberleri yıkamaya giderken çizme giydikleri için "Çizmeli Kızlar" veya "Deniz Kızları" olarak isimlendirilmişlerdir.⁴⁹

Habibe (Fabiș) Manzak bugün 88 yaşındadır. 20 yaşındayken aile arasında arazi anlaşmazlığı nedeniyle gelişen husumet yüzünden anne, baba ve kardeşleriyle Beşikdüzü'ndeki köylerinden Trabzon'a taşındıklarını, Sotka Mahallesi'nde sahil yolunun üstünde, kiralık bir evde oturduklarını anlatmıştır.⁵⁰

Fabiș ve Havva Manzak, babaları Hafız Ali Manzak'ın 1940'lı yıllarda İstanbul'da yazmacılığı öğrendiği ustadan baskı kalıplarını ödünç almak istediği, vermeyince babalarının kalıbı gizlice aldığı, deseni kop-

⁴⁷ Ali Manzak (Hafız Ali Manzak'ın torunu),10/ 06/ 1951 Doğumlu, 02.12.2016 tarihli söyleşi.

⁴⁸ Ali Manzak (Hafız Ali Manzak'ın torunu),10.06.1951 Doğumlu, 02.12.2016 tarihli söyleşi.

⁴⁹ Fabiș Manzak (Hafız Ali Manzak'ın büyük kızı),1924 Doğumlu, 08.01.2017 tarihli söyleşi.

⁵⁰ Fabiș Manzak (Hafız Ali Manzak'ın büyük kızı),1924 Doğumlu, 08.01.2017 tarihli söyleşi.

yalayıp, oyma özelliğini inceledikten sonra kalıbı aldığı yere koyduğunu ve yazmacılık yaptıkları sürede de hep babalarının hazırladığını kalıplarla baskı yaptıklarını belirtmişlerdir.⁵¹

Babaları Hafız Ali Manzak,1940'lı yıllarda yazmacılığı öğrenmek üzere gittiği İstanbul'dan Trabzon'a döndüğünde baskı denemesi yapmak istemiş, kalıbı kireç kaymağına batırıp, tülbent üzerine basmış, tülbent yıkandığında baskı yapılan desen kırmızı renk almış. Köyün en zengini Hacı Veysel Efendi'nin kızı olan eşi Hanife Hanım "bir de beyaza (kirece) batır kalıbı" demiş. Bu deneme de başarılı olmuş ve bundan sonra yazmacılığı bir meslek olarak Trabzon ili Beşikdüzü ilçesi Sayfancık köyünde eşi ve çocukları ile yapmaya başlamıştır. Daha sonra aile arasındaki arazi anlaşmazlığı nedeniyle çıkan çatışmada iki oğlu hapse girince, Hafız Ali Manzak ailesiyle birlikte Trabzon'a göçmüş, yazmacılığa orada devam etmiştir. Semerciler yokuşunda, şimdiki Akyüzler Züccaciye'ye bitişik dükkân, Hafız Ali Manzak'ın ilk dükkânı olmuş, kızları Fabişi ve Havva Manzak'ın evlerinde yaptıkları yazmalar bu dükkânda satışa sunulmuştur.⁵²

Hafız Ali Manzak, dükkân önünde taburesine oturup, gözlüklerini takarak gün boyu baskı kalıplarını oymuştur. Baskı kalıbı yapmak için önce ıhlamur ağacından kare şeklinde bloklar kesmiş, balmumunu eritip ahşap blokları eritilmiş balmumu içinde bekleterek yumuşatmış, daha sonra bu blokları kurumaya bırakmıştır. Önce, kâğıda çizdiği desenleri kuruyan ahşap bloklar üzerine geçirmiş, farklı şekildeki bir sürü eğri bıçaklarla ahşap blokları oyarak baskı kalıplarını oluşturmuştur. Kalıpları tutmak için üstüne tokmak takmış, ayrıca kalıplar yarılmasın diye de çita çakmıştır. Kızları bu kalıpları kullanarak çömberlere baskı yapmıştır. Geniş kalıplar ile baskı yaparken, kalıp üstünde dört köşeye ve ortaya, yumruk haline getirilmiş elin arkasıyla vurularak desen kumaşa aktarılmıştır.⁵³

Hafız Ali Manzak felç olup 22 Nisan 1951 yılında 56 yaşında vefat edince geride kalan iki kızı yazmacılık işini devam ettirmiştir. Kızlar evlenip evden ayrılincaya kadar evin geçimi, bu iki kız kardeşin yaptığı yazmalarla sağlanmıştır. Habibe (Fabişi) Manzak, çömbercilik işine el atıp bu işi üstlenmiş ve 27 yaşında evlenene kadar yazmacılık yaparak evin geçimini sağlamıştır. Böylece iflas eden babasının borçlarını ve hapse giren kardeşlerinin günlük yemek ihtiyacı gibi tüm giderlerini, yazmacılıktan elde ettikleri gelire karşılamışlardır. Ailenin yazmacılıktan para kazandığını öğrenen akrabalar, bu kardeşlerden yazmacılığı öğrenmek istemişler, ancak öğrenenlerden ticari olarak bu işi sürdüren olmamıştır.⁵⁴

⁵¹ Fabişi Manzak (Hafız Ali Manzak'ın büyük kızı),1924 Doğumlu, 08.01.2017 tarihli söyleşi.

⁵² Fabişi Manzak (Hafız Ali Manzak'ın büyük kızı),1924 Doğumlu, 08.01.2017 tarihli söyleşi

⁵³ Nazmiye Aydın, "Trabzon'da Yazmacılık", *Uluslararası Geleneksel Sanatlar Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, KTÜ, Trabzon 2017, s. 72- 87.

⁵⁴ Fabişi Manzak (Hafız Ali Manzak'ın büyük kızı),1924 Doğumlu, 08.01.2017 tarihli söyleşi

Fabiş ve Havva Manzak kardeşler yazma yaptıkları dönemde büyük bir evde oturduklarını, evin ortasında geniş bir oda olduğunu, bu odada baskı için iki masa ve boya bidonlarının bulunduğunu belirterek, “ojemiz siyahtı, gerçi şimdi siyah oje moda oldu” diye espri yapıp, ardından “ancak biz, ellerimiz, tırnak aralarımız hep boya olduğu için hiçbir yere gidemez, utanırdık, dua ederken ellerimizi kaldırdığımızda siyahlığı görecek diye hiçbir mevlide de gidemezdik” diye o günkü ruh hallerini ifade etmişlerdir. Yazma yapımında boya hazırlama, baskı, yıkama, kurutma, katlama, paketlenme gibi tüm aşamalarda çalıştığını anlatan Habibe (Fabiş) Manzak, siyah çömber, beyaz karakalem ve kehat çömber yaptıklarını, günde 100 adet kara çömber, 200 adet karakalem çömber, 20-30 tane de kehat çömber bastıklarını, kehat çömberde her rengi ayrı bastıkları için zor bir iş olduğunu, bu yüzden az sayıda basabildiklerini belirtmiştir.⁵⁵

Fabiş Manzak, boya hazırlamada bir ölçek küpü kullandıklarını, bu küpün 6-7 litre su aldığını, suya 200 gr göztaşı, 250 gr potes (potasyum klorat) ve 650gr analin kattıklarını belirtmiştir. Göztaşı ve kendi deyimiyle potes yani potasyum kloratı küpün içindeki su kaynar durumdayken katıp, içine el girecek kadar soğuyunca da analin katıp, iyice karıştırarak boyayı kullanıma hazır hale getirdiklerini belirtmiştir. Hazırlanan karışımı el taşı gibi bir leğene aktarıp, bu leğende beyaz tülbentleri önce hiç kuru yeri kalmayacak şekilde ıslatıp, sonra leğenden çıkarıp iyice sıktıklarını, daha sonra da çırparak tülbenti açarak üstü keçe serilmiş masaya yaydıklarını, gövde boyasında ıslatılarak açık yeşil renk almış tülbent kurumadan, kalıplar ile tülbent kenarlarına baskı yapıldığını, baskıda kireç söktürme boya kullanıldığını belirtmiştir.⁵⁶

Baskı yapılan yazmalar birbirine değmeyecek şekilde, güneşli havada, elektrik direğine çekilen iplere, kışın ise odaya gerilen iplere asılarak kurutulmuştur. Odanın ortasına içi köz dolu mangal koyulup mangaldan yayılan ısı ile alt kısmı kuruyan çömberler alt üst yapılarak çevrilmiş, kurutma hızlandırılmıştır. Kurudukça renkleri koyulaşmış ve yeşil renk alan çömberler bir gün sonra da deniz kenarında yıkanmıştır. Denizden döndüğünde çömberler gölgede kurutulup katlanarak satış için manifaturacılar gönderilmiştir. Ancak renkli baskı yapılacak çömberler denizden döndüğünde bir kez de çeşme suyu ile yıkanmıştır. Bunun sebebi, deniz suyunun renklendirmede sorun çıkarması olarak belirtilmiştir.⁵⁷

Hafız Ali Manzak'ın iki kızı Fabiş ve Havva Manzak, Trabzon esnafı Ahmet Ali Murtezaoğlu'na, ayrıca Kemeraltı esnafından Hızırılar, daha aşağıda Ferhat Çavuş, (KTÜ Tıp Fakültesi Kardiyoloji Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Cihan Örem'in annesinin babası) ve Reşit Çavuş'a da

⁵⁵ Fabiş Manzak (Hafız Ali Manzak'ın büyük kızı),1924 Doğumlu, 08.01.2017 tarihli söyleşi

⁵⁶ Fabiş Manzak (Hafız Ali Manzak'ın büyük kızı),1924 Doğumlu, 08.01.2017 tarihli söyleşi

⁵⁷ Fabiş Manzak (Hafız Ali Manzak'ın büyük kızı),1924 Doğumlu, 08.01.2017 tarihli söyleşi

çömber yapmışlardır. Baskı yaparken çömber kenarlarında kalıp kaymasına sebebiyet vermediği ve hatasız baskı yaptığı için, Ahmet Ali Murtezoğlu hep Fabiș Manzak'ın baskı yaptığı çömberleri tercih etmiştir.⁵⁸

Baskı yapılacak çömberler için tülbent ve astar diye tanımlanan kumaşlar kullanılmış, bu kumaşları top halinde, çömber yaptracak manifaturacılar at arabaları ile getirip Manzaklar'ın evine bırakmış, hangi boyda çömber veya yaşmak istiyorlarsa onu belirtip baskısı biten çömber veya yaşmaklar katlanıp paketlenen sonra yine at arabaları ile gelinip alınmıştır.⁵⁹

3.2.1. Manzak Ailesi Yazmaları ve Kalıpları

Büyük dallı veya beş dallı çömber: 100 x 100cm boyunda, mermerşahiden yapılmıştır.

Kara hürriyet kenarlı çömber: 80-85 cm boyunda, ince astardan yapılmış, hürriyet kenar deseni basılmıştır.

Fotoğraf 19: Kara Hürriyet Kenarlı Çömber⁶⁰

Eşarp: 80 x 80cm boyda ve içi dolu olarak desenlenmiştir. Zemin siyah, dallar beyazdır. Baba Hafız Ali Manzak'ın yaptığı ufacık, çiçek desenli kalıplar ile baskısı yapılmıştır.

Avrupa yaşmak: Hint yaşmağından yapılmış kehat çömberlerdir. Her desen basılmıştır.

Namaz bezi: 135 x 80cm boyutunda, astardan yapılıp, yeri beyaz, damlaları siyahtır.

Fabiș ve Havva Manzak kardeşler o dönemde kâğıt, yöresel söyleyişle kehat çömber de yapmışlardır. Yapımı oldukça zor olan, kehat çömberler için çeşitli renklerde ayrı kalıp kullanılmış, çömberlere önce siyah karakalem vurulmuş, sonra sarı, ardından yeşil ve en sonra da kırmızı rengin kalıbı vurulmuştur. Kırmızı yerine mor renk vurularak da kehat çömber yapılmıştır.⁶¹

⁵⁸ Fabiș Manzak (Hafız Ali Manzak'ın büyük kızı), 1924 Doğumlu, 08.01.2017 tarihli söyleşi

⁵⁹ Fabiș Manzak (Hafız Ali Manzak'ın büyük kızı), 1924 Doğumlu, 08.01.2017 tarihli söyleşi

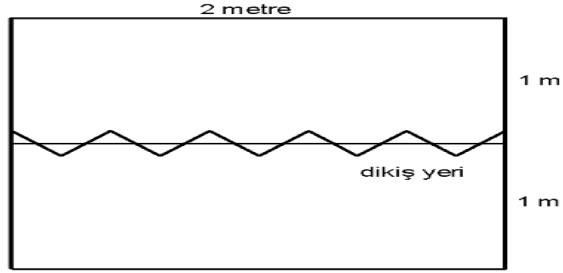
⁶⁰ Nazmiye Aydın yazma koleksiyonu

⁶¹ Fabiș Manzak (Hafız Ali Manzak'ın büyük kızı), 1924 Doğumlu, 08.01.2017 tarihli söyleşi

Ayrıca, Fabiş ve Havva Manzak kardeşler çömberden başka yorgancılara yorgan göbeği de basmışlardır. Eni 1 metre, boyu 2 metre olan iki kumaş, 2 metrelik boy kısmından makinede dikilerek birleştirilmiş ve bu kumaşın üstü tamamen dolacak şekilde baskı yapılmıştır. Yorgan yüzü yapımında Sümerbank hassesi (patiska) kullanılmış, bu patiskalarda zemin rengi olarak genellikle sarı, yeşil, pembe ve eflatun renkler kullanılmıştır.⁶²

Yorgan yüzü yapımında önce karakalem baskı yapıp sonra renk vurulmuş, vurulan renklerin yeşil, sarı ve kırmızı olduğu belirtilmiştir.⁶³

Fabiş Manzak “düğün bilmedik, bayram bilmedik, hep çömber yaptık” diyerek gençlik dönemlerini özetlemiştir.⁶⁴

Şekil 5: Yorgan yüzü yapımında kullanılan kumaş boyutları.

Fotoğraf 20: Emine (Havva) Manzak

Fotoğraf 21: Fabiş (Habibe) Manzak

(N. Aydın arşivi)

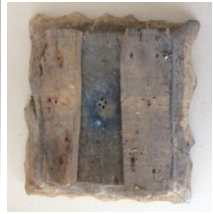
Fabiş ve Havva Manzak, büyük bir tahta sandık dolusu baskı kalıpları olduğunu, 1965 yılında Faroz’daki ev satılınca kalıpların kaybolduğunu ya da yakıldığını üzümlere ifade etmişlerdir. Havva Manzak babasının el emeği

⁶² Havva Manzak (Hafız Ali Manzak’ın küçük kızı), 1934 Doğumlu, 08.01.2017 tarihli söyleşi

⁶³ Fabiş Manzak (Hafız Ali Manzak’ın büyük kızı), 1924 Doğumlu, 08.01.2017 tarihli söyleşi

⁶⁴ Fabiş Manzak (Hafız Ali Manzak’ın büyük kızı), 1924 Doğumlu, 08.01.2017 tarihli söyleşi

olan kalıplardan üç tanesini hatıra olarak bugüne kadar evinde sakladığını belirtmiş ve Trabzon'da Yazmacılık ile ilgili yapılan bu çalışma nedeniyle kalıpları bölüm müzemize bağışlamıştır. Ayrıca yazmacılık yaptıkları döneme ait ellerinde hatıra olarak sakladıkları üç çömber ve bir masa örtüsünü de yine müzemize bağışlayarak Trabzon'da yazmacılık konusunda verdikleri bilgilerle birlikte, tarihe bir iz bırakmışlardır.⁶⁵

Fotoğraf 22⁶⁶Fotoğraf 23⁶⁷Fotoğraf 24⁶⁸Fotoğraf 24a⁶⁹

Fotoğraf 22-23-24'te yer alan kalıplar Hafız Ali Manzak'ın kendi oyduğu kalıplardır. Fotoğraf 22'deki kalıp yazma basmada, fotoğraf 23'deki kalıp bohça köşesi basmada, fotoğraf 24'teki kalıp ise yazma ve yorgan yüzü basmada kullanılmıştır.

3.3. Karabakoğulları Ailesi

Trabzon İli, Akçaabat İlçesi, Dürbüner Mahallesi'nde yaşamış olan ve "Çömberciler" diye bilinen Karabakoğulları ailesinden Mustafa Sayın tarafından üretilmiş yazmalara da ulaşılmıştır. Fotoğraf 25'te görülen yazma, en az 100 yıllık olup, Mustafa Sayın'ın akrabası olan Remzi Sayın'ın halası Münire Sayın'a aittir. Münire Sayın yaşıyor olsaydı bugün 122 yaşında olacaktı. Fotoğraf 25'teki Elvan Yazma, Trabzon Akçaabat'ta üretilmiş olup kenar, orta ve iç motif olmak üzere üç kalıp kullanılmıştır. Karakalem tekniği ile dış kontür olarak basılan kalıpların desen içleri ve gövde daha sonra fırça ile renklendirilmiştir.⁷⁰

Fotoğraf 26'da yer alan mavi yazma ise Tokat'ın eski yazmalarından "purket" yazmalarıyla benzerlik göstermektedir. Purket motifinde kullanılan yapraklı çiçek deseni karşılıklı iki kenara dörder, diğer iki kenara ikişer

⁶⁵ Havva Manzak (Hafız Ali Manzak'ın küçük kızı), 1934 Doğumlu, 08.01.2017 tarihli söyleşi.

⁶⁶ Fotoğraf 22: Kenar – köşe deseni kalıbı (N. Aydın arşivi).

⁶⁷ Fotoğraf 23: Bohça deseni kalıbı (N. Aydın arşivi).

⁶⁸ Fotoğraf 24: Yorgan yüzü basımında kullanılan beş dal desen kalıbı ön yüzü (N. Aydın arşivi).

⁶⁹ Fotoğraf 24a: Beş dal desen kalıbı arka yüzü (N. Aydın arşivi).

⁷⁰ Zehra Sayın İçöz (Remzi Sayın'ın kızı)

motif vurulmakta ve ortası boş bırakılmaktadır.⁷¹

Fotoğraf 25⁷²

Fotoğraf 26⁷³

Bu yazmalar Karadeniz Teknik Üniversitesi Trabzon Meslek Yüksekokulu Tekstil, Giyim, Ayakkabı ve Deri Bölümü Giysi Müzesine, Akçaabat Halk Eğitim Merkezinden Emekli Usta Öğretici Zehra Sayın İçöz tarafından bağışlanmıştır.⁷⁴

3.4. Nalbant Ailesi

Semerciler yokuşunun başında Bahar Kundura'nın sahibi Halil İbrahim Nalbant ile 02. 12. 2016 tarihinde yapılan söyleşide, babaannesinin Trabzon'da Çömberci Seher olarak tanındığını söylemiştir. Halil İbrahim Nalbant, dedesinin İstiklal Savaşı'nda, Pasinler'de şehit düştüğünü, babaannesinin muhacirlikten döndükten sonra, en büyüğü 12, en küçüğü 2 yaşında yetim kalan beş çocuğunu yazmacılık yaparak büyüttüğünü anlatmıştır.⁷⁵

Babaanne Seher Hanım, Yenicuma Mahallesi'nde oturduğu evde yazma yapıp, yazmaları Cephaneliğin altındaki dereye yıkadıktan sonra kurutup, katlayıp, paketleyip satış için Yakup Reisoğlu'na getirmiştir. Trabzon'daki diğer esnaflar da Seher Nalbant'tan yazma almak istemiş, ancak o sadece ürettiği yazmaları Yakup Efendi'ye vermiştir. Bu yazmalar, ağırlıklı olarak Gümüşhane, Bayburt ve Kelkit civarlarına satılmıştır.⁷⁶

Yapılan yazmalarda genellikle dört kenara desen basılıp, içi boş bırakılmıştır. Halil İbrahim Nalbant, 1960'lı yıllarda Trabzon'da yazmacılık

⁷¹ Kemal Türker, *Ağaç Baskı Tokat Yazmaları*, İş Bankası, İstanbul 1996, s. 29

⁷² Fotoğraf 25: Trabzon Akçaabat'ta üretilmiş yazma örnekleri (N. Aydın arşivi)

⁷³ Fotoğraf 26: Trabzon Akçaabat'ta üretilmiş yazma örnekleri (N. Aydın arşivi)

⁷⁴ Zehra Sayın İçöz (Remzi Sayın'ın kızı)

⁷⁵ Halil İbrahim Nalbant (Çömberci Seher'in torunu), 13.01. 1945 Doğumlu, 02.12. 2016 tarihli söyleşi

⁷⁶ Halil İbrahim Nalbant (Çömberci Seher'in torunu), 13.01. 1945 Doğumlu, 02.12. 2016 tarihli söyleşi

yapan esnafların Yakup Reisoğlu, Ahmet Ali Murtezaoğlu, Ziya Erçin ve İhsan Babayoğurt olduğunu, Ahmet Ali Murtezaoğlu'nun Kemerkaya'daki atölyesinde mantardan yaptığı baskı kalıpları ile yazma bastığını, ayrıca 1960'lı yıllarda İhsan Babayoğurt'un kalıp yapımına tanıklık ettiğini belirtmiştir.⁷⁷

4. KTÜ/ TMYO Yazma Baskı Atölyesi Örneği

Trabzon'da yazmacılığın tarihsel gelişimini araştırmak üzere sahada gözlem yöntemi kullanılarak geçmişte Trabzon'da yazmacılık yapmış ailelere ulaşılmış, bu ailelerinin hayatta kalmış bireyleri ile yapılan söyleşilerde elde edilen bilgiler derlenerek yazma yaptıkları döneme ait ellerinde kalan yazmalar ve kullandıkları kalıpların görüntüleri alınmıştır. Bu bilgilere dayanarak geçmişte Trabzon'da yapılan, ancak bugün unutulmuş, yok olmuş yazmacılık mesleği ile ilgili erişilen bilgileri basılı bir kitap haline getirmek ve yazmacılık mesleğini Trabzon'da yeniden canlandırmak üzere bir Yazma Baskı Atölyesi kurulması hedeflenmiş, bu hedef doğrultusunda bir alt yapı projesi hazırlanarak KTÜ BAP birimine sunulmuştur. Yapılan değerlendirmede proje kabul edilerek 11. 01. 2016 tarihinde yürütmesi başlamıştır. Bir yıl süreli olarak hazırlanan proje için, gelişmeler doğrultusunda altı aylık ek süre talebinde bulunulmuş, bu talep BAP birimi tarafından değerlendirilmiş ve proje 11. 07. 2017 tarihinde bitirilmek üzere ek süre verilmiştir.

Atölye kurulumunda gerekli alt yapının hazırlanması, demirbaş ve sarf malzemelerinin alımı için piyasa araştırması yapıp, iki satın alma gerçekleştirilmiştir. Birinci satın almada alt yapının kurulması ile ilgili demirbaş ve sarf malzemesi, ikinci satın almada ise yazma yapımı için gerekli sarf malzemesi ve demirbaş alımı yapılmıştır. Projenin ilk üç ayında, demirbaş ve sarf malzemesi alımları yapılarak, çalışma takviminde belirtilen alt yapı kurulmuş, ikinci üç aylık dönemde demirbaş eşyaların kabulleri ve atölye planı doğrultusunda montajlar yapılmıştır. Teknik şartnamelerde belirtilen özellikler doğrultusunda yapılan satın almalar ile ilgili ödemeler BAP birimi tarafından gerçekleştirilmiştir. Atölye projenin onuncu ayında kullanıma hazır duruma getirilmiştir.

⁷⁷ Halil İbrahim Nalbant (Çömberci Seher'in torunu), 13.01. 1945 Doğumlu, 02.12. 2016 tarihli söyleşi. Trabzon'da yazmacılık yapan esnaflardan Yakup Reisoğlu, Ahmet Ali Murtezaoğlu, Ziya Erçin, İhsan Babayoğurt ve Ahmet Ali Murtezaoğlu'nun ailelerine tanıyanlar aracılığıyla ulaşılarak yazmacılık yaptıkları dönem ile ilgili bilgi edinilmeye çalışılmış, ancak herhangi bir bilgi ve ürüne ulaşılamamıştır.

4.1. BAP İle Kurulan Yazmacılık Atölyesi

KTÜ TMYO Tekstil, Giyim, Ayakkabı ve Deri Bölümü Yazmacılık Atölyesi olarak kurulan atölye, okulun birinci kat, batı cephesinde yer almaktadır. 80 m² üzerine kurulu atölyede aynı anda on altı (16) kişi çalışma yapabilmektedir. Baskı yapmak üzere hazırlanmış 120cm x 100cm boyutlarında iki masa arasına, 80cm x 40cm boyutunda boya teknesi sehpa yerleştirilerek iki kişinin aynı zamanda boya teknesini kullanma olanağı sağlanmıştır.

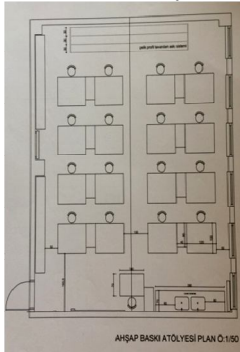
Atölyenin doğu duvarı iç kısmına boydan boya malzeme dolapları yerleştirilmiş, alınan sarf malzemeleri, özelliklerine göre dolaplara yerleştirilmiştir. Atölyenin doğu duvarı dış kısmına ise camekânlı sergileme vitrinleri monte edilerek, yapılan çalışmalar ve yazma örnekleri burada sergilenmektedir. Atölyenin güney duvarı orta kısmında kurutma alanı, kuzey duvarında ise iki evyeli yıkama ve durulama alanı oluşturulmuştur.

Boya hazırlama ve boyama sırasında oluşan kirli havayı temizlemek için iki adet klima sistemi kurulmuştur. Baskı yapılacak masaların üzerine dokusuz battaniye kaplanıp, üzerlerine ince, siyah keçe yerleştirilmiş, baskıya hazır hale getirilmiştir. Boya tekneleri için çam kasa hazırlanıp, içi deri kaplanmış, tekne içine ince kaşe kumaş serilerek baskı için kullanıma hazır hale getirilmiştir. Tahtanın yanında, eğitimi desteklemek için bilgisayar ve projeksiyon sistemi kurulmuştur.

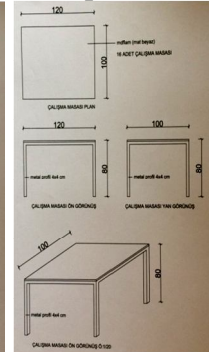
Yazma yapımında kullanılmak üzere satın alınan anilin, potasyum klorat, çiriş, göztaşı, pigment gibi boyar maddeler, baskı yapılacak pamuklu tülbent, viskon kumaş, kalemişi ve kalıp kalem yazmaları renklendirmek üzere çeşitli incelikte fırça ve paletler 16 kişilik planlanmış, eğitim alacak kişiye masasında bağımsız çalışma ortamı hazırlanmıştır.

Reçete okumak, reçeteye göre boya hazırlama bilgi ve becerisi kazanmak amacıyla her katılımcının boyar maddeleri istenilen ölçekte hazırlayabilmesi için hassas terazi satın alınmıştır.

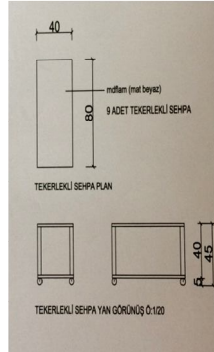
4.2. Atölyenin Alt Yapı ve Demirbaş Çizimleri

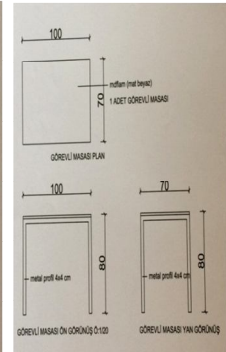
Şekil 6. Atölye Genel Yerleşim Planı

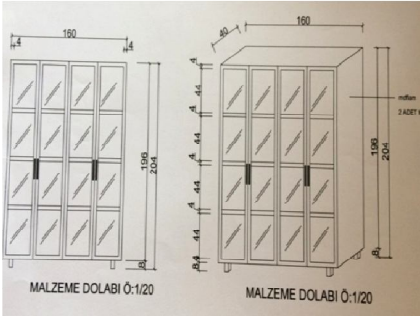
Şekil 7. Çalışma Masaları Planı

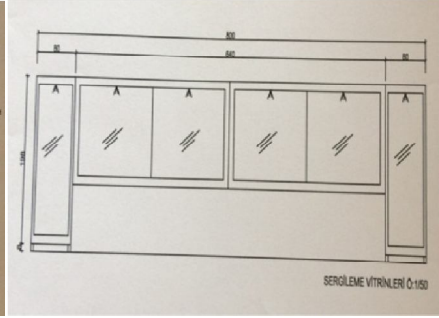
Şekil 8. Tekerlekli Sehpa Planı

Şekil 9. Görevli Masası Planı

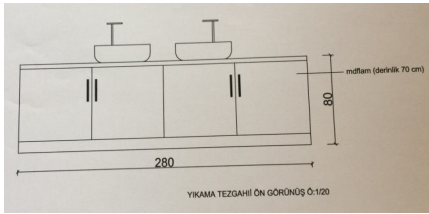
Şekil 10. Malzeme Dolabı Planı.

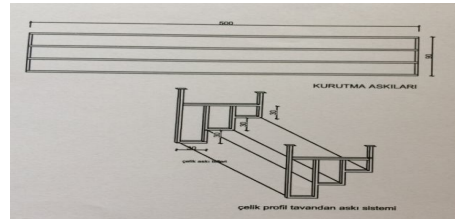
Şekil 11. Sergileme Vitrinleri Genel Görünüm Planı.

Şekil 12. Sergileme Vitrinleri Yan Kısım ve Orta Kısım Planı.

Şekil 13. Yıkama Tezgahı Planı.

Şekil 14. Kurutma Alanı ve Askılık Planı.

4.3. Atölye Kurulumu İçin Satın Alınan Demirbaş ve Sarf Malzemeleri Tablosu

Bütçe Türü	Tamımı/Adı	Miktar	Birimi
Demirbaş	6kg- 0,1 gr hassasiyetli dijital terazi	18	Adet
Demirbaş	18.000BTU/h Duvar tipi klima On/Off	1	Adet
Demirbaş	22.000BTU/h Duvar tipi klima On/Of	1	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	İlave bakır borulama ve plastik kablo tavası	1	Takım
Demirbaş	Cam tipi aspiratör 700m3, 5 kademeli hız anahtarı dahil	2	Adet

Tüketim Malzemesi (Genel)	Fan montajı için cam kesme	2	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	Fanlar ve klimalar için elektrik tesisatı ve sigortası	1	Takım
Tüketim Malzemesi (Genel)	120*30 Led panel	20	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	36 Ledli94cm RGB Wallwaster	1	Adet
Demirbaş	30 W Ledprojektor	2	Adet
Demirbaş	Wireless-N150 Router 4port Point/ Router/ Repeater	1	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	Tavan Asmalı Kurutmalık	1	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	205m2 alanın boya, badana, alçı, sıva işleri malzemeli	1	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	12W Çift renk(mavi-beyaz) led	5	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	Üç çip ALMN. led bar	5	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	SLİM Trafo 10 A	1	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	Battaniye	16	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	Sert plastik fırça	15	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	Çamaşır mandalı (20'li paket)	5	Paket
Tüketim Malzemesi (Genel)	Çamaşır ipi (10 metrelik paket)	20	Paket
Tüketim Malzemesi (Genel)	Sağlık eldiveni (100)lük paket)	20	Paket
Tüketim Malzemesi (Genel)	Geniş ağızlı 100 numara fırça	15	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	Çelik çamaşır teli (10 metrelik paket)	10	Paket
Tüketim Malzemesi (Genel)	Yoğun trafik PVC yer döşemesi (80 metrekafe)	80	Adet
Tüketim Malzemesi	PVC 0,25 Plastik silikonlu masa örtüsü	65	Adet

(Genel)	(65 metre)		
Tüketim Malzemesi (Genel)	KEÇE 3mm kalınlık, 1000mm en (65 metre)	65	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	VUAL KUMAŞ 220cm en (12 metre)	12	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	Anilin boya (10 kilo)	10	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	Göztaşı (10 kilo)	10	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	Potasyum klorat (10 kilo)	10	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	Pigment (Her renk 10 kg, toplam 50kg)	50	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	Kiriş (5 kilo)	5	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	Akar Boya (5 kilo)	5	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	Amonyak (10 kilo)	10	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	Şeker (5 kilo)	5	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	Pamuklu Tülbent Kumaş (200 metre)	200	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	Viskon Kumaş (100 metre)	100	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	30 x 45cm dikdörtgen, cilalanmış çam kasnak	90	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	DERİ (çam kasnak için)	90	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	45cm çap, 17cm yükseklikte şeffaf plastik kap (tekne)	16	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	38cm en,52cm boy ve 20cm yükseklikte, tutacaklı şeffaf plastik kap(tekne)	16	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	30x30 boyut, 20cm yükseklikte şeffaf plastik kap (tekne)	16	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	123 SER 00 Fırça	20	Adet
Tüketim Malzemesi	123 SER 0 Fırça	20	Adet

(Genel)			
Tüketim Malzemesi (Genel)	123 SER 1 Fırça	20	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	123 SER 3 Fırça	20	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	123 SER 5 Fırça	20	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	123 SER 10 Fırça	20	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	Palet Büyük boy	20	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	10x15 boyutunda ıhlamur ağacından blok	50	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	15 x15 boyutunda ıhlamur ağacından blok	50	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	Oyma bıçağı	15	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	Iskarpela	30	Adet
Demirbaş	Tabure. Metal ayaklı, 1.sınıf suni deri, metal ayak basma demirli, tekerlekli, dönerli, ayarlı	16	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	Stor perde	6	Adet
Demirbaş	Masaüstü bilgisayar İ3-1TB+120GB SSD-8GB-23 LED HDMI	1	Adet
Demirbaş	Projeksiyon Cihazı+ Storlu Perde (1024x768 3500AL HDMI)	1	Adet
Demirbaş	Çalışma Masası	16	Adet
Demirbaş	Çalışman (Eğitici) masası	1	Adet
Demirbaş	Tekerlekli Sehpa (boya teknesi sehpa)	9	Adet
Demirbaş	Malzeme Dolabı	2	Adet
Demirbaş	Malzeme Dolabı Camlı	2	Adet
Demirbaş	Camekanlı Sergileme Panosu	2	Adet
Demirbaş	Camekanlı Sergileme Vitrini	2	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	Yıkama Tezgahı ve Dolap	1	Adet

Tüketim Malzemesi (Genel)	Yıkama Tezgahı (Evye)	1	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	Yıkama Tezgahı (Tezgah Granit)	1	Adet
Tüketim Malzemesi (Genel)	Batarya	2	Adet

Tablo 2. Satın Alma Genel Tablosu⁷⁸

5. Bulgular

Atölye kurulumu için kullanılan bütçe 73.756.12 TL olup, kurulan atölyede “2. Ulusal Yazmacılık Çalıştayı” ve “3. Ulusal Yazmacılık Çalıştayı” olmak üzere iki çalıştay düzenlenmiştir. Katılımcılar karakalem, kireç söktürme, kalıp kalem, pigment ve elvan yazma çalışmaları yapmıştır.

Çalıştaylarda boya hazırlama, baskı yapma, yıkama, kurutma, renklendirme çalışmaları Türkiye’ de son kalan yazma ustalarından, Tokat Yazma Ustası Hüseyin Er tarafından yaptırılmıştır.

5.1. Kurulan Yazma Baskı Atölyesi

Fotoğraf 27. Atölye Malzeme Dolapları ve Yerleştirilen Sarf Malzemeleri.

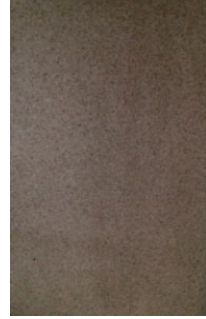

Fotoğraf 28. Genel Görünüm Fotoğraf 29. Çalışma Masaları Fotoğraf 30. Kurutma Alanı

⁷⁸ KTÜ BAP 5353 Kodlu Proje Raporu, Trabzon 2017, s. 15-16-17-18.

Fotoğraf 31. Projeksiyon. Klima, Tahta Fotoğraf 32. Pencere ve Stor Perde ve Aydınlatma Fotoğraf 33. Yıkama ve Durulama Alanı Fotoğraf 34. Iskarpelalar

Fotoğraf 35. Su teknesi Fotoğraf 36. Tabure Fotoğraf 37. Yer döşemesi

Fotoğraf 38. Sergileme vitrini kabin Fotoğraf 39. Sergileme vitrini orta kısım.

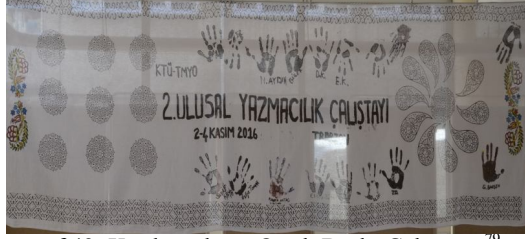
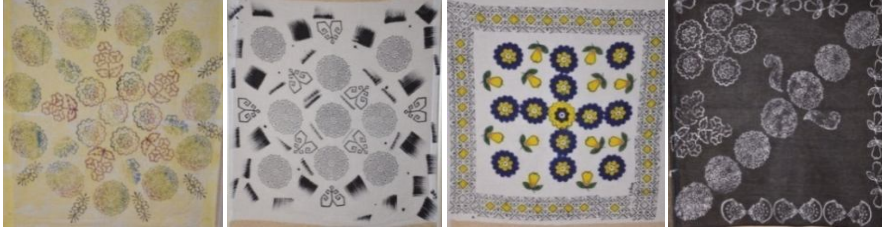
Fotoğraf 40. Yazma Yapımında Kullanılan Boyar Maddeler.

5.2. İkinci Ulusal Yazmacılık Çalıştayı

KTÜ, TMYO, Tekstil, Giyim Ayakkabı ve Deri Bölümü tarafından 02-04 Kasım 2016 tarihinde düzenlenen 2. Ulusal Yazmacılık Çalıştayı'nda atölyenin açılışı yapılmış, çalıştay etkinlikleri üç gün boyunca bu atölyede yürütülmüştür. Atölye, her katılımcı tek başına baskı çalışması yapacak şekilde planlanmış, bu plan doğrultusunda kurulan atölyede gerçekleştirilen 2. Ulusal Yazmacılık Çalıştayı'nda her katılımcı ayrı masada yazma baskı çalışması yapmıştır.

Farklı üniversitelerden ve orta öğretim kurumlarından toplam on altı kişinin katıldığı çalıştayda katılımcılar Karakalem Yazma, Kalıp Kalem Yazma, Kireç Söktürme, Pigment Yazma çalışmaları yapmıştır. Çalıştayda boya hazırlama, baskı yapma, yıkama ve kurutma işlemleri hakkında bilgi verilmiş, uygulama yaptırılmıştır. Katılımcılara, uygulama için gerekli tüm gereçler kurulan atölye sarf malzemelerinden verilmiştir.

Çalıştay süresince katılımcıların kendi ürettikleri yazmalar, TMYO sergi alanında sergilenmiş, kitapçık hazırlanmak üzere tüm çalışmalar fotoğraflanmıştır. Çalıştay sonunda katılımcılara anket uygulanmış, anket sonuçları değerlendirilmiş, gerek donanım, gerek eğitim, gerek organizasyon açısından kurulan atölye ve düzenlenen çalıştay ile ilgili yüksek oranda memnuniyet ve övgü alınmıştır. Anket sonuçları ve sözlü olarak iletilen değerlendirmelere göre, kurulan atölyenin Türkiye'de ikinci bir örneği olmadığı, örnek bir model olduğu yönünde tespitlerde bulunulmuştur. Yazmacılık sanatının en yaygın uygulandığı Tokat ilinde, Tokat'taki Osmangazi Üniversitesi'nde dahi böyle bir atölyenin olmadığı, dolayısıyla bu modelin mutlaka bilimsel bir ortamda örnek bir model olarak sunulması yönünde görüşler belirtilmiş ve proje verileri doğrultusunda bu makale yazılmıştır.

Fotoğraf 41. Yazmacılık Atölyesinin Açılışı⁸⁰Fotoğraf 42. Katılımcıların Ortak Baskı Çalışması⁷⁹Fotoğraf 43. 2. Ulusal Yazmacılık Çalıştayında Yapılan Pigment, Karakalem, Kalıp kalem ve Kireç Söktürme Yazmalar⁸¹

5.3. Üçüncü Ulusal Yazmacılık Çalıştayı

Tekstil, Giyim, Ayakkabı ve Deri Bölümü tarafından 20-21 Nisan 2017 tarihlerinde, alt başlığı “Yazmalardaki El İzleri” olan Uluslararası Geleneksel Sanatlar Sempozyumu düzenlenmiş, sempozyum kapsamındaki sanatsal etkinlikler çerçevesinde 3. Ulusal Yazmacılık Çalıştayı gerçekleştirilmiştir.

Çalıştayda, karakalem, kireç söktürme ve elvan yazma teknikleri hakkında bilgi verilip, uygulama yapılmıştır. Elvan yazma uygulamasında özellikle “Trabzon Kenar” kalıbı kullanılarak yazma baskı yapılmış, yazma çalışmaları için gerekli tüm gereç, kurulan atölyeden karşılanmıştır.

Fotoğraf 44. Üçüncü Ulusal Yazmacılık Çalıştayı, Kireç Söktürme Yazma Çalışması⁸²

⁷⁹ KTÜ BAP 5353 Kodlu Proje Raporu, Trabzon 2017, s.33

⁸⁰ KTÜ BAP 5353 Kodlu Proje Raporu, Trabzon 2017, s.21

⁸¹ KTÜ BAP 5353 Kodlu Proje Raporu, Trabzon 2017, s.33

⁸² KTÜ BAP 5353 Kodlu Proje Raporu, Trabzon 2017, s.34

Sonuç

Anadolu, tarihi İpek Yolu üzerinde olması, göçler ve daha pek çok etkenle geleneksel sanatlar bakımından çok zengin ve köklü bir geçmişe sahiptir. Kültürel etkileşim sonucu her yöresinde benzer veya farklı, çok değerli geleneksel sanat öğeleri mevcut olup, bunların bir miras olarak korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması gerekmektedir.

Pek çok geleneksel sanatımızın, çağın teknolojisine yenilerek yok olması ve kaybolma tehlikesi ile karşı karşıya olduğu günümüzde, bu mesleklerin yaşatılması için devletin politikalar geliştirmesi, bu ürünler ile ilgili coğrafi işaretlerin belirlenip, patentlerinin alınması zorunludur. Aksi takdirde binlerce yıldır yaşamımızın her alanında yokluk karşısında ihtiyacı karşılamak için bir çözüm olarak geliştirilmiş “kırkyama”mıza bugün nasıl “patchwork” denilmekte ise, diğer kaybettiğimiz sanatları da yarın başka isimlerle telaffuz edebileceğimiz unutulmamalıdır.

Geleneksel el sanatları üzerinde çalışan bilim insanı, uzman, sanatçı ve ustaların sosyokültürel değişimleri yakından takip ederek, toplumun beğenisi ve talepleri doğrultusunda üretim koşulları ve tekniklerini yeniden ele alarak değerlendirmesi, varılan sonuçlar ışığında sorumlu kişi ve kurumları etkilemesi, sorunun çözümüne katkı sağlayacaktır.

Anadolu’da kaybolmaya yüz tutmuş, Trabzon’da unutulmuş mesleklerden olan yazmacılığın Trabzon ile ilgili geçmişinin araştırılarak ortaya çıkarılması, bu sanatın yaşatılması ve çağın ihtiyaçları doğrultusunda, özünü kaybetmeden, yeni tasarımlarla gelecek kuşaklara aktarılmasında bu çalışmanın ve kurulan atölyenin yol gösterici olacağı düşünülmektedir.

Yazılı kaynaklarda 1800’lü yıllardan beri Trabzon’da yazmacılığın yapıldığı, ulaşabildiğimiz yaşayan yazmacılardan öğrendiğimize göre 1940-1970 yılları arasında Trabzon’da yapılan yazmacılığın teknik ve malzeme açısından Anadolu’nun diğer bölgelerinde yapılanlardan farklı olmadığı, aynı malzeme ve aynı teknikler kullanılarak üretim yapıldığı, farklılık olarak sadece Manzak’ların baskı boyası hazırlamada kaynar su kullandıkları, bu farklılığın yazma baskılarında bir olumsuzluğa yol açmadığı, o dönem yapılmış yazmalar incelendiğinde ortaya çıkarılmıştır.

Trabzon Ticaret Odası kaynaklarında da belirtildiği gibi büyük çoğunluğu tezgâh tarzı üretim araçlarıyla çalışan ve daha çok zanaat olarak nitelendirilebilecek aile işletmelerinde yapılan yazmacılıkta baskı, yıkama ve kurutma işlemleri için hep bahçeli, taşlıklı ve denize yakın evlerin tercih edilmiş olduğu tespit edilmiştir.

Bugün Pazarkapı Mahallesi’nde, etrafındaki evlerin kentsel dönüşüm nedeniyle yıkılmasıyla ortaya çıkmış Erkut ailesinin 7. ev olarak kullandığı Kalaycılar Evi, yıkılmayıp, restore edilerek “Yazmacılık Müzesi” olarak değerlendirilmesi önerilmektedir. Zira bu ev, Trabzon kent belleği için tarihe ışık tutacak önemli bir kültür merkezi haline getirilebilir.

Öte yandan Anadolu'da kaybolmaya yüz tutmuş bu geleneksel tekstil baskı sanatının yaşatılması için üniversitelerin ilgili bölümlerinin programlarına yazmacılık dersi eklenebilir. Kurulan örnek atölyede yazmacılık mesleğini Trabzon'da yeniden canlandırmak ve yaşatmak üzere kalıpcı ve yazmacılar yetiştirilebilir.

Trabzon'un turizmine katkı sağlaması açısından özellikle Trabzon Kenarı motifi kullanılarak hediyelik eşya üretilebilir. Dünya çapında tanınırlığı olan Trabzonlu ressam ve yazma sanatçısı Bedri Rahmi Eyüboğlu adına her yıl festival, fuar veya çalıştay düzenlenerek konunun ulusal ve uluslararası tanıtımı sağlanabilir.

KAYNAKLAR

1. Kitap ve Makaleler

AKBİL, Fatma Pamir, *Türk El Sanatlarından Örnekler*, Akademi Yayınları, İstanbul 1970.

AYDIN, Nazmiye, "Trabzon'da Yazmacılık", *Uluslararası Geleneksel Sanatlar Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, KTÜ, Trabzon 2017, s. 72- 87.

BOSTAN, M. Hanefi, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002.

DEMİRCİ, M. Sırrı, *Elvan Yazmalar Diyarı Tokat*, Can Ofset Matbaacılık, Tokat 2016.

FİÇİCIOĞLU, Ayşe-AYDIN, Nazmiye, "Trabzon'da Unutulan Meslek Çömbencilik (Yazmacılık)", *Uluslararası Kültür, Sanat, Folklor Kongresi/ Sanat Etkinlikleri*, Ed. Osman Kunduracı-Ahmet Aytaç, Rostov-Na-Don/Rusya, Anka Basım Yayın Ltd.Şti. s.313-320

<http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/40146/001641398010.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

<http://yumurtaliekmek.com>, Yazmacılık nedir?

KAYA, Reyhan, *Türk Yazmacılık Sanatı*, Türkiye İş Bankası, İstanbul 1974.

KTÜ BAP 5353 Kodlu Proje Raporu, Trabzon 2017, s. 15-16-17-18-21-33-34.

ÖKSÜZ, Hikmet – USTA, Veysel – İNAN, Kenan, *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi 1884-1950*, İber Matbaacılık, Trabzon 2009.

SÜMERKAN, M. Reşat, *Trabzon Yöresi Geleneksel El Sanatları*, Eser Ofset, Trabzon 1998.

TEZEL, Zeynep, “Yazmacılık Sanatında Desenleme Teknikleri (Kalıp Tekniğiyle Ağaç Baskı Uygulama Örneği)”, *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi*, Yıl 2009, S: 25, s. 28.

TEZEL, Zeynep, “Yazmacılık”, <http://idesanat.com>,<http://www.blogsiteniz.com>;
<http://www.megep.meb.gov.tr>

TÜRKER, Kemal, *Ağaç Baskı Tokat Yazmaları*, İş Bankası, İstanbul 1996.

ÜÇÖK, Yıldız, “Tablo Değerinde Yazmalar”, *Cumhuriyet Dergisi*, Yıl 1987, S: 76, s.31.

YILDIRMIŞ, Fatma, *Sözlü Kültür ve Gelenek Bağlamında Trabzon Yöresi El Sanatları*, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Trabzon 2014.

www.ismek.ist

2. Kaynak Kişiler

Meral Erkut Yol (Osman Erkut’un kızı)1957 doğumlu.

Ali Manzak (Hafız Ali Manzak’ın torunu).

Fabiş Manzak (Hafız Ali Manzak’ın büyük kızı)1924 doğumlu.

Havva Manzak (Hafız Ali Manzak’ın küçük kızı)1934 doğumlu.

Halil İbrahim Nalbant (Çömberci Seher’in torunu).

Zehra Sayın İçöz (Remzi Sayın’ın kızı).

3. Koleksiyonlar

Nazmiye Aydın yazma ve fotoğraf koleksiyonu

TRABZON'DA BAĞCILIĞIN ÖNEMİ VE GERİLEYİŞİ*

GRANDEUR ET DÉCADENCE DU VIGNOBLE DE TRÉBIZONDE

Xavier de Planhol

Çeviren: Özgür YILMAZ**

Evliya Çelebi'nin 1640'da Karadeniz sahillerine yaptığı seyahatinde hayran olduğu şeylerden birisi de Trabzon'un bağlarıydı ki şehir halkının büyük bir kısmı bağcılıkla meşgul oluyordu. Evliya Çelebi'ye göre: “Şehir halkı yedi kısma ayrılmıştır... Altıncı kısmı bağcılıkla meşgul olanlar oluşturmaktadır, zira Boztepe bağlıklarla doludur ve kayıtlarda 31 bin kadar bağ ve bahçe vardır. Öyle ki her bir bahçenin bir kişiye ait olduğunu düşündüğümüzde burada 31 bin bahçıvan ortaya çıkar. Ancak içlerin bazıları iki veya üç bahçesi vardır. Bu bağlıklarda hoş kokulu üzümler yetiştirilmektedir.”¹ Evliya Çelebi'de aşına olduğumuz abartmaları dikkate alarak bu anlatılarda günümüzdekinden oldukça farklı bir manzara olduğunu görürüz. Ki günümüzde şehrin bahçelerinde dağılmış çok az asma yer almaktadır.

Bu bilgiler bize oldukça şaşırtıcı gelebilir. Çünkü yılın her döneminde özellikle de güz mevsiminde bollaşan kuvvetli yağışlar üzüm yetiştirmek için çok uygun koşullar ortaya çıkarmaz.² Trabzon bağlarının en ayırt edici özelliklerinden birisi yetiştiği iklimin zor koşullarında yatmaktadır. Her dönem bölgeye gelen Avrupalı seyyahların, her zaman doğru bir şekilde açıklayamaları da burada bağ bozumunun oldukça geç bir dönemde yapıldığını belirtmelerine şaşırmamak gerekir. Seyyahlara göre bu dönem sadece aralık-ocak arasına, yani her sene yalnızca Noel dönemlerine tekabül etmekteydi ki

* Makalenin Orijinali: Xavier de Planhol, “Grandeur et Decadence du Vignoble de Trebizonde” *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 22 (1979), s. 314-329.

** *Yrd. Doç. Dr.*, Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, GÜMÜŞHANE. ozguryilmaz@gumushane.edu.tr ORCID: 0000-0002-1970-2315

¹ *Evliya Celebi Seyahatnamesi*, Haz. Zuhuri Danişman, C: III, İstanbul, 1970, s. 92-93; İngilizce tercümesi: Evliya Efendi, *Narrative of travels ... by ...*, Ter. Joseph von Hammer, C: II, Londra, 1850, s. 47-48.

² Bölgeyle ilgili en iyi analizler için bkz. Joel Charre, “Classification des climats de la cote pontique turque”, *Revue de Géographie Alpine*, 1972, s. 601-612.

bu şekilde baharın başlarında bile ağaçlarda sıklıkla üzümler görülebiliyordu.³

Burada ağaçlardan bahsetmekteyiz! Aslında bu daha küçük bir paradoks değildir, zira bu bağlar güneş ışınlarından hiçbir şekilde istifade edilemeyen bulutlu bir iklimde yetişmektedir. Burada daha sıklıkla mevzubahis olan karaağaç, akçaağaç, ceviz ve dut ağaçlarına sarılan bir asma türüdür.⁴ Trabzon'un bağları Karadeniz ormanlarının ayrılmaz bir parçası olmuştur. Bu ikisini birbirinden ayırt etmek oldukça zordur. Öyle ki Trabzon civarı bu üzüm türünün vatanı olarak kabul edilmektedir. Timur'u sarayına giden İspanyol elçisi Clavijo 1405'te şunları belirtmekteydi: "Denize yakın bütün Trabzon toprakları güzel ağaçlar ile kaplı oldukça yüksek dağlardan oluşturmakta ve her bir ağaca tırmanan asmalar bulunmaktadır. Onların şarap yaptığı üzümler burada yetişmektedir".⁵ Bu Bizanslı Eugenikus'un 1418'de bahsettiği asma (ἄμπελος ἀνηρτημένη) çeşidiydi.⁶ Çağdaş dönemlere kadar bu şekilde çok sayıda tanımlamalara rastlanılabilir.⁷ Alçak basınç bölgelerinde olduğu gibi, üzüm

³ V. Fontanier, *Voyages en Orient de 1830 à 1833, Deuxième voyage en Anatolie*, Paris, 1834, s. 82 : "Burada özellikle üzümlerin olgunluk dönemi bahsi hak etmektedir. Üzümler Pirenelerin eteklerinde olduğu gibi aralığın ortalarında, hatta ocak ayının ilk günlerinde hasat edilir. Başka yerlerde de olduğu gibi, bunun dağların şehrin güneyinde yer almasından ve güneş ışınlarını kesmesinden kaynaklandığı görülmektedir"; P. X. Coste, *Notes et souvenirs de voyages (1817-1877)*, C: 2, Marsilya, 1878, C:1, s. 128. (1839'da Trabzon'da): "Üzüm ancak aralık ayında olgunlaşır"; Jacob Philipp Fallmerayer, *Fragmente aus dem Orient*, 2. Basım, Stuttgart, 1877 (seyahat yılı 1840), s. 191: "Bana esas bağbozumunun tam olarak Noel'de başladığını ve ocak ayının içlerine kadar devam ettiğini söylediler; hatta ilkbaharın başlarına kadar ağaçlarda üzümlerin asıldığı görülmüş"; Bu anlatıya biraz uyumsuz olan tek anlatı Hamilton'da yer almaktadır ki yazar burada tarihi biraz ileriye götürmektedir. W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, C: 2, Londra, 1842 (seyahat yılı 1836), C: I, s. 242: "İncir ve üzümler ekim veya kasımdan önce olgunlaşmazlar. Asmalar büyük ağaçlara kadar uzanır ve ağacın dalları üzümün güneş ışığını almasını engeller".

⁴ Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 190: "Üzümler koyu yeşil çalı ormanının eski hazinelerindedir... Asmalar akçaağaç, karaağaç ve ceviz ağaçlarının tepesine kadar yükselmekte ve ağacın köküne kadar uzanan gölgeler yapmaktadır".

⁵ Ruy Gonzales de Clavijo, *Narrative of the embassy of Ruy Gonzalez de Clavijo to the court of Timour at Samarcand A.D. 403-6*, Çev. Clements R. Markham, Londra, 1859 (Hakluyt Society, XXVI), s. 198 (Trabzon'a seyahat yılı 1405).

⁶ Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 190.

⁷ Henri Cordier, "Un interprète du général Brune et la fin de l'Ecole des Jeunes de Langues", *Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, XXXVIII/2. Kısım, 1911, s. 267-35. 1803'te Trabzon'da olan Joseph-Marie Jouannin, Akçaabat'ta "doğal bir dizi halinde" yabani asmalardan (s. 336) ve büyük ağaçlara tırmanan asmalardan (s. 338) bahsetmektedir; John Macdonald Kinneir, *Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the years 1813 and 1814*, Londra, 1818, s. 326 (Giresun yakınlarında): "Çok miktarda üzüm veren asmalar ağaçların gövdelerine ve dallarına sarılmaktadır"; Fontanier, *a.g.e.*, s. 80 (Trabzon'da): "tepelinde yabani asmalar olan ağaçlar vadinin derinliklerinden yükselmektedir"; Hamilton, *a.g.e.*, C: I, s. 247 (Akçaabat'ta): "Burada çok miktarda asma yetişmektedir ve bu asmalar karaağaç ve dut ağaçlarının her irinin yanındaki küçük hendeklere dikilmektedir"; Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 35 (Trabzon'da): "Her yerde asmalar vardır... duvarların üzerinde"; s. 37: "Avrupa'da görülmemiş derecedeki bollukla ağaçların ve duvarların

bağlarında asmanın kökleri toprak üzerinde sırik olmaksızın geniş bir alanda yayılır. Bu asma ufaktı ve beş ya da altı senede bir budanıyordu.⁸ Olgunlaşmayı hızlandırmak için yapılan yoğun inceltme hiçbir zaman uygulanmıyordu.⁹

Bununla birlikte gerçekten ağaca benzeyen bu asmaların her birinin üretimi yüksek olabilirdi. Fallmerayer mevsimin uygun olduğu dönemlerde bu asma ağaçlarınının 120-130 kilo üzüm üretebildiğini belirtmektedir.¹⁰ Yakın bir zamanda ortaya çıkarılan¹¹ ve 1487’de yapılan bir Osmanlı tahriri, Trabzon’daki iki Rum manastırının emlaki ile ilgili olarak ortalama bir üretim hesabı yapmaya imkân tanımaktadır. Sayımı yapılan bölgelerde 21.465 asma kökünden elde edilen 2.616 cabur’luk bir üretim gösterilmektedir. Trabzon cabur’unun değeri tam olarak bilinmemektedir; ancak genel olarak 40-50 litre arasında bir ölçüden bahsedilmektedir. Bunun yanında Trabzon cabur’unun 53,88 litreye denk geldiğini gösteren tahminler de vardır.¹² Bu son rakamı kabul edersek hata payı her halükarda zayıf kalır ve her bir asma kökünün 6-7 litre şarap verdiğine ulaşırız. Bu da Akdeniz’de sistematik olarak yapılan bağcılıktan oldukça farklı bir manzara ortaya çıkarır. Ancak, birim alandan elde edilen randıman oldukça vasattı.

Peki, doğal ortamından ve ilkel tekniklerden kaynaklanan bir görüntü arz eden bu bağcılık bir kent ortamında hangi koşullarda bir monokültür ortaya çıkardı ve büyük bir ticari değere ulaşabildi? Muhakkak ki Trabzon’daki

üzerine dolanmış üzüm asmaları ve sarmaşıklar eksik değil”; s. 55: “varoştan gelen ve yüksek doruklu, asmaları birbirine girmiş ağaçlardan geçen yol”; (Giresun’da), s. 149: “ormanda bütün yüksek ağaçları asmalar sarmış ve olgunlaşmış üzümler asmalarda aylarca asılıp duruyor”; Vital Cuiet, *La Turquie d’Asie*, C: I, Paris, 1891, s. 66 (Giresun): “Asma ağaçlara tırmanıyor, bu şekilde özellikle meşe ve karaağaçlara bol miktarda büyür ve güçlenir”; H. F. B. Lynch, *Armenia. Travels and Studies*, 2. Cilt. Londra, 1901, C: I, s. 18: “Yabancı asma ağaçlarının dallarından sarmaktadır”; 991/1583 tarihli *Kanunname-i Liva-i Trabzon* (Ömer Lütfi Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, I, Kanunlar*, İstanbul, 1945, s. 58-61. 60. sayfada “bazı yerlerde olan ağaçlarda asma olub”, ve bunların sahibi toprak sahibinden farklı olabilir. Bunlar Kardinal Besarion’un bahsettiği “dalları değişik meyvelerle dolu ağaçlardır” *Encomium of Trebizond*, Ed. Spir. Lampros, Atina, 1916, s. 45.

⁸ Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 190: “bazıları nadir ve düzensiz bir şekilde, beş altı senede bir orakla budandığını söylüyor”.

⁹ Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 190: “Kolhis’te üzümün hacminin artması ve tatlanması için yapraklarını uygun zamanda koparıp, gölgeyi azaltarak güneş ışınlarını görmesini sağlamak (pampinaire) kimsenin aklına gelmiyor. Az zahmet çok kazanç getirir, ama kimse atalet ve rehavet içindeki eski tarzda yenilik yapmayı ne düşünebiliyor ne de bu konuda cesaret gösterebiliyor. Bağcılık konusundaki soru ve uyarılarıma “Bu ülkenin geleneğidir, her zaman böyleydi, ne yararı var, üzümler büyüyor ya” biçiminde karşılık veriyorlardı.

¹⁰ Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 190: “Giresun’da iyi giden senede sadece bir ağacın asması yüz okkaya kadar üzüm veriyor”.

¹¹ Nicoara Beldiceanu, « Biens monastiques d’après un registre ottoman de Trébizonde (1487). Monastères de la Chrysokephalos et du Pharos », *Revue des Etudes Byzantines*, 35 (1977), s. 175-213.

¹² Beldiceanu, *a.g.m.*, s. 190-193.

bağcılık Bizans dönemi öncesine gidecek kadar eskidir. On binler MÖ. 400'de Trabzon çevresinden geçtiklerinde buradaki Grek kolonisinden aldıkları hediyeler içinde şarap da yer alıyordu ve aynı şekilde şarap Kerasos (Giresun) et Kotyora (Ordu) arasında yaşayan Mossynoikler tarafından da üretiliyordu.¹³ Ancak bu şarabın sıkı bir bölgesel bir pazarı olmalıdır. Tüm Eskiçağ ve erken Ortaçağ'da şarabın bol miktarda piyasada dolaşmasına rağmen Trabzon bağcılığının bahsedilmemeye başlanmıştır. Kuvvetle muhtemeldir ki, Haçlıların 1204'te İstanbul'u almaları üzerine Kommenos hanedanının Trabzon'a yerleşmesi, kilise ve manastır kurumları etrafında bağcılığın bir ivme kazanmasına neden olmuştur. Osmanlı hâkimiyetinin ilk dönemlerinde yapılan tahrirler bu kurumların sahip olduğu bağların ne kadar geniş olduğunu göstermektedir.¹⁴ Genellikle Batıda da olduğu gibi burada da bağcılığın soylulara ve dini teşkilata dayalı bir kökeni olmalıdır.¹⁵ Her halükarda iklimsel koşulların Karadeniz'in batı sahil-lerindeki bağcılık için çok uygun olduğu bir dönemde, yaz dönemlerinde görülen kuraklıklar¹⁶ sonucunda Trabzon Rum İmparatorluğu şarap ihracatı yapmaya ve bu şaraplar Karadeniz'in kuzey kıyılarında da bu dönemden sonra tanınmaya başlayacaklardır.

Aslında XIII. yüzyıl öncesinde Kırım'da Kefe'ye yerleşmiş Cenevizli Noter Lamberto de Sambuceto'nun 1289-1290 yıllarındaki belgelerinde Karadeniz'in güneydoğusundan, Giresun'dan gelen şaraptan bahsedilmektedir.¹⁷ Ceneviz döneminde Kırım'da bağcılık yapıyordu; ancak komşu

¹³ Xénophon, *Anabasis*, IV, viii, 23; V, iv, 29.

¹⁴ Beldiceanu, *a.g.m.*, s. 175-213; 1487 tahririne göre Chrysokephalos Manastırı'nın imtiyaz hakkı 689 ve Pharos Manastırı'nınki 317 caburdu. Bağların yaklaşık olarak yarısı şehre yakın Yomra Nahiyesi'nde bulunuyordu; ancak bu manastırların mülkleri doğu sahillerinde Of ve Rize'ye, batıda ise Akçaabat'a ve Maçka'nın dağlarına kadar uzanıyordu.

¹⁵ Bu varsayım büyük oranda Roger Dion tarafından ortaya konuldu. Roger Dion, *Histoire de la vigne et du vin en France des origines au XIXe siècle*, Paris, 1959, özellikle s. 171-194.

¹⁶ Charre, *a.g.m.*, s. 601-612: bir "Akdeniz-Karadeniz" mikro iklimi. Bu mikro klima Samsun ve Sinop'tan Sakarya'nın batısına kadar olan bölgedekine benzemekte ve Trabzon'da da oldukça kısıtlı bir bölgede görülmektedir. Kuzeybatı-güneydoğu istikametinde görülen bu mikro klima kuzeybatıdan esen rüzgârlara maruz kalmaz. Bu mikro klima bölgesel olsa da Yunan kolonilerinin şehrin yerini seçmelerinde etkili olmuştur. İklimin görüldüğü alan, daha nemli bölgelere doğu genişleyen bağcılığın yapıldığı alan ile orantılı değildir.

¹⁷ M. Balard, *Genès et l'Outre-Mer, I, Les actes de Caffa du notaire Lamberto de Sambuceto 1289-1290*, Paris-La Haye, 1973, s. 768: Daniel Gecius'un Maliye memuru Ugetus de Sigestro'nun David Brondus'tan şarap aldığı bilinmektedir. "Limina ve Jursunda'dan gelen sekiz çeşit sert şarap". Jursunda açıkça Giresun ise, liman anlamına gelen Limina'nın yanıltıcı olduğu görülür. Belki de şarap almak için Karadeniz'in güney sahillere gitmek faydasızdı ve burada sadece Yalta'nın batısında Kırım sahilinde yer alan ve kesinlikle Cenevizliler tarafından kurulan Limena'dan bahsediliyordu. (Özellikle bkz. J. Reuilly, *Voyage en Crimée*, Paris, 1806, s. 236: eski bir Yunan kale kalıntısı için bkz. E. Taitbout de Marigny, *Hydrographie de la Mer Noire et de la Mer d'Azow*, Trieste, 1856, s. 140, 146: Tatarların Cenevizlilere attıkları eski kale kalıntıları, Limena-Kale)? Öte yandan, Kefe şaraplarının ihraç edildiği ve Balard'ın (Balard, *a.g.e.*, s. 254) İncir Limanı'na işaret ettiği "Paralime"nin yerini gösterebilirim. K. Kretschmer, *Die Italienischen Portolane des Mittelalters*, Berlin, 1909, s. 650. Aslında Kretschmer'in eserinde geçen (s. 650) bu yer

bozkırlar tüccarların ihtiyacını karşılayacak kadar yeterli değildi. Bundan dolayı Yunanistan, İtalya¹⁸ ve hatta Marsilya'dan şarap getiriliyordu.¹⁹ Elbette bu ürünü Karadeniz'in güneydoğu sahilleri gibi çok yakın bir bölgeden almak daha kolaydı. Bu dönemden itibaren Trabzon şarabı da, çok iyi bilinen bağlıkların coğrafi tipolojileri arasında kendine bir yer edinmiştir. Kuzeydeki bağlıklar için düşünüldüğünde ise, bu bunlar da, bağcılığın kâr sınırları çerçevesinde artık mümkün olmadığı ve iletişimin halen daha tehlikeli ve komşulara mahsus bir ayrıcalık olduğu daha kuzey bölgelere doğru ihracat yapmaya başlamışlardır.²⁰ Trabzon şarabının Karadeniz'in kuzeyindeki bölgelerdeki başarısı devam edecektir. Azak Denizi kıyısında, Tana'da (Azak) 1315'lere kadar "Rum şarabı" ve Napoli'nin kırmızı şarabı bilinmiyordu.²¹ 1335'te ise Pegalotti, sadece Akdeniz şaraplarından, Rum, Latin, Napoli, Malvoisie ve Girit'ten gelen şaraplardan bahsediyordu.²² 1367'den itibaren Venedik Senatosu'nun kararlarında Trabzon-Tana arasında doğrudan bir bağlantıdan ve şehirdeki Rumlar ve yabancı tüccarlar tarafından taşınan şarap yükünden söz edilmektedir. 1440'tan itibaren kanıtlanan bu iki şehir arasında bağlantının daha öncelere dayanması kuvvetle muhtemeldir.²³ XV. yüzyılda Trabzon şarabı Karadeniz'in kuzeybatısında yer alan İtalyan iskelelerinde, Tuna'nın ağız kısmındaki Kili'de ve 1484'te Osmanlılar tarafından fethedilen

Ereğli ve Sakarya Nehri'nin ağızında yer alan "Limo"dur. Bu yerin Akçaabat'ın biraz batısında Hieron-Oros Burnu'nun yakınlarında yer alan İncir Limanı ile ilgisi yoktur. Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 162. Bu iki yerden hiçbirisi, öneğin varlığı ve bu anlama gelen yer isimlerinin çokluğu nedeniyle kesin bir biçimde Paralime ile bağdaştırılmaz.

¹⁸ Balard, *a.g.e.*, s. 18: Milan'dan gelen şarap; s. 65: İstanbul'dan gelen şarap; s. 293, 299, 393, 880, 883: Yunan şarabı.

¹⁹ W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Age*, Fransızca Ed. Fury Reynaud, 2. Cilt, 1885 (Leipzig, 1923), C : II, s. 177: 1291'de iki Cenevizli Kefe'ye sevk edilmek üzere Marsilya'dan şarap yüklemiştir.

²⁰ R. Dion, *a.g.e.*, s. 200-240.

²¹ Floransa Marucelliana Kütüphanesi'nde bulunan anonim bir yazmaya (C 226) göre. (s. 311-320, başlıca s. 314). Robert-Henri Bautier, *Les relations économiques des Occidentaux avec les pays d'Orient au Moyen-Age. Points de vue et documents*, s. 263-331 içinde Michel Mollat (Ed.), *Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans L'Océan Indien*, Paris, 1970; Özellikle bkz. Mihnea Berindei et Gilles Veinstein, «La Tana -Azaq de la présence italienne à l'emprise ottomane (fin XIIIe- milieu XVIe siècle)», *Turcica*, VIII/2 (1976), s. 110-201, bkz. s. 134.

²² Francesco Balducci Pegolotti, *La pratica della mercatura*, Ed. Allan Evans, Cambridge, Mass., 1936, s. 24: "Yunan ve tüm Latin şarapları"; "Malvasia şarabı, Triglia ve Kandiye şarabı"; s. 89: "Napoli şarabı". Triglia kimliğinin Mudanya yakınlarında Marmara'nın güney sahilinde yer alan şimdiki Tirilya ile açıklanmasına, şarap söz konusu olduğunda Pegalotti şüphe ile yaklaşmaktadır. (Başlıca index, s. 406). Bu yaklaşım son derece muhtemel görünmektedir.

²³ 1367'deki doğrudan bağlantının F. Thiriet'nin 442 numaralı belgesinden ileri gelmektedir. F. Thiriet, *Regestes des délibérations du Senat de Venise concernant la Roumanie*, C: I, Paris-La Haye, 1958, başlıca Berindei et Veinstein, *a.g.m.*, s. 142. 1440'taki şarap nakliyesi Thiriet'in 2532 numaralı belgesinde gösterilmektedir. Thiriet, *a.g.e.*, C: III, Paris-La Haye, 1961, s. 84.

Dinyester Irmağı'nın ağız kısmında yer alan Cetatea-Alba'da (Akkirman) da görülmektedir.²⁴ Bu şarap Kardinal Besarion'un Komnenosların hâkimiyetinin son dönemlerinde Trabzon'da yazdığı methiyede ἀμπελῶνας ἀποπληροῦν şeklinde yazılmıştır.²⁵

Ancak Trabzon şarabının zirve yaptığı dönem Osmanlı dönemi olmuştur.²⁶ 1475'te Kırım'daki son İtalyan kolonilerinin, daha sonra Kili ve 1484'te Akkirman'ın fethinden sonra Karadeniz takip eden üç yüzyıl için bir Osmanlı gölü haline geldi. Elbette İtalyan tüccarlar bu denizden birden bire çekilmedi ve şüphesiz XVI. yüzyıl boyunca burada kalabilmeyi başardılar.²⁷ Bununla birlikte XVI. yüzyılın sonlarında Karadeniz'de ticaret tekeli yavaş yavaş Osmanlı tebaasına geçmeye başladı ve bu tekel bundan sonra Babıali tarafından kıskançlıkla muhafaza edildi. 1686'da Karadeniz'de Fransız gemilerinin ticaret yapmasını talep eden Fransız Elçisi Girardin'nin aldığı cevap bilinmektedir. Fransız elçisine “Sultan'ın Karadeniz'i yabancı tüccarlara açmaktansa haremünün kapılarını açmayı yeğlediği” şeklinde cevap verilmiştir.²⁸ Batılı denizci devletler tarafından Karadeniz'de ticaret yapmak için aralıklarla tekrar edilen bu girişimler XVIII. yüzyılın sonlarına kadar sonuç vermeyecektir.

Karadeniz'in Avrupalı tüccarlara yasaklanması Akdeniz şarapları için önemli zorluklar ortaya çıkarmıştır. Bu yasak pratikte İstanbul'da mal sevkiyatında bir kesinti yaratmış olmalıdır. Öyle ki İstanbul'da Akdeniz ve Karadeniz ticaretiyle ilgilenen denizcilerin birbirinden farklı iki ayrı grup oluşturduğunu bilmekteyiz.²⁹ Karadeniz kıyılarından, özellikle de Trabzon'dan gelen şarapların başarısı bu şekilde doğrulanmış olmaktadır. 1484'teki Osmanlı fethi sonrasında Kili iskelesinde yapılan bazı mali düzenlemelerde Trabzon ve Bulgar şarabından başka Polonya'ya kadar giden Suriye ve

²⁴ Nicoara Beldiceanu, *Recherche sur la ville ottomane au XVe siècle. Etude et Actes*, Paris, 1973 (Bibliothèque Archéologique et Historique de L'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul, XXV), s. 130, 164; Nicoara Beldiceanu, « Kilia et Cetatea Alba à travers les documents ottomans », *Revue des Etudes Islamiques*, XXXVI/2 (1968), s. 215-262, başlıca s. 234; Nicoara Beldiceanu, « La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea Alba par Bayezid II », *Südost-Forschungen*, XXIII (1964), s. 36-90, başlıca s. 50, 90.

²⁵ *Encomium of Trebizond*, s. 12.

²⁶ Berindei ve Veinstein, *a.g.m.*, s. 146-147. Yazarlar Bizans ve Osmanlı dönemleri arasında ticaretin devamlılığı konusunda ısrar etmişlerdir: “Osmanlı fethinden sonra Karadeniz'deki ticari sürekliliğe şarap güzel bir örnek teşkil etmektedir; Tana'ya şarap ithalatı daha evvel Noter Lamberto di Sambuceto'nun belgelerinde görülmektedir. Bunun ötesinde Trabzon ile Tana arasında bir trafiğin varlığının 1440 tarihli bir Venedik belgesinde görülmesi çok geç bir değerlendirmedir. (Aynı durum Lamberto di Sambuceto'nun Giresun şarabıyla ilgili belgeleri için de geçerlidir). Ancak Karadeniz'in Avrupa ticaretine kapatılması Trabzon'dan Karadeniz'in kuzey bölgelerine yapılan şarap ihracatına büyük bir ivme kazandırmıştır.

²⁷ Referanslar şu eserde sıralanmıştır. Beldiceanu, *Recherche*, s. 140-141.

²⁸ Paul Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, Paris, 1896, s. 638; Özellikle bkz. Paul Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, Paris, 1911, s. 288.

²⁹ *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, C: II, s. 240, 246; İngilizce Tercümesi, C: I, Kısım II, Londra, 1846, s. 128, 134.

Malvoisie şaraplarından bahsedilmektedir.³⁰ Daha sonra yapılan mali düzenlemelerde Trabzon, Bulgar (Mesembrie, Varna, Vidin) ve karayolu ile gelen şarapların yanında Malvoisie’de gelen şaraplardan bahsedilmemektedir.³¹ XVII. yüzyılın başlarında 1607’de Kırım’a uğrayan Fransız seyyah Julien Bordier, Kefe şarabının yalnızca Trabzon’dan geldiğini doğrulamaktadır.³² Büyük miktarda Trabzon şarabının Kerç’e vardığı ve buradan da Taman’a gönderildiğini de bilmekteyiz.³³

Bu başarı elbette şarabın kalitesi ile açıklanamaz. 1484’te Kili’de Tuna’dan gelen şarabın 20 akçe, Suriye ve Malvoisie’den gelen şarabın 16 akçe iken Trabzon şarabının fıçısı yalnızca 8 akçeydi.³⁴ XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait bir kayıt, Kili’de eskiden gümrüklerin Vidin, Silistre ve Niğbolu’dan gelen şarapların gümrüklerini 24 akçe, Varna şarabı için 18, Trabzon şarabı için 10 akçe ve Misivri şarabı için için 8 akçe olduğunu gösterirken bu dönemde bu oranların Vidin ve Niğbolu şarabı için 130 akçe, Silistre şarabı için 51 ve Trabzon şarabı için de 16 akçe olduğunu göstermektedir.³⁵ Trabzon şarabı açıkça en düşük kalitedir. Xenophon, Mossynoik şarabının saf bir halde içildiği zaman “sertliğinden dolayı hoş olmadığını” belirtmişti. Bundan dolayı kokusunu açığa çıkarmak ve hoş bir tat kazandırmak için su ilave etmek gerekiyordu.³⁶ Bu uygulama yakın zamanlara kadar zaman zaman tekrar edilecektir.³⁷ Trabzon şarabı hakkında bilgi veren bazı Avrupalılar bu şarabı genellikle vasat veya farklı bulurlar. Bunu da genellikle üretim sürecindeki eksikliklere, nakliye koşullarında ve iklimsel şartlara bağlamaktadırlar.³⁸ Öyle

³⁰ Beldiceanu, *La conquete*, s. 50; Beldiceanu, *Kilia*, s. 234-235.

³¹ Kili ile ilgili tarihsiz, ancak kuvvetle muhtemel XVI. yüzyılın ikinci yarısına dek gelen gümrük kayıtları Tapu Kadastro Arşivi’nde 83 numaralı defterde muhafaza edilmektedir. Bu defter Hadiye Tuncer tarafından yayınlanmıştır. Hadiye Tuncer, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak Hukuku, Arazi Kanunları ve Kanun Açıklamaları*, Ankara, 1962, s. 192-196, özellikle s. 193; Bu dönem için bkz. Beldiceanu, *Recherche*, s. 137-140. Aynı defterde İbrail’de de (Eflak) Trabzon şarabının varlığından bahsedilmektedir.

³² Bibliothèque National, manuscrit fonds français no. 18076, fol. 216b, 239b-241a’dan naklen Mihnea Berindei et Gilles Veinstein, « Règlements de Süleyman Ier concernant le liva de Kefe », *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, XVI/I (1975), s. 57-104, başlıca s. 87.

³³ Berindei et Veinstein, *Règlements*, s. 63, 72, 77-78, Bu veriler 1542-1543 yıllarına denk gelen; ancak 1534’e kadar çekilebilecek bir defterde yer almaktadır.

³⁴ Beldiceanu, *Recherche*, s. 164-165; Beldiceanu, *Biens monastiques*, s. 192, n. 3 (Bu dipnotta Kili’nin yerine yanlışlıkla Akkirman gösterilmiştir.)

³⁵ Tuncer, *a.g.e.*, s. 193.

³⁶ Xenophon, *Anabasis*, V, iv, 29: “şarap bulundu, sertliği yüzünden biraz kekreydi; su katılınca hafif hoş kokulu bir şarap oluyordu”.

³⁷ John Macdonald Kinneir, *Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the years 1811 and 1814*, Londra, 1818, s. 325 (Giresun civarında): “Xenophon’un belirttiği gibi şarap sert ve ekşidir; fakat su ile karıştırıldığında tatlı ve lezzetli bir hal alır. (Not: şimdi de olduğu gibi)

³⁸ John Francis Gemelli Careri, *A Voyage Round the World by Dr. John Francis Gemelli Careri*, 8. Cilt, Londra, 1704-1747, s. 101 (Trabzon’a seyahati 1694): “şarap vasattır”; Peyssonel, *Traite sur le commerce de la mer Noire*, 2. Cilt, Paris, 1787 (Kırım’da konsolos

görünüyor ki bu, Trabzon şarabının başlıca müşterisi olan Kazakların dikkat ettiği bir husus değildi.³⁹ Daha düşük kaliteli üzümler ise, brendi, pekmez veya belirli bir dereceye kadar pişirilip kül eklenmek suretiyle hazırlanan ve nihayetinde brendiye dönüştürülen üzüm suyu gibi değişik şekillerde ihraç edilmekteydi.⁴⁰

Trabzon şarabı tabiri burada bir yanılgıya neden olamamalıdır. Aslında bu isimle Karadeniz'in tüm güneydoğu sahilinden gelen, ticari bir etiket altında sınıflandırılan ve büyük oranda da Trabzon limanı vasıtası ile ihraç edilen şaraptan bahsedilmektedir. 1583⁴¹ tarihli Trabzon iskelesi gümrük kayıtları değişik durumlara ilişkin vergileri itinalı bir şekilde ayırt etmektedir: Trabzon iskelesine civar yerlerden gemi ile getirilip, karaya çıkarılan, ya

olan Peyssonel'in 1753-1762 yılları arasındaki bilgileri), II, s. 84 (Tirebolu'da): "Şarap kırmızıdır ve serttir. Provence şaraplarıyla mukayese edilebilir; fakat şarap fiçilerini taşıyanların dikkatsizliği bu şarabı tuhaf ve nahoş bir hale getirir"; Dupré (Adrien), *Description de quelques villes et ports de la mer Noire*, C: I, s. 399-440 içinde, Gamba, *Voyage dans la Russie méridionale et particulièrement dans les provinces situées au-delà du Caucase, fait depuis 1820 jusque'en 1824*, Paris, 1826, C: 2; özellikle s. 410: "Üzüm bizim ülkemizde olduğu gibi tatlı değildir.. ve şarap yerlilerin imalat usullerinden dolayı nahoş bir tada sahiptir"; Edmund Spencer, *Travels in Circassia, Krim-Tartary, etc.*, Londra, 1839 (Seyahat yılı 1836), C: 2, özellikle. C: II, s. 158 (Trabzon): "Üzümler mükemmeldir; ancak şarap yerlilerin cehaleti yüzünden bu şekilde kaliteli değildir. Yine de şarabı kendisi için yaptıran bir tüccarın masasında biraz tattım. Bu mükemmel şarabın kalitesi ve sertliği ile Toskana'nın kırmızı şarabına benzediğini düşünüyorum".

³⁹ Berindei et Veinstein, *a.g.m.*, s. 150. Berindei ve Veinstein XVI. yüzyıl için bu duruma kuşkuyla yaklaşmaktadır: "Doğrusunu söylemek gerekirse Azak'ta da gördüğümüz gibi ithal edilen ve Taman ve Kerç piyasasında da görülen şarap imparatorluğun sınırları dışında, Rus denilen Hristiyan Çerkeslere yönelik ikincil bir ihracat ortaya çıkardığını tahmin etmekteyiz. Ancak bu Çerkesler ile ticaret yapıldığına ve bu dönemde Azak piyasasında böyle bir ticaretin karşılığını ortaya koyacak kürk tüccarlarının olmadığına dair kesin verilere sahip değiliz". Buna karşın bu eğilim XVIII. yüzyılda Peyssonel tarafından ortaya konulmuştur. Peyssonel, *a.g.e.*, C: II, s. 84 (Tirebolu): "Buradan yapılan ihracat kayda değerdir. Başlıca ticari emtia şaraptır ki Zabache (Azak) Denizi vasıtasıyla büyük bir kısmı Rusya'ya ihraç edilir. Bu şaraptan Kırım'da Abhazlara ve Karadeniz'in değişik bölgelerine de gönderilir".

⁴⁰ Dupré, *a.g.e.*, s.410: "Kırsal kesim halkı *nardenk* yapmak için çok düşük kalitede üzümler kullanır. Bu içecek üzümün belli bir dereceye kadar pişirilmesi ve temizlenip sıkılması sonrasında buna kül eklenmesiyle elde edilir. Bu nardenk büyük oranda Kırım'a ve özellikle de Taganrok'a ihraç edilmekte ve burada brendiye dönüştürülmektedir. Bu likör fermente olmadığı için Türkler tarafından da kullanılmaktadır". Peyssonel, *a.g.e.*, C: I, s. 97: "Nardenk değişik meyve sularının biridir...en çok tercih edileni Trabzon ve Giresun'dan gelenidir"; C: II, s. 70: "Nardenk Rize'nin en önemli ticaret mallarından biridir; her sene Rize'den 30-40 bin kental arasında büyük bir miktar ihraç edilmektedir; nardenkin iki türü vardır. Bunlardan beste nardenk olarak adlandırılan ilkinin testisi 15-17 okka arasındadır ve her bir okkası yedi akçedir; diğeri ise büyük fiçilerde bulunur ve bir akçeden daha düşük fiyata satılmaktadır"; s. 80 (Trabzon'da): "nardenkin kalitesi Rize nardenkinden çok daha düşüktür; aynı şekilde okkası sadece 5 akçe etmektedir"; s. 86 (Giresun'da): "Nardenk ticareti burada yoğundur".

⁴¹ Bu kayıt Gökbilgin tarafından yayınlandı. M. Tayyib Gökbilgin, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Bulleten*, XXVI/102 (1962), s. 293-337, başlıca s. 299-300, ve Tuncer, *a.g.e.*, s. 155-156 ve 366.

burada tüketilmek veya yeniden ihraç edilmek üzere satılan şarap; civar bölgelerden gemilerle Trabzon iskelesine gelen ve buradan hemen tekrar ihraç edilen şarap; sandallarla Trabzon'a gelip yeniden ihraç edilmek üzere uluslararası sulara seyreden gemilerde yeniden sınıflandırılan veya mahallinde satılan şaraplar; kara yolu ile at sırtında gelen şaraplar. “Dağdan gelen” şeklinde ifade edilen şaraplar Trabzon'a barkalar ile taşınmış olsalar bile yarı yarıya bir gümrüğe tabi olmuşlardır. Şüphesiz bu, önce karayolu ile küçük limanlara doğru yapılan uzun yolculuğu telafi etmek ve bu şaraplara rekabet gücü kazandırmak içindi. Bu gümrük kayıtları bize karışık bölgesel bir organizasyon çerçevesinde birbiriyle kaynaşmış bir aktivitenin varlığını göstermektedir.⁴² XVIII. yüzyılda farklılaşma ve bölge içi uzmanlaşmaya dair verilere ulaşabilmekteyiz. Burada özellikle Tirebolu şarabından bahsetmek gerekmektedir. İyi bir kaliteye sahip olan Tirebolu şarabının Karadeniz'in kuzeyinde başarılı olduğu bilinmektedir.⁴³ Bu başarı Tirebolu'daki bağcılık tekniğinin bölgenin geri kalanından daha gelişmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Burada aslında bölgenin geri kalanında neredeyse hiç uygulanmayan ve bu taraflarda bilinen tek örnek olan sırkılarda sistemli bir şekilde yapılan dikimlere işaret edilmektedir.⁴⁴

Ancak bu dönemden itibaren Trabzon şarabı tehdit edilmeye başlanacaktır. *Traite sur le commerce de la mer Noire* (1762'de yazılmış, ancak 1787'de yayınlanmıştır) adlı eserinde Peyssonel, Rusya'nın güney eyaletlerine Provence ve Languedoc şaraplarının getirilmesi durumunda elde edilecek büyük kârların farkına varmış ve bundan bahsetmişti. Bu konuda ilk girişim 1760'ta Fransız ve İsviçreli tüccarlar tarafından yapılmıştır. Bu tüccarlar İstanbul'dan aldıkları Toulon şarabını Kırım'a götürmüşler ve önemli kârlar elde etmişlerdi. Ancak şüphesiz Osmanlıların seyrüsefer üstündeki tekelinden kaynaklanan zorluklar nedeniyle bu girişimin devamının gelmediği anlaşılmaktadır.⁴⁵ Ancak Karadeniz'in 1774'te önce Rus ticaretine, 1779'da

⁴² 14 Nolu dipnotta gösterilen Trabzon'daki iki manastırın emlakinin genişliğini hatırlayalım.

⁴³ Peyssonel, *a.g.e.*, C: II, s. 84 (38. ve 39. dipnota bakınız).

⁴⁴ A. D. Mordtmann, *Anatolien, Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien*, Hannover, 1925, s. 411 (Seyahat yılı 1858): “Tirebolu'da bağcılıkla meşgul olduğu bana söylendi; fakat doğudaki alışılmış bir teknikten farklıdır. Buna bağ denilmektedir. Asmalar Avrupa'da olduğu gibi zeminden bağımsız bir şekilde büyütürler”.

⁴⁵ Peyssonel, *a.g.e.*, C: I, s. 162-163: “Karadeniz vasıtasıyla kolaylıkla Rusya'nın güney eyaletlerinde bizim Provence ve Languedoc şaraplarını tanıtabiliriz. Bu ticaret hemen kayda değer bir kâr bırakabilir. Bu yönde ilk deneme yirmi sene önce Vivier adlı bir Fransız ve Latour adlı bir İsviçreli tarafından yapıldı. Bu iki tüccarın Toulon'dan gelen şarabı İstanbul'dan satın aldıklarını ve Kefe'ye naklettiklerini hatırlıyorum. Tüccarlar bu şarapları kürk karşılığında Ruslara satmıştı: bu ülke ve yaptıkları ticaret karşılığında aldıkları mallar hakkında çok az bilgileri olmasına, tecrübesizlikleri nedeniyle maruz kaldıkları yüksek navlunlara ve İstanbul'a döndükten sonraki kayıplara rağmen bu tüccarlar sermayelerini üç-dört katına çıkarmışlardı. Mallarını getirmek için her sene Kırım'a gelen Kazak ve Rus tüccarlar rahat bir şekilde bana yemeğe geliyorlardı. Bu tüccarlar zevkle Provence şaraplarını içiyorlar ve bu şaraplardan almalari durumunda ticaretinde başarılı olacaklarına

boğazlardan serbest geçiş hakkı ile daha sonra Avrupalı güçlerin (Avusturya 1784; İngiltere 1799; Fransa 1802)⁴⁶ ticaretine açılması Trabzon şarabını, Akdeniz şaraplarının rekabeti nedeniyle hızlı bir şekilde çöküşe götürmüş olmalıdır. 1780'lerden itibaren Rus tüccarlar bu şaraplardan tedarik etmek için Yunan adalarına gelmeye başladılar.⁴⁷ Rusların Kırım'ı ele geçirdiği 1783'ten itibaren buradaki mütevazı bağıcılık Kırım hanlarının himayesinde kayda değer bir gelişme gösterirken,⁴⁸ 1795'te kurulan Odesa'daki ticarete XIX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Fransız, İtalyan ve İspanyol şarapları hâkim olmaya başladı.⁴⁹ Trabzon şarabına gelince, bu şarap hakkında bilgiler XIX. yüzyılın ilk çeyreği için belirsiz ve çelişkilidir. Bazı kaynaklar Trabzon şarabının az veya çok düzenli bir ihracata konu olduğundan bahsederken,⁵⁰ bazıları bu

dair bana güvence veriyorlardı. Bunlardan adı Alexis olana Karadeniz üzerinden bu ticarete dair planlarımdan bahsettim. Bu plan hoşuna gitti ve savaştan dolayı benim bu işi yapmam mümkün olmadığı için bana büyük kârlar bırakacak bir anlaşma teklif etti. İşe ufaktan başlayabilirdik. Kesinlikle buna pişman olmayacaktık. Kırım yolu da başarılı olabilirdi; ancak bana göre şarapları Azak Denizi üzerinden Çerkesköy ve Taganrok'a sevk etmek daha iyi olacaktı. Trabzon Eyaleti'ndeki Tirebolu tarafından, Rumeli'de Misevria'dan ve diğer yerlerden Karadeniz üzerinden gelen ve bizim şaraplarımızdan çok düşük kalitede olan kırmızı şarap buralarda kârlı bir şekilde satıldığına göre bizim kırmızı şarabımız da bu taraflarda başarılı olabilirdi”.

⁴⁶ Masson, *a.g.e.*, s. 646-654.

⁴⁷ Peyssonel, *a.g.e.*, C: I, s. 164: “Buraya Sisam ve Ege adalarından şarap getirenler büyük kârlar elde etmişlerdir. Ruslar da bu ürünlerden ilk elden almak için adalara gelmektedir. Burada sadece bu ticaretle uğraşan Rus tüccarlar vardır. Bunlar her sene ülkelerinden ham kürk, havyar ve diğer mamuller getirerek buradan şarap almaktadırlar”.

⁴⁸ Kırım XIX. yüzyılın başlarına kadar şarap ithal etmeye devam edecektir. Peyssonel, *a.g.e.*, C: I, s. 99: “Kırım'da önemli miktarda şarap üretilmesi zaman zaman Anadolu tarafından Tirebolu'dan ve Rumeli tarafından da Misevria'dan zaman zaman Gözleve'ye şarap şarap yükü gelmesini engellemez. Bu şarap da kırmızı ve sert olmasından dolayı kârlı bir şekilde satılır: Burada sadece çok hafif beyaz bir şarap vardır”; J. Reuilly, *Voyage en Crimée et sur les bords de la mer Noire pendant l'année 1803*, Paris, 1806, s. 192, Karadeniz'in Avrupa ticaretine açılmasından sonra Kırım'ın ithal ürünleri arasında özellikle “Adalardan gelen şarap”tan bahsedilmektedir.

⁴⁹ Gabriel de Castelnau, *Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie*, 3. Cilt, Paris, 1820; C: III, s. 45 (Odesa ticareti): “Perakende satışa açık olan bazı mahzenler bolca şarap sağlamaktadır. Adalar ve Moldova'dan gelen şaraplar bu ticaretin temelini oluşturmaktadır”; ancak biraz daha ileride (III, s. 54-55) yazar Odesa'nın ithal ürünleri için: “Adalardan gelen bütün şarap, İzmir'in muskat şarapları, Kıbrıs şarapları, Bordo, Siant Peray, Côte-Rotie, Travel, Messina, Malaga, Malaga, Alicante, Pacaret, Beni-Carlos'tan gelen şaraplar”dan bahsetmektedir.

⁵⁰ Kinneir, *a.g.e.*, s. 341, 348, Kinneir Trabzon'a (s. 341) ve Ünye'ye şarap ihracatından bahsetmektedir (s. 348); Pere Minas Pijichkyan, *Batmişyun Bondosi*, Venedik, 1819; Türkçesi için P. Minas Bijiskyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası*, 1817-1818, İstanbul 1969; Karadeniz Katolik Ermenilerinin papaz yardımcısı olan Bijışkyan Trabzon'la ilgili olarak (Türkçe ter. s. 58) “Trabzon'dan İstanbul ve Rusya'ya şarap ihraç edilir”; Bu bilgi başka çağdaş kaynaklarda da geçer, A. Jullien, *Topographie de tous les vignobles connus*, Paris, 1816, s. 474, Jullien, Trabzon'dan Rusya'ya şarap ihracatından bahseder ve bunun gibi, ikinci elden kaynak ve sözlükler XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar

şaraptan artık söz etmez.⁵¹ 1840'ta Fallmerayer halen daha “yarı gizli şarap dökten ormanların Trabzon'un güzelliği olduğu”ndan bahsediyor⁵² ve Giresun'dan Rusya'ya yapılan son şarap ihracatına dair bilgi veriyordu.⁵³ XIX. yüzyılın ikinci yarısında limanlara ilişkin istatistikler tutulmaya başladığı vakit Trabzon ve bölgedeki diğer limanlardan yapılan ihracat kesilecekti. Elbette bölgede bağcılık var olmaya devam etmiş, üzüm üretimi özellikle Tirebolu (350 hektolitreye şarap ve 15 hektolitreye brendi), Giresun (80 hektolitreye şarap) ve Bulancak'ta (200 hektolitreye) önemini korumuştur.⁵⁴ Ancak bölgedeki bağcılık yerel tüketime yönelik bir hal almış ve hiçbir ihracat verisine rastlanmamıştır.⁵⁵ Dahası, bölge bu dönemden sonra şarap ve alkol ithal etmeye başlamıştır. 1888'de % 60'ı Osmanlı limanlarından; %35'i de Fransa'dan gelen 2.360 hektolitrelilik bir ithalat yapılmış⁵⁶ ve bunun içinde yer alan ispirto bölgedeki küçük limanlara sevk edilmiştir.⁵⁷ Karadeniz bölgesinin Hristiyanları daha önceden de yerel üretimden memnun değillerdi. Ermenistan'a seyahat eden bir Alman generali 1910'da Trabzon'da “bir Alman konuk evinde bir şişe şampanya”dan bahsetmişti.⁵⁸ Şüphesiz bağcılık kısmen de olsa devam etmiştir; ancak Avrupalı seyyahlar eski bilgiler ile bölgenin sunmuş olduğu manzaranın zıtlığına işaret etmekteydiler.⁵⁹ Öldürücü darbe ise 1921-

Trabzon'dan şarap ihracatına dair bilgiler verir. M. N. Bouillet, *Dictionnaire universel d'histoire et de géographie*, Paris, 1859, s. 1791, (Trabzon).

⁵¹ 1803'te Trabzon'a gelen Joseph-Marie Jouannin şehirdeki piskopostan aldığı bilgilerden hareketle Trabzon'un ihraç ürünlerini sıralar; ancak burada şaraptan bahsetmez (s. 331). Henri Cordier, Un interprète du général Brune et la fin de l'École des Jeunes de Langues, *Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, XXXVIII, 2e partie, 1911, s. 267-350; V. Fontanier, *Voyages en Orient ... de l'année 182 a l'année 1829. Turquie d'Asie*, Paris, 1829, s. 23, (seyahat yılı 1827). Fontanier, Rusya'ya kuru meyve ihracatının yapıldığını yazmasına rağmen ne şarap ne de üzümden bahseder; J. M. Beuscher, Description de Trébizonde, *Annales Maritimes et Coloniales*, 1831, 2, s. 541-559; Beuscher “Trabzon'da üzüm yetiştiğini” belirtmesine karşın bunun ihracata konu olmadığına dikkat çeker (s. 546). 1826 tarihli başka bir belge için bkz. Notice sur la ville de Trébizonde, *Journal Asiatique*, 1836, s. 21-37; üzüm yetiştiriciliği (s. 34) ve şaraptan ihracat ürünleri içinde bahsedilmez (s. 36)

⁵² Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 25.

⁵³ Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 149.

⁵⁴ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, C: I, Paris, 1891, s. 56 (Tirebolu için); s. 66, (Giresun için): “Üzüm kötü kalitededir ve şarap da serttir. Yine de bağcılık Bulancak civarında daha başarılı olmuştur. Bu bölgeden elde edilen şaraplar daha tatlı ve genellikle oldukça iyi kalitededir”.

⁵⁵ Cuinet, *a.g.e.*, s. 32, Trabzon limanının 1888 yılı ihracat ürünleri arasında ne üzüm ne de şarap yer almaktadır.

⁵⁶ Cuinet, *a.g.e.*, s. 33.

⁵⁷ Cuinet, *a.g.e.*, s. 61, Tirebolu limanı 1888'de Giresun'dan 50 kasa; Trabzon'dan da 300 kasa ispirto ithal etmiştir.

⁵⁸ E. von Hoffmeister, *Durch Armenien. Eine Wanderung und der Zug Xenophons bis zum Schwarzen Meere*, Leipzig-Berlin, 1911, s. 158.

⁵⁹ H. F. B. Lynch, *Armenia. Travels and Studies*, C: 2, Londra, 1901, başlıca, C: I, s. 18. “Yabancı bir üzüm ağaçlarının dallarından sarkmaktadır...on yedinci yüzyılın ortalarında şehir kayıtlarında otuz binden fazla bahçe ve bağı olduğu; bu dönemde Boztepe sırtlarının

1923 Türk-Yunan savaşının ardından gelen nüfus mübadelesi oldu. Türkiye'deki şarap üretimi gelişme eğilimini sürdürse de bu dönemden itibaren Doğu Karadeniz Bölgesi'nde ortadan kalkmış ve yerini orta değerde üzüm üretimine bırakmıştır.⁶⁰ Konu hakkında bilgi veren Trabzonlu bir tarihçi bu düşüşü hüznü bir biçimde değerlendirmişlerdir.⁶¹

Trabzon şarabının talihi üzüm bitkisinin yetişebildiği kuzey bölgelerde yapılan bağcılığın talihi ile benzerlikler göstermektedir. Tarihsel bir konjoktür içerisinde XIII. yüzyılın başlarında Trabzon Rum İmparatorluğu'nun kurulması ile ortaya çıkan bağcılık bazı zorluklar ile karşılaşmıştır. Ancak Karadeniz'in Osmanlı hâkimiyetinde Avrupa ticaretine hemen hemen kapandığı dönemde en üst seviyeye ulaşmış olmalıdır. Lakin Karadeniz'in yabancı ticarete açılması ve bölgeler arasındaki ticari münasebetlerin gelişmesi bölgedeki bağcılığı iklimsel olarak daha avantajlı üzümlerin rekabetine maruz bırakmıştır. Bu süreç kuzeybatı Avrupa'da 30-40 yıl kadar yakın bir zamanda görülünle benzerlikler arz etmektedir. Mesela Paris'teki bağcılık kalite olarak kendisini dönüştürememiştir.⁶² Bu dönüşümü sert yerel iklim koşulları Trabzon'daki bağcılığı da her koşulda imkânsız bir hale getirmiştir. İslam hâkimiyetinde, Hıristiyanlar tarafından yapılan bu doğu tarzı bağcılık, başka bölgelerde daha evvel görüldüğü gibi,⁶³ Batıdaki bağlıklarda daha büyük boyutlarda ortaya çıkan değişimlerden kurtulamamıştır.

tamamen bağlıklarla kaplı olduğu bize söylendi"; Hoffmeister, *a.g.e.*, s. 164-165, Hoffmeister sadece batı surları civarındaki "incir ve nar" ve Boztepe sirtlarında ise "defne ve incir"den bahsetmekteydi.

⁶⁰ *Şarapçılık Hakkında Rapor, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*, Ankara, 1938 (Kongre Yayını, A Serisi Takım 16, s. 7. "Trabzon Vilayeti üzüm yetiştirilen; ancak şarap yapılmayan bir yerdir"; *Giresun 1973 İl Yılığ*, Ankara, 1974, s. 190. "Karadeniz'in tüm doğu sahillerinde de olduğu gibi Giresun'da da nemlilik ve güneşli günlerin azlığı nedeniyle bağcılık yapmak mümkün değildir. Buna karşın mısır tarlalarında, fındıklıklarda meyve ve diğer ağaçlara tırmanabilen *Vitis labrusca* tipi üzüm orta değerde bir üzüm vermektedir". Bölge halkı eski dönemden kalan bağcılıkla ilgili hatıraları unutmuş gözükmektedir.

⁶¹ Emile Janssens, *Trébizonde en Colchide*, Bruxelles, 1969 (Université libre de Bruxelles, Travaux de la Faculté de Philosophie et Lettres, XL), s. 245 : "Ülke Ortaçağ'da şaraplarıyla ünlüken bölgede üretimin üzüntü verici bir çöküş yaşadığı anlaşılmaktadır".

⁶² Dion, *a.g.e.*, s. 492-539.

⁶³ Xavier de Planhol, «Pour une géographie viticole du monde musulman», *Actes du Colloque de Géographie Agraire, Madrid, 23-27 mars 197*: *Les sociétés rurales méditerranéennes*, Aix en Provence, 1972 (*Institut de Géographie d'Aix en Provence, Centre Géographique d'Etudes et de Recherches Méditerranéennes*, III), s. 147-150 ; Xavier de Planhol, «Une rencontre de l'Europe et de l'Iran : le vin de Shiraz», *Iran*, Ed. D. Bogdanovic et J. Bacque- Grammont, Paris, 1972 (Collection *Les Sept Climats*), s. 1-55 ; Xavier de Planhol, «Le vin de l'Afghanistan et de l'Himalaya occidentale», *Revue Géographique de l'Est*, XVII/1-2, 1977, s. 3-26. Şiraz ve Afganistan şarapları Trabzon'daki bağcılık ile zıt bir durum oluşturur; ancak bazı neticeler itibarıyla, güney sınırlarında şarapçılık için uygun iklimsel koşullar oluşturması açısından mukayese edilebilirler.

FEYLESOF RIZA TEVFİK BEY'E*

-Peyam'daki Makale Münasebetiyle-

*Ali Şükrü***

*Latin Harflerine Aktaran: Veysel USTA****

İhtimâl kâmûs-ı felsefenizde “pesimist” kelimesine bedbîn ma'nâsı vermişsinizdir. Hâlbuki ben hâl ve şanınıza akvâl ve ef'âlinize bakmak suretiyle epey zaman beri a'râzını sezdiğim hâlet-i rûhiyenizi tavsîf için bu kelimeyi “îmânsız” ma'nâsıyla tercüme ediyorum.

Rica ederim, acele edip de hemen “benim vicdanî kanâ'atlerime ta'rize hakkınız yoktur” gibi bir i'tirâza kalkışmayınız.

Benim burada “îmânsız” kelimesinden kast ettiğim ma'nâ sizin mu'tekadatinızı teşhîre değil, ancak mesâ'il-i millîye ve siyâsiye hakkındaki meş'ûm kanâ'atinizi tavsîfe ma'tûftur.

Sizin ilk nazır olduğunuz zaman Meclis-i Mebusân'da bir istîzâha karşı “Ne yapalım, bir kere mağlup olduk. Sırtımız yere geldi. Onlar galip, her ne isterlerse yaparlar” demiştiniz.

Benim “îmânsızlık” ile tavsîf ettiğim şey, iktibâs ettiğim şu sözlerin delâlet ettiği hâlet-i rûhiyedir ki bu menhûs hâlet-i rûhiye, yani îmânsızlık, Ferit Paşa hükümetlerinin şî'ârı idi. Bugün sizin ve hem-mezheplerinizin İttihatçılık ve bilmem ne ile kötölemek istediğiniz harekât-ı millîye de hep bu meş'um ve sârî îmânsızlığa karşı vicdân-ı millînin isyânından ibarettir. Anladınız mı?

Rıza Bey, düşüncenizin yalnız bir kısmı doğrudur. Evet, biz mağlup olduk. Fakat “Hakk”ın mağlubiyeti ihtimâlinin kat'iyen gayr-ı vârid olduğunu düşünmediniz.

Galiler, hak ve adalet uğrunda harbe girdiklerini mütemâdiyen ilân edip durmuşlardı. Binâ'en'aleyh “hak” kendilerine gösterilince ve hakkımız ispat edilince onlar için “hakkı teslim”den gayrı yapacak bir şey yoktu. Ve

* *İstikbal*, 3 Kânunuevvel 1919, S: 93, s. 1-2.

** Ali Şükrü Bey (1884-1923).

*** *Okt.*, KTÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, TRABZON.
veyselusta61@gmail.com ORCID: 0000-0002-3697-7759

illâ bütün cihân-ı insâniyet muvâcehesinde ilân ettikleri esâsât-ı hak va‘adine karşı isbât-ı ihânet etmiş olacaktı.

Eğer mü’telifinin sözleri özlerine uygun değildir veyahut onlar bizim hakkımızı başka terâzû ile tartarlar” diyecek olursanız da‘vânızı, yani hâlet-i meş‘ûme-i rûhiyenizin mesned-i aleyhini esâsından çevirtmiş olursunuz.

Bu takdirde benim hakkımı tanımamaya ezelden ‘ahd etmiş olan düşmanlara tav‘an mevcûdiyet-i maddîye ve ma‘nevîyemi teslimde -insan bu altı yüz senelik müstakil ve hâkim bir milletin bir ferdi sıfatıyla- tereddüdümü ma‘zûr görmeniz lazım gelir.

Hâlbuki bence bu vârid değildir. Çünkü yine iş başında olan bazı îmânlı hemşehrîlerimiz ma‘rûz kaldıkları metâlib-i gayr-ı muhakkakaya karşı düstûr-ı hak ve ‘adle istinâden vukû‘bulan merdâne mukâvemetleri en nihayet ve pek tabî‘i olarak hakkın zaferiyle neticelenmiştir.

Bu hususta misâl îrâdıyla mes‘eleyi şahsiyet vâdisine dökmek istemiyorum.

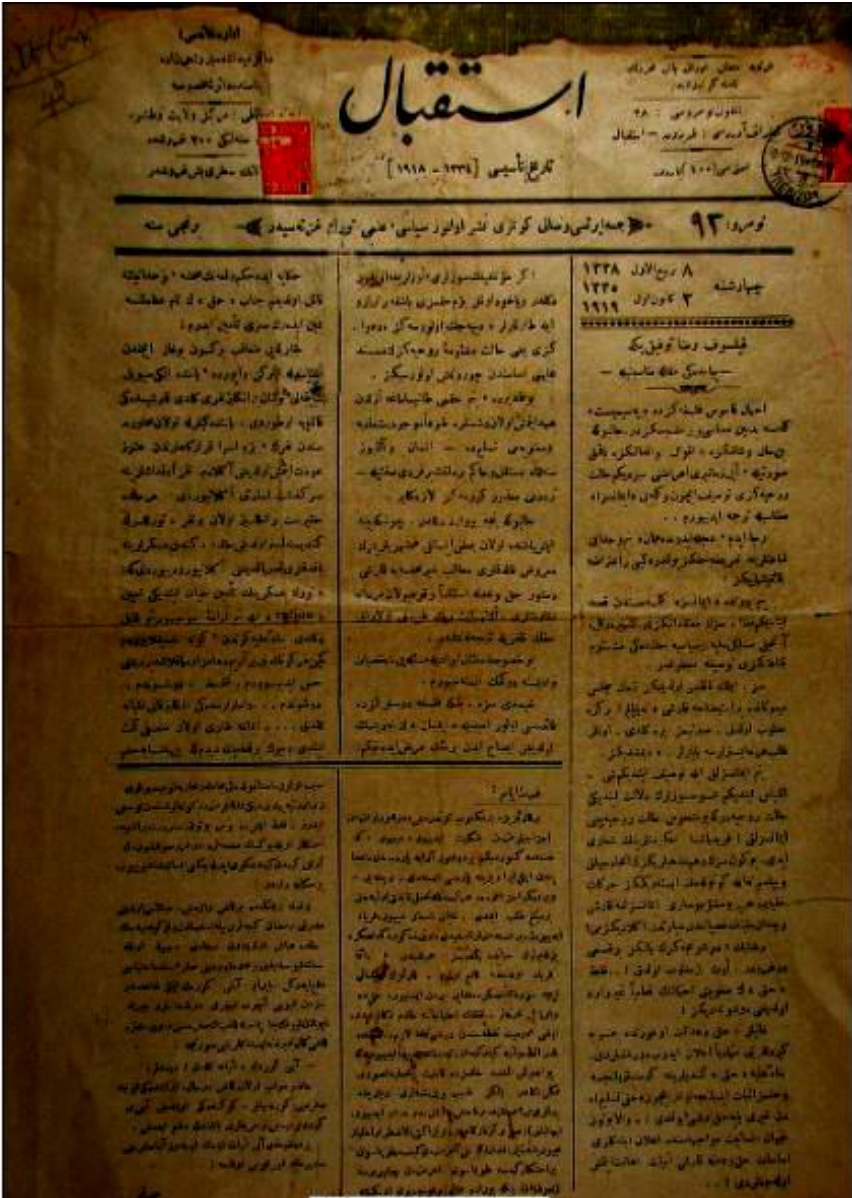
Şimdi size, belki felsefe derslerinizde fâ‘idesi olur ümidiyle “îmân”ın ne demek olduğunu izâh eden bir misâl ‘arz edeceğim.

Hikâye edeceğim vak‘anın sıhhatine, vahdâniyetine kâ‘il olduğum Cenab-ı Hakk’ın nâm-ı ‘azimine yemin ederek sizi te‘min ederim.

Mütârekeyi müte‘âkib bir gün Boğaziçi’nden İstanbul’a inerken vapurda, yanında iki sivil şapkalı bulunan bir İngiliz neferi geldi, karşımdaki kanepeye oturdu. Yanındakilerle olan muhâveresinden neferin, bizim üserâ’ karargâhlarından henüz ‘avdet etmiş olduğunu anladım. Nefer, arkadaşlarına sergüzeşt-i esâreti anlatıyordu. Herhâlde hak-perest bir İngiliz olan bu nefer, Türklerin kendisine esir olduğu halde, kendi askerlerine baktıkları kadar baktığını anlatıyor duruyordu ki; “Türk askerinin te‘min -i hayat ettiği ta‘yın “ration” ile benim idâme-i mevcudiyetim kâbil değildi. Binâ‘en-‘aleyh günden güne sıkılıyordum. Geçen her günün beni bir adım daha mezara yaklaştırdığını hissediyordum. Fakat düşündüm, düşündüm. Damarlarımdaki İngiliz kanı galeyâna geldi. İmânıma târî olan za‘afî alt etti ve büyük bir kat‘iyyetle dedim ki ben yaşayacağım, ölmeyeceğim. Mutlaka yaşayacağım. İşte bu îmân, bu azîm -bana verilen ta‘yın yine eskisi kadar olduğu hâlde- beni yaşattı ve işte şimdi de burada sizinle görüşüyor, konuşuyorum. Hâlbuki esîr arkadaşlarımdan birçok Hintli neferler bu ‘azme, bu îmâna sahip olmadıkları için birer birer öldüler.”

İşte îmânın, yaşamaya ‘azmeden, îmân eden bu kimsenin ne gibi mu‘cizelere kâdir olabileceğini bu misâl oldukça a‘yân bir surette size ispat eder zannederim. O gün Meclis-i Mebusân’da sizden istizâhta bulunanlar “bu ecebî askerlerini niçin İstanbul’a soktunuz” demiyorlar ve mü’telifine karşı sizi ilân-ı harbe teşvîk etmiyorlardı. Ancak mütâreke ahkâmına münâfi olan şu ve şu mu‘âmele neden yapıldı, diyorlardı. Anladınız mı îmânsız feylesof?

Feylesof cenapları, siz bu yazılarımı okuduğunuz zaman hiç ummadığınız bir yerden gelen bu haklı sese karşı ihtimâl ki “zade fit-tanbur” diyeceksiniz. Fakat öyle değil. Senin î mânâsızlığın sırf sana münhasır kaldıkça kimsenin ses çıkarmaya hakkı yoktur. Fakat bu hafta gelen Peyam gazetesinde gördüğümüz makale şeklinde bu î mânâsızlığı bütün efrâd-ı millete zerk etmeye çalıştıkça bizim de bu tarzda dâfi‘ sürümler şırınga etmeye hakkımız olduğunu elbette edersiniz değil mi?

KİTAP DEĞERLENDİRME/BOOK REVIEW

Ülkü Önal, ŞAVŞAT, ARDANUÇ VE YUSUFELİ'DEN MASALLAR VE HALK HİKÂYELERİ, Ankara 2017, Ayrıntı Basımevi, 128 s. ISBN: 978-975-97542-7-3.

*Emre TÜRKMEN**

Tarih boyunca Anadolu, Kafkasya ve Karadeniz'in kuzey bölgeleri ile sağladığı güçlü bağlarla Doğu ve Batı kültürlerinin kesiştiği kavşak noktası olan Doğu Karadeniz coğrafyası, Avrasya merkezli 5000 yıllık bir geçmişe sahip olan Türk Sözlü Kültür geleneğinin en önemli kültür havzalarından¹ biridir.² Fiziki haritalarda ormanlarla örtülü sarp vadilere ayrılmış son derece dağlık coğrafi yapısı, kendine mahsus kültür envanteri ve engin ifade repertuarı ile gerek yurt içinden gerek yurt dışından birçok araştırmacının dikkatini çekmekte, sosyal ve beşerî bilimlerin kesiştiği halkbilim merkezli birçok çalışmaya konu edilmektedir.

Ülkü Önal imzasıyla çıkan “Şavşat, Ardanuç ve Yusufeli'den

* *Ars. Gör.*, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı ABD, TRABZON. emreturkmen6161@gmail.com ORCID: 0000-0001-8823-1310

¹ Kültür havzası terimi, Türk kültür tarihi ve sosyal yapısının dinamiklerini kavramsallaştırmak için bir akarsuyun denize veya göle varıncaya kadar geçtiği bir bütün alanın her türlü birikimini içererek denize ulaşmasından istiare yapılarak kullanıldığı gibi bir medeniyetin, bir ülkenin ve hatta bir şehrin coğrafyasını belirtmek için de kullanılmaktadır: Kemal Üçüncü, “Yeni Bin Yılın Eşiğinde Millî Mefkûrenin İmkân ve Kabiliyetlerine Eleştirel Bir Bakış”, *Yeni Türkiye Dergisi*, S: 56, Ankara 2014, 1056-1073; Dursun Yıldırım, “Türkler, Coğrafya ve Anayurtlar”, *Turkish Studies*, 4/8, 2009, 13-22.

² Üçüncü, *a.g.e.*, s. 1056.

Masallar ve Halk Hikâyeleri” adını taşıyan çalışma Doğu Karadeniz dağlarını derin bir şekilde yaran Çoruh vadisinin yamaçlarındaki Artvin şehrinde derlenmiş malzemeye dayalı olarak 2017 yılının Mart ayında Ayrıntı Basımevi tarafından yayımlanmıştır. Önal’ın, ablası Neriman Hanımefendi ve eniştesi Aydemir Aksoy Beyefendi’ye ithaf ettiği çalışmasında halk edebiyatının anlatımlık türlerinden masal ve halk hikâyeleri yer almaktadır.³

Şavşat, Ardanuç ve Yusufeli’den Masallar ve Halk Hikâyeleri, Özgeçmiş, Ön Söz, Yrd. Doç. Dr. Gürsoy Yılmaz tarafından kaleme alınan Sunu, Fevzi Durmuş tarafından kaleme alınan Halk Bilimi ve Sayın Ülkü Önal başlıklı yazıları takiben *Şavşat Masalları ve Halk Hikâyeleri* (s. 17-50), *Ardanuç Masalları ve Halk Hikâyeleri* (s. 51-76) ve *Yusufeli Halk Hikâyesi* (s. 77-112) adlarıyla üç ana bölümden oluşmaktadır.

Ülkü Önal’ın masal ve halk hikâyeleri ile ilgili yayımlanan beşinci eseri olan bu çalışmada altısı *Şavşat*, dördü *Ardanuç*’tan olmak üzere derlenmiş on halk hikâyesi ve masal vardır. Bugüne kadar kendi derlediği malzemelerle birlikte 139 masal ve halk hikâyesi yayımlayan Önal, bu çalışmasına Yusufelili Aşık Hûzûrî’nin Lûtfî Bey Hikâyesi’ni İbrahim Pehlivan’ın derlemesi olarak eklemiştir.

Çalışmanın sonunda derlenen metinleri anlatanlar hakkında bilgilerin verildiği *Kaynak Kişiler Hakkında Bilgiler* (s. 113-114) bölümü ve Şevket Kaan Gündoğdu tarafından hazırlanan *Ülkü Önal Bibliyografyası* (s. 115-128) yer almaktadır. *Ülkü Önal Bibliyografyası* adlı son bölümde, yazarın bugüne kadar ortaya koyduğu çalışmalar *Kitaplar, Dergi ve Gazetelerde Yayımlanan Yazıları/Makaleleri, Kitap Bölümleri, Sempozyum Bildirileri, Hakkında ve Eserleriyle İlgili Yazılanlar/Yapılan Söyleşiler* şeklinde bölümlendirilmiştir.

Şavşat Masalları ve Halk Hikâyeleri adlı birinci bölüm sırasıyla *Aslan, Yılan, Üç Yolci, Altun, Saraç İbrahim, Koroğlı* alt başlıklarından oluşur. Bu masallardan *Aslan, Yılan, Üç Yolci* ve *Altun* Taştan Gümüş’ten derlenirken *Saraç İbrahim* ve *Koroğlı* hikâyeleri Necat Demir’den derlenmiştir. *Aslan* masalı eserin vücuda gelmesinde etkili olmuştur. Öyle ki yazar, bu masal ile Türkiye’de halk edebiyatı araştırmalarının önemli isimlerinden

³ Masal, eğlendirme amacı yanında ahlaki ders bildiren, sıradan kişi veya nesnelere ilişkin karakter sayıları sınırlı olan mahsullerdir. Halk hikâyeleri ise içerik olarak masala göre daha zengin ve kapsayıcı olmakla birlikte realist çizgileri daha sık olan türdür. “Masal kelimesinin Türkçeye, halk dilinde yaygın olarak ‘öğüt’ anlamındaki Arapça ‘mesel’ kelimesinin anlam ve söyleyiş değişikliğine uğramasıyla geçtiği yaygın olarak kabul edilmektedir. Bu kendine has sözlü edebiyat özelliklerine sahip bir anlatımlık tür, Türkçede XIX. yüzyıldan beri ‘masal’ olarak adlandırılmaktadır.” Özkul Çobanoğlu, *Halk Edebiyatına Giriş-I*, Eskişehir 2012, s. 131. “Halk hikâyesi Türk sözlü edebiyat geleneğinde XVI. yüzyıldan itibaren görülmeye başlamıştır. Genellikle aşıklar tarafından nazım-nesir karışık bir ifade tarzı ile dinleyicilere karşı yüz-yüze iletişim ortamlarında icra edilir.” Çobanoğlu, *a.g.e.*, s. 140.

Prof. Dr. Saim Sakaoğlu'nun teşviklerine mazhar olduğu bilgisini çalışmanın ön sözünde dile getirmiştir.⁴

Ardanuç Masalları ve Halk Hikâyeleri adlı ikinci bölümde İsak Aydın'dan derlenen *Aslan*, *Melikşah* adlı masallar ve *Âşuh Garip* ve *Asli ila Kerem* adlı halk hikâyelerine yer verilmiştir. Âşuh Garip ve Asli ila Kerem hikâyelerin ardından *Ali Coşkun Yusufelili Âşık Huzurî* başlığıyla Ali Coşkun'un hayatından kısa bilgiler verilerek Yusufeli Halk Hikâyesi adlı bölüme geçilmiştir.

Yusufeli Halk Hikâyesi adlı üçüncü bölümde yalnızca Âşık Ali Hûzurî Coşkun'un *Lûtfî Bey Hikâyesi*'ne yer verilmiştir. Bugüne kadar ortaya koyduğu çalışmalarda kendi derlediği malzemelere yer veren yazar, bu çalışmasına mahsus olmak üzere Yusufelili Âşık Hûzurî'nin Lûtfî Bey Hikâyesi'ni İbrahim Pehlivan'ın derlemesi olarak eklemiştir.⁵

Masalarda içerik açısından kahramanlık, iyilik, açgözlülük, kötülerin cezalandırılması gibi eğitici işlevdeki konular öne çıkmaktadır. Bunun yanında masal metinlerin içinde halk edebiyatının diğer türlerinden beddua ve türkü örneklerinin yer alabildiği görülebilmektedir. Aslan adlı masalın Şavşat varyantında beddua, Ardanuç varyantında türkü türünden örnekler şöyle verilmektedir:

⁴ “Masal ve halk hikâyeleriyle ilgili dördüncü kitabımı yayımladıktan sonra artık sahada derlenecek malzeme kalmadığını düşünmekteydim. Doksan yaşlarında iki dedeyle tanışmam bu düşüncemi değiştirdi. Bana çok güzel masallar anlattılar. İsak Aydın'ın anlattığı Aslan masalı için halk edebiyatının duayen hocası Prof. Dr. Saim Sakaoğlu Hocam'ın, ‘Bu devirde Anadolu’da bu uzunlukta ve güzellikte masal zor bulunur, kıymetini bil.’ demesi üzerine daha dikkatli çalışmaya başladım. Aslan masalının iki ayrı ilçede derlenen varyantlarının motiflerinin nasıl değişikliğe uğradığını görmek için Şavşat varyantını da kitabıma aldım.” Ülkü Önal, *Şavşat, Ardanuç ve Yusufeli'den Masallar ve Halk Hikâyeleri*, Ankara 2017, s. 7.

⁵ “Bugüne kadar kitaplarımda kendi derlediğim malzemelere yer veriyordum. Sadece bu kitabımda Yusufelili Âşık Hûzurî'nin Lûtfî Bey Hikâyesi'ni İbrahim Pehlivan'ın derlemesi olarak almak zorunda kaldım. Çünkü bunun varlığını kimse bilmiyordu. Zor köyündeki yaşlılara sorduğumda, “Hûzurî hikâye anlatmazdı” dediler. Hikâyenin birinci bölümü 1986 yılında Türk Folkloru dergisinde yayımlanmış, ikinci ve üçüncü bölümlerine ise daha sonraki yıllarda yer verilmiştir. Milli Kütüphanede bu yılların dergileri yoktu. Bendeki anlatmanın biraz farklı şeklini Doğan Kaya söz konusu dergileri taranmış olarak bana verdiğinde hikâyenin tamamını okuyabildim ve bu hikâyeyi daha geniş kitlelere ulaştırmak için buraya aldım.” Önal, *a.g.e.*, s. 7.

ASLAN MASALI	
Şavşat Varyantı ⁶	Ardanuç Varyantı ⁷
Diğer ki: “Şahzade sani beni yaradanın hakkıyla Kırh Devlar bacisi Dünya Guzeli’na âşuh olasın.” Nenenin bedduası şehzadeya yetişiyer, bu âşuh oliyer. [s. 21]	Ezelidur, bu sozum ezelidur Guz gelinca tokar bağlar gazeli Bena ne oldiysa nenedan oldi Kırh Devlar bacisi Dünya Guzeli. Nenenin kuzesini kırdım ya beddua etti, aşuh oldum. [s. 55]

Çocuksuzluk motifiyle başlayarak kötülerin cezalandırılması motifiyle son bulan Aslan masalının Şavşat ve Ardanuç varyantlarına yer verilmesiyle anlatımın değişiklik gösterdiği noktaları belirlemede okura hizmet edilmiştir. Aşağıda sözü edilen masalın Şavşat ve Ardanuç varyantlarından bölümler yer almaktadır:

ASLAN MASALI	
Şavşat Varyantı	Ardanuç Varyantı
<p>Bir adam varımış, heç çocuği yoğımış. Allah’a yalvariyer. “Allah’ım bena bir çocuh ver, buralari terk edip gedarım.”</p> <p>Aradan zaman geçiyer karisi oğlan çocuği dünyaya gaturiyer. Bir zaman sonra karisi diyer ki:</p> <p>“Bre adam...Sanın bir vadın vardi çocuğun oldimi buralari terk edecahtin unuttun mi?”</p> <p>“Unutmadım gedacam.”</p> <p>Bir gün eşegina, yukta yüngül, pahada ağır ne varsa yükliyer da çekip gediyer. Gediyer bir mezerluhta yatiyerlar.</p> <p>O ülkenin padişahi rüyasında goriyer ki: “Mezerluhta üç canli yatiyer, en kuçugi sani kesacah.” Kalhıp oturiyer. Bir daha yatiyer gena ayni rüyayı goriyer. Kalhiyer adamlarına diyer ki: “Filan mezerluhta üç canli var. Onlari alıp buraya galacahsız.”</p> <p>Padişahın adamlari galiyer, arayıp</p>	<p>Bir adamin çocuği olmiyermiş. Ahtetmiş ki: “Çocuğu olsun bu memlekette durmiyecam.” Cenab-i Allah buna bir oğlan çocuği vermiş. Çocuği da alıp koydan koya, yerdan yera gediyerlar. Bir şehrin kenarında, mezeristan varımış oraya eniyerlar. İki mezerin yanına, yorğani seriyerlar, ifak çocuği da aralarına alıp yatiyerlar.</p> <p>O yerin padişahi, o geca rüyada göriyer ki: “Filan mezeristandaki çocuh senin canini alicah”.</p> <p>‘Lâ ilâhe illallâh’ ohiyer mohiyer, yatiyer gena ayni rüyayı göriyer. Üçünci kerada yattuğunda, ayni rüyayı görünca, jandarmalari yollayıp diyer ki: “Filan mezeristanda, filan yerinda anne, baba bir da çocuh var. Haman alıp buraya geturun.”</p> <p>Gelip aliyerlar, padişah divanına goturiyerlar. Padişah diyer ki: “Bu çocuği bena satın.”</p> <p>Adam karinin yuzuna bahiyer...Bir</p>

⁶ Çalışmanın sonunda yer alan *Kaynak Kişiler Hakkında Bilgiler* adlı bölümde Taştan Gümüş’ten 3 Eylül 2015 tarihinde Düzenli Köyünde derlendiği bilgisi verilir. Önal, a.g.e., s. 113.

⁷ Çalışmanın sonunda yer alan *Kaynak Kişiler Hakkında Bilgiler* adlı bölümde İsak Aydın’dan 2015 yılında Sakarya Köyünde derlendiği bilgisi verilir. Önal, a.g.e., s. 114.

<p>tariyerlar ancah eŝeđi buliyerlar. “İki kulağı bir da kendi, üç canlı edar.” Diyarah alıp goturiyerkan çocuğun ağlama sesini duyiyerlar. Adami yahalayıp diyerlar ki:</p> <p>“Sani padişah iŝtiyer, hayde!”</p> <p>“Ben yolci, musuafir adam bir yera gedemam.”</p> <p>“Hayde, hayde kalh!”</p> <p>Buni kaldurup goturiyerlar. Padişah diyer ki:</p> <p>“San altmış yaşında bir adam, bu çocuh daha kuçuk. Na zaman boyiyacahta, sana yetiŝacah. Bunun tartisinda altun verem, bana ver.” [s. 19]</p> <p>(...)</p> <p>Ŗehzadeyla arhadaŝ olup geziyarlar. Ŗehzade bir gŭn balkonda otururken bahiyer ki bi neny destiyula suya getmiŝ galiyer. Destilari yolda koyup komŝiya giriyer.</p> <p>Ŗehzade bir ufak taşı atiyer, destinin yanini delip su ahiyer. Neny galıp destilari kalduriyer ki biri yŭngŭl kalhiyer boş. Bahiyer o yani, bahiyer bu yani, şahzade ordan bakıp guliyer.</p> <p>Diyer ki: “Ŗahzade sani beni yaradanın hakkıyla Kırh Devlar bacisi Dunya Guzeli’na aşuh olasın.” [s. 20-21]</p> <p>(...)</p> <p>“Kesem mi sani şimdi?” diyer hem da basıp kesiyer. Onun yerinda tahta çihiyer. O ŭlkeya sahap oliyer, o ŭlkeyi idare ediyer. Padişahın ruyasi da çihiyer. [s. 28]</p>	<p>çocuğı nasıl versinlar?</p> <p>“Size tartisi altun vericam” diyer [s. 53]</p> <p>(...)</p> <p>Bunlar padişahın palkonunda, bir nene, çeŝmeden suyi dolduriyer geliyer. Kuzelari biraħıp komŝilarla laflanmaya gediyer. Fiske taŝını ŝehzade atiyer, kuzelari yaridan delduriyer, su ahiyer. Kuzelar oliyer yâri. Kocakari geliyer, kuzelari kalduriyer ki yungul...Diyer ki:</p> <p>“Ben sabahtan yağ yedim ya, onun için kolay kaldurdum. Yuk olmiyer bena.”</p> <p>Kuzelardan su tokiyer ki yarisi boş. Ağniyer ki bunlari ŝehzade etti. Geliyer geri ki bunlar gena oyniyerlar. Kafasını palkona doğri kaldurup diyer ki:</p> <p>“Ŗehzade biŝey dilima geturamam da, Kırh Devlar bacisi, Dunya Guzeli’na aşuh olasın.” [s. 54]</p> <p>(...)</p> <p>Çihiyer meydana nare vuriyer. Kılıcı buyan ki terefa çevuriyer kesiyer. Sıra padiŝaha geliyer, Aslan oni da kesiyer.</p> <p>Yazılan yazı bozulmaz. Ŗehzadeyi padişah ediyer, Aslan da veziri oliyer. Kırh gŭn dugun yapıyerlar. [s. 56]</p>
--	--

Yukarıda örneği verilen masal metinlerinde geleneksel masal anlatımından farklı olarak şimdiki zaman kipi kullanımının sıklığı göze çarpmakta, bu durumun metinlerin derlendiği yöre ağzı ve kaynak kişinin etkisinden ileri geldiği düşünŭlmektedir. Ayrıca yöre ağzının özelliklerini yansıtacak şekilde metinlerin herhangi bir transkripsiyon iŝareti kullanılmadan yöre ağzının özellikleri yazıya aktarıldığı görŭlmektedir. Metinlerin anlaşılrlığı için azami gayret gösterilerek kimi bölŭmlerde ölçŭnlŭ dilde yer

almayan *töküh*⁸, *koçor*⁹, *haro*¹⁰, *ipti*¹¹, *sahapli*¹², *cendek*¹³, *karayla galmah*¹⁴ vb. bazı kelime ya da kelime öbekleri dipnotta açıklanmaktadır.

Eserde özü etkilemeyen ancak dikkat çeken bazı yazım yanlışları bir yana, Karadeniz çalışmalarına katkı sunacak bir çalışma ile karşı karşıya olduğumuzu belirtmek gerekir. Derlenen metinlerin dil malzemesiyle kaynak kişinin söz varlığının sınırları, dili nasıl işlendiği görülebilmekte ve yöre ağzının öne çıkan ağız özellikleri tespit edilebilmektedir. Artvin kültür havzasının zenginliğinin açığa çıkarılması yanında masalların gerisinde saklı iyilik, tokgözlülük, hak ve adalete uygunluk gibi değerlerle günümüz inşasında beliren kültürel yabancılaşmanın önlenmesi adına bir adım atıldığı, nesiller arasında ortak bir ruhun inşa edilmesine katkıda bulunduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda okura kültür varlığı ile buluşma imkânı verdiği için Sayın Ülkü Önal'a teşekkür ederiz.

KAYNAKLAR

ÇOBANOĞLU, Özkul, *Halk Edebiyatına Giriş-I*, Eskişehir 2012.

ÖNAL, Ülkü, *Şavşat, Ardanuç ve Yusufeli'den Masallar ve Halk Hikâyeleri*, Ankara 2017.

ÜÇÜNCÜ, Kemal “Yeni Bin Yıllın Eşiğinde Millî Mefkûrenin İmkân ve Kabiliyetlerine Eleştirel Bir Bakış”, *Yeni Türkiye Dergisi*, 56, Ankara 2014, 1056-1073.

YILDIRIM, Dursun, “Türkler, Coğrafya ve Anayurtlar”, *Turkish Studies*, 4/8, 2009, 13-22.

⁸ **töküh**: surati asık. Önal, *a.g.e.*, s. 21.

⁹ **koçor**: saçın ön kısmı, kâkül. Önal, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁰ **haro**: içerisinde tahıl konan ahşap bölme. Önal, *a.g.e.*, s. 36.

¹¹ **ipti**: önce. Önal, *a.g.e.*, s. 25.

¹² **sahapli**: cinlerin, perileri mekân tuttuğu yer. Önal, *a.g.e.*, s. 27.

¹³ **cendek**: ölü, leş. Önal, *a.g.e.*, s. 69.

¹⁴ **karayla galmah**: “gelmeyeydin” anlamında beddua. Önal, *a.g.e.*, s. 33.

**Hatem Türk, BİR MAVİ YOLCU SABAHATTİN EYUBOĞLU,
Trabzon 2017, Serander Yayınevi, 255 s. ISBN: 978-605-66757-6-8**

*Hilal ÖZKAYA**

Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilali gibi tüm milletleri derinden etkileyen olayların ardından Osmanlı Devleti'nin muasır medeniyetlerin gerisinde kaldığı bilinen bir gerçektir. Bu durumun farkına varılıp Avrupa'ya sefirler gönderilmesi Türk toplumunun Batı'ya yönelişinin öncü adımlarından sayılabilir. Tanzimat Döneminde yaşamın çeşitli alanlarına taşınan yenilikler bu adımları sıklaştırır ve Batılılaşma hem devlet politikası haline getirilir hem de toplum yaşamını şekillendirir. Devlet eliyle Avrupa'nın çeşitli ülkelerine farklı alanlarda yetiştirilmek üzere öğrenciler gönderilmesi, ülke aydınlarının Avrupa'ya seyahatleri topluma yeni bir bakış açısı ve aydın tipi kazandırır. Kurulan Tercüme Odaları ile de bilim, kültür ve edebiyat alanında önemli eserlerin Türkçeye kazandırılması sağlanarak bu alanlarda önemli ilerlemeler kaydedilir. Benzer politika, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin de izlediği bir yol olur. Mustafa Kemal Atatürk, yeni devleti kurduktan sonra ülkenin önde gelen aydınlarını özellikle eğitim sistemlerini öğrenmeleri için Avrupa'ya gönderir. Bu seyahatler, çağının işlevsel eğitim kurumlarından olan Halkevleri ve Köy Enstitülerini doğurur. Yine Avrupa'nın farklı ülkelerine çeşitli alanlarda eğitim görmeleri ve geri gelip öğrendiklerini Türkiye'de uygula-

* *Doktora Öğrencisi*, Giresun Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, GİRESUN.h.hilalozkaya@hotmail.com ORCID: 0000-0003-3983-382X

lamak ve öğretmek için öğrenciler gönderilir. Dünyanın önde gelen bilim, kültür ve edebiyat eserleri devletin kurduğu Tercüme Bürosu'nda gece gündüz yürütülen çalışmalarla Türk diline kazandırılır. Bu faaliyetlerin başında; Avrupa'ya öğrenci olarak gönderilmiş, Batı kültürünü görüp öğrenmiş, Türk ve Batı kültürünü Türk toplumu için faydalı olabilecek şekilde sentezlemenin gerekliliğini idrak eden aydınlar yer almıştır. Avrupa'ya gönderilen aydınların Türkiye'ye kazandırdığı en önemli olgulardan biri, "insan" odaklı bakış açısını siyaset, bilim ve kültüre aşılmalari olmuştur. Avrupa'nın aydınlanmasını büyük oranda borçlu olduğu bu anlayışla insan ve zaman birlikte ele alınarak yaşayan insana daha fazla değer verilmiş, sınıflar arası fark ortadan kaldırılmaya çalışılarak insanın daha fazla verimliliği söz konusu olmuştur. Dolayısıyla bu bakışla biyografinin önemi ortaya çıkmış, insanı söz konusu eden aydınların sayısı Türkiye'de de artmaya başlamıştır. İnsana ve biyografiye değer veren aydınlardan biri de Sabahattin Eyuboğlu'dur. Bu yazıda, Giresun Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi olan Dr. Hatem Türk'ün, Sabahattin Eyuboğlu'nun yaşamının çeşitli evrelerini ve kendine özgü aydın kişiliğiyle bir Anadolu lu olarak Türk kültür hayatına kazandırdıklarını toplu bir şekilde okuyucuya sunduğu "*Bir Mavi Yolcu Sabahattin Eyuboğlu*"¹ isimli çalışması şekil ve içerik gibi farklı yönleriyle ele alınacaktır.

"*Bir Mavi Yolcu Sabahattin Eyuboğlu*" hakkında bilgi vermeye geçmeden önce kitabın ortaya çıkış hikâyesine değinmek gerek. Fikir öncelikle, Sabahattin Eyuboğlu'nun kız kardeşinin kızı Ayşe Goloğlu Soyer'in zihninde kıvılcımlanır. "*Ayşe Goloğlu Soyer, vatan sevgisini aile sevgisi ve bağlılığı ile birleştirmiş bir hanımefendi olarak çok sevdiği ve fedakarlıklarla dolu hayatının bir evlat sahibi yapamadığı dayısı Sabahattin Eyuboğlu'na hayrandı. Onu Türk gençliğinin daha yakından tanımasını sağlayacak bir şeyler yapmak istiyordu. Bunun için onu anlatacak bir kitap olsun; samimi, inanan ve onu anlayan bir kitapla anlatılsın istiyordu*" (Türk'ün kitabında Coşar, 2017: 9). Goloğlu fikrini Karadeniz Teknik Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. A. Mevhibe Coşar'la paylaşır ve süreç başlar. Coşar'ın, "*Hatem Türk'ün titiz çalışkanlığına tevdi etti(ği)*" bu kitap Nisan 2017'de Serander Yayınevi tarafından yayımlanır. Kitap için kaleme aldığı sunuş yazısında, oluşum aşamasını da anlatan Coşar, yazısına başlarken her şeyi özetler:

"*Elinizde bir 'vefa' kitabı tutuyorsunuz. Bu kitapta Sabahattin Eyuboğlu'nu, ideallerini, bütün yapıp etmelerini ve temelde onu kuran iradeyi bulabilirsiniz. Bu kitap imece kültürünü hayatının merkezine yerleştiren*

¹ Hatem Türk, *Bir Mavi Yolcu Sabahattin Eyuboğlu*, Trabzon 2017, Serander Yayınları, Trabzon.

Eyuboğlu'nun 'imece' yolu ile ortaya konulmuş hikayesidir" (Türk'ün kitabında Coşar, 2017: 9).

İsmiyle müsemma bir dış kapağı olan "*Bir Mavi Yolcu Sabahattin Eyuboğlu*", 255 sayfadır ve üç bölümden oluşur. Birinci bölüm, "*Hayatı, Ailesi ve Muhiti*"; ikinci bölüm, "*Yazı Dünyası Fikir Hayatı*" ve üçüncü bölüm "*Yazı ve Kitapları*" başlıklarını taşır. Kitabın içindekiler kısmından sonra Prof. Dr. A. Mevhibe Coşar'ın bir sunuş yazısı ve yazarın ön sözü bulunur.

Bir fikir adamı veya sanatçı gibi topluma mâl olmuş kişilerin aile hayatı, çocukluk yılları ve yaşadığı çevre bu kişilerin daha sonraki hayatlarının arka planını oluşturur. Bu çalışmanın da yaklaşık 150 sayfalık ilk bölümü Sabahattin Eyuboğlu'nun "*Hayatı, Ailesi ve Muhiti*"ne ayrılmış. Bölümün alt başlıkları oluşturulurken Eyuboğlu'nun hayatının kırılma noktaları, bulunduğu mekanlar, yer aldığı ve öncü olduğu çalışmalar ışığında düşünce hareketleri dikkate alınmıştır. Trabzonlu Eyuboğulları ailesinden olan Sabahattin Eyuboğlu'nun "*Aile-Çocukluk*" yılları hakkındaki bilgiler, Türk'ün çalışmasının birinci bölümünün alt başlıklarından ilkidir. Öğrenci olarak yurt dışında bulunduğu yıllar "*Paris'te*" başlığı altında verilmiş. Ardından "*Memlekete Geri Dönüş*"le İstanbul Üniversitesi Fransız Dili ve Edebiyatı Bölümündeki hocalık göreviyle yurt dışında öğrendiklerini Türkiye'de tatbik etmeye başladığı belirtilir:

"Buradaki 'Tercüme' dersleri, onun eğitim öğretim hayatının sonunda ilk defa kendini gösterebileceği bir şans durumundadır. Hocalığa ilk adımını da burada atan Eyuboğlu, işini çok seven, mütevazı duruşu ve yaşantısıyla dikkat çeken bir özellik gösterir. Öğrencilerinin gözünde ise o, "hava basmayan", daha çok çeviriyi öğreten adamdır" (Türk, 2017: 31-32).

Onun Yahya Kemal'e olan hayranlığı ile benzer düşünce yapısı ve Tercüme Bürosu'ndaki faaliyetleriyle buradaki çevresi bu bölümde anlatılır. "*İnsan Dergisi*" ile olan yakınlığının ardından "*Ankara'da*" geçen yıllar gelir. Küllerinden yeniden doğan bir ülkenin Batı'da eğitim görmüş ilk aydınlarından biri olarak Eyuboğlu'na Ankara'da önemli görevler düştüğü bu bölümde arşiv belgeleriyle desteklenerek anlatılır. Eyuboğlu'nun Ankara'dayken Halkevleri ve Köy Enstitülerinin kuruluşunda önemli rol üstlendiğini belirten yazar "*Hasanoğlan'da*" ve "*Köy Enstitüleri Dergisi*" başlıklarıyla buradaki faaliyetlere değinir. "*Yeniden Avrupa*", "*Yeniden İstanbul*", "*Belgesel Filmleri*"nden sonra Türk, Eyuboğlu'nun "*Türkiye tarihi, Anadolu topraklarında kurulup dağılmış olan bunca uygarlıkların tarihi olmalıdır*" (Türk, 2017: 103) sözüyle başlattığı, Eyuboğlu ve onun gibi düşünen aydınların "*Mavi Anadoluculuk*" düşüncesini açıklar. Yine Eyuboğlu'nun düşünce dünyasının önemli bir bölümü "*Unanimizmden İmeceye*" ve "*İmece Dergisi*"nde yer alır. Eyuboğlu'nun "*Son Yılları*"nın ardından bir tabloyla da somutlaştırılarak "*Ölümü-Şinâsi'nin Kaderi*"ne

benzetilir. “Sabahattin Eyuboğlu’ndan Kalanlar”, “Babası Rahmi Bey”, “Annesi: Lütiye Hanım” ilk bölümün son başlıklarıdır. Bu bölümün dikkat çeken yanlarından biri de Sabahattin Eyuboğlu’nun çeşitli mekânlarda yalnız veya dost ve akrabalarıyla çekilmiş fotoğraflarıyla zenginleştirilmesi olmuştur. Yazar farklı kaynaklardan edindiği bu görsellerle Eyuboğlu’nun çevresini somut bir şekilde okuyucuya sunmayı başarmıştır.

İkinci bölüm “Yazı Dünyası Fikir Hayatı” üst başlığı altındaki 6 bölümden oluşur. Çok çalışan, çok okuyan ve çok yazan bir yazar olduğu anlaşılan Sabahattin Eyuboğlu’nun pek çok süreli yayında yazısı olduğu ancak bunları kendi ölümünden sonra arkadaşlarının bir araya getirip kitaplaştırdığı belirtilir. Eyuboğlu’nun yakın arkadaşlarından biri olan Azra Erhat, onu “*Yazdığını bir daha okumayan*” (Türk, 2017: 153) bir yazar olarak tanımladığı öğrenilir. Edebiyat ve sanatın çeşitli dallarının yanında hayata ve insanlığa dair geniş konu yelpazesi bulunan Eyuboğlu’nun yazılarının türünü denemeler, eleştiriler ve tercümelerin oluşturduğu görülür. Halka yaklaşmayı kendisine ülkü edinmiş bir aydın olarak, yalın dil düşüncesi ile birlikte “Edebiyat Anlayışı”nda da bu düşüncesini desteklediği görülür. “*Sabahattin Eyuboğlu, Türk edebiyatına genel olarak bütüncül bakmış, geçmişi reddetmemekle birlikte yaşamla bağlantısı kopmayan yenilikçi bir Türk edebiyatını savunmuştur*” (Türk, 2017: 169) diyen yazar, onun “Türk Edebiyatına Bakışı”nı özetlemiştir. “Halkçılığı” ve “Çeviri Faaliyetleri” Eyuboğlu’nun aydın kişiliği hakkında dikkate değer bilgiler sunan diğer önemli bölümlerdir.

Son bölüm olan “*Yazı ve Kitapları*”nda oldukça doyurucu bir Sabahattin Eyuboğlu bibliyografyası yer alır. Sabahattin Eyuboğlu çalışmak isteyenler içinse 191-217 arasındaki 26 sayfalık bu bölüm daha da kıymetlenecektir. “Kitapları” başlığı altında eserlerinin künye bilgileri verildikten sonra “*Mavi ve Kara*”, “*Yunus Emre’ye Selâm ve Yunus Emre*”, “*Pir Sultan Abdal*”, “*Gökyüzü Mavi Kaldı*” ve “*Avrupa Resminde Gerçeklik Duygusu*” kitapları hakkında derinlemesine bilgiler verilir. “*Yazı Çevirileri*”nin altında çeşitli süreli yayınlarda yayımlanmış şiir ve diğer yazıları bulunurken, “*Kitap Çevirileri*” ve “*Tiyatro Çevirileri*” müstakil başlıklara ayrılmıştır. Yazar, Sabahattin Eyuboğlu’nun denemeleri içinse bir tablo oluşturmuştur. Yazının adı, tarih, dergi, kitap ve konu bilgilerinin yer aldığı bu “*Denemelerinin Tablosu*” Eyuboğlu’nun süreli yayın ve kitaplarda bulunan yazılarının bir dökümü olmuştur. “*Yazdığı Süreli Yayınlar*” alfabetik sıra gözetilerek verildikten sonra ise son olarak “*Kitapta Kullanılmayıp Süreli Yayınlarda Bulunan Yazıları*”n künye bilgileri okuyucuya sunulmuştur.

Çalışmanın “*Sonuç*” bölümünün ardından 29 sayfalık zengin bir kaynakça kısmı ve okuyucuya kolaylık sağlayacak olan bir dizin yer alır.

Sabahattin Eyuboğlu’nun halkçı ve Anadolu aydınlığıyla Türkiye’nin çağdaşlaşmasında kuvvetli bir ışık olduğunu anlatan çalışmasıyla Hatem

Türk, erken Cumhuriyet döneminin kurucu aydınlarından birinin biyografisini hazırlamıştır. Daha önce Toplumcu Türk şiirinin önemli isimlerinden biri olan Hasan Hüseyin Korkmazgil² ve Hisar topluluğunun dört kurucu isminden biri olan Nevzat Yalçın³ hakkında yapmış olduğu çalışmalarla adından söz ettiren Hatem Türk, Sabahattin Eyuboğlu'nu da geniş bir çerçeveye okuyucuya sunmaktadır. Hatem Türk ayrıca Eyuboğlu gibi çok yazmış ve yazıları dağınık bir şekilde çeşitli süreli yayınlarda bulunan yazılarını tespit ederek bir bütün halinde okuyucunun önüne sunmuştur. Sabahattin Eyuboğlu çalışmaları için öncelikli kaynaklardan olan çalışma, aynı zamanda Türkiye'nin çağdaşlaşma serüveni hakkında da bilgi vermektedir.

KAYNAKLAR

TÜRK, Hatem, *Bir Mavi Yolcu Sabahattin Eyuboğlu*, Trabzon 2017, Serander Yayınları.

TÜRK, Hatem, *Hasan Hüseyin Korkmazgil-Başkaldıran Dizeler*, Sivas 2014, Asitan Kitap.

HATEM Türk, *Bir Hisar Şairi Nevzat Yalçın, Hayatı-Sanatı-Eserleri*, Erzurum 2017, Fenomen.

² Hatem Türk, *Hasan Hüseyin Korkmazgil-Başkaldıran Dizeler*, Sivas 2014, Asitan Kitap.

³ Hatem Türk, *Bir Hisar Şairi Nevzat Yalçın, Hayatı-Sanatı-Eserleri*, Erzurum 2017, Fenomen.

KARADENİZ İNCELEMELERİ DERGİSİ'NİN YAYIN İLKELERİ

1-Derginin dili Türkçedir. Ancak, anadili Türkçe olmayan araştırmacıların gönderdiği yazılar, İngilizce olmak ve her sayıda iki makaleyi geçmemek kaydıyla yayımlanabilir. Yayımlanacak her yazının başında Türkçe öz ve İngilizce *abstract* ile bunların yanısıra Türkçe ve İngilizce anahtar kelimeler verilir. Özetler 100 ile 150'şer kelime arasında, anahtar kelimeler ise en çok 8'er kelime olmalıdır.

2- *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Bahar ve Güz döneminde olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.

3-Dergide; bilimsel makale, tercüme ve kitap eleştirileri yayımlanacaktır. Makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış, akademik standartlara uygun ve özgün olmalıdır. Özel durumlar hariç sayfa sayısı 20'yi aşmamalıdır.

4-Dergi, hakemli bir yayındır. Gönderilen yazılar önce konu, sunuş tarzı ve teknik açıdan Yayın Kurulu tarafından incelenir. Yayımlanmaya uygun bulunanlar konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarının olumlu olması durumunda yayımlanır. Raporlardan birinin olumlu, diğerinin olumsuz olması durumunda ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir ve onun kararına göre hareket edilir. Hakemler, raporlarında bazı hususların düzeltilmesini istemişlerse, düzeltmelerin yapılması için makaleler yazara geri gönderilir. Yazar, hakem kararlarına katılmıyorsa nedenini açıklamalıdır.

5-Yazılarda, Türk Dil Kurumunun yazım kurallarına uyulması önerilir. Bununla birlikte, yazıların yazım kurallarından yazarları sorumludur.

6-Yazılar, basılı iki kopya ve disketleriyle birlikte gönderilmelidir.

7-Yazılar, IBM veya Macintosh uyumlu bilgisayarlarda MS Word adlı programla, normal metin için *Times* ya da *Times New Roman* fontu, transkripsiyon için *Times*'e dayalı herhangi bir fontla yazılmış olmalıdır. Transkripsiyonda kullanılan font diskete eklenmelidir. Metin 11 punto, dipnot 9 punto olmalıdır.

8-Dipnotlarda izlenecek yöntem:

Kitaplarda: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Basıldığı yer ve yıl, sayfa.

Örnek: Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ankara 1991, s. 58.

Birden çok cildi olan eserlerde: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Yayınevi,

Basıldığı yer ve yıl, cilt, sayfa.

Örnek: Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul 1998, C: I, s. 186.

Birden çok yazarlı eserlerde: Yazar Adı Soyadı-İkinci Yazar Adı Soyadı- Üçüncü Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Yayınevi, Basıldığı yer ve yıl, sayfa.

Örnek: Durmuş Yalçın-Yaşar Akbıyık-Dursun Ali Akbulut, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Ankara 2004, s. 58.

Çevireni veya hazırlayanı olan eserlerde: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Çeviren (Çev.) veya Hazırlayan (Haz.) adı soyadı, Yayınevi, Basıldığı yer ve yıl, sayfa.

Örnek: William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, Çev. Alâaddin Şenel, İstanbul 2003, s. 58.

Makalelerde: Yazar Adı Soyadı, “Makale adı”, *Dergi Adı* (veya kısaltması), Cildi, Sayısı, Baskı yeri ve yılı, sayfası.

Örnek: M. Orhan Okay, “Duanın Şiiri”, *Türk Dili*, C: LI, S: 420, Ankara 1986, s. 504-511.

Gazetelerden yapılan alıntılarda *Gazete adı*, sayı (no), tarih, (Hicri veya Rumi tarihli ise parantez içinde Miladi tarih) verilmelidir. Hicri ve Rumi ay adları bitişik olarak yazılmalıdır.

Örnek: *İstikbal*, No: 356, 15 Kânunusani 1327 (28 Ocak 1912).

Dipnotlarda atıf yapılan eserin ilk geçtiği yerde tam künyesi verilmeli, daha sonraki yerlerde yazar soyadından sonra *a.g.e.*, şeklinde; eğer atıf yapılan makale ise yazar soyadından sonra *a.g.m.*, olarak kısaltılmalıdır.

Makalenin sonunda bir “Kaynaklar” bölümü bulunmalıdır. Burada yazar soyadı (büyük harflerle), adı, kitap adı, varsa çeviren veya hazırlayan adı, cilt, yayınevi, basım tarihi, basım yeri verilmelidir. Makalelerde ayrıca sayfa aralıkları da verilmelidir.

Örnek: ÜÇÜNCÜ, Uğur, *İkinci Dönem TBMM’de Bir Muhalifin Portresi Kadirbeyzade Zeki Bey*, Çizgi Yayınevi, Konya 2011.

Arşiv malzemelerinin kullanımında arşiv adları *italik*, belge tasnifleri ise normal karakter ile dizilmelidir.

Örnek: *TŞS*, Defter No: 1899, s. 44. veya *BOA*, MAD, Defter No: 3598, s. 37.

9-Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

10-Yazarlar, ad ve soyadları ile birlikte akademik unvanlarını ve görev yaptıkları kurum adlarını tam olarak belirtmelidirler. Ayrıca, kendileriyle iletişim kurulabilmesi için sürekli adreslerini, telefon numaralarını, varsa belgegeçer numarasını ve elektronik posta adreslerini vermelidirler.

11-Makale, tercüme veya eleştirisi yayımlananlara 2’şer adet basılı dergi verilir.

12-Yayımlanmayan yazılar iade edilmez.